

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

ІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2025 № 1 (181)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарьов

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реснт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шуміло

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннігрєн,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянка, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Пригарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках Обласної програми сприяння розвитку інформаційного простору
та публічних комунікацій на 2025–2026 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2025

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2025 № 1 (181)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskiy, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiev, P. Kroll, T. Lönngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with financial support from the regional budget of Chernihiv region within
the framework of the Regional program for promoting the development of information space
and public communications for 2025–2026

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2025

ЗМІСТ

У глиб віків

Васюта О. Ще раз до питання про хронологію чернігівського кам'яного зодчества першої чверті XII ст. та обставини і час приїзду до Русі його західноєвропейських творців	5
Долженко Ю., Мойжес В. Краніологія чоловічих поховань із церкви Ужгородського замку	16
Марголіна І. Історія вітварів Кирилівської церкви Києва XII–XIX ст.	33
Травкіна О. Борисоглібський собор за дослідженнями та реставрацією Миколи Холостенка (та ще раз про «чернігівського звіра»)	56

Історія міст і сіл

Нижник Л., Степанова О. Родини відомих лікарів Чернігова XIX ст. – парафіяни П'ятницької церкви	79
Шара Л. Піклування про біженців і переселенців як важлива опція в роботі Чернігівської міської думи (за матеріалами «Черниговской земской недели», серпень–листопад 1915 р.)	89

Церковна історія

Іванчик М. Державно-конфесійні відносини в Закарпатській області у 1970-х рр.	96
Шумило С. Кризовий стан в українському православ'ї: тенденції, виклики та можливі шляхи подолання	102

Мовою документів

Мицик Ю., Тарасенко І. Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 27)	114
Траттнер М., Пархоменко С. Три листи з Військової канцелярії Карла XII	133
Блакитний М. Описи майна церков Березного (1921–1923 рр.)	136

Розвідки

Світлик Н. Галицька інтелігенція в протидії мадяризації на Закарпатті (друга половина XIX ст.)	152
Ричка Ю. Баскський національний «проект» в Іспанії: націоналістичні ідеали, політико-економічні цілі та наслідки	163

Літературознавчі студії

Якимчук Л., Захаров В. Генеалогія Михайля Семенка: пращури	173
Семенюк Є. Михайло Івченко у прокрустовому ложі літературної критики	181
Шеремета Л. Формування негативних конотацій до лексеми «куркуль»: лінгвістичний та історичний аспекти	190
Процюк А. Асиметрія літературних ринків: порівняльний аналіз присутності американської літератури в Німеччині та німецької літератури в США (1990–2021 рр.)	201

Дослідницькі нотатки

Трикашній Я. Педагогічна та наукова діяльність С.Г. Барана-Бутовича (1877–1944): історіографія проблеми	208
Михальчук Р. Усноісторичні джерела про Голокост Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (на прикладі Генеральної округи «Волинь–Поділля»)	215
Сидорович О., Леміш Н. Джерельна база дослідження споживчої кооперації України в другій половині 1940-х – 1980-х рр.	224

Сіверянському літопису – 30

Павленко С. Тернистий шлях творення журналу. До 30-річчя часопису (1995–2025 рр.)	231

CONTENT

Into the depths of centuries

Vasiuta O. Once again to the question about the chronology of Chernihiv stone architecture of the first quarter of the 12th c. and the circumstances and time of arrival in Rus of its Western European creators	5
Dolzhenko Yu., Moizhes V. Craniology of male burials from the church of Uzhhorod castle	16
Margolina, I. History of altars of the St Cyril church of Kyiv in the 12th–19th c.	33
Travkina O. Borysoglib cathedral based on the research and restoration of Mykola Kholostenko (and once again about the Chernihiv beast)	56

The history of cities and villages

Nyzhnyk L., Stepanova O. Families of famous Chernihiv doctors of the 19th c. – parishioners of the Pyatnitska church	79
Shara L. Caring for refugees and displaced persons as an important direction of the Chernihiv City Duma work (based on the «Chernihiv Zemskaia Nedelya» newspaper, August–November 1915)	89

Church history

Ivantsyk M. State-confessional relations in Zakarpattia oblast in the 1970s	96
Shumylo S. The crisis in Ukrainian Orthodoxy: trends, challenges, and possible ways to overcome	102

The language of documents

Mytsyk Yu., Tarasenko I. From new documents on the history of the Sivershchyna (17th–18th c.) (part 27)]	114
Trattner M., Parkhomenko S. Three letters from the military office of Charles XII	133
Blakytny M. Descriptions of the property of churches of Berezny (1921–1923)	136

Explorations

Svitlyk N. Galician intelligentsia in opposition to magyarization in Zakarpattia (the second half of the 19th c.)	152
Rychka Yu. The Basque national «project» in Spain: nationalist ideals, political and economic goals and consequences	163

Literary studies

Iakymchuk L., Zakharov V. Genealogy of Mykhayl Semenکو: ancestors	173
Semeniuk Y. Mykhailo Ivchenko in the Procrustean Bed of Literary Criticism	181
Sheremeta L. Formation of negative connotations to the lexeme «kurkul»: linguistic and historical aspects	190
Protsiuk A. The asymmetry of literary markets: a comparative analysis of the presence of American literature in Germany and German literature in the USA (1990–2021)	201

Research notes

Trykashnyi Ya. Pedagogical and scientific activity of S.H. Baran-Butovich (1877–1944): historiography of the problem	208
Mykhalchuk R. Oral history sources about the Holocaust of the Institute for visual history and education of Shoah foundation of the university of Southern California (on the example of the «Volyn-Podillya» general district)	215
Sydorovych O., Lemish N. The source base for the study of consumer cooperation of Ukraine in the second half of the 1940s – 1980s	224

Siverian chronicle – 30

Pavlenko S. The Thorny Path of Creating a Journal. To the 30th anniversary of the magazine (1995–2025)	231

УДК 72(477.51)«11»

Олег Васюта

ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЮ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КАМ'ЯНОГО ЗОДЧЕСТВА ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XII ст. ТА ОБСТАВИНИ І ЧАС ПРИЇЗДУ ДО РУСІ ЙОГО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТВОРЦІВ

DOI: 10.58407/litopis.250101

© О. Васюта, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7515-9129>

Метою статті є уточнення часу побудови п'яти пам'яток чернігівського кам'яного зодчества доби Русі. **Методологічно** робота здійснена на основі історико-антропологічного підходу. **Науковою новизною** дослідження є обґрунтування та уточнення як хронології будівництва цих пам'яток, так і особи замовника, порівняно з раніше прийнятим в історіографії. **Висновки.** У Чернігові п'ять мурованих пам'яток доби Русі за своїми архітектурними особливостями дослідниками вже давно виділені в окрему групу. Доведене й іноземне, північноіталійське, походження майстрів, які їх збудували. Також у науковій літературі розглядається і питання хронології цих пам'яток та обставин появи їх творців у Чернігові. На сьогодні в історії панує теза, що це будівництво було розпочате Володимиром Мономахом на початку 90-х рр. XI ст. Він запросив західноєвропейських майстрів за посередництва своєї сестри, яка до кінця 1093 р. була дружиною імператора Священної Римської імперії Генріха IV, а Давид Святославич, успадкувавши Чернігів, продовжив будівництво, долучивши тих само зодчих. Однак аналіз політичної ситуації в Західній Європі та місцевих реалій свідчить, що початок будівництва згаданих пам'яток не міг відбутися раніше початку XII ст. Відповідно, чотири з них з'явилися на замовлення саме Давида Святославича і одна за ініціативи його старшого брата Олега. А до Чернігова іноземні майстри прибули, найімовірніше, за посередництва їхнього молодшого брата Ярослава, також родича імператора Генріха IV.

Ключові слова: Борисоглібський собор, Успенський собор, Іллінська церква, однокамерний терем, Давид Святославич, Ярослав Святославич.

На сьогодні історія Чернігова нараховує вже понад тисячу років, що дозволяє вважати його одним із найдавніших міст Східної Європи. Однією з найяскравіших сторінок у його історії, образно кажучи, «золотою» добою, для міста став період Русі, коли воно було княжою столицею. Про високий рівень розвитку тогочасного Чернігова свідчать як письмові джерела, так і результати археологічних досліджень. Однак особливо яскраво відображають це тогочасні пам'ятки кам'яної архітектури, які збереглися до наших днів.

Як зазначають дослідники, особливістю кам'яного будівництва на Русі була княжа монополія на нього¹. Виняток від другої половини XII ст. становив лише Новгород. Це було зумовлено змінами в державному устрої Новгорода, коли в ньому після 1136 р. пряма князівська влада поступилася місцем системі феодално-республіканського правління. Отже, монополія руських князів на кам'яне будівництво є віддзеркаленням їхнього виняткового права на владу. О.Є. Черненко справедливо зазначила: «У Давній Русі будівництво кожного мурованого храму було радше політичним актом, ніж подією церковного життя. Воно мало на меті передусім демонстрацію влади та багатства (економічних можливостей) князя-замовника»². Відтак володарі Чернігова ще в домонгольський час у своїй столиці також зводили кам'яні споруди.

¹ Черненко О.Є. Архітектура. *Історія цивілізації. Україна* / Під. ред. О.Є. Черненко. Харків: Фоліо, 2021. Т. 2: Від Русі до Галицького князівства (900–1256). С. 354–355.

² Там само.

Серед тогочасного чернігівського зодчества дослідники виділяють окремі групи пам'яток, які близькі між собою за своїми архітектурними особливостями. Відповідно, це об'єднує їх як у часі зведення, так і свідчить про те, що вони були витворами майстрів однієї будівельної артілі. Отже, у Чернігові до такої групи належать Успенський і Борисоглібський собори, Іллінська церква, південно-західна прибудова Спаського собору та однокамерний терем³. Стосовно останньої пам'ятки в науковій літературі маємо й іншу інтерпретацію, але на сьогодні схвалення серед дослідників вона не здобула⁴. До того ж, як вважають науковці, майстри, які створили згадані чернігівські пам'ятки, також звели Борисоглібський і Успенський храми в Рязані (сучасне городище Стара Рязань), Кирилівську церкву в Києві та Георгіївський храм у Каневі⁵. Згідно ж із О.М. Іоаннісієм, цей список доповнює і один із замовників, археологічно досліджений в минулі століття. Відповідно, науковець підтримує висунуту раніше гіпотезу про ототожнення останнього зі згаданою під 1098 р. у літописі місцевою церквою Богородиці⁶. А як зазначає Є.І. Архипова, посилаючись на недавні археологічні знахідки, майстри цієї артілі також відновили ще й Борисоглібський храм у Вишгороді (був закладений в середині 1070-х рр., добудований наприкінці 1080-х рр., але невдало, тому потім частково зруйнувався)⁷.

Про більшість згаданих пам'яток письмові джерела не надають інформації про час їхнього зведення та замовників. Так, стосовно Чернігова відомо лише те, що місцевий Борисоглібський собор збудував Давид Святославич, якого тут і поховали в 1123 р.⁸ А вишгородський храм, згідно з письмовими джерелами, у 1111 р. звів старший брат Давида Олег⁹. Також, як інформують літописи, вже син останнього Всеволод, посідаючи київський стіл, у 1144 р. заклав згаданий вище Георгіївський храм у Каневі¹⁰. Із ним джерела також пов'язують і будівництво, чи принаймні закладання, київської Кирилівської церкви, яка була храмом однойменного патронального монастиря Всеволода Ольговича¹¹. Про згадку в письмових джерелах переяславського храму ми не беремося стверджувати, бо в науковій літературі також висловлена не менш авторитетна думка про інше його датування¹².

Для дослідників головним приводом для об'єднання вищевказаних чернігівських пам'яток в окрему групу стала як нова на той час для Русі техніка мурування, так і наявність у них елементів романського архітектурного стилю¹³. На сьогодні науковці доходять висновку, що все це будівництво здійснила іноземна артіль, але стосовно питань, звідки і на запрошення якого князя прибули до Русі майстри, їхні погляди різняться. Від себе додамо, що тут простежується один промовистий факт. Поява пам'яток цього архітектурного кола як у Чернігові, так і за його межами, у письмових джерелах пов'язана винятково з нащадками Святослава Ярославича (1027–1076 рр.), а саме з його синами Олегом і Давидом та онуком Всеволодом. Олег Святославич у 1094–1096 рр. посідав стіл у Чернігові, а з 1097 р. і до своєї смерті у 1115 р. перебував у статусі новгород-сіверського володаря. Давид Святославич чернігівський стіл обіймав у 1096–1123 рр., а Всеволод Ольгович володів Черніговом у 1127–1139 рр., після чого утвердився в Києві, де помер 1146 р. Отже, напрошується думка, що до Русі ця артіль приїхала на запрошення Олега чи Давида Святославичів.

³ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. Ленинград: Наука, 1986. С. 52–54; Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. *RUTHENICA*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Т. VI. С. 140–151.

⁴ Ігнатенко І.М. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип 2(5). С. 178–179.

⁵ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. С. 52–54.

⁶ Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 176–177.

⁷ Архипова Е.И. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове. *Матеріальна і духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В.Й. Довженка*. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2012. С. 30.

⁸ Абрамович Д.И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. Петроград: Тип-я Императорской Академии наук, 1916. С. 130–131; Полное собрание русских летописей: В 45 т. Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. Т. 2. Стб. 286, 518.

⁹ Абрамович Д.И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. С. 64.

¹⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 317; Полное собрание русских летописей: В 45 т. Москва: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. Стб. 312.

¹¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 680.

¹² Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. Е1–47. Ленинград: Наука, 1982. URL: <http://arheologija.ru/rappoport-russkaya-arhitektura-x-xiii-yy/>.

¹³ Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 134–188; Раппопорт П.А. Из истории киево-черниговского зодчества XII в. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва: Наука, 1984. № 179. С. 59–63.

П.О. Раппопорт вважав її візантійською, але такою, що походила з того регіону імперії, де був відчутним вплив романської архітектури¹⁴. Правда, питання конкретизації останнього дослідник залишив відкритим. Згідно з П.О. Раппопортом, до Чернігова ця артіль прибула на зламі XI / XII ст. завдяки Олегу Святославичу. Такий висновок науковець обґрунтовував тим, що князь у 1079–1083 рр. жив у Візантії і був з місцевою аристократкою Феофанією Музалонісою. Відповідно, як вважав дослідник, зв'язки Олега Святославича в імперії дозволяли йому безпроблемно запросити до Русі тамтешніх майстрів¹⁵. Однак П.О. Раппопорт повністю не виключав й інший момент, а саме об'єднання візантійської артілі з західноєвропейськими будівничими в Чернігові, куди останні також прибули на той час¹⁶. Стосовно самих чернігівських пам'яток, які тоді з'явилися, дослідник вважав, що першим звели Успенський храм (після 1113 р.), а потім Борисоглібський собор (1120-ті рр.)¹⁷. До тих часів він відніс і Іллінську церкву та однокамерний терем¹⁸.

Іншої думки дотримується О.М. Іоаннісян. Він вважає, що артіль, яка звела ці споруди, походила з Північної Італії¹⁹. Стосовно ж їх датування, то згідно з висновками дослідника, у другій половині 1080-х – 1094 рр. першим збудували однокамерний терем²⁰. У своїй більш ранній роботі О.М. Іоаннісян також вважав, що одночасно з останнім змурували і південно-західну прибудову Спаського собору, але після її археологічного дослідження в 2013 р. науковець відніс цю пам'ятку до початку XII ст.²¹ Іллінську церкву О.М. Іоаннісян датував 90-ми рр. XI ст., а Успенський храм – другою половиною 90-х рр. XI – першою декадою XII ст.²², а Борисоглібський собор, на думку дослідника, найвірогідніше, звели протягом 1115–1123 рр.²³ Отже, виходячи з такого датування цих пам'яток, О.М. Іоаннісян вважає, що артіль, яка їх побудувала, до Чернігова була запрошена Володимиром Мономахом (правив тут у 1078–1094 рр.), а посередницею була його рідна сестра Євпраксія²⁴. Близько 1085 р. вона вийшла заміж спочатку за саксонського маркграфа Генріха Штадена, а після його смерті у 1087 р., Євпраксія стала нареченою і з 1089 р. – дружиною німецького імператора Генріха IV²⁵. До володінь останнього також належала і Північна Італія. Після втрати Мономахом Чернігова, на думку дослідника, ця артіль перейшла у розпорядження Олега та Давида Святославичів²⁶.

На сьогодні такі висновки О.М. Іоаннісяна в історичній науці є основними. Однак, як вважаємо, вони мають низку заперечень, які перешкоджають остаточно їх прийняти. Стосується це як датування пам'яток, запропонованого дослідником, так і питання часу та того, хто запросив артіль до Чернігова.

Почнемо з датування однокамерного терему. Одним із аргументів віднесення його побудови до часів чернігівського князювання Володимира Мономаха для О.М. Іоаннісяна стало прийняття гіпотези про ототожнення цієї споруди з теремом «Красного двору» в Чернігові, згаданого у «Повчанні» цього князя²⁷. При цьому дослідник посилався на висновки В.А. Богусевича та М.В. Холостенка, авторів розкопок однокамерного терему²⁸. Хоча насправді ці науковці не ототожнювали зазначені споруди споруди. Вони вказували лише на те, що однокамерний терем маркує територію «Красного двору», згаданого Мономахом, під яким розуміли місце проживання чернігівських князів протягом другої половини XI – першої половини XII ст., але пов'язували досліджену ними будівлю з теремом Давида Святославича, звітка про який також відображена в письмових джерелах²⁹. Також варто окреслити ще кілька деталей. По-перше, згадка про чернігівський «Красний

¹⁴ Раппопорт П.А. Из истории киево-черниговского зодчества XII в. С. 62.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. С. 53–54.

¹⁸ Там само. С. 54.

¹⁹ Иоаннисян О.М. О происхождении черниговской школы зодчества. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 236–252.

²⁰ Там само.

²¹ Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 134; Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е. Спасо-Преображенский собор в свете последних архитектурно-археологических исследований. *RUTHENICA*. Київ, 2017. Т. 14. С. 146.

²² Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 175, 179.

²³ Там само. С. 182.

²⁴ Там само. С. 183–188.

²⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М.Б. Бибииков, Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон и др.; под ред. Е.А. Мельниковой. Москва: Логос, 2001. С. 373–379.

²⁶ Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 177.

²⁷ Там само. С. 140, 143.

²⁸ Там само. С. 140.

²⁹ Абрамович Д.И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. С. 130; Богусевич В.А., Холостенко Н.В. Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. *Краткие сообщения Института археологии*. Киев: Изд-во АН УССР, 1952. Вып. 1. С. 32–33, 37.

двір» у «Повчанні» сама по собі не є переконливим свідченням про те, що до ансамблю останнього входив і саме кам'яний терем. І по-друге, треба звернути увагу на час, яким датуються ця звітка. У творі Володимира Мономаха річні дати відсутні. Однак співставлення описаних там подій із відомостями інших джерел дозволяє визначити, коли вони відбулися. Отже, при застосуванні цього методу виходить, що «Красний двір» згадано в «Повчанні» у зв'язку з подіями першої половини березня 1078 р.³⁰ Тоді на чернігівському столі сидів батько Володимира Мономаха, який отримав його влітку 1077 р.³¹ Відтак цілком зрозуміло, що цей «Красний двір» належав ще попередньому чернігівському правителю, а саме Святославу Ярославичу, який княжив тут протягом 1054–1073 рр., а потім, здобувши Київ, тримав Чернігів під своєю юрисдикцією до 1076 р.³² Тож, якщо дотримуватися підходу, запропонованого О.М. Іоаннісяном, зведення однокамерного терему взагалі треба було б пов'язувати не з Володимиром Мономахом, а зі Святославом Ярославичем і датувати періодом 1054–1076 рр.

Ще одним аргументом на користь своєї версії О.М. Іоаннісян вважає те, що у фундаментах Борисоглібського собору були зафіксовані блоки мурування однокамерного терему. Відповідно, як зазначає дослідник, останній на момент зведення храму повинен був бути вже зруйнований³³. Справді, подібну інформацію надає М.В. Холостенко у статті, присвяченій результатам його досліджень Борисоглібського собору³⁴. У його ж спільній із В.А. Богусевичем роботі про однокамерний терем вказано, що у фундаменті північної стіни останнього фіксувалися дві наскрізні тріщини, а північно-східний кут тієї ділянки підмурівку був значно відхилений до сходу. Відповідно, як вказують автори, це є свідченням того, що «будівля розкололась на декілька частин і була розібрана»³⁵. Як відомо зі «Слова про князів», на момент смерті Давида Святославича у його теремі також «рассѣдєся верхъ»³⁶. Враховуючи все це, М.В. Холостенко та В.А. Богусевич і пов'язали однокамерний терем із теремом зі «Слова про князів». Отже, як бачимо, М.В. Холостенко, визнаючи таке ототожнення, суперечить своїй же інформації про Борисоглібський собор. Раніше так вважали і ми³⁷. Однак (а про це в статті М.В. Холостенка про цей хам не йдеться) блоки однокамерного терему фіксувалися у фундаментах південної прибудови Борисоглібського собору³⁸. А остання з'явилася трохи пізніше за побудову самого храму³⁹. Відповідно, змурувати її цілком могли і невдовзі після смерті Давида Святославича. У нього лишилися три сини. Як відомо, найстарший із них – Всеволод, під ту пору вже був повноправним володарем і князував у Муромі⁴⁰. Водночас Борисоглібський собор за життя Давида Святославича став храмом його патронального монастиря⁴¹. Після його смерті, згідно з тогочасними юридичними нормами, право на цю обитель перейшло до Всеволода Давидовича. Отже, останньому для проведення будівельних робіт, пов'язаних із Борисоглібським собором, не обов'язково було безпосередньо тоді правити в Чернігові.

У зв'язку з руйнацією однокамерного терема варто звернути увагу на літописне повідомлення про землетрус, який стався 1124 р. у південних землях Русі. Тоді в Переяславі навіть «впала» церква Св. Михаїла⁴². Правда, у тому ж літописі вказано, що Давид Святославич помер у 1123 р.⁴³ У «Слові про князів» пошкодження його терема пов'язане саме з цією подією. Відповідно, останнє традиційно і датується 1123 р. Однак треба також зважати й на те, що цей твір був написаний як мінімум через п'ятдесят, а, можливо, і більше років після смерті Давида Святославича⁴⁴. На той час він вже був визнаний святом (місце-

³⁰ Літопис руський / За іпат. списком пер. Л.Є. Махновець; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 459.

³¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 199.

³² Там само. Стб. 162, 182, 199; Назаренко А.В. Древняя Русь и славяне. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. С. 114–123.

³³ Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 173.

³⁴ Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. С. 206.

³⁵ Богусевич В.А., Холостенко Н.В. Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. С. 37.

³⁶ Неделя 18 по всех святых. Слово о князях. Памятники литературы Древней Руси / Сост. и общ. ред. Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева. Москва: Художественная литература, 1980. Вып. 2: XII век. С. 340.

³⁷ Васюта О.І. До питання про час заснування Борисоглібського монастиря у Чернігові. Карнабідівські читання: Збірник наукових праць. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Вип. 1–3. С. 273.

³⁸ Коваленко В.П., Орлов Р.С. Різблений камінь 1984 р. з Чернігівського дитинця. Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 26.

³⁹ Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 206.

⁴⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 288.

⁴¹ Васюта О.І. До питання про час заснування Борисоглібського монастиря у Чернігові. С. 265–281.

⁴² Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 288.

⁴³ Там само. Стб. 286.

⁴⁴ Салміна М.А. Слово о князях. Словарь книжников и книжности Древней Руси. Ленинград: Наука, 1987. Вып. I. С. 430.

вошанованим)⁴⁵. У такому ракурсі згадує про Давида Святославича і автор «Слова про князів», наводячи чотири «дива», а саме останні підтверджують святість, з-поміж іншого й руйнацію храму, пов'язані зі смертю князя⁴⁶. Тож цілком вірогідно, що автор твору писав його через багато років після смерті Давида Святославича для того, щоб наголосити на святості, свідомо згадав наслідки близького у часі землетрусу. Хоча цьому може бути й інше пояснення, а саме залучення автором «Слова про князів» не літописної інформації, а якоїсь легенди про смерть Давида Святославича. Загалом, як бачимо, його автор не дуже добре знався навіть в історії княжої родини. Так, він вказує, що останній мав трьох синів, але, згідно з тими ж літописами, у Давида Святославича їх було п'ять⁴⁷. Відтак, зважаючи на все це, руйнацію однокамерного терему, який ніщо не заважає ототожнити з теремом Давида Святославича зі «Слова про князів», із великою долею вірогідності можна пов'язати саме із землетрусом 1124 р.

Отже, як бачимо, у нас немає вагомих причин для віднесення побудови однокамерного терему до часів чернігівського князювання Володимира Мономаха, як це робить О.М. Іоаннісян. Натомість ототожнення цієї будівлі з теремом Давида Святославича, відомого зі «Слова про князів», опосередковано свідчить, що цей князь і був замовником її зведення. До речі, у науковій літературі така думка вже висловлювалась. Так, В.П. Коваленко і Р.С. Орлов свого часу датували однокамерний терем зламом XI–XII ст.⁴⁸.

Як уже зазначалося, наступними за хронологією чернігівського зодчества О.М. Іоаннісян вважає Іллінську церкву та Успенський собор, відносячи першу до 90-х рр. XI ст., а другий до кінця 90-х рр. XI – першої декади XII ст. Із цього приводу одразу вкажемо, що дослідник, приймаючи таке датування Іллінської церкви, не взяв до уваги тогочасні реалії на території, прилеглій до нинішнього комплексу Антонієвих печер, де стоїть цей храм. Ця місцевість за доби Русі до меж міста не входила, а перебувала за 1,2 км від його стін, а наприкінці XI ст. відстань була ще більшою. Результати ж археологічних досліджень, які здійснювались тут систематично протягом п'ятдесяти останніх років, засвідчили, що на цій території кінцем XI ст. датується лише один об'єкт («печера Іова»), а місцеве життя більш-менш поживалося лише в наступному столітті⁴⁹. Справді, згідно з джерелами, Антоній Печерський оселився тут ще в 1069 р., але згодом він повернувся до Києво-Печерського монастиря⁵⁰. А чернече життя, як видно з результатів археологічних досліджень, відродилося тут пізніше. Відповідно, у 90-х рр. XI ст. в цій місцевості, на той час безлюдній, звести мурований храм просто не могли.

Заради справедливості також зазначимо, що О.М. Іоаннісян, як видно з контексту його роботи, висувуючи свою версію датування Іллінської церкви, брав до уваги тезу про існування тут монастиря, який заснував Антоній Печерський ще в 1069 р. Справді, остання вже давно була сформульована В.Я. Руденком, який дотримується її й сьогодні⁵¹. Однак, як ми вже вказували вище, з цією тезою зовсім не стикуються результати археологічних досліджень. Ба більше, є всі підстави, щоб вважати чернечий осередок, який функціонував тут за доби Русі, не окремою обителлю, а скитом сусіднього Богородичного (Єлецького) монастиря⁵².

Головним храмом останнього був саме Успенський собор. Відтак цілком логічним є те, що його збудували раніше, ніж Іллінську церкву, скитський храм цього ж монастиря. Як уже зазначалось, П.О. Раппопорт у датуванні Успенського собору за орієнтир взяв 1113 р. З огляду на це, логіка дослідника цілком зрозуміла, бо саме цього року чернігівським єпископом став Феоктист, який до призначення на місце кафедр був ігуменом Києво-Печерського монастиря, а ще був духовним батьком дружини Давида Святославича⁵³. Як Єлецька, так і Києво-Печерська обителі присвячені Св. Богородиці. Головним храмом київського монастиря є Успенський собор. Отже, згідно з логікою П.О. Раппопор-

⁴⁵ Коваленко В.П. Фундатор Борисоглібського собору благовірний чернігівський князь Давид Святославич: сторінки біографії. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип 2(5). С. 13.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Неделя 18 по всех святых. Слово о князях. С. 340.

⁴⁸ Коваленко В.П., Орлов Р.С. Різблений камінь 1984 р. з Чернігівського дитинця. С. 26.

⁴⁹ Руденко В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. С. 42–54.

⁵⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 185; Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: В тип-и Эдуарда Праца, 1843. Т. 2. С. 272.

⁵¹ Руденко В.Я., Новик Т.Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря... С. 23–29; Руденко В.Я. Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми). *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань*. Чернігів: Просвіта, 1999. С. 6–8.

⁵² Васюта О.О. До питання про час заснування та становлення Богородичного (Єлецького) монастиря у Чернігові. *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 81–85; Васюта О.О. Давній християнський культовий комплекс на вул. Сіверянській у Чернігові: до питання про його статус. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2022. Вип. 7(10). С. 190–192.

⁵³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 274; Літопис руський. С. 170.

та, Феоктист міг реально посприяти спорудженню однойменного кам'яного монастирського храму й у Чернігові. Правда, тут зауважимо, що Єлецька обитель мала користуватися великою увагою з боку як Давида Святославича, так і його братів, для яких вона була родовим патрональним монастирем, заснованим їхнім батьком⁵⁴. До того ж ця обитель, імовірно, ще й сусідила з заміським двором чернігівських князів⁵⁵. Відтак, враховуючи це, Успенський собор цілком міг з'явитися і до чернігівського єпископства Феоктиста. На нашу ж думку, із ним можна пов'язати побудову саме Іллінської церкви.

Як відомо, початок Києво-Печерському монастирю дав Антоній Печерський. Отже, там, уже невдовзі після його смерті (1073 р.), він вшановувався як святий. А взагалі, як зазначає І.В. Жиленко, на кінець XI ст. вшанування Антонія Печерського стало доволі поширеним⁵⁶. Натомість Феоктист, як свідчать джерела, очолюючи Києво-Печерську обитель, активно сприяв офіційному вшануванню її подвижників і на загальнодержавному рівні⁵⁷. Відтак, перейшовши на єпископську кафедру в Чернігові, він явно не міг залишити без уваги місце, де жив Антоній Печерський у період свого вимушеного від'їзду з Києво-Печерського монастиря. Ба більше, для самого Феоктиста, як колишнього ченця цієї обители, це місце мало ще й сакральне значення. На час його єпископства (1113–1123 рр.), як дозволяють вважати результати археологічних досліджень, тут уже сформувався нечисленний осередок ченців-відлюдників. Відтак, виходячи з усього цього, з великою долею вірогідності можна прийняти те, що саме за сприяння Феоктиста Давид Святославич і збудував Іллінську церкву, чим увічнив пам'ять про Антонія Печерського та юридично утвердив (передача землі) функціонування на цьому місці скиту свого родового монастиря. Для самого Давида Святославича ця справа, вочевидь, була важливою, адже саме його батько в 1069 р. перевіз Антонія Печерського до Чернігова і надав йому захист від гоніннь тогочасного київського правителя⁵⁸.

Отже, все вказує на те, що початок цього будівництва в Чернігові відбувся пізніше, ніж визначає О.М. Іоаннісан. Відповідно, стосується це й часу приїзду до Русі північно-італійських майстрів. Відтак втрачається зв'язок цієї події з Володимиром Мономахом і постає питання про те, хто їх запросив до Чернігова.

У цьому контексті варто звернутися до генеалогії меншого брата Олега та Давида – Ярослава Святославича, який від 1097 р. княжив у Муромо-Рязанській землі. Цікаво, що і О.М. Іоаннісан, наводячи приклади тогочасних активних контактів Русі з Італією, серед останніх також згадує графіті, яке збереглося на архітраві portalу собору Сан-Мартіно в м. Лукка, а саме: «Дьякон моуромский псалъ»⁵⁹.

На відміну від старших братів, Ярослав Святославич народився в другому шлюбі свого батька, що відбувся близько 1070 р.⁶⁰ Його матір'ю була Ода, донька графа Лютпольда Бабенберга (з династії володарів Баварської східної марки) та Іди, племінниці по матері римського папи Лева IX (з роду ельзаських графів Егісхеймських) і також двоюрідної сестри по батькові вже згадуваного німецького імператора Генріха IV (їхні батьки, відповідно, Людольф Брауншвейський та Генріх III по матері були рідними братами)⁶¹. Генріх IV особисто влаштував шлюб своєї двоюрідної племінниці Оди та Святослава Ярославича⁶². Отже, по матері Святослав Ярославич доводився Генріху IV двоюрідним онуком. Також треба зазначити, що для Ярослава батьківщина матері не була далекою незнаною країною, бо після смерті чоловіка в 1076 р. Ода разом із сином виїхала до Німеччини, де вдруге вийшла заміж⁶³. Надалі цей Святославич виховувався при дворі свого вітчима чи бабки Іди (померла після 1085 р.)⁶⁴. Як вважає О.В. Назаренко, до Русі він повернувся, коли його старший брат Олег у 1094 р. відвоював у Мономаха Чернігів⁶⁵. Справді, на сторінках наших літописів Ярослав Святославич вперше згадується лише в 1096 р., коли він на боці Олега Святославича брав участь у війні останнього з Володимиром Мономахом. Цілком можливо, що Генріх IV особисто спрямував Ярослава до Чернігова. Як відомо з джерел, у

⁵⁴ Васюта О.О. До питання про час заснування та становлення Богородичного (Єлецького) монастиря у Чернігові. С. 79–81.

⁵⁵ Там само. С. 78–79.

⁵⁶ Жиленко І.В. Преподобний Антоній Печерський. Джерела і матеріали. Київ: Фенікс, 2015. С. 19.

⁵⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 259–260.

⁵⁸ Там само. Стб. 185.

⁵⁹ Иоаннисан О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. С. 187.

⁶⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников... С. 368–369.

⁶¹ Майорова Е.И. Викарии Христа: папы Высокого Средневековья. С 858 г. до Авиньонского пленения. Москва: Вече, 2015. С. 135–136; Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва: Языки русской культуры, 2001. С. 506–521.

⁶² Древняя Русь в свете зарубежных источников... С. 368.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... С. 506–507, 518.

⁶⁵ Там само. С. 518.

1094 р. у німецького імператора відбувся гучний розрив стосунків із сестрою Мономаха⁶⁶. Цього ж року в Чернігові утвердився й Олег Святославич, здобувши тим статус одного з провідних князів Русі. Тож логічно, що Генріх IV, для якого Володимир Мономах перетворився із союзника на ворога, тоді міг спробувати відновити свій попередній союз із Черніговом, який він уклав зі Святославом Ярославичем. Ба більше, і Олег Святославич, позбавивши Мономаха чернігівського столу, також перебував з останнім далеко не в дружніх стосунках. Тож на роль переговорника найкраще підходив саме менший Святославич, який був як родичем імператора, так і братом нового чернігівського князя.

Отже, Ярослав Святославич цілком міг посприяти комусь зі старших братів в отриманні у своє розпорядження західноєвропейської артілі будівничих. Правда, тут також постає питання, кому з них, Олегу чи Давиду, належала така ініціатива?

Як ми вважаємо, малоімовірно, що це був Олег Святославич. У Чернігові він утвердився 26 липня 1094 р.⁶⁷ Однак, щоб про це довідались у Німеччині, мав минути певний час. Відповідно, до Русі Ярослав міг приїхати не раніше 1095 р. Але здається, що це відбулося ще пізніше. На останнє побіжно вказує один момент. Однак, якщо пригадати першу згадку про цього Святославича в літописах, побачимо, що тоді він ще не мав особистих володінь. Натомість Олег втратив Чернігів 3 травня 1096 р.⁶⁸ Відтак можна припустити, що до Чернігова Ярослав прибув незадовго до того, як Олег змушений був залишити місцевий стіл.

Давида Святославича володарем Чернігова остаточно визнали на з'їзді князів у Любечі, який відбувся у кінці жовтня – на початку листопада 1097 р.⁶⁹, хоча престол він здобув раніше. Надалі це його право ніким не заперечувалось. Відтак перейнятися справою нового будівництва в Чернігові Давиду ніщо не заважало. З братом Ярославом він також перебував у добрих стосунках. Та й володіння найменшого Святославича, які він отримав після Любецького з'їзду, були залежними від Чернігова.

Коли ж західноєвропейська артіль прибула до Чернігова? Виходячи з часу остаточного утвердження Давида Святославича на місцевому столі, найраніше це могло статися 1099 р. А верхньою часовою межею є 1106 р., бо Генріх IV, одна зі сторін у цій справі, наприкінці 1105 р. був уже відсторонений від влади⁷⁰. Отже, приїзд майстрів до Чернігова широко можна датувати періодом 1099–1106 рр. Однак, як гадаємо, певні підстави дозволяють його дещо звужити.

О.М. Іоаннісян, визнаючи північноіталійське походження цієї артілі, також вважає, що участь у її відправленні до Русі брав і антипапа Климент III, протеже Генріха IV на папському престолі та одночасно архієпископ Равенни⁷¹. Дослідник вказав на особливості архітектури в цьому регіоні, де будівництво, на відміну від інших територій Західної Європи, велося в романському стилі, але із застосуванням цегли, згідно з візантійською традицією, і в тій само техніці мурування, яка представлена в зазначених чернігівських пам'ятках, що для тогочасної Русі було новим явищем⁷². Контакти ж Климента III з Руссю підтверджуються і джерельно. До нас дійшло, – правда, у більш пізніх списках, – послання київського митрополита Іоанна до цього антипапи, яке є відповіддю на попередній лист Климента III, привезений його посланцем⁷³. У науковій літературі це послання датується як 1088 / 1089 рр., так і 1086 р.⁷⁴ Відтак, орієнтуючись на перший варіант датування, О.М. Іоаннісян приїзд артілі до Русі пов'язує з послом антипапи, який діяв і від імені Генріха IV, та відносить його до 1088 р.⁷⁵ Учений припускає, що Климент III особисто знайшов майстрів, які тоді переїхали до Русі.

Однак, як гадаємо, подібна теза О.М. Іоаннісяна не втрачає актуальності й у разі пізнішого, ніж вважає дослідник, прибуття до Русі цих зодчих. Завважмо, що саме тоді під патронатом Генріха IV проводились широкі будівельні роботи, пов'язані з двома знаковими для нього храмами в Шпайєрі та Майнці (закінчені у 1106 і 1109 рр.). Відтак, щоб задовольнити прохання Давида і Ярослава Святославичів, імператор просто не мав вільних майстрів. А за такої ситуації князівське посольство Генріх IV цілком міг переправити до

⁶⁶ Древняя Русь в свете зарубежных источников... С. 374.

⁶⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 226, 249.

⁶⁸ Там само. Стб. 230.

⁶⁹ Там само. Стб. 256–257; Літопис руський. С. 146; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. С. 90.

⁷⁰ Майорова Е.И. Викарии Христа: папы Высокого Средневековья... С. 201.

⁷¹ Иоаннісян О.М. О происхождении черниговской школы зодчества. С. 241–242.

⁷² Там само. С. 239, 242.

⁷³ Поньрко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси. XI–XIII века. Исследования, тексты, переводы. Санкт-Петербург: Наука, 1992. С. 24–40.

⁷⁴ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... С. 546; Поньрко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси... С. 27–28.

⁷⁵ Иоаннісян О.М. О происхождении черниговской школы зодчества. С. 240–242.

Климента III, попросивши сприяння. Ба більше, останній був не просто його ставлеником на папському престолі, але ще й вірним другом та поплічником імператора⁷⁶. Сам же Климент III, після того як залишив Рим у 1098 р., перебував у Равенні. Тут він і помер на початку осені 1100 р.⁷⁷ До речі, таким розвитком подій може пояснити й те, чому зазначені чернігівські пам'ятки були зведені саме північноіталійськими майстрами. Відтак, виходячи з часу смерті Климента III, верхньою межею періоду, коли артіль могла приїхати до Чернігова, з великою долею вірогідності є кінець 1100 чи початок 1101 рр.

Отже, зваживши на всі обставини, можна скорегувати й хронологію зведення чернігівських пам'яток. Відтак, зважаючи на час прибуття артілі та темпи тогочасного будівництва, першим був зведений однокамерний терем, а за ним Успенський собор (бл. 1108 р.). Потім, згідно з Є.І. Архиповою, до 1111 р. майстри проводили роботи з відновлення Борисоглібського храму у Вишгороді, які виконували на замовлення Олега Святославича.

Південно-західна прибудова Спаського собору, імовірно, була збудована протягом 1112–1113 рр. Нижній поверх цієї двоярусної споруди був поховальною капелою⁷⁸. Співставивши час її зведення з інформацією джерел про місце поховання Олега Святославича (помер 1115 р.), О.Є. Черненко вважає, що його поховали саме в цій прибудові⁷⁹. А в такому разі замовлення на будівництво останньої логічно віднести також на рахунок цього князя. Правда, у зв'язку з версією О.Є. Черненко, потребує уточнення одна деталь літописного повідомлення про смерть Олега Святославича, яка лишилася поза увагою дослідниці, а саме те, що він був похований «оу гроба о(т)ца своего С(вя)тослава»⁸⁰. Отже, такі слова літописця можуть сприйматися як інформація про упокоєння тіла Олега Святославича безпосередньо біля гробниці його батька. На думку ж О.Є. Черненко, останній був похований не у південно-західній, а в південно-східній прибудові Спаського собору⁸¹. Відповідно, може скластися враження, що висновки дослідниці про місце поховання Олега Святославича не узгоджуються з інформацією з джерел. Насправді ж, обидві прибудови належать до одного храму, ще й прилягають до нього з однієї сторони, тому розташовані поруч. Відтак, як вважаємо, все це й дозволило літописцю вказати на близькість гробниць батька та сина.

Як раніше зазначалося, появу Іллінської церкви ми пов'язуємо з утвердженням у 1113 р. на чернігівській єпископській кафедрі Феоктиста, колишнього ігумена Києво-Печерського монастиря. Отже, найвірогідніше, цей храм, враховуючи тогочасні темпи будівництва, був зведений протягом 1114–1116 рр. А потім, можливо, у 1117–1121 рр., але точно до 1123 р., змурували й Борисоглібський собор.

І на завершення ми все ж таки змушені вказати на ще один момент. Попри численні підстави вважати реальною участь Ярослава Святославича у справі приїзду до Чернігова іноземної артілі, яка звела зазначені пам'ятки, її все одно до певної міри можуть підважувати відсутність інформації про матримоніальні зв'язки самого Давида Святославича. У руських джерелах про останні взагалі нічого не повідомляється. У Любецькому синодику та Пом'янику Введенської церкви Києво-Печерської лаври присутнє тільки ім'я дружини цього князя – Феодосія⁸². Ще в 20-х рр. минулого століття Н.О. Баумгартен вважав її представницею німецького маркграфського роду Дітмаршен⁸³. А на думку М. Дімніка, вона була візантійкою⁸⁴. Однак згадані дослідники ніяк не обґрунтовують свої висновки. Отже, на сьогодні їх відкидає більшість науковців, які займаються генеалогією Рюриковичів.

Також ми не знаємо, яку з дружин Давида Святославича згадано у названих церковних пам'ятках. А для визнання у цього князя принаймні двох шлюбів є вагомі підстави. На нашу думку, на останнє вказують роки діяльності його менших синів – Володимира та Ізяслава. Перший із них загинув 1151 р. у битві на р. Руга, а другий помер у 1161 р. після по-

⁷⁶ Майорова Е.И. Викарии Христа: папы Высокого Средневековья... С. 200.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Черненко О.Є. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus Mixtum*. Київ, 2015. № 3. С. 80.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 282.

⁸¹ Черненко О.Є. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. С. 79.

⁸² Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург: Тип-я братьев Пантелеевых, 1892. С. 24; Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської Лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / Упоряд. та вступ. ст. О. Кузьмука. *Лаврський альманах*. Київ: Фенікс, 2007. Спецвипуск 7. С. 17.

⁸³ Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X-e au XIII-e siècle*. Roma: Pont. institutum orientalium studiorum, 1927. P. 18.

⁸⁴ Dimnik M. The Saints of Chernigov Dynasty in Kievian Rus'. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 224.

ранення у сутичці на р. Желяні⁸⁵. Тож обидва ще не були в літах. Враховуючи це, можна приблизно визначити й дату народження Ізяслава Давидовича.

Під 1139 р. у джерелах єдиний раз згадуються два його сини, які тоді разом із батьком брали участь у військовому поході⁸⁶. Зважаючи на останнє, можна стверджувати, що на той момент вони вже були дорослими. Як засвідчує «Повчання» Володимира Мономаха, у добу Русі виконання владних функцій покладалося на княжичів вже з 13-річного віку⁸⁷. А в 14–15 років вони могли отримати і свій удільний стіл⁸⁸. Відтак, найвірогідніше, у 1139 р. Ізяславичі були приблизно такого віку. Отже, з великою долею вірогідності вони народилися в першій половині 1120-х рр.

На Русі, згідно з тогочасною традицією, базованою на церковних правилах, чоловіки одружувались, починаючи з 15-річного віку⁸⁹. У Рюриковичів відбувалося це й дещо пізніше⁹⁰. Отже, на час народження синів Ізяслав Давидович орієнтовно мав 18–20 років. Тож сам він на світ з'явився у першій половині першого десятиліття XII ст. А трохи раніше народився його старший брат Володимир.

Традиційно первістком Давида Святославича вважається Микола-Святоша. М. Дімінік його появу на світ відносив до 1080 р., але свою позицію не аргументував⁹¹. Більш обґрунтованою є думка О.О. Крайньої, згідно з якою старший Давидович народився у 1072 р.⁹² Правда, ця дата дещо не узгоджується з традицією, згідно з якою у домонгольський час у Рюриковичів не було прийнято називати синів ім'ям ще живого діда⁹³. А, як відомо, Святослав Ярославич, дід Святоші (ім'я є похідним від імені Святослав), помер у 1076 р. Однак, як гадаємо, якраз цим і можна пояснити, чому цього Давидовича офіційно називали не Святославом, а саме Святошею (для Русі єдиний приклад), що підтверджується і сфрагістичним матеріалом⁹⁴.

Походження матері Святоші достеменно не відоме. Зазначимо, що відповідно до тогочасних традицій, на Русі дівчата йшли заміж, починаючи від 13–14 років⁹⁵. Так само відбувалося й у Візантії⁹⁶. А в Західній Європі це дозволяли робити від 12 років⁹⁷. Правда, всюди представниці знаті частіше виходили заміж трохи старшими. Отже, найвірогідніше, на момент народження Святоші його матері було бл. 17 / 18 р. Якщо ж вважати Святошу єдиноутробним братом Володимира та Ізяслава Давидовичів, то на час появи на світ останніх вік їхньої матері був біля 46 / 47 років, що в ті часи було малоймовірним. Відтак, як вважаємо, все це доволі чітко свідчить про походження менших Давидовичів від другого шлюбу свого батька. Тож, виходячи з часу народження Володимира та Ізяслава, в друге Давид Святославич міг одружитися близько 1000 р. А це фактично збігається з початком будівництва у Чернігові. Відповідно, ці події можуть бути і взаємопов'язані, правда, за умови виявлення західноєвропейського походження другої дружини Давида Святославича. Отже, подальший дослідницький пошук може як спростувати це питання, так і по-новому висвітлити його.

References

- Androshchuk, A. (2010). Sviatoshyina pechat [Sviatosha's seal]. *RUTHENICA*, IX, Pp. 131–136. Kyiv, Ukraine.
- Arkipova, E. (2012). Romanskaia arkhitekturnaia rezba Borysohlebского собора в Chernigove [Romanesque architectural carvings of the Borysohlib cathedral in Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.
- Chernenko, O. (2015). Pro mistseznakhodzhennia kniazivskykh pokhovan u Chernihivskomu Spaso-Preobrazhenskomu sobori [On the location of princely burials in the Chernihiv Spaso-Preobrazhenskiy cathedral]. *Opus Mixtum*, 3, Pp. 69–90. Kyiv, Ukraine.
- Chernenko, O. (2021). Arkhitektura. Istoriia tsyvilizatsii. Ukraina [Architecture. History of civilization. Ukraine]. Kharkiv, Ukraine.

⁸⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 438, 518; Літопис руський. С. 248, 283.

⁸⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 306; Літопис руський. С. 192.

⁸⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 247.

⁸⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 138; Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 247.

⁸⁹ Романов Б.А. Люди и нравы древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. Москва–Ленинград: Наука, 1966. С. 188; Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 135.

⁹⁰ Козюба В.К. Историко-демографическая характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел). *Археологія*. 2001. № 1. С. 34.

⁹¹ Dimnik M. The Saints of Chernigov Dynasty in Kievan Rus'. С. 225.

⁹² Крайня О.О. Исторична постать князя Святослава Давидовича – прп. Миколи Святоші. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань*. Чернігів: Просвіта, 1999. С. 19–20.

⁹³ Литвина А.Ф. Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва: Индрик, 2006. С. 13–14.

⁹⁴ Андрощук А.Ф. «Святошина печать». *RUTHENICA*. 2010. Т. IX. С. 131–136.

⁹⁵ Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. С. 135.

⁹⁶ Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. Москва: Наука, 1974. С. 154.

⁹⁷ Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI–XIII веков. Москва: Искусство, 1978. С. 93.

- Ihnatenko, I. (2015). Sporudy Chernihivskoho Borysohlibskoho monastyrya ta ikh oboronne pryznachennia [Structures of the Chernihiv Borysohlib monastery and their defensive purpose]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), Pp. 175–196. Chernihiv, Ukraine.
- Ioannisian, O. (2007). O proiskhozhdenii chernigovskoi shkoly zodchestva [On the origin of the Chernigov architectural school]. Chernihiv, Ukraine.
- Ioannisian, O. (2007). O proiskhozhdenii, datirovkakh i khronologii chernigovskogo zodchestva XII v. [On the origins, dating, and chronology of Chernigov architecture of the 12th c.]. *RUTHENICA*, VI, Pp. 134–188. Kyiv, Ukraine.
- Ioannisian, O., & Chernenko, E. (2017). Spaso-Preobrazhenskii sobor v svete poslednikh arkhitekturno-arkheologicheskikh issledovaniï [The Spaso-Preobrazhenskiy cathedral in the light of recent architectural and archaeological studies]. *RUTHENICA*, 14, Pp. 104–155. Kyiv, Ukraine.
- Koziuba, V. (2001). Istoryko-demografichna kharakterystyka davnioruskoi simi (za materialamy istorichnykh ta arkheolohichnykh dzherel) [Historical and demographic characteristics of the Old Rus family (based on historical and archaeological sources)]. *Arkheolohiia – Archeology*, 1, Pp. 29–41.
- Krainia, O. (1999). Istorychna postat kniazia Sviatoslava Davydovycha – Prp. Mykoly Sviatoshi [The historical figure of prince Sviatoslav Davydovych – St Nicholas Sviatosha]. Chernihiv, Ukraine.
- Lytvyna, A., & Uspensky, F. (2006). Vybor imeni u russkikh kniazei v X–XVI vv. Dinasticheskaia istoriia skvoz prizmu antroponomimiki [Name selection among Rus princes in 10th–16th c. Dynastic history through the prism of anthroponymy]. Moscow, Russia.
- Maiova, E. (2015). Vikarii Khrista: papy Vysokogo Srednevekovia. S 858 g. do Avignonskogo pleniia [Vicars of Christ: popes of the High Middle Ages. From 858 to the Avignon captivity]. Moscow, Russia.
- Nazarenko, A. (2001). Drevniaia Rus na mezhdunarodnykh putiakh: Mezhdistsylinarnye ocherki kulturnykh, torgovykh, politicheskikh svyazi IX–XII vv. [Ancient Rus on international routes: Interdisciplinary essays on cultural, trade, and political relations of 9th–12th c.]. Moscow, Russia.
- Nazarenko, A. (2009). Drevniaia Rus' i slaviiane [Ancient Rus and the Slavs]. Moscow, Russia: Rus-skii Fond Sodeistviia Obrazovaniu i Nauke.
- Ponyrko, N. V. (1992). Epistoliarne nasledie Drevnei Rusi. XI–XIII v. Issledovaniia, teksty, perevody [Epistolary heritage of Ancient Rus. 11th–13th c. Studies, texts, translations]. St Petersburg, Russia.
- Rudenok, V. (1999). Bohorodychna lavra u Chernihovi (do postanovky problemy) [Bogorodichna Lavra in Chernihiv (to the setting of the question)]. Chernihiv, Ukraine.
- Rudenok, V., & Novyk, T. (2019). Antonievi pechery Chernihivskoho Troitsko-Illinskoho monastyriia: 950 rokiv [Antonievi caves of the Chernihiv Trinity-Ilynsky monastery: 950 years]. Chernihiv, Ukraine.
- Rychka, V. (1992). Shliub i podruzhnie zhyttia u Kyivskii Rusi [Marriage and family life in Kievan Rus]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 1, P. 131–141.
- Vasiuta, O. (2016). Do pytannia pro chas zasnuvannia ta stanovlennia Bohorodychnoho (Yeletskeho) monastyriia u Chernihovi [On the foundation and development of the Bogorodichny (Yeletsky) monastery in Chernihiv]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 67–86.
- Vasiuta, O. (2017). Do pytannia pro chas zasnuvannia Borysohlibskoho monastyriia u Chernigovi [On the question of the foundation of Borysohlib monastery in Chernihiv]. *Karnabidivski chytannia – Karnabidiv readings*, 1–3, Pp. 265–281. Chernihiv, Ukraine.
- Vasiuta, O. (2022). Davnii khrystyianskyi kultovy kompleks na vul. Siveryanskii u Chernihovi: do pytannia pro ioho status [Ancient christian cult complex on Siveryanska str. in Chernihiv: to the question of its status]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 7 (10), P. 186–197. Chernihiv, Ukraine.
- Zhilenko, I. (2015). Prepodobnyi Antonii Pecherskyi. Dzherela i materialy [Venerable Anthony Pecherskyi. Sources and materials]. Kyiv, Ukraine.

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача наукового відділу «Троїцько-Іллінський монастир» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (м. Чернігів, вул. Іллінська, 33-а, Україна).

Vasyuta Oleh – deputy head of the scientific department «Trinity-Illinsky monastery», National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (33-a Illinska str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: vasutaoleg@gmail.com

ONCE AGAIN TO THE QUESTION ABOUT THE CHRONOLOGY OF CHERNIHIV STONE ARCHITECTURE OF THE FIRST QUARTER OF THE 12TH c. AND THE CIRCUMSTANCES AND TIME OF ARRIVAL IN RUS OF ITS WESTERN EUROPEAN CREATORS

The purpose of the publication is to clarify the construction timeline of five monuments of Chernihiv stone architecture from the Rus era. Methodologically, this work is based on a historical-anthropological approach. The scientific novelty lies in proposing alternative timelines for the construction of these monuments and identifying different patrons responsible for them than those currently accepted in modern historiography. Conclusions. There is five masonry monuments from the Rus period in Chernihiv that have long been classified by researchers as a distinct group due to their architectural features. The foreign, North Italian origin of the craftsmen who built them has also been established. Additionally, scientific literature discusses the chronology of these monuments and the circumstances of their creators' arrival in Chernihiv. Currently, the dominant theory holds that construction was initiated by Volodymyr Monomakh in the early

90s of the 11th c., who allegedly acquired Western European craftsmen through his sister, the wife of Holy Roman Emperor Henry IV until the end of 1093. Construction was then continued by Davyd Sviatoslavych after he inherited the builders along with Chernihiv. However, an analysis of the political situation in Western Europe and local realities suggests that construction could not have begun before the early 12th c. Accordingly, four of the monuments were commissioned by Davyd Sviatoslavych, while one was initiated by his elder brother Oleg. The foreign craftsmen likely arrived in Chernihiv through the mediation of their younger brother Yaroslav, who was also related to Emperor Henry IV.

Key words: Borysglib cathedral, Dormition cathedral, Ilyinska church, one-chambered terem, David Sviatoslavych, Yaroslav Sviatoslavych.

Дата подання: 9 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 22 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Васюта, О. Ще раз до питання про хронологію чернігівського кам'яного зодчества першої чверті XII ст. та обставини і час приїзду до Русі його західноєвропейських творців. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 5–15. DOI: 10.58407/litopis.250101.

Цитування за стандартом APA

Vasiuta, O. (2025). Shche raz do pytannia pro khronolohiiu chernihivskoho kamianoho zodchestva per-shoi chverti XII st. ta obstavyny i chas pryizdu do Rusi yoho zakhidnoievropeiskyykh tvortsiv [Once again to the question about the chronology of Chernihiv stone architecture of the first quarter of the 12th c. and the circumstances and time of arrival in Rus of its Western European creators]. *Siverianskyi litopys – Sive-rian chronicle*, 1, P. 5–15. DOI: 10.58407/litopis.250101.

Юрій Долженко, Володимир Мойжес

КРАНІОЛОГІЯ ЧОЛОВІЧИХ ПОХОВАНЬ ІЗ ЦЕРКВИ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ¹

DOI: 10.58407/litopis.250102

© Ю. Долженко, В. Мойжес, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9807-2835>, <https://orcid.org/0000-0002-4836-7042>

За три роки досліджень (2018–2019 та 2023) із площі зруйнованої церкви на території Ужгородського замку загалом було зібрано й досліджено останки від 185 поховань. Це 100 кістяків, зафіксованих у ґрунті за межами крипт (під підлогою храму), два у криптах, а також виявлено 83 черепів (чи їх фрагментів) із понищених криптових та позакриптових поховань, які, що встановлено, морфологічно не відрізняються. Все це дало підстави об'єднати їх в одну серію. Наразі весь антропологічний матеріал хронологічно визначається другою половиною XIII – XVII ст.

Оскільки археологічна експедиція Ужгородського національного університету збрала значний антропологічний матеріал, який уже є репрезентативною вибіркою, виникла потреба в більш детальному й системному його вивченні.

Метою статті є характеристика краніології винятково чоловічих поховань. Це – серія з 97 черепів (чи їхніх фрагментів). Цей аналіз відповідно дасть додаткові відомості про чоловіків Ужгорода в добу середньовіччя та ранньомодерного часу. **Методологічною основою** є принципи історизму та об'єктивності, було використано загальнонаукові (аналіз і синтез), спеціальні історичні (порівняльно-історичний), антропологічні та статистичні **методи**.

Висновки та їх наукова новизна. Встановлено, що серія чоловічих черепів кінця XIII – XVII ст. із Ужгорода в середньому характеризується брахікранним, помірно високим мозковим черепом (від краніологічної точки базис). Лобна кістка велика, потилиця широка. Обличчя низьке, ортогнатне й помірно широке, різко профільоване. Орбіти помірно високі, ніс середньо широкий, перенісся високе, а випинання носових кісток сильне.

Шляхом порівняння за широкою й короткою краніологічними програмами за допомогою канонічного аналізу простежено як південно-східний (Крим, Кавказ), північний (Польща, Латвія), так і західно-південний (Румунія) напрямки зв'язків мешканців Ужгорода. Вперше при залученні краніологічних серій із Кавказу виявлено значну подібність чоловічої вибірки з м. Ужгород до різних кавказьких груп. Отже, чоловіче населення Ужгорода наприкінці XIII – XVII ст. було дуже строкате.

Додатковий антропологічний матеріал, що може бути виявлений при наступних археологічних дослідженнях пам'ятки, дасть можливість збільшити вибірку, а це, своєю чергою, сприятиме більш повній та об'єктивній характеристиці антропологічного складу людей, похованих у церкві на території Ужгородського замку.

Ключові слова: Ужгородський замок, середньовічна церква, археологічне дослідження, поховання, антропологічний аналіз, чоловіче поховання, вибірка, краніологія.

Постановка проблеми. На території Ужгородського замку, в південній частині його двору, збереглися руїни середньовічної церкви (Рис. 1). Питання про обставини її зведення все ще відкрите. Найчастіше трапляються вказівки на XIII ст. як період спорудження храму. Замкову церкву зазвичай вважають парафіяльною в добу середньовіччя. Однак окремі дослідники висловлюють стосовно цього певні сумніви. Достеменно відомо, що ця пам'ятка функціонувала до 1728 р., коли через пожежу вона зазнала великих руйнувань і після цього не відбудовувалася².

Уперше руїни замкової церкви досліджували 1978 р. Розчистка фундаментів церкви й наукові роботи на її площі тривали з перервами й надалі, до 1987 р. За цей період від завалів і винятково до рівня підлоги було розчищено апсиду, сакристію, менше, ніж половину площі центрального й бокового нефів та частково поховальну споруду – крипту,

¹ Підготовлено за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту «Між Сходом і Заходом: фунеральна культура заходу України від XI до XVIII ст. Міждисциплінарний аналіз» № 2023.03/0187.

² Мойжес В. Результати досліджень зруйнованих церков Ужгорода. *Археологічні дослідження в Україні 2018*. 2020. С. 38–41; Його ж. Питання датування церкви на території Ужгородського замку. *Наукові записки Ужгородського університету*. Серія: історично-релігійні студії. 2021. Вип. 7. С. 37–50; Його ж. Продовження дослідження руїн церкви на території Ужгородського замку у 2019 р. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.* 2022. С. 42–44.

прибудовану з півдня³. Після зазначених робіт стало зрозуміло, що церкву будували в кілька етапів. Однак без подальших археологічних досліджень точно визначити час спорудження окремих приміщень неможливо, як і загалом розкрити історію будівництва церкви.

Рис. 1. Ужгородський замок (вид із півдня).

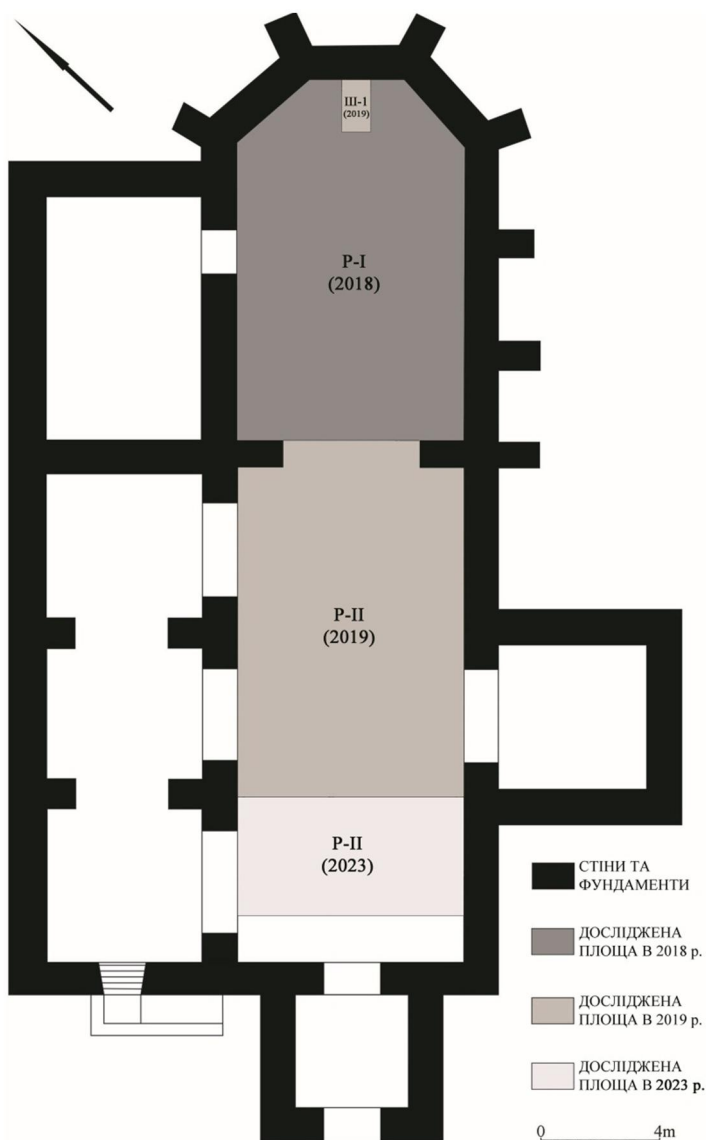
Усе це зумовило необхідність проведення наукових робіт на цій пам'ятці. Так, для вищення зазначених питань 2018 р. археологічна експедиція Ужгородського національного університету відновила тут дослідження⁴. За три роки (2018–2019 та 2023) було розкопано приміщення апсиди й більшу частину центрального нефу. Загальна досліджена площа становить 210 м² (Рис. 2). Було зібрано численний речовий матеріал, а також виявлено поруйновані крипти. Встановлено, що їх зводили неодноразово, а склепіння розібрали грабіжники ще в сер. XVIII ст. Тоді ж знищено й наявні тут поховання (збереглося тільки одне). Отже, площу всіх крипт було заповнено будівельним сміттям, яке містило й розкидані людські кістки. До того ж за межами крипт, у ґрунті, зафіксовано значну кількість поховань, які, виходячи зі стратиграфії та зібраного речового матеріалу, можуть датуватись у межах XIV–XVII ст.⁵ Залягали вони на глибині 0,6–2,55 м від рівня підлоги церкви. Частина з них зазнала пошкодження під час пізніших похоронів або була перерізана стінами крипт чи іншими перебудовами.

Загалом за три роки (2018–2019 та 2023) було зібрано й досліджено останки від 185 поховань. Це 100 кістяків, зафіксованих у ґрунті за межами крипт (під підлогою храму), два в криптах, а також виявлено 83 черепів (чи їх фрагментів) із понищених криптових та позакриптових поховань, які, що встановлено, морфологічно не відрізняються. Все це дало підстави об'єднати їх в одну серію. Наразі весь антропологічний матеріал хронологічно визначається др. пол. XIII – XVII ст.

³ Пеняк П. Розкопки замкової церкви Ужгорода. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2010. Вип. 14. С. 345–353.

⁴ Мойжес В. Результати досліджень зруйнованих церков Ужгорода... С. 38–41; Мойжес В. Продовження дослідження руїн... С. 42–44.

⁵ Мойжес В. Результати досліджень зруйнованих церков Ужгорода... С. 38–41; Мойжес В. Продовження дослідження руїн... С. 42–44.; Долженко Ю., Мойжес В. Краніологія та статеві-вікова характеристика поховань другої половини XIV – XVII ст. з церкви Ужгородського замку. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2022. Вип. 1 (46). С. 228–264.; Погоржельська І., Мойжес В. Поховання 32 у нефі церкви Ужгородського замку. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2020. Вип. 2 (43). С. 224–236; Hupalo V., Moizhes V. Rare anti-epidemic 17th c. medallions from the church of Uzhhorod castle. *Archaeologia historica*. 2023. № 48/1. S. 287–301; Бойко-Гаргін А., Мойжес В. Нумізматичні знахідки з розкопок церкви на території Ужгородського замку за 2018, 2019 та 2023 рр. *Український нумізматичний щорічник*. 2023. № 7. С. 89–123.

Рис. 2. Ужгородський замок. План церкви та дослідженої площі.

З огляду на те, що антропологічні матеріали та застосування сучасних методів їх дослідження дають змогу по-новому висвітлити низку питань, які викликають особливий інтерес істориків, постає необхідність проаналізувати зазначені поховання. Як відомо, антропологічні ознаки передаються від покоління до покоління, тож отримані в результаті аналізу дані є джерелом для реконструювання окремих етногенетичних аспектів. Також це суттєво доповнить археологічні дані пам'ятки, зокрема щодо тих поховань, у яких виявлено артефакти, що дасть можливість повніше їх інтерпретувати. Оскільки археологічна експедиція Ужгородського національного університету збила значний антропологічний матеріал, який уже є репрезентативною вибіркою, то є потреба у більш детальному та системному його вивченні.

Мета: охарактеризувати краніологію чоловічих поховань. Вони є серією з 97 черепів (чи фрагментів). Їх аналіз відповідно дасть додаткові відомості про чоловіків Ужгорода у добу середньовіччя та ранньомодерного часу.

Програма і методика. Антропологічні матеріали вимірювались як у м. Ужгород у приміщенні лабораторії Археологічного музею ім. проф. Е. Балагури факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет», так і в м. Києві в лабораторії Інституту археології НАН України. В основі дослідження лежать принципи історизму та об'єктивності, було використано загальнонаукові (аналіз і синтез), спеціальні історичні (порівняльно-історичний), антропологічні та статистичні методи.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Дебець⁶. Статеві-вікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками⁷. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік⁸. Черепи вимірювалися за стандартною (широкою) краніологічною методикою. За Р. Мартіном⁹ вказувалася нумерація ознак, а назомальний та зигомаксильний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм¹⁰. Краніометрична точка лямбда визначалася за методом Л.Г.Д. Бакстона та Г.Д. Моранта¹¹. В основу краніологічної характеристики добірки покладено середні арифметичні розміри та індекси черепів, подані в Табл. 1. У таблицях лінійні розміри вказано в міліметрах (мм), кути – в градусах (°). Параметри позначено так: n – кількість випадків, M – середня арифметична величина, m (M) – похибка середньої арифметичної, σ – середнє квадратичне відхилення, ms – похибка середнього квадратичного відхилення.

Для кількісної оцінки міри прояву монголоїдних рис використовувалися традиційні показники: загальний індекс сплюсненості лицьового скелета (далі – СЛС), який запропонував Г. Дебець¹², преаурикулярний фаціодеребральний показник (далі – ПФП) та умовна частка монголоїдного елемента (далі – УЧМЕ). Опис і аналіз даних проводилися відповідно до показників, при яких значення СЛС, менше за 20 і ПФП, менше за 90,6 характерні для «чистих» європеоїдів, значення СЛС більше за 80 і ПФП більше за 96,8 – для «чистих» монголоїдів¹³. Формула базується на краніологічних ознаках першого порядку, які є найнадійнішим критерієм розмежування великих рас.

Одновимірну статистичну обробку проведена за допомогою програми Microsoft Excel – 2007. При інтерпретації даних для міжгрупового порівняння використано комп'ютерні програми, які створили Б.О. та О.Г. Козінцеви 1991 р., а також А. Громов 1996 р.

Характеристика краніологічного типу населення. У цілому, чоловічі черепи з середньовічної церкви Ужгородського замку незадовільної збереженості складаються в серію із 97 поховань (як уже зазначалося, до аналізу залучено всі виявлені черепи, як зі збережених поховань, що залягали за межами крипт, так і від понищених криптових та позакрипових поховань). Загалом вони мають мозковий череп, який характеризується помірною довжиною, висотою (від краніологічної точки базіон) та великою шириною. В серії є два доліхокранних (пох. № 3, розкопки 2018 р. та 39, розкопки 2019 р.), вісім мезокранних (пох. № 1, 7, черепи 10, 15, 19, 21F, 24 і 26) та 39 брахікранних черепів. У 48 випадках форму мозкового черепа не визначено, адже не вдалося виміряти поздовжній або поперечний діаметр.

Загалом, за черепним показником (83,3), серія належить до категорії брахікранних (Табл. 1). Вушна висота велика, на межі з помірними категоріями розмірів. Довжина основи черепа помірна. Відношення висоти до поздовжнього діаметра (76,4) свідчить про високу загалом висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо (гіпсікранія), але вже відношення висоти до поперечного діаметра (90,7) – вказує на низькі черепи (тапейнокранія). Потилиця широка (113,2 мм). Лобна кістка за абсолютними розмірами характеризується великими категоріями (на межі з помірними). Висота вигину чола помірна (25,0). Профілювання лоба від краніологічної точки назіон характеризується великим кутом. Отже, лоб ближчий до прямої форми (Табл. 1).

Ширина ортогнатного обличчя чоловічої серії з Ужгородського замку помірна, позаяк виличний діаметр, виміряний на 34 черепах, становить 135,8 мм. Верхня висота обличчя – мала (67,2 мм). За верхнім лицьовим індексом (50,1), обличчя помірно широке (мезен).

⁶ Алексеев В., Дебець Г. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва: Наука, 1964. 128 с.

⁷ Пашкова В. Очерки Судебно-медицинской остеологии. Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. Москва: Медгиз, 1963. 156 с.; Ubelaker D. Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation. Chicago, IL: Aldine publishing, 1978. 116 p.; Buikstra J., Ubelaker D. Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas archaeological survey research series*. Fayetteville, 1994. № 44. 272 p.; Bruzek J. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia. *Antropologia portuguesa*. 1995. № 13. P. 93–106; Ibid. A method for visual determination of sex, using the human hip bone. *American journal of physical anthropology*. 2002. № 117 (2). P. 157–168; Bruzek J., Santos F., Dutailly B., Murail P., Cunha E. Validation and reliability of the sex estimation of the human os coxae using freely available DSP2 software for bioarchaeology and forensic anthropology. *American journal of physical anthropology*. 2017. № 164 (2). P. 440–449.

⁸ Brothwell D. Digging up bones. London: Trustees of the British museum, 1972. 196 p.; Vallois H. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*. 1937. № 47. P. 499–532.

⁹ Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Verlag: Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1928. Bd. II. 1062 s.

¹⁰ Алексеев В., Дебець Г. Краниометрия. Методика... С. 47–55. Рис. 14.

¹¹ Buxton L., Morant G. Essential craniological technique. *Journal Royal anthropological institute*. 1933. Vol. 63. P. 19–47.

¹² Дебець Г. Опыт краниометрического определения доли монголоидного компонента в смешанных группах населения СССР. *Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии*. Москва: Наука, 1968. С. 13–22.

¹³ Там само.

Назомалярний кут дуже малий, отже, обличчя різко профільоване на рівні орбіт, хоча в серії є три черепи з помірним горизонтальним профілюванням (череп 2, 18, 76). Зигмаксілярний кут у ціломукладається в малі категорії, що вказує на сильно профільоване обличчя на рівні передньої носові ості (*spina nasalis anterior*) (Табл. 1).

Помірна висота й ширина орбіт зумовлюють помірний (79,8) орбітний індекс¹⁴, що вказує на відносно середньоширокі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та висотою, носовий індекс (48,8) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,9). Пенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним (Табл. 1).

Табл. 1. Середні розміри та індекси чоловічих черепів із поховань середньовічної церкви в Ужгородському замку (XIV–XVII ст.).

№ за Мартіном	Ознаки	Чоловіки (°)						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	178,5	53	7,1*	0,97	0,69	166,0	198,0
8	Поперечний діаметр	148,3	59	5,2	0,68	0,48	134,6	162,0
17	Висотний діаметр	134,8	31	5,4*	0,98	0,69	124,0	142,2
5	Довжина основи черепа	100,7	30	5,7*	1,05	0,74	89,0	120,0
9	Найменша ширина лоба	99,3	71	4,6	0,55	0,39	91,0	113,0
45	Виличний діаметр	135,8	34	5,7*	0,98	0,69	120,0	148,0
40	Довжина основи обличчя	94,7	11	5,2	1,57	1,11	87,0	104,0
48	Верхня висота обличчя	67,2	15	4,6*	1,18	0,83	61,4	77,0
47	Повна висота обличчя	116,5	4	4,1**	2,06	1,46	112,3	120,0
43	Верхня ширина обличчя	107,5	18	4,5*	1,07	0,76	100,0	113,0
46	Середня ширина обличчя	92,8	13	4,4	1,21	0,85	87,0	100,0
55	Висота носа	52,3	16	3,3*	0,84	0,59	46,4	58,0
54	Ширина носа	25,2	20	2,1*	0,46	0,33	21,5	28,4
51	Ширина орбіти	42,7	21	2,2*	0,47	0,33	39,0	47,0
52	Висота орбіти	34,0	21	1,7**	0,37	0,26	29,8	37,0
20	Вушна висота	117,3	25	4,8*	0,97	0,69	107,2	128,2
SC (57)	Симотична ширина	9,3	23	2,2*	0,46	0,32	6,0	15,0
SS	Симотична висота	4,6	23	1,1*	0,24	0,17	3,0	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,3	16	2,5	0,64	0,45	15,0	23,0
MS	Максифронтальна висота	8,3	16	1,6	0,40	0,28	6,0	12,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,2	18	3,3*	0,77	0,54	21,0	31,0
DS	Дакріальна висота	14,9	18	1,3**	0,32	0,22	13,0	17,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,4	16	1,8*	0,46	0,33	-2,0	-8,0
32	Кут профілю лоба від nas.	86,6°	7	5,7*	2,14	1,51	80,0°	96,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	81,9°	7	8,6*	3,25	2,30	69,0°	91,0°
72	Кут загальнолицьовий	87,0°	7	3,3*	1,23	0,87	82,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	90,3°	7	3,5*	1,34	0,95	86,0°	95,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	70,7°	6	8,5*	3,47	2,45	57,0°	79,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,9°	13	6,0*	1,66	1,17	19,0°	37,0°
77.	Назомалярний кут	134,5°	28	4,4	0,82	0,58	127,7°	143,0°
∠ Zm'.	Зигмаксілярний кут	129,7°	17	5,6	1,37	0,97	118,0°	143,0°
	Надперенісся	2,2	97	0,6	0,07	0,05	1,0	3,0
	Надбрівні дуги	1,5	66	0,5	0,06	0,04	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	1,6	61	0,9	0,12	0,08	0,0	3,0
	Соскоподібний виросток	2,5	68	0,6	0,08	0,05	1,0	3,0
	Передньоносова ость	3,8	19	1,0	0,22	0,16	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	520,9	27	15,8*	3,03	2,14	483,0	550,0
Індекси:								
8:1	Черепний	83,3	49	3,9*	0,56	0,39	74,5	91,8
17:1	Висотно-поздовжній	76,4	29	3,4*	0,63	0,45	69,4	81,8

¹⁴ Алексеев В., Дебєц Г. Краниометрия. Методика...

17:8	Висотно-поперечний	90,7	30	4,3	0,78	0,55	84,2	99,3
9:8	Лобно-поперечний	67,7	51	4,5*	0,63	0,45	60,8	91,9
20:1	Висотно-поздовжній	66,0	33	3,6*	0,62	0,44	59,6	78,2
20:8	Висотно-поперечний	79,4	33	3,2	0,55	0,39	72,1	86,0
10:8	Коронарно-поперечний	85,0	38	2,6**	0,42	0,30	79,4	91,4
9:10	Широтний лобний	79,1	43	3,1**	0,47	0,33	72,8	89,3
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	91,7	32	3,0**	0,53	0,37	86,1	99,3
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,3	13	4,4*	1,21	0,85	43,9	57,9
9:45	Лобно-виличний	73,4	32	2,9**	0,52	0,37	67,0	79,3
10:45	Коронарно-виличний	92,6	27	3,8	0,73	0,52	84,8	101,0
40:5	Випинання обличчя	94,7	12	2,9**	0,83	0,59	87,3	98,6
47:45	Загальний лицьовий	86,1	3	2,7**	1,56	1,11	83,5	88,9
48:45	Верхній лицьовий	50,1	14	3,1**	0,83	0,59	45,8	55,7
54:55	Носовий	48,8	16	3,6**	0,89	0,63	44,0	56,0
DS:DC	Дакріальний	60,1	18	8,3	1,95	1,38	45,2	73,9
SS:SC	Симотичний	50,0	23	7,6**	1,59	1,13	33,3	65,2
MS:MC	Максилофронтальний	46,0	15	10,6	2,74	1,94	31,1	63,2
52:51	Орбітний	79,8	21	4,3**	0,91	0,66	69,3	87,5
63:62	Піднебінний	81,4	19	7,6*	1,73	1,23	62,8	91,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	118,5	14	8,7*	2,34	1,65	103,2	133,3

М – середня арифметична величина; **n** – кількість випадків; **σ** – середні квадратичні відхилення; **m (M)** – похибка середньої арифметичної величини; **ms** – помилка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Для встановлення рівня однорідності вибірки було враховано середні квадратичні відхилення краніологічних ознак та їхніх індексів. Загалом, у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено в 28 випадках із 51 (54,9%), нижчими за стандартні величини виявилися «сигми» у 13 ознак (25,5%), і тільки у дев'яти ознак (17,6%) «сигма» вкладається в стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна порушувати питання про морфологічну неоднорідність групи.

При розрахуванні показників сплосченості лицьового скелета виявилось, що чоловіча серія м. Ужгород європеїдна. Значення СЛС дорівнює (7,47). За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона має європеїдні риси (ПФП 88,9). При врахуванні умовного монголоїдного елемента виявилось, що відсоток УЧМЕ в групі від'ємний і дорівнює –22,88.

Міжгруповий багатовимірний аналіз. Для виявлення аналогів ужгородської чоловічої серії серед близьких до її сучасності груп вивчену вибірку було зіставлено з широким колом порівняльних матеріалів XIV–XIX ст. зі Східної й Центральної Європи та вибіркою з Західної Європи за допомогою як канонічного¹⁵, так і кластерного¹⁶ багатовимірного аналізу з використанням програми CANON-2,50.

Простежимо зв'язки досліджуваної чоловічої групи з м. Ужгорода з 86 вибірками території Східної, Центральної та Північної Європи за даними краніометрії методом канонічного¹⁷ та кластерного аналізу¹⁸, до якого залучалися п'ять чоловічих збірок українських груп: Середня Наддніпрянщина (неопубліковані дані), Чернігово-Сіверщина¹⁹, Слобожанщина²⁰, Степова Наддніпрянщина²¹ та Волині²². А також могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV–XVII ст.²³, Меджибіж XIV–XVI ст.²⁴, Вінниця²⁵, українців, які поховані в Грузії²⁶, Одесі²⁷, Львові, збірна група (неопубліковані дані).

¹⁵ Дерябин В. Курс лекцій по многомерной биометрии для антропологов. Москва: МГУ, биологический факультет, 2008. С. 212–230.

¹⁶ Там само. С. 230–276.

¹⁷ Там само. С. 212–230.

¹⁸ Там само. С. 230–276.

¹⁹ Долженко Ю. Краніологія чоловіків Східного Полісся XVII–XIX ст. (Чернігово-Сіверщина). *Нотатки сучасної біології*. 2023. Т. 1 (5). С. 66–75.

²⁰ Долженко Ю. Краніологія населення Слобідської України (Слобожанщини) XVII–XIX ст. *Українознавець*. 2018. Вип. XVIII. С. 30–34.

²¹ Долженко Ю., Хоменко О. Два черепа Запорозьких козаків XVIII ст. з розкопок Д.І. Яворницького (Степова Наддніпрянщина). *Вчені записки ТНУ ім. В. Вернадського*. 2012. Т. 32 (71). № 3. С. 315–331.

²² Долженко Ю. Чоловіча вибірка поховань XVI–XIX ст. на території Волині (за даними краніології). *Літопис Волині*. 2020. № 22. С. 7–18.

²³ Соколова К. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1963. Т. XIII. С. 144.

²⁴ Рудич Т. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. Додаток 2. Київ: Філюк, 2010. С. 129–130.

Білоруси представлені двома серіями: Лукомль (центр Вітебської обл.) та Пруси (центр Мінської обл.)²⁸.

Росіяни з Орловської губ., Себеж, Стара Ладога-1²⁹, Стара Ладога-2³⁰, Ярославль XVII ст., Дмитров XII–XVI ст.³¹, Псков XIV–XVI ст.³², Козіно (Козино) XVIII ст.³³, Новгород XVI–XVIII ст.³⁴, Поріци (*Порицы, Ижоры, РФ*)³⁵. Збірна вибірка євреїв та караїмів³⁶.

Країни Балтії: латиші представлені чотирма серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Денисова³⁷ – Леймані (*Leimaņi*) XVII–XVIII ст., Пургайлі (*Purgaili*) XVIII ст., Мартиньсала XIV–XVII ст., Тервете (*Tērvete*), а також трьома групами XVIII–XIX ст., які опрацював В. Алексєєв: латиші-1 (Дурбе), латиші-2 (західні) і латиші-3 з Лудзи³⁸ та однією XIX ст. за Г. Зариня – Орманькалнс³⁹. Литовці (*lietuviai*) з м. Каунас (*Kaunas*). Однак, за припущенням дослідника литовської групи В. Алексєєва⁴⁰, литовці не становили більшості серед мешканців м. Каунаса, де було багато поляків і євреїв. П'ять серій естонців: Отепя (*Otepää*) XIV–XVI ст.⁴¹, Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст.⁴², Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII–XVIII ст.⁴³, Арду⁴⁴, Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст.⁴⁵ та фіни (*suomalaiset*).

Молдаване представлені двома вибірками: Варатік (*Văratik*) Ришканського р-ну (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (*Orheiul Vechi*) (XIV–XV ст.)⁴⁶.

Залучалися також такі народності з Кавказу, 17 серій: аджарці⁴⁷, грузини, вірмени, інгуші, адигі, лакці, хевсури, ічкерійці (чеченці / нохчі), адигейці, абхазы, осетини⁴⁸. Інгуші з гірських склепів⁴⁹.

Окрім того залучалися такі п'ять груп: із Німеччини – Кенігсберг (*Königsberg*) XVII–XIX ст.⁵⁰, Целендорф (*Zellerndorf*), Пфейфер (*Pfeifer*), Вюртемберг (*Wuttemberg*) та Тюбінген (*Tubingen*)⁵¹. Усього – 86 чоловічих серій (Табл. 2).

²⁵ Долженко Ю., Потехіна І. Аналіз краніологічної серії з поховань XVIII–XIX ст. у Вінниці. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ, 2018. С. 305–310; Потехіна І., Долженко Ю. Антропологічні матеріали з розкопок у старому місті Вінниці. *Археологічні дослідження в Україні 2017.* Київ, 2019. С. 384–387; Виноградська Л., Потехіна І., Долженко Ю. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії.* 2020. Вип. 51. С. 24–52.

²⁶ Абдушелишвили М. Антропология древнего и современного населения Грузии. Тбилиси: Мецниереба, 1964. С. 150–151. Таб. 19.

²⁷ Алексєєв В. Избранное. Происхождение народов Восточной Европы. Москва: Наука, 2008. Т. 4. С. 315.

²⁸ Саливон І. Сельское население Белоруси XVIII–XIX вв. Краниология и остеометрия. Палеоантропология Беларуси. Мінськ, 2015. Гл. 6. С. 191–193. Табл. 6.1.1.

²⁹ Алексєєв В. Избранное. Происхождение народов Восточной Европы... С. 311–336.

³⁰ Моисєєв В., Григорьева Н., Ширококов И., Хартанович В. Краниологические материалы из раскопок у церкви Св. Георгия в Старой Ладоге. Радловский сборник. *Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург, 2016. С. 390–399.

³¹ Гончарова Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии.* 2011. Вып. 19. С. 205–206.

³² Санкина С. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2000. С. 14–15.

³³ Евтєєв А. Краниологическая серия XVIII в. из некрополя с. Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа. *Археология Подмоскovie. Материалы научного семинара.* 2011. Вып. 7. С. 433–440.

³⁴ Евтєєв А., Олейников О. Археологические и палеоантропологические исследования на Даньславле улице в Великом Новгороде. *Российская археология.* 2015. № 1. С. 176–192.

³⁵ Ширококов И., Верховцев Д. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры. Радловский сборник. Санкт-Петербург, 2016. С. 232–271.

³⁶ Алексєєв В. Очерк происхождения тюркских народов Восточной Европы в свете данных краниологии. *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья, КФАН СССР.* Казань, 1971. С. 232–271.

³⁷ Денисова Р. Этногенез латышей (по данным краниологии). Рига: Наука, 1977. С. 241–243, 255–258, 223–228, 61.

³⁸ Алексєєв В. Избранное. Происхождение народов Восточной Европы... С. 226–231.

³⁹ Зариня Г. Антропологический состав населения Аугшмезе XVI–XIX вв. *Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы.* Рига: Наука, 1990. С. 117.

⁴⁰ Алексєєв В. Избранное. Происхождение народов Восточной Европы... С. 234–235.

⁴¹ Марк К. Палеоантропология Эстонской ССР. *Балтийский Этнографический сборник.* Москва: Академия Наук СССР, 1956. С. 221–223.

⁴² Марк К. Палеоантропология Эстонской ССР... С. 221–223.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Моисєєв В., Ширококов И., Крийска А., Хартанович В. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии. Радловский сборник. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2013. С. 71–79.

⁴⁵ Марк К. Палеоантропология Эстонской ССР... С. 191–192, 221–223.

⁴⁶ Великанова М. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Москва: Наука, 1975. С. 144–145. Табл. 85.

⁴⁷ Абдушелишвили М. Антропология древнего и современного населения Грузии... С. 140.

⁴⁸ Алексєєв В. Избранное. Происхождение народов Кавказа. Москва: Наука, 2009. Т. 5. С. 233–355.

⁴⁹ Фризен С., Гадиев У. Краниологические материалы из склепов горной Ингушетии. (Предварительные итоги исследования). *Вестник антропологии.* 2019. № 4 (48). С. 232–233. Табл. 3.

⁵⁰ Березина Н. Антропологические особенности населения Кёнигсберга XVIII–XIX вв. *Человек и древности.* Москва: Гриф и К., 2010. С. 872.

На першому етапі дослідження, для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та 1 індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

Табл. 2. Значення трьох канонічних векторів для 86 чоловічих краніологічних серій Європи.

№ п/п	Групи	I KB	II KB	III KB
1.	Ужгород (Закарпаття)	1,642	-0,111	0,235
2.	Середня Наддніпрянщина (Стайки, київський Арсенал, Київська губ., Полтавська губ., м. Черкаси, м. Полтава, Київський Поділ, м. Вишгород, м. Суботів, Білогородка, Андріївська церква в Києві, с. Жовнино, Лютеня, Михайлівський Золотоверхий монастир, Чигирин)	0,129	-0,390	0,091
3.	Вінниця (Східне Поділля)	0,618	-0,609	0,166
4.	Чернігово-Сіверщина (Чернігів, Залуцьке, Виповзів, Чернігівська губ. за В. Алексєєвим, Любеч, Рогинці, Остер, Глухів, Батурин)	0,359	-0,265	0,298
5.	Волинь (Луцьк, Підборці, Рівне, Клевань, Буяни, Ратнів, за В. Алексєєвим)	0,570	-0,612	0,138
6.	Слобожанщина (Суми, Білгород, Курська губ. за В. Алексєєвим, Харківська губ. за В. Алексєєвим)	0,268	-0,323	0,154
7.	Степова Наддніпрянщина (Бузівка, Новомосковського повіту, м. Катеринослав (Дніпро), Катеринославська губ. за В. Алексєєвим, отаман Іван Сірко за І. Потехіною, Херсонська губ. за В. Алексєєвим)	-0,180	-0,095	0,109
8.	Львів (Галичина)	1,148	0,052	-0,791
9.	Меджибіж (Межибож)	0,567	-0,409	0,082
10.	Каламіта (Крим)	0,607	-0,125	0,443
11.	Одеса (Причорномор'я)	0,312	0,492	0,437
12.	Білоруси (д. Лукомль)	-0,222	-0,615	-0,123
13.	Білоруси (д. Пруси)	-0,314	-1,368	-0,220
14.	Білоруси (за В. Алексєєвим)	-0,138	0,481	0,485
15.	Білоруси (Полісся)	0,197	-1,854	-0,139
16.	Латиші-1 (Дурбе (<i>Durbe</i>))	-0,320	0,952	-0,355
17.	Латиші-2 (західні)	-0,087	0,797	0,130
18.	Латиші-3 (східні латиші з Лудзи (<i>Ludza</i>))	-0,560	0,206	-0,001
19.	Орманкалнс	-0,889	0,072	-0,752
20.	Литовці (<i>Kaunas</i>)	0,664	0,013	-1,334
21.	Тервете (<i>Tērvete</i>)	-0,416	1,775	0,418
22.	Леймані (<i>Leimaņi</i>)	-0,743	1,240	0,411
23.	Пургайлі (центральна частина Відземе, <i>Vidzeme</i>)	-0,570	0,433	1,143
24.	Поселення Мартиньсала (<i>Mārtiņsala</i>)	-0,868	0,898	0,166
25.	Кабіна (<i>Kabina küla</i>)	-1,070	-0,236	0,077
26.	Отепя (<i>Otepää</i>)	-1,592	-0,161	-0,879
27.	Варбола (<i>Warbole</i>)	-1,380	0,774	-0,253
28.	Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>)	-1,012	-0,574	0,211
29.	Арду (<i>Ardu</i>)	-1,474	0,390	0,431
30.	Естонці (<i>eestlased</i>)	-0,648	0,925	0,105
31.	Фіні (<i>suomalaiset</i>)	-0,463	0,269	0,209
32.	Ййуга (<i>Jõuga</i>), естонці	-1,210	-0,190	-0,137
33.	Старий Орхей (<i>Orheiul Vechi</i> , Moldova)	0,322	-0,018	0,404
34.	Варатік (<i>Văratîc</i>) Молдова	0,470	-0,753	0,522
35.	Орловська губернія. РФ	-0,212	-0,182	0,172
36.	Ярославль. РФ	-0,588	-0,928	1,094
37.	Стара Ладога-1 РФ	0,042	-0,664	0,142
38.	Стара Ладога-2 РФ	-0,133	-0,056	0,306
39.	Себеж РФ	0,143	-0,640	-0,015
40.	Переяславль-Залеський-1. Некрополь XVI-XVII ст. Успенської церкви. РФ	-0,447	-0,727	0,087

⁵¹ Евтеев А., Староверов Н., Волков В., Выскубов С., Потрахов Н. Материалы к краниологии германоязычного населения Среднего Поволжья, юго-западной Германии и восточной Австрии, тунгусоязычных народов Дальнего Востока: эвены, эвенки, нанайцы. *Вестник Московского университета*. 2020. Серия 23. Антропология. № 3. С. 90–104.

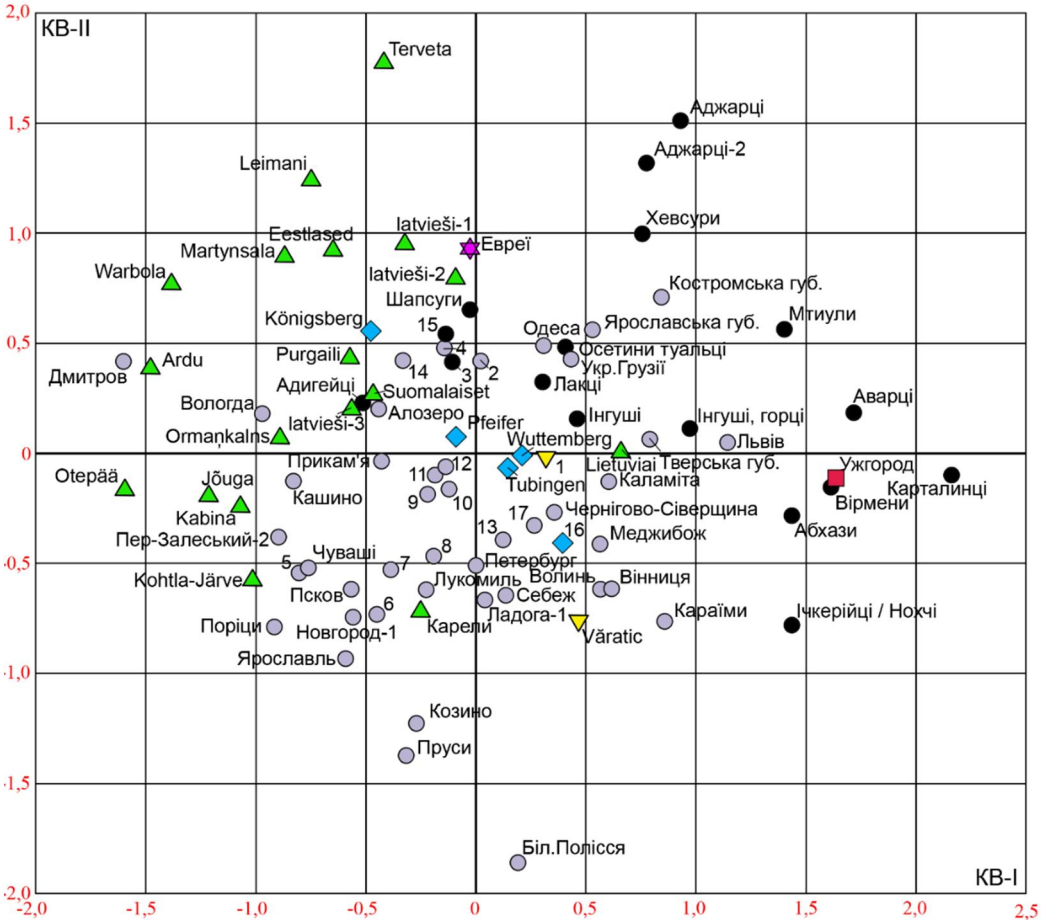
41.	Переяславль-Залеський-2. Некрополь XVI–XVIII ст. Нікольської церкви. РФ	–0,890	–0,378	–0,598
42.	Тверська губ. РФ	0,795	0,066	0,172
43.	Костромська губ. РФ	0,849	0,712	0,166
44.	Ярославська губ. РФ	0,533	0,563	0,130
45.	Калужська губ. РФ	0,026	0,421	0,172
46.	С. Козіно РФ	–0,268	–1,222	–0,402
47.	Псков РФ	–0,564	–0,617	–0,032
48.	Новгород-1	–0,553	–0,742	–0,322
49.	Новгород-2	–0,116	–0,158	–0,994
50.	М. Дмитрів (Дмитров). РФ	–1,597	0,420	0,347
51.	Поріци (Порицы). РФ	–0,912	–0,785	1,401
52.	Сланцевський р-н. РФ	–0,327	0,424	0,939
53.	Могильник Алозеро на північному березі оз. Юлярві, карели	–0,436	0,206	1,625
54.	Вологда (Парковий провулок) РФ	–0,967	0,183	–0,062
55.	Прикам'я (Піскор, Гольяні, Сарапул) РФ	–0,424	–0,032	0,749
56.	Некрополь на території Кашинського Кремля, розкоп Вознесенський-І. Тверская обл. м. Кашин. РФ	–0,826	–0,124	–1,178
57.	Новодівоча слобода. РФ	–0,801	–0,537	0,023
58.	Москва (Зачатківський монастир). РФ	–0,382	–0,522	–0,749
59.	Петербург. РФ	0,003	–0,506	0,796
60.	Адигейці (Кавказ)	–0,508	0,231	0,621
61.	Шапсуги (Кавказ)	–0,021	0,652	0,432
62.	Абхази (Кавказ)	1,439	–0,278	0,572
63.	Осетини дигорці (Кавказ)	–0,132	0,545	–0,606
64.	Осетини іронці (Кавказ)	–0,105	0,420	–0,647
65.	Осетини туалці (Кавказ)	0,410	0,485	0,078
66.	Інгуші (Кавказ)	0,464	0,160	–0,461
67.	Чеченці / Нохчі (Кавказ)	1,441	–0,775	0,228
68.	Аварці (Кавказ)	1,723	0,87	0,283
69.	Лакці, етнічна група з Північного Кавказу	0,307	0,328	–0,521
70.	Хевсури (Кавказ)	0,761	1,003	0,363
71.	Грузини-мтіули (Кавказ)	1,404	0,566	0,423
72.	Грузини-карталінці (Кавказ)	2,169	–0,095	–0,307
73.	Аджарці (Кавказ)	0,936	1,513	–0,264
74.	Вірмени (Кавказ)	1,617	–0,151	0,098
75.	Аджарці-2 (Кавказ) за М. Абдушелішвілі	0,779	1,321	–0,232
76.	Інгуші з гірських склепів. 5 склепів біля поселень Таргим, Егикал, Салги, Цори і Мужган XV–XVIII ст. (Кавказ)	0,978	0,114	–0,031
77.	Українці поховані в Грузії	0,437	0,432	0,547
78.	Карели, загальна серія (Чікші, Регярві, Компакова, Боконвуари, Пеккавуари, Турхі, Кондиевуари, Іматарві, Суйстамо)	–0,245	–0,716	0,164
79.	Караїми	0,864	–0,759	–0,034
80.	Чуваші	–0,758	–0,516	0,088
81.	Євреї, збірна вибірка	–0,016	0,932	–0,352
82.	Кенігсберг (Königsberg)	–0,471	0,557	–1,999
83.	Целендорф (Zellerndorf)	0,398	–0,406	–1,271
84.	Пфейфер (Pfeifer)	–0,086	0,078	–0,979
85.	Вюртемберг (Wuttemberg)	0,213	–0,005	–1,618
86.	Тюбінген (Tubingen)	0,149	–0,065	–1,216

За I канонічним вектором (KB) (24,0% загальної дисперсії) серія з Ужгорода отримує великі додатні значення вектора (1,642) (Табл. 2; Рис. 3). За даним KB простежується близькість до вірменської вибірки з Кавказу (1,617). На розподіл серій за даним KB найбільше вплинули такі ознаки: довжина (–0,599) й ширина (0,684) мозкового черепа, виличний діаметр, висота носа, назомалярний і зигомаксиллярний кути обличчя (–0,549), кут випинання носа (0,545) та симотичний індекс (Табл. 3).

За KB II (16,2% загальної дисперсії) досліджувана група отримує помірні від'ємні значення вектора (–0,111). Схожі значення отримує чоловіча вибірка черепів із Криму (–0,125), вірменів (–0,151) та певною мірою Степової Наддніпрянщини (–0,095). Основних роз'єднувальних ознак за цим KB лише дві: верхня висота обличчя та орбіт, їхні значення додатні (Табл. 2).

Загалом у просторі KB I–II досліджувана група з Ужгорода в правій центральній частині координатного поля опиняється у колі одразу трьох кавказьких серій: вірменів, абхазів і аварців (Рис. 3).

За KB III (15,1% загальної дисперсії) групи переважно роз'єднуються за висотним діаметром черепної коробки (0,427), шириною лоба (–0,315) носа та орбіт (0,639). Чоловіча вибірка з м. Ужгород (Табл. 2; Рис. 5) отримує малі додатні значення вектора (0,235). Близькими за KB III виявилися кавказька вибірка чеченців (0,228) та балтійська серія з Kohtla-Järve (0,211).

Рис. 3. Розташування 86 чоловічих серій у двовимірному просторі KB I та KB II за даними краніометрії.

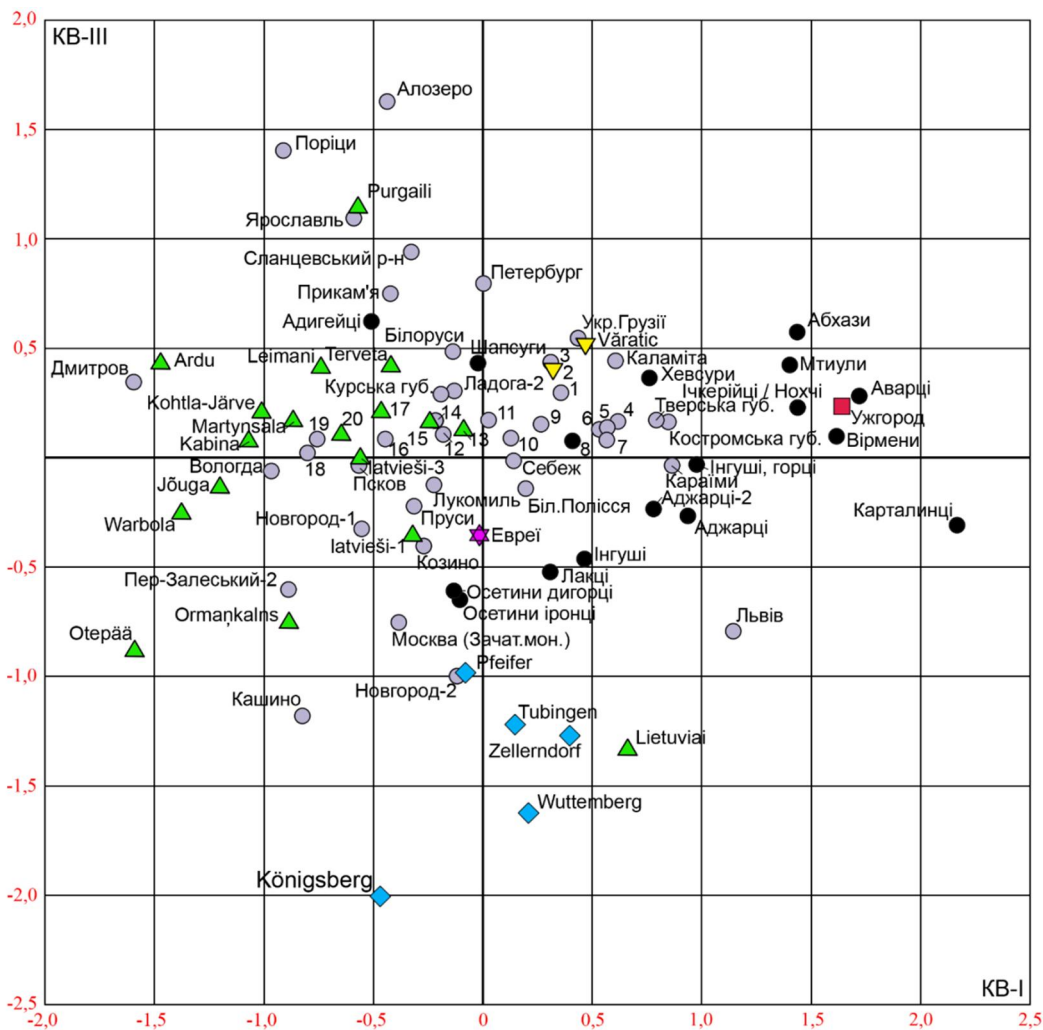
1 – Orheiul Vechi; 2 – Калузька губ.; 3 – осетини іронці; 4 – білоруси; 5 – Новодівоча Слобода; 6 – Переяслав-Залеський-1; 7 – Москва (Зачатіївський монастир); 9 – Орловська губ.; 10 – Новгород-2; 11 – Степова Наддніпрянщина; 12 – Ладога-2; 13 – Середня Наддніпрянщина; 14 – Сланцевський р-н; 15 – осетини дигорці; 16 – Zellerndorf; 17 – Слобожанщина.

У просторі KB I–III закарпатська досліджувана чоловіча група в центрі правої частини координатного поля повторно опиняється поряд із кавказькими вибірками (Рис. 4).

У просторі KB II–III міська чоловіча вибірка з Ужгорода також опиняється в центральній частині координатного поля (Рис. 5). Її можна спостерігати в колі таких краніологічних груп: Степова Наддніпрянщина, Каламіта з Криму, Орловська губ. та Стара Ладога-2.

За даними багатовимірного кластерного аналізу, де також було залучено 86 описаних серій та 13 ознак і один індекс (широка краніологічна програма), лише на 75-му кроці кластеризації, з 86, чоловіча вибірка з Ужгорода проявляє подібність до кримської вибірки XIV–XVII ст. із Каламіти, дистанція (3,639) із 7,203. Отже, за двома статистичними програмами більше проявився південно-східний напрямок зв'язків.

Зважаючи на те, що в публікаціях антропологів із ЄС подається лише 10 краніологічних ознак, на другому етапі дослідження для міжгрупового канонічного аналізу залучено такі ознаки: три основні діаметри мозкового черепа, найменшу ширину лоба, вичислену ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти (коротка краніологічна програма).

Рис. 4. Розташування 86 чоловічих серій у двовимірному просторі КВ I та КВ III за даними краніометрії.

1 – Чернігово-Сіверщина; 2 – Orheiuл Vechi; 3 – Одеса; 4 – Вінниця; 5 – Волинь; 6 – Ярославська губ.; 7 – Меджибож; 8 – осетини туалы; 9 – Слобожанщина; 10 – Середня Наддніпрянщина; 11 – Калузька губ.; 12 – Степова Наддніпрянщина; 13 – latvieši-2; 14 – Орловська губ.; 15 – Карели; 16 – Переяслав-Залеський-1; 17 – Suomalaiset; 18 – Новодівоча Слобода; 19 – чуваши; 20 – eestlased.

Табл. 3. Елементи перших трьох КВ для 86 чоловічих груп.

Ознаки	σ (чоловіки)		
	КВ І	КВ ІІ	КВ ІІІ
1 Поздовжній діаметр	-0,599	0,518	-0,199
8. Поперечний діаметр	0,684	-0,060	-0,151
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0,179	-0,110	0,427
9. Найменша ширина лоба	0,185	0,123	-0,315
45. Виличний діаметр	0,275	0,038	-0,017
48. Верхня висота обличчя	-0,003	0,240	-0,127
55. Висота носа	0,533	0,345	-0,138
54. Ширина носа	-0,162	0,018	0,408
51. Ширина орбіти	0,234	0,582	0,639
52. Висота орбіти	0,531	0,655	-0,110
77. Назомалярний кут	-0,517	-0,089	0,237
$\angle Zm'$. Зигомаксілярний кут	-0,344	-0,120	0,164
SS:SC. Симотичний індекс	0,672	-0,029	0,056
75 (1). Кут випинання носа	0,545	0,452	-0,146
Внесок у загальну дисперсію (%)	23,958	16,257	15,102

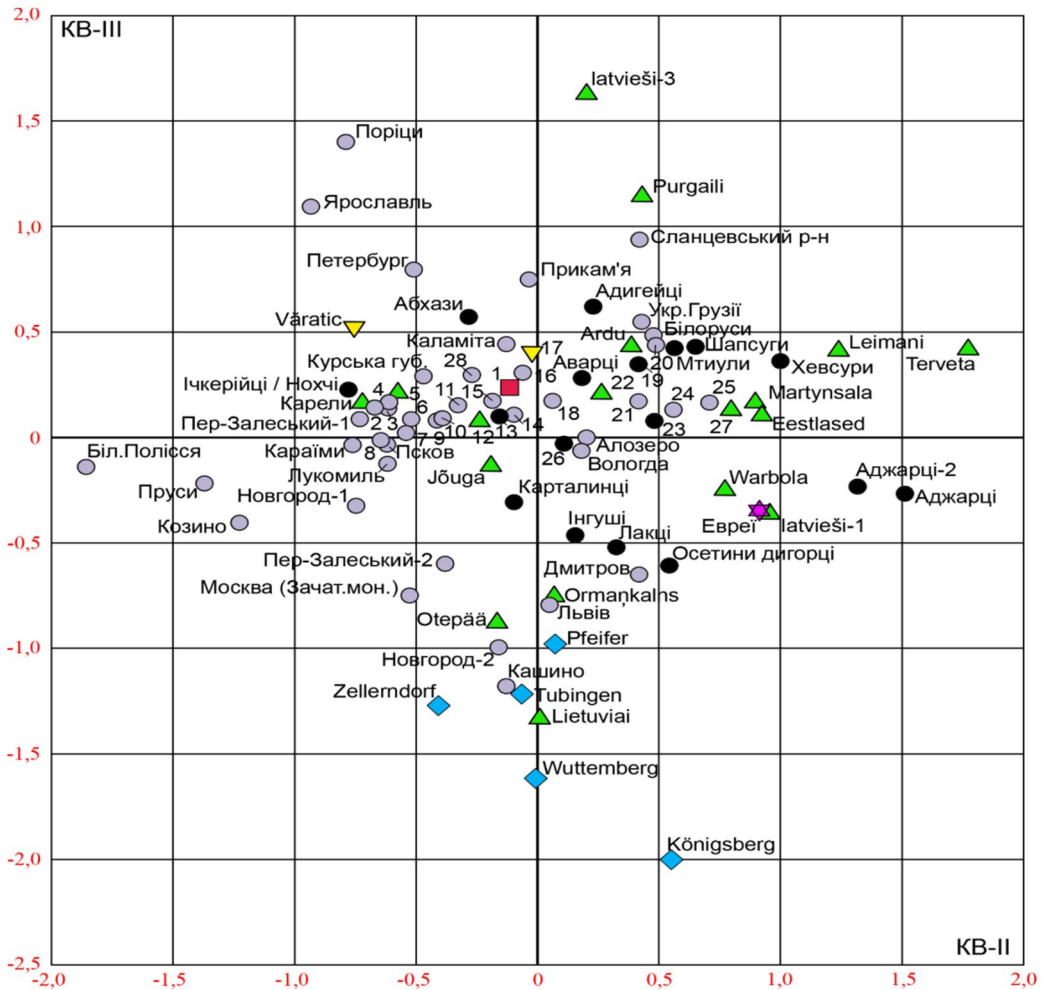

Рис. 5. Розташування 86 чоловічих серій у двовимірному просторі KB II та KB III за даними краніометрії.

1 – Ужгород; 2 – Ладога-1; 3 – Волинь; 4 – Вінниця; 5 – Kohtla-Järve; 6 – чуваші; 7 – Новодівоча Слобода; 8 – Себеж; 9 – Меджибож; 10 – Середня Наддніпрянщина; 11 – Слобожанщина; 12 – Kabin; 13 – вірмени; 14 – Степова Наддніпрянщина; 15 – Орловська губ.; 16 – Ладога-2; 17 – Orheiul Vechi; 18 – Тверська губ.; 19 – осетини іронці; 20 – Одеса; 21 – Калузька губ.; 22 – suomalaiset; 23 – осетини туалці; 24 – Ярославська губ.; 25 – Костромська губ.; 26 – інгуші, горці; 27 – Іатвієші-2; 28 – Чернігово-Сіверщина.

До названих серій додалися 19 польських груп: Якшице (*Jaksice near Inowrocław, Kujavia*) XV–XVII ст.⁵², костел св. Марії Магдалини у Вроцлаві (*Kościół Św. Magdaleny, Wrocław*) XVI–XVIII ст.⁵³, костел св. Кшиштофа (*Krzysztofa*) у Вроцлаві (*Wrocław*) XV–XVI ст.⁵⁴, Познань (*Poznań*) XV–XVIII ст., Варшава (*Warszawa*) XVII ст.⁵⁵, Слободжеве (*Ślaboszewo*)⁵⁶, Лешно (*Leszno*)⁵⁷, Колобжег (*Kołobrzeg*) XIV–XVIII ст.⁵⁸, Челядзь-Велика

⁵² Piontek J., Iwanek B., Czaplą Z. The crania from modern cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie province, Poland) and craniometric relationships among Medieval and Modern central European populations. *Studies in historical anthropology*. 2004/2006. Vol. 4. P. 126.

⁵³ Kwiatkowska B., Nowakowski D. Charakterystyka antropologiczna szczątków kostnych z cmentarza przy kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (XVI–XVIII w.). *Zeszyty naukowe uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu. Biologia i hodowla zwierząt*. 2011. Wyp. LXIII. S. 32.

⁵⁴ Krupiński T. Szczątki kostne z kościoła św. Idziego (XIV–XV w.), cmentarza przy ulicy Szewskiej (XIV–XV w.) i przykościelne św. Krzysztofa (XV–XVI w.) we Wrocławiu. Materiały i Prace Antropologiczne. Wrocław: Zakład Antropologii Polskiej Akademii Nauk, 1983. T. 104. S. 21–33.

⁵⁵ Kwiatkowska B., Nowakowski D. Charakterystyka antropologiczna szczątków kostnych... S. 32.

⁵⁶ Piontek J., Iwanek B., Czaplą Z. The Crania from Modern... P. 123–135.

⁵⁷ Ibid. P. 123–135.

⁵⁸ Strzałko J. Propozycje budowy dawnej ludności Kołobrzegu na podstawie szczątków kostnych z cmentarza przy kolegiacie kołobrzelskiej (XIV–XVIII w.). *Przegląd Antropologiczny*. 1966. T. 32. S. 177–191; Piontek J., Iwanek B., Czaplą Z. The crania from modern cemeteries in Jaksice... P. 123–135.

(Czeladź-Wielka), Чаплінек (Czaplinek) XV–XVIII ст., Краків (Kraków) XV–XVIII ст., Павлов (Pavlov) XV–XVII ст.; Люблін-1 (Lubiń-I), XVIII ст., Люблін-2 (Lubiń-II) XVIII–XIX ст.; Góra Chelmska near Koszalin XIII–XV ст.⁵⁹, Іновроцлав (Inowrocław)⁶⁰, Вісліца (Wiślica) XVIII–XIX ст. Також залучено одну румунську групу з церкви Св. Миколая Чуркі (Biserica Sfântul Nicolae-Ciurchi) XVI–XVIII ст.⁶¹ та з Волзької Булгарії – Мадара Х–XVI ст.⁶² Це становить 21 серію. Отже, до канонічного аналізу загалом залучено 94 серії.

За KB I (28,0% загальної дисперсії) серія з Ужгорода (Рис. 3) отримує помірні додатні значення вектора (0,616). За даним KB простежується близькість до вибірки з Криму (0,611) та Сланцевського р-ну в РФ (0,636). Меншою мірою можна відзначити дві кавказькі групи: адигейці (0,662), шапсуги (0,667).

За KB II (19,6% загальної дисперсії) досліджувана українська група отримує великі додатні значення вектора (0,981). Схожі значення отримують чоловіча вибірка з Кавказу – аварці (0,925), а також караїми (0,929), вибірка з Познані (Poznań) (0,953), Слободжевого (Słoboszewo) (0,941) та Вісліци (Wiślica) (0,931).

У просторі I–II KB українська вибірка з Ужгорода опиняється в правій верхній частині координатного поля. Найближчою групою виявилася польська серія Вісліца (Wiślica) (Рис. 6).

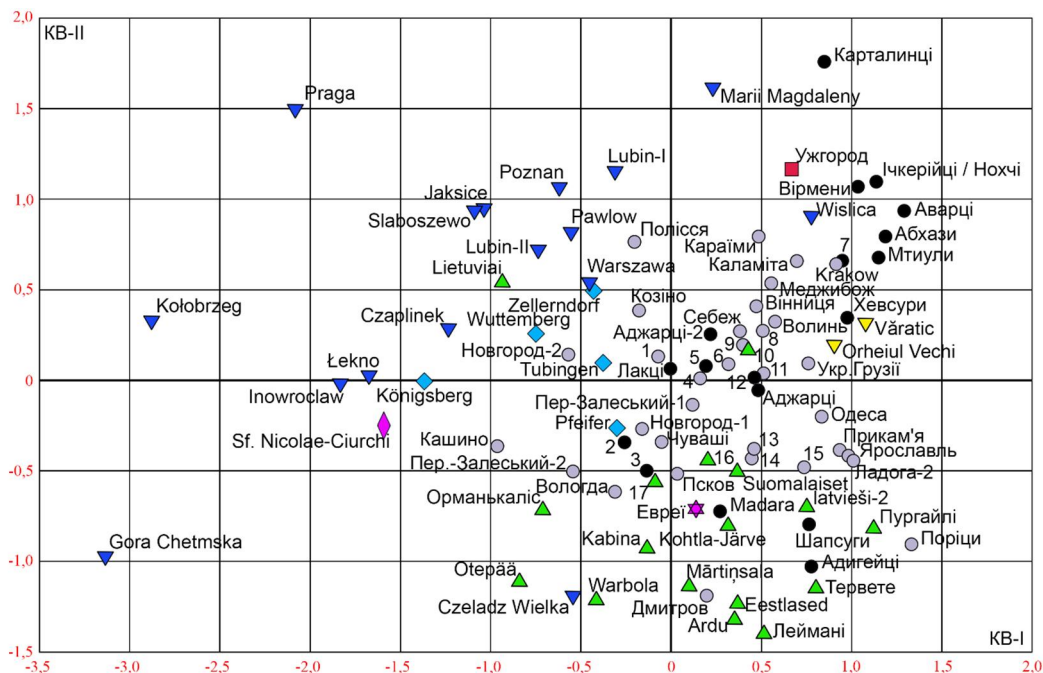

Рис. 6. Розташування 94 чоловічих серій у двовимірному просторі KB I та KB II за даними короткої краніологічної програми.

1 – білоруси – Пруси; 2 – осетини іронці; 3 – осетини дигорці; 4 – білоруси – Лукомль; 5 – інгуші; 6 – Середня Наддніпрянина; 7 – інгуші, горці; 8 – Чернігово-Сіверщина; 9 – Слобожанщина; 10 – карели; 11 – Ладога-1; 12 – осетини тувальці; 13 – Нижня Наддніпрянина; 14 – Орловська губ.; 15 – Сланцевський р-н; 16 – latvieši-3; 17 – latvieši-1.

За III канонічним вектором (14,5% загальної дисперсії) серія з м. Ужгород також отримує великі додатні значення вектора (1,140). За цим KB простежується близькість до латишів з Тервете (Tērvete) (1,135) та, меншою мірою, до румунів, що були поховані в церкві Св. Миколая Чуркі (Biserica Sfântul Nicolae-Ciurchi) (1,269).

⁵⁹ Wokroj F. Antropologiczna analiza szczątków kostnych z sredniowiecznego cmentarzyska «Góra Chelmska». *Materiały zachodniopomorskie*. 1972. Vol. 18. P. 273–303.

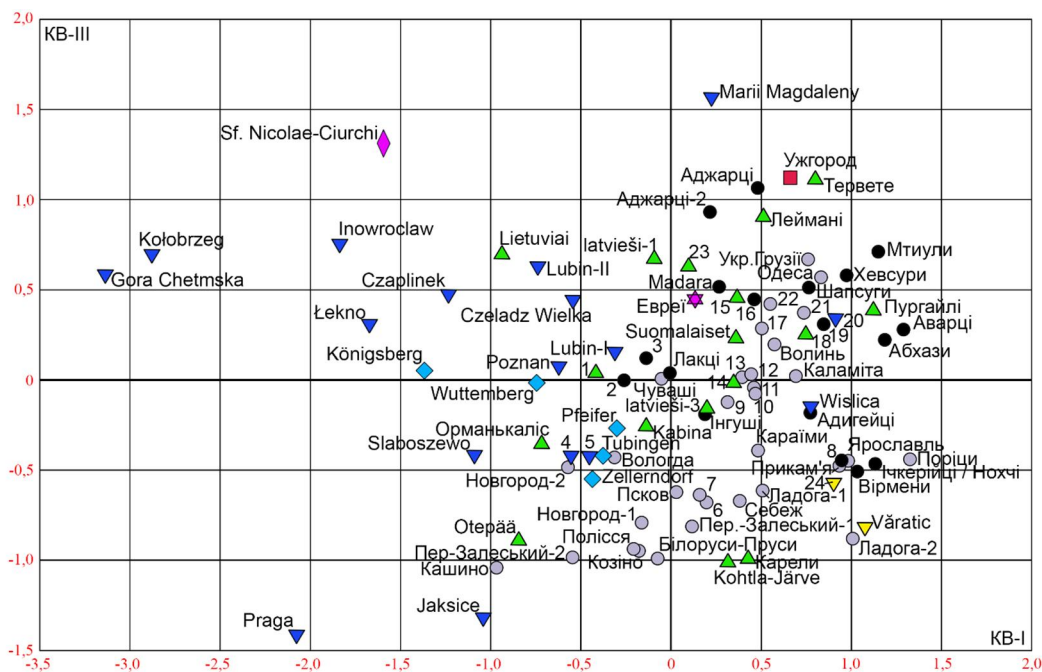
⁶⁰ Nowak O., Miłosz E., Piontek J. Anthropological characteristics of skeletal material from the cemetery of St. Nicholas' church in Elbląg (13th c.). Poznań: Wydawnictwo instytutu antropologii. Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 2013. 99 p.

⁶¹ Simalcsik A., Groza V.-M., Simalcsik R.-D., Miu. G. «Sf. Nicolae-Ciurchi», the Medieval necropolis (16th–18th c.) of «sfântul Nicolae-Ciurchi» Church from Iasi city (Romania). *Anthropologic data. Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași, s. Biologie animală*. 2012. T. LVIII. P. 191.

⁶² Постникова Н. К антропологии сельского населения Волжской Булгарии. *Вопросы антропологии*. 1978. Вып. 58. С. 172–183.

У просторі І–ІІІ КВ також у правому верхньому куті координатного поля виявлено схожість мешканців Ужгорода на латишів з Тервете (*Tērvete*) та, меншою мірою, аджарців з Кавказу (Рис. 7).

Рис. 7. Розташування 94 чоловічих серій у двовимірному просторі КВ I та КВ III за даними короткої краніологічної програми.

1 – Warbola; 2 – осетини іронці; 3 – осетини дигорці; 4 – Pawlow; 5 – Warszawa; 6 – Дмитров; 7 – білоруси – Лукомль; 8 – інгуші, горці; 9 – Середня Наддніпрянщина; 10 – Вінниця; 11 – Нижня Наддніпрянщина; 12 – Орловська губ.; 13 – Слобожанщина; 14 – Ardu; 15 – Eestlased; 16 – осетини туюльці; 17 – Чернігово-Сіверщина; 18 – latvieši; 19 – карталінці; 20 – Krakow; 21 – Сланцевський р-н; 22 – Меджибож; 23 – Mārtinsala; 24 – Reheul Vechi.

У просторі KB II–III міська чоловіча вибірка з Ужгорода за короткою програмою, як і за повною, опиняється у правій верхній частині координатного поля (Рис. 8). Тут можна відзначити слабкий зв'язок лише з однією польською краніологічною групою з костелу Марії Магдалини (*Kościół Św. Magdaleny*).

За даними багатомірного кластерного аналізу, де також було залучено 94 описаних серій і 10 ознак, лише на 56-му кроці кластеризації з 93 чоловіча вибірка з Ужгорода проявляє певну подібність до польської вибірки з костелу Марії Магдалини, дистанція (1,774) із 12,020.

Отже, краніологічне дослідження чоловічих поховань і з церкви Ужгородського замку дає можливість зробити такі основні **висновки**.

1. Виявлено, що серія чоловічих черепів кінця XIII–XVIII ст. з Ужгорода в середньому характеризується брахікранним, помірно високим мозковим черепом (від краніологічної точки базіон). Лобна кістка велика, потилиця широка. Обличчя низьке, ортогнатне і помірно широке, різко профільоване. Орбіти помірно високі, ніс середньо широкий, перенісся високе, а випинання носових кісток сильне.

2. Було проведено порівняння за широкою і короткою краніологічними програмами шляхом канонічного аналізу. В результаті простежено як південно-східний (Крим, Кавказ), північний (Польща, Латвія), так і південно-західний (Румунія) напрямки зв'язків чоловіків Ужгорода. Вперше, при залученні краніологічних серій із Кавказу, виявлено значну подібність чоловічої вибірки з м. Ужгород до різних кавказьких груп. Отже, чоловіче населення Ужгорода наприкінці XIII–XVII ст. було дуже строкате.

Однак слід зазначити, що подальші археологічні дослідження пам'ятки дадуть можливість отримати додатковий антропологічний матеріал, це збільшить вибірку, а це в свою чергу сприятиме більш повній і об'єктивній характеристиці антропологічного складу людей, похованих у церкві на території Ужгородського замку.

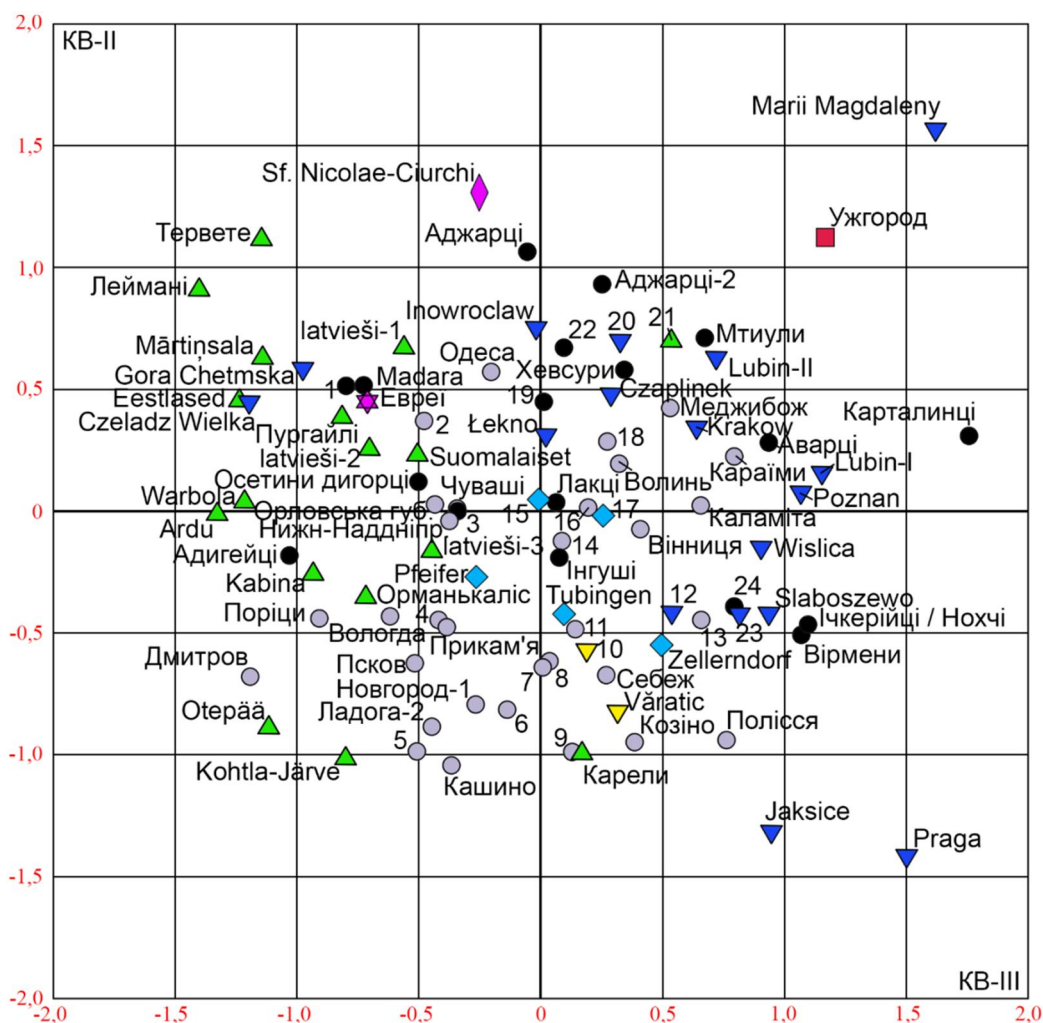

Рис. 8. Розташування 94 чоловічих серій у двовимірному просторі KB II та KB III за даними короткої краніологічної програми.

1 – шапсуги; 2 – Сланцевський р-н; 3 – осетини іронці; 4 – Ярославль; 5 – Переяслав-Залеський-2; 6 – Переяслав-Залеський-1; 7 – Білоруси – Лукомль; 8 – Ладога-1; 9 – білоруси – Пруси; 10 – Orheiul Vechi; 11 – Новгород-2; 12 – Warszawa; 13 – інгуші, горці; 14 – Середня Наддніпрянщина; 15 – Königsberg; 16 – Слобожанщина; 17 – Wuttemberg; 18 – Чернігово-Сіверщина; 19 – осетини туалці; 20 – Kołobrzeg; 21 – Lietuviai; 22 – українці Грузії; 23 – Pawlow; 24 – абхаз.

References

- Alekseev, V. (2008). Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy [Selected works. Origin of the Eastern European peoples]. Moscow, Russia.
- Alekseev, V. (2009). Izbrannoe. Proishozhdenie narodov Kavkaza [Selected. The origin of peoples of the Caucasus]. Moscow, Russia.
- Berezina, N. (2010). Antropologicheskie osobennosti naseleniya Kjonigsberga XVIII–XIX vv. [Anthropological characteristics of Koenigsberg population in 18th–19th c.].
- Boiko-Haharin, A. & Moizhes, V. (2023). Numizmatychni znakhidky z rozkopok tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku za 2018, 2019 ta 2023 r. [Numismatic finds from the excavations of the Uzhhorod castle church in 2018, 2019 and 2023]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk – The Ukrainian numismatic annual*, 7, P. 89–123.
- Derjabin, V. (2008). Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov [Course of lectures on multidimensional anthropology for anthropologists]. Moscow, Russia.
- Dolzhenko, Yu. & Moizhes, V. (2022). Kraniolohiia ta statevo-vikova kharakterystyka pokhovan druhoi polovyny XIV–XVII st. z tserkvy Uzhhorodskoho zamku [Craniology and sex-age characteristics of the Uzhhorod castle church burials of the second half of the 14th – the 17th c.]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu – Scientific bulletin of Uzhgorod university*, 1 (46), P. 228–264.
- Dolzhenko, Yu. (2018). Kraniolohiia naselennia Slobidskoi Ukrainy XVII–XIX st. [Craniology of the population of Sloboda Ukraine of 17th–19th c.]. *Українознавець – Connoisseur of Ukraine*, XVIII, P. 30–34.

- Dolzhenko, Yu. (2020). Cholvicha vybirka pokhovan XVI–XIX st. terytorii Volyni (za danymy kraniolohii) [Male sample of burials of 16th–19th c. from Volyn (according to craniology)]. *Litopys Volyni – Chronicle of Volyn*, 22, P. 7–18.
- Dolzhenko, Yu. (2023). Kraniolohiia cholvikov Skhidnoho Polissia XVII–XIX st. (Chernihovo-Sivershchyna) [Craniology of the Eastern Polissian male series of 17th–19th c. (Chernihiv-Sivershchyna)]. *Notatky suchasnoi biolohii – Notes in modern biology*, 1 (5), P. 66–75.
- Dolzhenko, Yu. & Khomenko, O. (2012). Dva cherepa Zaporozkykh kozakiv XVIII st. z rozkopok D.I. Yavornytskoho (Stepova Naddnyprianshchyna) [Two skulls of Zaporozhian Cossacks of the 18th c. from D.I. Yavornytskyi excavations (Steppe Naddnyprianshchyna)]. *Vcheni zapysky TNU im. V. Vernadskoho – Scientific notes of V. Vernadskiy TNU*, 32 (71), 3, P. 315–331.
- Dolzhenko, Yu. & Potiekhina, I. (2020). Analiz kraniolohichnoi serii z pokhovan XVIII–XIX st. u Vinnytsi [Analysis of the craniological series of burials of 18th–19th c. in Vinnytsia].
- Evteev, A. & Olejnikov, O. (2015). Arheologicheskie i paleoantropologicheskie issledovaniia na Danslavle ulice v Velikom Novgorode [Archaeological and palaeoanthropological research on the Danslavle street in Veliky Novgorod]. *Rossiiskaja Arheologija – Russian Archaeology*, 1, P. 176–192.
- Evteev, A. (2011). Kraniologicheskaja serija XVIII v. iz nekropolja s. Kozino (Moskovskaja obl.): vnutrigruppovaja izmenchivost i predvaritelnye rezultaty mezhgruppovogo analiza [The craniological sample from the XVIII c. from necropolis at Kozino village (Moscow region): intragroup craniometric variation and preliminary results of the interpopulation comparison]. *Arheologija Podmoskovja. Materialy nauchnogo seminaru – The archaeology of the suburbs of Moscow. Proceedings of scientific seminar*, 7, P. 433–440.
- Evteev, A., Staroverov, N., Volkov, V., Vyskubov, S., & Potrahov, N. (2020). Materialy k kraniologii germanojazychnogo naselenija Srednego Povolzhja, jugo-zapadnoj Germanii i vostochnoj Avstrii. Tungusojazychnyh narodov Dal'nego Vostoka: jeveny, jevenki, nanajcy [Materials for the craniology of the German-speaking population of the Middle Volga region, Southwestern Germany and Eastern Austria. Tungus-speaking peoples of the Far East: evens, evenks, nanais]. *Vestnik Moskovskogo universiteta – Bulletin of Moscow university*, 3, P. 90–104.
- Frizen, S. & Hadyev, U. (2019). Kraniologicheskie materialy iz sklepov gornoj Ingushetii [Craniological materials from the crypts of mountainous Ingushetia]. *Vestnik antropologii – Herald of anthropology*, 4 (48), P. 210–234.
- Goncharova, N. (2011). Formirovanie antropologicheskogo raznoobrazija srednevekovykh gorodov: Jaroslavl, Dmitrov, Kolomna [Genesis of anthropological variability of Medieval cities: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna]. *Vestnik antropologii – Herald of anthropology*, 19, P. 202–216.
- Moiseev, V., Grigor'eva, N., Shirobokov, I., & Hartanovich, V. (2016). Kraniologicheskie materialy iz raskopok u cerkvi Svjatogo Georgija v Staroj Ladoge [Craniological materials from the excavations in the St George church in Staraya Ladoga].
- Moiseev, V., Shirobokov, I., Krijska, A. & Hartanovich, V. (2013). Kraniologicheskaja charakteristika srednevekovogo naselenija Jestonii [Craniological characteristic of medieval population of Estonia].
- Moizhes, V. (2022). Prodovzheniia doslidzhennia ruin tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku u 2019 r. [Continuation of the study of the ruins of the church on the territory of the Uzhgorod castle in 2019].
- Moizhes, V. (2020). Rezultaty doslidzhen zruinovanykh tserkov Uzhhoroda [Results of the archaeological survey of Uzhhorod churches in 2018].
- Moizhes, V. (2021). Pytannia datuvannia tserkvy na terytorii Uzhhorodskoho zamku [Dating of the church on the territory of Uzhhorod castle]. *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu – Scientific notes of Uzhhorod university*, 7, P. 37–50.
- Peniak, P. (2010). Rozkopky zamkovoi tserkvy Uzhhoroda [Excavations of the castle church in Uzhhorod]. *Materialy i doslidzhennia z arheolohii Prykarpattia i Volyni – Materials and research on the archaeology of Prykarpattia and Volyn*, 14, P. 345–353.
- Pogorzhelska, I. & Moizhes, V. (2020). Pokhovannia № 32 u nefti tserkvy Uzhhorodskoho zamku [Burial № 32 in the nave of church in the Uzhgorod castle]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu – Scientific bulletin of Uzhgorod university*, 2 (41), P. 224–236.
- Potiekhina, I. & Dolzhenko, Yu. (2019). Antropolohichni materialy z rozkopok u staromu misti, Vinnytsia [Anthropological materials from excavations in the old town, Vinnytsia].
- Rudych, T. (2010). Antropolohichni materialy z rozkopok Medzhybozha [Anthropological materials from the excavations in Medzhybizh].
- Salivon, I. (2015). Selskoe naselenie Belorussii XVIII–XIX vv. Kraniologija i osteometrija [Rural population of Belarus in the 18th–19th c. Craniology and osteometry]. *Paleoantropologija Belarusi – Paleoanthropology of Belarus*, 6, P. 189–266.
- Sankina, S. L. (2000). Jetnicheskaja istorija srednevekovogo naselenija Novgorodskoj zemli po danym antropologii [Ethnical history of Medieval population of Novgorod land according to snthropological data]. St Petersburg, Russia.
- Shirobokov, I. & Verhovcev, D. (2016). Dannye kraniologii k voprosu o proishozhdenii Izhory [Craniology data on the origin of Izhora].
- Vvnohrodska. L., Potekhvna. I. & Dolzhenko, Yu. (2020). Formuvannia sotsialno-prostorovoi v antropolohichnoi struktury davnoi Vinnytsi za arkheolohichnymy (XIII–XVI st.) v antropolohichnymy (XVIII–XIX st.) materialamy [Formation of the socio-spatial and anthropological structure of Vinnytsia according to archaeological (13th–16th c.) and anthropological (18th–19th c.) materials]. *Storinky istorii – History pages*, 51, P. 24–52.

Долженко Юрій Володимирович – магістр історії, молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології Національної академії наук України (пр. Володимира Івасюка, 12, Київ, 04210, Україна).

Dolzhenko Yuriy – master of history, junior scientific researcher of department of bioarcheology, Institute of archaeology, National academy of sciences of Ukraine (12 Volodymyr Ivasiuk av., Kyiv, 04210, Ukraine).

E-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

Мойжес Володимир Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології, завідувач Археологічного музею ім. проф. Е. Балагури факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (пл. Народна, 3, Ужгород, 88000, Україна).

Moizhes Volodymyr – candidate of historical sciences, docent of department of the archeology, ethnology and cultural studies, director of the E.A. Balaguri archaeological museum faculty of history and international relations SHEE «Uzhhorod national university» (3, Narodna sq., Uzhhorod, 88000, Ukraine).

E-mail: volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua

CRANIOLOGY OF MALE BURIALS FROM THE CHURCH OF UZHGOROD CASTLE

Over three years of research (2018–2019 and 2023), remains of 185 burials were found and examined in the ruined church on the territory of Uzhhorod castle. These included 100 ossuaries found in the soil outside the crypts (under the church floor), 2 in the crypts, and 83 skulls (or fragments thereof) from the destroyed crypt and non-crypt burials, which were found to be morphologically indistinguishable. These findings allowed us to combine them into one set. Currently, all the anthropological findings are chronologically assigned to the second half of the 13th – the 17th c.

Since the archaeological expedition of the Uzhhorod national university has collected extensive anthropological findings, representing a representing a substantial sample, there is a need for a more detailed and systematic study of these findings.

The purpose of the publication is considering the scope of craniology from male burials only. These are a set of 97 skulls (or fragments thereof). Accordingly, their analysis will provide additional information about the male population of Uzhhorod in the Middle ages and early Modern period. **The methodological basis** is the principles of historicism and objectivity; general scientific (analysis and synthesis), special historical (comparative and historical), anthropological and statistical methods were used.

Conclusions and their scientific novelty. It has been established that a set of skulls of the male population of Uzhhorod from the late 13th to the 17th c. is, by average, characterized by a brachycranial, moderately high skull (from the cranial point of the basion). The frontal bone is large; the back of the head is wide. The face is low, orthognathic, and moderately wide with sharply profiled features. The orbits are relatively high, the nose is moderately wide, the bridge of the nose is high, and the protrusion of the nasal bones is strong.

A comparative analysis based on a broad and a short craniological program using the canonical analysis revealed both the South-Eastern (Crimea, Caucasus), Northern (Poland, Latvia), and South-Western (Romania) lines of relationships among the inhabitants of Uzhhorod. This was the first time that craniological sets from the Caucasus were used to identify significant similarities between the male sample from Uzhhorod and various Caucasian groups. Thus, the male population of Uzhhorod in the late 13th – the 17th c. was quite diverse.

Additional anthropological findings that may be discovered during subsequent archaeological research of the site will enlarge the sample, making it possible to characterize the anthropological composition of the people buried in the church on the territory of Uzhhorod castle more fully and objectively.

Key words: Uzhhorod castle, medieval church, archaeological research, burial, anthropology, male burial, sample, craniology.

Дата подання: 11 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Долженко, Ю., Мойжес, В. Краніологія чоловічих поховань із церкви Ужгородського замку. Сіверянський літопис. 2025. № 1. С. 16–32 DOI: 10.58407/litopis.250102.

Цитування за стандартом APA

Dolzhenko, Yu., Moizhes, V. (2025). Craniolohiia cholovichykh pokhovan iz tserkvy Uzhhorodskoho zamku [Craniology of male burials from the church of Uzhhorod castle]. *Siverians-kyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 16–32. DOI: 10.58407/litopis.250102.

ІСТОРІЯ ВІВТАРІВ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА XII–XIX ст.

DOI: 10.58407/litopis.250103

© I. Марголіна, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8315-8660>

Метою публікації є впровадження до наукового обігу нових відомостей про приділи Кирилівської церкви. На основі виявленої інформації створити мапи приділів Кирилівської церкви в Києві протягом XII–XIX ст.

Припущення, висновки, нові відомості, на нашу думку, мають безперечну **наукову новизну**. **Методи дослідження** застосовано відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використано метод аналізу, індукції та дедукції, архівного пошуку.

Висновки: в результаті дослідження віднайдено інформацію про наявні в храмі протягом XII–XIX ст. приділи й вівтарі. Розроблено схеми розміщення престолів на першому та другому поверсі церкви. Віднайдено свідчення щодо опорядження приділів, з'ясовано, де було облаштовано печі для опалення теплих приділів. Це доповнило знання про історію Кирилівської обителі в Києві – унікальної пам'ятки XII ст.

Ключові слова: Кирилівська церква, вівтарі, приділи, святі Кирило та Афанасій Александрійські, Архангел Михайл, Свята Трійця.

Київську Кирилівську церкву заснував і звів протягом 1140–1144 рр. на одному з пагорбів таємничого урочища Дорогожичі київський князь Всеволод Ольгович. Кирилівський храм є унікальною історико-архітектурною пам'яткою, на стінах якої збереглося понад 800 м² стінопису XII ст., що за обсягом та значенням не має собі рівних на сакральному просторі всієї Східної Європи.

За останні десятиріччя вивчено, відкрито, розгадано багато потаємних сторінок історії, живопису, архітектури цього храму. Однак важливе з історичного та релігійного погляду питання щодо місця розташування, назв, тобто присвячень вівтарів храму, досі не з'ясоване. Для історії обителі дуже важливо з'ясувати питання: коли, за яких обставин, у яких компартиментах відбувалося створення, а отже, й освячення приділів Кирилівської церкви, на честь яких святих чи християнських свят.

Приділи або пареклесії, або капели обумовлюють наявність додаткових престолів у храмі. За канонам, в один день в одному храмі, на одному престолі не можна звершувати більш ніж одну літургію. Наявність альтернативних престолів надає змогу в одному храмі водночас здійснювати декілька богослужінь, що має певні переваги для церкви, її кліру та для вірян.

Про наявність багатьох приділів у храмі Святого Кирила свідчить така інформація: «Обилие древних икон здесь, и собранных в особый шкаф, объясняется тем, что в этой древнейшей церкви, на всем протяжении существования ее, было много различных приделов; эти приделы в последствии времени уничтожались, и иконы переходили, т. ск., в церковный архив»¹.

Зрозуміло, що перше присвячення й освячення вівтарів відбулося після завершення будівництва храму, однак довга біографія сакруму свідчить, що з'являлися нові престולי в різних місцях споруди. Отже, мета дослідження – означити локацію цих приділів та виявити їхні присвячення протягом XII–XIX ст.

Це питання побіжно розглядали дослідники, які долучалися до опису Кирилівської обителі. Зокрема М. Закревський², автор ґрунтовної роботи, присвяченої Кирилівській обителі; О. Советов³; маємо певні свідчення щодо престолів храму від мистецтвознавця В. Зуммера⁴; відомий киевознавець К. Шероцький⁵ також згадував про кирилівські приді-

¹ Советов А. Киево-Кирилловская церковь. Церковно-археологическое исследование. Киев, 1914. С. 378

² Закревский Н. Описание Киева: В 2-х т. Москва, 1868. Т. 1. С. 338.

³ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... 384 с.

⁴ Зуммер В. Художні скарби Кирилівського заповідника. Київ, 1929. С. 19, 31.

⁵ Шероцкий К. Киев. Путеводитель. Киев, 1917. С. 220–229.

ли; не обійшов своєю увагою питання присвячення приділів у Кирилівській церкві В. Пуцко⁶ та інші дослідники.

Одразу зазначимо, що Кирилівський храм мав і нині має декілька виокремлених архітектурних об'єктів: три вівтарні апсиди; у південній частині нартексу в давнину було закрите зі сходу приміщення, яке на сьогодні визнане місцем для хрещення; на другому поверсі, в південній частині хорів також наявний огорожений стінами простір, який вважають князівською молитовнею; з північної та південної зовнішніх сторін споруди, ближче до вівтарних апсид, були прибудови. У всіх цих компартиментах у XII ст. могли бути зведені й освячені престולי.

Для здійснення об'єктивного дослідження щодо наявності, назви, місця розміщення престолів на теренах храму маємо подати думки більшості дослідників, які торкалися цієї, майже не розробленої, проблематики, й почнімо від XII ст.

Давні вівтарі Кирилівської церкви

У середньовіччі у вівтарних частинах триапсидних храмів здебільшого престол встановлювали лише в головній центральній апсиді, бічні вівтарні апсиди виконували функції жертownika й ризниці, які, не маючи престолів, мали певні присвячення.

Розглядаючи давні приділи XII ст., дослідники передовсім акцентували увагу на розміщенні приділа свв. Бориса і Гліба.

Про приділ свв. Бориса і Гліба ще в 1868-му писав М. Закревський: «Из летописей явствует, что кроме главного престола, давшего название монастырю, в церкви был тогда придел во имя святых мучеников Бориса и Глеба»⁷.

Є. Крижанівський також зазначав, що в церкві був приділ свв. Бориса і Гліба⁸.

К. Шероцький вважав, що приділ свв. Бориса і Гліба міститься в північній апсиді (жертovníку), і наголошував на тому, що таке освячення вказувало на палацове призначення церкви⁹.

«Если принять в соображение общий тому времени обычай строить однопрестольные церкви с диаконником и жертвенником по бокам, то о приделе свв. Бориса и Глеба приходится говорить, как об алтаре, находившемся где-либо на хорах главной церкви, или в одном из нефов»¹⁰, – писав О. Советов.

Дослідник В. Зуммер, помилково називаючи князівську молитовню, розміщену на другому поверсі, хрещальнею, вказував, що «деякі дослідники вважають це приміщення вівтарем Бориса і Гліба»¹¹, а В. Пуцко, окреслюючи князівську молитовню, як капелу ігумена, припускає, що в XII ст. там був приділ архангела Михаїла¹².

Думки дослідників щодо наявності та місця Борисоглібського приділа на теренах Кирилівського монастиря і церкви спирається на літописну згадку від 1194 р.: «В субботу ж поїхав він до Святых мучеников (Бориса і Гліба), до церкви, що є тут коло (храму) святого Кирила, яко останню службу свою одправляючи»¹³. Йдеться про сина засновника Кирилівського храму, князя Святослава Всеволодовича, який захворів і наказав везти його до родового Кирилівського подвір'я, до церкви святих мучеників Бориса і Гліба.

Борисоглібській темі на теренах Кирилівської обителі ми присвятили не одне дослідження¹⁴. Управний мудрий політик та засновник Кирилівського храму князь Всеволод розумів важливість, щоб у родовому палацовому храмі були вівтарі, освячені на честь популярних у Київській державі святих. Це насамперед присвята святому Клименту Римському, мощі якого Володимир Великий привіз із Херсонеса. Ці мощі перебували в Десятинній церкві, ними князі Русі пишалися, до них із молитвами припадали княгині. Так само, поза сумнівом, вшановували мощі невинно вбитих стратотерпців свв. Бориса і Гліба, які доводилися родичами Ольговичам. До їхнього поховання в містечку Вишгороді, яке на час зведення та освячення Кирилівської церкви перебувало у володінні князя Всеволода Ольговича, замовника й будівничого Кирилівського храму, йшли на поклоніння ті, хто бажав зцілення та чуда. Хвиля народного вшанування Бориса і Гліба виявилася такою потужною, що із 1072-го вишгородських святих ушановують загальноцерковно. Отже, вшанування їх родиною панівного в Русі-Україні князя, будівничого Кирилівської церкви, на-

⁶ Пуцко В. Приделы Кирилловской церкви в Киеве. *Зборник IX–X Народного Музея*. Београд, 1979. С. 244–255.

⁷ Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 338.

⁸ Крыжановский Е. Киево-Кирилловский (упраздненный) монастырь. *Киевские епархиальные ведомости*. 1863. № 22. С. 669–685.

⁹ Шероцкий К. Киев. Путеводитель. Репринт. Киев, 1994. С. 223.

¹⁰ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 307.

¹¹ Зуммер В. Художні скарби Кирилівського заповідника. С. 53.

¹² Пуцко В. Приделы Кирилловской церкви в Киеве. С. 244–255.

¹³ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ, 1989. С. 354.

¹⁴ Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. Київ, 2001. С. 135–145; Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель св. Кирила. Київ, 2005. С. 139–142.

явність приділа на їхню честь у кирилівському осередку, частки мощей цих святих у Кирилівській церкві мали сприяти утвердженню влади Всеволода як Великого Князя Київського. Важливість, популярність, святість цих угодників однозначно обумовлювали їх ушанування саме в родовій Кирилівській обителі Ольговичів.

На нашу думку, приділ на честь святих братів у XII ст. був освячений у південній прибудові до південного вітаря-ризниці, рівночасній будівництву храму. Фундаменти південної та північної прибудов до храму в 50–60-х рр. XX ст. віднайшов знаний український архітектор М. Холостенко¹⁵.

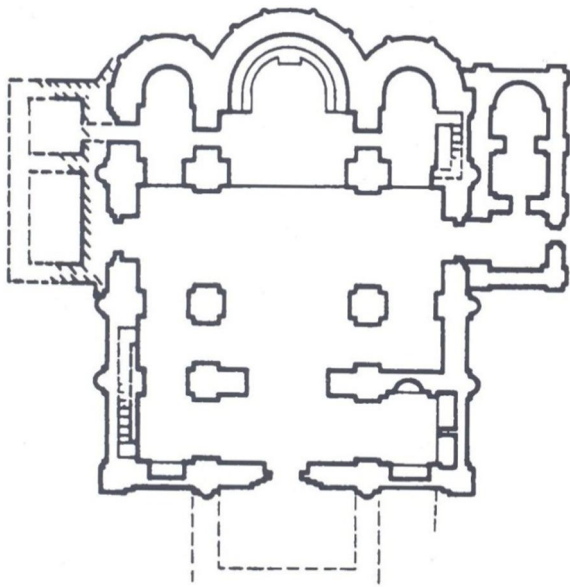

Рис. 1. М. Холостенко. Схема фундаментів Кирилівського храму із прибудовами.

Окреслені фундаменти південної прибудови, її реконструкція в дослідженні М. Холостенка показують, що вона була маленьким компактным храмом. На нашу думку, саме ця прибудова й була церквою Святих Бориса і Гліба, про яку згадано в літописі¹⁶. Про прибудови до Кирилівського храму до оприлюднення розвідок М. Холостенка (1950–1960-ті рр.) дослідники XIX – поч. XX ст. не знали, тому й «шукали» місцезнаходження цього давнього приділа в самому храмі або на території монастиря.

Вважаємо думку О. Советова та В. Зуммера про наявність приділа, присвяченого Борисові й Глібові на хорах, тобто в об'ємі князівської молитовні в південній частині князівських хорів, хибним не лише внаслідок нашої гіпотези розміщення цього приділа в південній прибудові, а й тому, що останні дослідження переконливо довели – давній живопис цього компартимента присвячено Іоанно-

ві Предтечі¹⁷. Це є свідченням того, що в XII ст. князівська молитовня була освячена на честь Іоанна Хрестителя, і найімовірніше, мала там престол. Завдячуючи цьому відокремленому, майже прихованому приділу, представники князівської родини в будь-який зручний час могли брати участь у влаштованій винятково для них літургії. Це також спростовує думку В. Пуца про наявність там приділа архангела Михаїла.

Олександр Советов вважав, що в давнину у вітарній частині храму був лише один головний престол¹⁸. М. Холостенко, ретельно вивчаючи Кирилівську церкву, у центральній апсиді знайшов давній синтрон, залишки престолу та основу під надпрестольну сіню XII ст., на західній частині цієї основи у XVII ст. був зведений новий престол, нарощений у XIX ст. У бічних апсидах, згідно з дослідженням М. Холостенка, в давнину престолів не було¹⁹.

Отже, престолів у бічних апсидах вітаря в XII ст. не було, вірогідно, були присвячення жертovníка й ризниці. Тож знову наголошуємо, думка К. Шероцького щодо наявності в жертovníку приділа на честь свв. Бориса і Гліба²⁰ – недоказова.

Свого часу ми ґрунтовно дослідили питання присвячення північної вітарної апсиди. Згідно з нашими дослідженнями, в давнину цей північний вітар було освячено на честь св. Папи Римського Климента. Про це свідчить розпис апсиди, де представлено 33 постаті балканських святих. У верхньому регістрі цю групу начебто очолюють святі брати Кирило і Мефодій, які віднайшли мощі святих Климента Римського в Херсонесі. Згодом значну частину цих мощей князь Володимир Хреститель привіз до Києва. Це перші святі мощі, які сакралізували Київську державу й були у великій пошані. Впевнені, що

¹⁵ Холостенко Н. Записка о наблюдениях над архитектурно-конструктивными особенностями памятника архитектуры в Киеве, в связи с противоаварийными мероприятиями (1949–1954). Киевпроект. Киев, 1955. 27 с. *НА НЗСК. НАДР 1681*. Арк. 64.

¹⁶ Літопис руський. С. 354.

¹⁷ Марголіна І. Живопис князівської молитовні Кирилівської церкви в Києві: нові відкриття. *Софійський часопис*. Київ, 2018. Вип. 2. С. 57–70.

¹⁸ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 307.

¹⁹ Холостенко Н. Записка о наблюдениях над архитектурно-конструктивными особенностями памятника архитектуры в Киеве... Арк. 64.

²⁰ Шероцкий К. Киев. Путеводитель. С. 223.

частки мощей цього святого за розпорядженням князя Всеволода Ольговича заклали в мурування жертовника Кирилівської церкви, і припускаємо, що цей вівтарний компартимент було присвячено саме цьому святому. На жаль, давній живопис у консі цієї апсиди, який міг би свідчити про давнє присвячення жертовника, не зберігся. Сьогодні, з конхи жертовника на нас «дивиться» образ архангела Михаїла, що з'явився тут у XVII ст. під час ремонту, який здійснив ігумен монастиря Василь Красовський, він влаштував там престол і освятив приділ на честь архангела Михаїла, а в XIX ст. образ архангела Михаїла в консі апсиди переписали олійними фарбами²¹.

Вище ми з'ясували, що приділа з престолом у XII ст. в північній апсиді не було. Залишається питання: чи був у давнину в Кирилівській церкві приділ на честь архистратига Михаїла в якомусь іншому місці? Із часів Київської Русі архангел Михаїл – дуже популярний образ. Він – захисник і покровитель Києва, святий патрон представників роду Ольговичів. Архангел Михаїл – небесний патрон батька засновника Кирилівської обителі, Олега Святославича, він є духовним патроном сина князя засновника Кирилівського храму Святослава Всеволодовича: звідси випливає, що було б логічним мати зображення та присвячення цьому архистратигові війська Небесного в родовому палацовому храмі Ольговичів.

Ми вже спростували припущення щодо присвячення архангелові Михаїлу князівської молитовні, де, як зауважено вище, всі стіни капели в XII ст. розписали на тему життя Іоанна Хрестителя, якому, за логікою, присвятили цей приділ. Жертovníк, за нашою гіпотезою, було присвячено Папі Римському Клименту, і в XII ст. в ньому не було престолу.

Не викликає сумніву присвячення дияконника святим Афанасію і Кирилові Александрійським без наявності давнього престолу. На стінах цієї апсиди є фрескові сцени життя цих александрійських єпископів. Аналогів цьому унікальному живописному циклу немає в жодній сакральній пам'ятці серед візантійсько-балканських храмів!

Де ж міг бути розміщений приділ архангела Михаїла, образ якого засновник храму не міг обійти своєю увагою, враховуючи зв'язок своїх близьких родичів із цим патрональним святим, а також надію на заступництво архангела – захисника Києва від усіх ворогів і від ворогів князя Всеволода зокрема? Гадаємо, якщо цей приділ існував у XII ст., то він був у північній прибудові до храму. Фундаменти в 50-х рр. XX ст. віднайшов М. Холостенко, який вважав цю прибудову рівночасною головному храмові²², а ми свого часу аргументовано припустили, що це була капела для особливих поховань та відспівування²³.

Припускаємо, що саме в цій прибудові було створено приділ архангела Михаїла з престолом.

Тепер щодо освячення престолу в головній апсиді. Із XII ст., від зведення й опорядження, досліджуваний храм іменувався Кирилівським, отже, цілком логічно, що головний вівтар було освячено на честь Кирила Александрійського і, гадаємо, під престол було закладено мощі цього святого, привезені батьками засновника церкви Олегом і Феоданією із Візантії та згодом передані синові – князю Всеволоду Ольговичу²⁴. Однак В. Пуцко вважає, що головний престол Кирилівської церкви в XII ст. був освячений на честь Святої Трійці²⁵. Дослідник, спираючись на факт переосвячення головного престолу на честь Св. Трійці у XVII ст., підводить до висновку про аналогічне освячення в XII ст.

Рис. 2. М. Холостенко. Реконструкція давнього вигляду Кирилівського храму із південною прибудовою. Припускаємо в південній прибудові приділ на честь свв. Бориса і Гліба.

²¹ Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. С. 125–133.

²² Холостенко Н. Записка о наблюдениях над архитектурно конструктивными особенностями памятника архитектуры в Киеве... Арк. 64.

²³ Марголіна І., Піоро В. Кирилівська церква у світлі останніх археологічних досліджень. *Пам'ятки України. Історія та культура*. Київ, 2013. № 2. С. 32–35.

²⁴ Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. С. 70–73.

²⁵ Пуцко В. Приделы Кирилловской церкви в Киеве. С. 246–247.

Рис. 3. *Вигляд жертовника. У нижній частині – зображення хреста, за яким закладено моці папи Римського Климента (?).*

а й перший і єдиний давньоруський князь, який пропагував культ цих парних святих спорудю та розписами Кирило-Афанасіївської церкви. Відтак південна апсида – дияконік – розписами пропагує культ борців за догмат Св. Трійці, а сусідній компартимент – головний вівтар, презентував та пропагував догмат, який відстоювали свв. Афанасій і Кирило Александрийські. Водночас освячення на честь святих борців за культ Св. Трійці центрального вівтаря та присвячення живопису південної апсиди цим самим святом логічно лягає в іконописну програму розпису Кирило-Афанасіївського храму й літургійно поєднує ці вівтарі. Отже, присвячення у XII ст. головного вівтаря на честь Кирила Александрийського було безпосередньо пов'язане з догматом про Св. Трійцю та його пропагуванням.

Зрозуміло, що після спустошення й пограбування церкви в 1240 р. військами хана Батия, після років запустіння, обитель у XVII ст. потребувала своєрідного оновлення, нового освячення, що й було зроблено за ігумена Василя Красовського, який відновлював церкву. Нам, на жаль, не відомі причини, які підвели до нової присвяти на честь Св. Трійці. Імовірно, що саме зв'язок догматичних творів і християнська діяльність свв. Кирила і Афанасія вплинули на думку ігумена Василя й тогочасної церковної влади щодо такого освячення церкви.

Ми вже доволі обґрунтовано припустили присвячення й місцезнаходження чотирьох престолів, спробуймо з'ясувати, радше припустити, наявність приділа в притворі, тобто нартексі. Зважаючи на архітектурну побудову південної частини нартексу, де в давнину був закритий компартимент із апсидою, в якому М. Холостенко вбачав хрещальню, гадає-

Чи могло бути подвійне освячення храму після його зведення? Такі прецеденти вкрай рідко, але траплялися. Якщо освятили головний престол на честь Св. Трійці, а церква називається Кирилівською, тоді мали освятити ще один престол на честь Кирила і Афанасія Александрийських, у вівтарі, на стінах якого проілюстрували їхні життя. Але, як ми вже неодноразово зауважили, престолу в південній апсиді не існувало, відтак і приділа у XII ст. там бути не могло.

Зазначимо, що канон Св. Трійці прямо й безпосередньо пов'язаний із діяльністю парних святих, яким присвячено Кирилівський храм, Афанасія та Кирила Александрийських.

Афанасій і Кирило Александрийські відстоювали догмати про природу Св. Трійці та божественності Ісуса Христа, боролися за культ Богородиці проти ересі опонентів, які стверджували, що вона народила не Бога-Людину, а звичайну людину, й називали Її Христородицею. Проповіді й трактати св. Кирила про втілення і природу Трійці стали основою для захисту правильного християнського вчення. До зведення Кирилівської церкви в Русі-Україні культ Кирила Александрийського не був відомим, князь Всеволод – перший і єдиний князь, який не лише отримав хрещене ім'я на честь святителя Кирила Александрийського,

Рис. 4. *Розкоп фундаментів північної прибудови до храму. Фото 2005 р.*

мо, що там у XII ст. був приділ із престолом. Розпис стін, стовпів, склепіння нартексу на тему Страшного суду розкриває сутність апокаліпсиса. Зазначимо, до XII ст. таку живописну тематику не впроваджували в давніх храмах Русі-України. Кирилівська церква як центральний храм монастиря, як один із перших давніх храмів, де розгорталася тема апокаліпсиса, цілком відповідала есхатологічному аспекту життя ченців. Великі сповідники говорили, що передовсім ченці, а відтак і люди загалом мають думати про смерть. Однією з молитов добового кола є молитва полуночниці повсякденної, де очікують пришествя Христа. За Типіконом²⁶, це богослужіння відбувається в притворі храму, де є лики праведних як у Кирилівській церкві. Вони нагадують вірянам про невідворотність Суду Божого й закликають жити в очікуванні Суду, дивитися на життя з погляду на майбутнє відповідальності за своє життя. Все це дає підстави припускати існування в притворі Кирилівського храму, де було розміщено розлоге зображення процедури Страшного суду, Есхатологічного приділа.

Повертаючись до XII ст., дотримуємося позиції освячення обителі й відповідно головного престолу на честь святиителя Кирила Александрійського.

Рис. 5. Розкоп фундаментів головного престолу в центральній апсиді. По центру – заглиблення, де містилися частки мошей св. Кирила Александрійського (?). Фото М. Холостенка, 1950-ті рр.

О. Советов у 1914 р., досліджуючи Кирилівську церкву й оглядаючи престол у головному вівтарі, зазначив, що він зусібіч забитий дошками, що унеможливило розібратися з його устроєм²⁷.

Отже, подаємо висновок.

У XII ст. в Кирилівській церкві було створено й освячено такі престоли:

- центральна апсида – вівтар св. Кирила Александрійського;
- південна частина нартексу із хрещальною – Есхатологічний вівтар;
- північна прибудова – вівтар на честь архангела Михаїла;
- південна прибудова – вівтар на честь святих братів Бориса і Гліба;
- князівська капела на хорах – вівтар на честь Іоанна Хрестителя (де представники князівської родини, у власній молитовні, могли слухати літургію та молитися в зручний для них час).

Отже, у XII ст., за нашим припущенням, у Кирилівському храмі було створено п'ять приділів.

Принагідно акцентуємо на присвячення бічних вівтарних апсид, які у XII ст. престолів не мали:

- жертовник, за припущенням, був присвячений св. Папі Римському Клименту.
- дияконник був присвячений св. Кирилові та Афанасію Александрійським.

Вівтарі XVII–XVIII ст.

На жаль, бічні прибудови до храму не збереглися, імовірно, їх було розібрано під час ремонтних робіт на поч. XVII ст., тобто, якщо там були престоли, їх утрачено. Однак, згідно з дослідженнями М. Холостенка, у бічних вівтарях храму в XVII ст. було зведено престоли, які наростили в XIX ст.²⁸

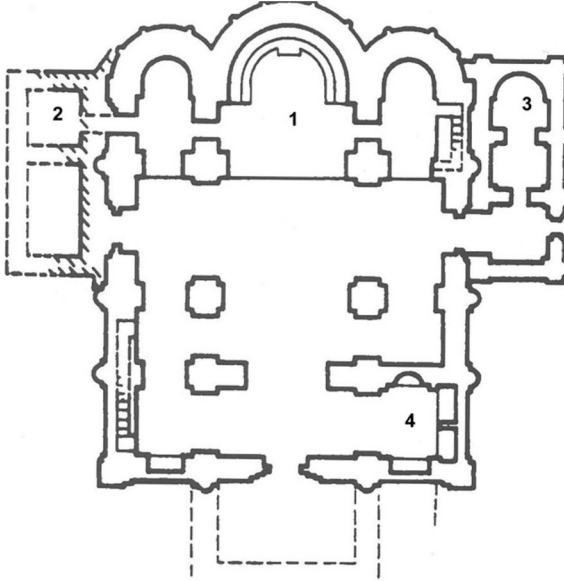
Центральний престол, як уже зазначено вище, у XVII ст. освятили на честь Св. Трійці: цей культ пропагували свв. Кирило й Афанасій. Оскільки присвячення знищених у бічних прибудовах вівтарів мало важливе значення для історії обителі, то, мабуть, це було однією з причин, з якої у 1610 р., після ремонту споруди, в жертovníку звели престол та освятили його на честь архангела Михаїла замість утраченого в ліквідованій північній прибу-

²⁶ Типікон – церковно-богослужбова книга.

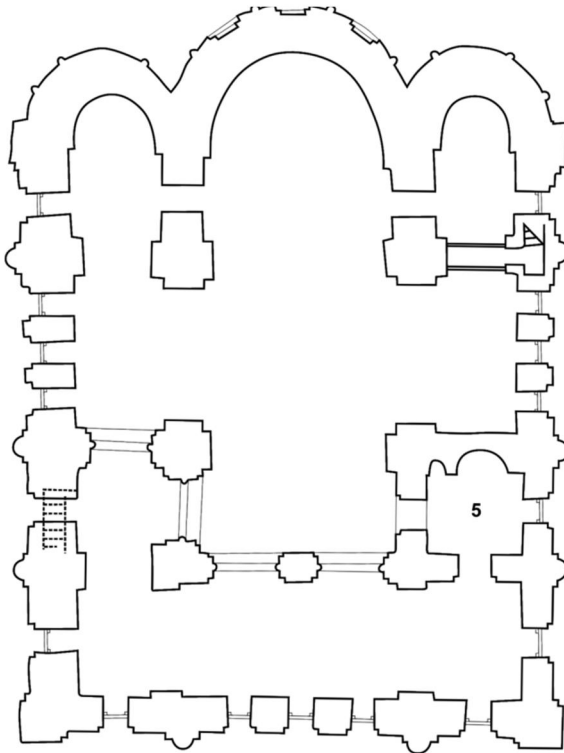
²⁷ Советов А. Курсовое сочинение студента IV курса Императорской Киевской духовной академии Александра Советова по церковной археологии. 1914 г. *Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. Ф. 304. Дис. 2303. Арк. 85. (рукопис). С. 236.

²⁸ Холостенко Н. Записка о наблюдениях над архитектурно-конструктивными особенностями памятника архитектуры в Киеве... Арк. 64.

дові; втрачений, у розібраній південній прибудові приділ свв. Бориса і Гліба, гадаємо, відтворили або в південній частині трансепта, або в середній кліті південної нави. Невипадково зображення святих братів, виконані у XIX ст., і сьогодні прикрашають східні анти середніх хрещатих стовпів трансепта, продовжуючи давню Борисоглібську традицію. У дияконнику зведено престол на честь святих Кирила й Афанасія Александрійських.

Рис. 6. Схема першого поверху Кирилівської церкви з позначенням приділів, створених у XII ст.: 1) центральна апсида – вівтар св. Кирила Александрійського; 2) північна прибудова – вівтар на честь архангела Михаїла; 3) південна прибудова – вівтар на честь свв. братів Бориса і Гліба; 4) південна частина нартексу із хрещальною – Есхатологічний вівтар.

Рис. 7. Схема другого поверху Кирилівської церкви з позначенням приділа, зробленого у XII ст.: 5) князівська молитовня (хори) – вівтар Іоанна Предтечі.

Рис. 7а. Залишки престолу в південній апсиді (приділ свв. Кирила та Афанасія).
Фото М. Холостенка, 1950-ті рр.

ною Богоматерью, серебром обложенною, за правым столпом, на старом иконостасику, для знаменования народного, во славу святых живоначальных и неразделимых Троицы, при настоятеле здешнем, архимандрит Кирилле, тицанием и коштом сея же обители иродиаконов Варлаама и Филарета, родных братьев и матери их Киево-Иорданского монастыря монахини Анфисы. 1777 года, августа 6 дня»²⁹. Из цього повідомлення дізнаємося про наявність і вигляд іконостаса біля північного вівтаря, а також про ікону Божої Матері, що є меценатським внеском монахині Анфиси та її синів. В. Антонов цю ікону, викладену сріблом, приставлену до іконостаса в рухомому кіоті замість Царських врат, називає Ченстоховською³¹.

Вважаємо, що іконостас був установлений і з правого боку, біля приділа свв. Кирила й Афанасія. Про нього свідчень не виявлено.

Приділи з іконостасами були й на другому поверсі церкви. 1757 р. канонізували святителя Димитрія Ростовського (Данила Туптало). Він мав безпосередній стосунок до Кирилівської обителі, тут його постригли в ченці, тут він був висвячений на ієромонаха, мав окрему келію, де мешкав вісім років, наприкінці XVII ст. сім місяців був ігуменом цього церковного осередку. Його батько Сава Туптало – незмінний ктитор Кирилівського монастиря – похований у цьому храмі, а по-

Микола Закревський писав: «Красовский (ігумен Кирилівського монастиря 1605–1614 рр. – І.М.), главный престол переименовал в честь Святой Троицы; престол в честь прежнего ангела храма, в честь святого Кирилла устроил в правом приделе храма; в левом же приделе устроил вновь престол в честь архангела Михаила, покровителя Киева»²⁹. Тож від 1610 р. у вівтарній частині Кирилівської церкви функціонувало вже три престоли.

М. Закревський помилково вважає, що в XVII ст. жертовник був знову освячений на честь архангела Михаїла, адже у XII ст. престолів у бічних вівтарях не було.

Вівтарному приділові архангела Михаїла передував іконостас, його описав священник В. Антонов: «...сей иконостасик, в резных рамах, на коем изображение Матери Божией, Младенца нагого, спящего Иосифа целомудренного, устроенный перед ико-

Рис. 7б. Ченстоховська ікона Божої Матері. З ризниці Кирилівського храму. Фото з фондів Національного музею декоративного мистецтва.

²⁹ Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 351.

³⁰ Антонов В. Киево-Кирилловская Троицкая церковь. Труды III Археологического съезда в Киеве. Киев, 1878. Т. 2. Приложение. С. 2.

³¹ Там само. С. 8.

ряд мати, сестри та племінник св. Димитрія Ростовського. Над похованням цієї родини виник пантеон Тупталів, відзначений унікальними реліквіями тощо. Ці реліквії зберігалися й шанувалися в обителі до її закриття у 1929 р. Цілком зрозуміло, що братія монастиря не оминула увагою факту приєднання до лику святих людини, яку тут шанували задовго до канонізації. На спомин і вшанування святителя на другому поверсі (хорах) влаштували приділ на честь Димитрія Ростовського. Гадаємо, приділ було розміщено в колишній князівській молитовні, де залишки давнього живопису були зафарбовані й про первинне освячення капели забули. А в 1768 р. на другому поверсі храму освятили престол Пресвятої Богородиці.

З архівних джерел маємо свідчення, що в 1783-му в церкві було чотири кам'яні престоли. Три у вівтарі і на хорах – Покрова Богородиці³². Про приділ святителя Димитрія Ростовського у цих свідченнях не згадано, тобто у 1783 р. його вже не було. Вочевидь, після зведення церкви на честь святителя Димитрія Ростовського неподалік Кирилівсько-го храму (церква простояла до 1830 р.)³³ приділ на його честь на хорах було ліквідовано.

У 1796 р. на прохання священника із с. Бортничі Тимофія Криницького з дозволу митрополита Київського Єрофея Малицького (1796–1799) із хорів Кирилівської церкви до нової церкви у Бортничах було передано іконостас, що стояв «в такому придельному храме, в котором отдавна уже нет ни Антиминса, ни престола»³⁴. Відомо, що на хорах було два іконостаси, один – у князівській молитовні, другий – біля арок східної стіни хорів.

Чи залишався на той час якийсь престол на хорах – невідомо, найімовірніше, їх уже не було. Кирилівський монастир у 1787-му припинив свою діяльність: був реорганізований у лікарню для інвалідів, у спорудах монастиря розмістилися богоугодні заклади. Кирилівська церква стала лікарнею при інвалідному будинку і, мабуть, необхідність у приділах на другому поверсі була неактуальною.

У XVII ст. приділ був і в північній частині нартексу церкви. Це був приділ зішестя Святого Духа на апостолів³⁵. Про нього дослідники згадують у зв'язку із похованням родини святителя Димитрія Ростовського (Туптала), а також із зберіганням там реліквій, присвячених цьому славетному роду.

У південній частині притвору в XVII ст. розібрали східну вівтарну стіну хрещальні, мабуть, тоді було ліквідовано Есхатологічний вівтар, який на той час, на відміну від XII ст., вже не виконував важливої ролі в сакральному просторі храму.

Із віднайдених свідчень можемо зробити висновок, що **на початку XVII ст. в соборі було створено й освячено такі вівтарі:**

1. Центральна апсида – вівтар Святої Трійці.
2. Північна апсида – вівтар архангела Михаїла.
3. Південна апсида – вівтар святих Кирила й Афанасія Александрійських.
4. Південна частина трансепта – вівтар святих Бориса і Гліба.
5. Північна частина притвору – вівтар Святого Духа.
6. Південна частина нартексу – Есхатологічний вівтар (?).

Вівтарі XVIII ст. на хорах:

7. Князівська молитовня – вівтар святителя Димитрія Ростовського 1758 р.
8. У центрі хорів – вівтар Покрови Богородиці 1768 р.

Знову пригадаймо, М. Холостенко відзначав, що протягом XVII–XVIII ст. у вівтарній частині залишалися престоли, зведені поверх давньої підлоги в XVII ст., а згодом нарощені в XIX ст.³⁶

Вівтарі XIX ст.

Престоли зведені й освячені в південному й північному вівтарях у XVII ст. продовжили функціонування в XIX ст. та були зліквідовані під час ремонту 1887 р.³⁷

Митрополит Серапіон (1804–1824) записав у щоденнику, що 21 жовтня о 12-й годині 1806 р. відбулося освячення Кирилівського богоугодного закладу, потім був обід і всі пішли до Кирилівської церкви, де митрополит, на прохання губернатора Києва, **визначив бути теплій церкві у куті, за правим криласом**³⁸. Це перші свідчення про теплий приділ, який, відповідно до цих записів, мав бути в південній наві храму на поч. XIX ст.

³² Державний архів Київської області. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 2374.

³³ Закревский Н. Описание Киева. С. 354.

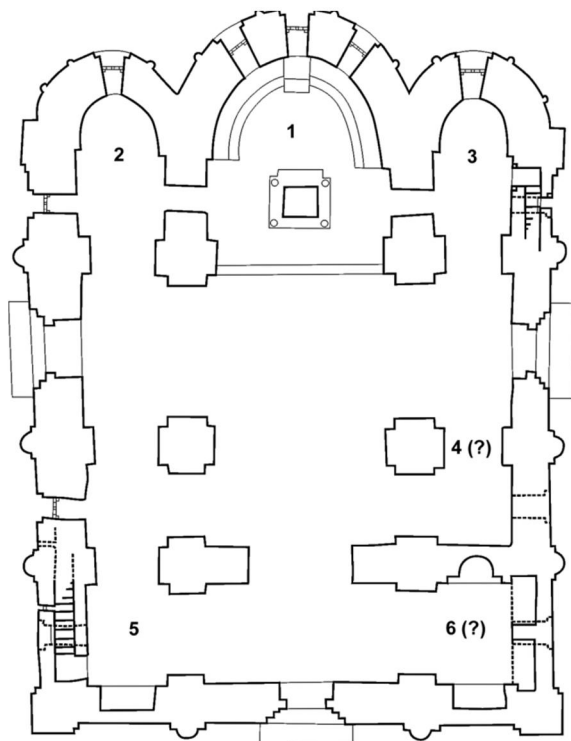
³⁴ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 303.

³⁵ Там само. С. 373.

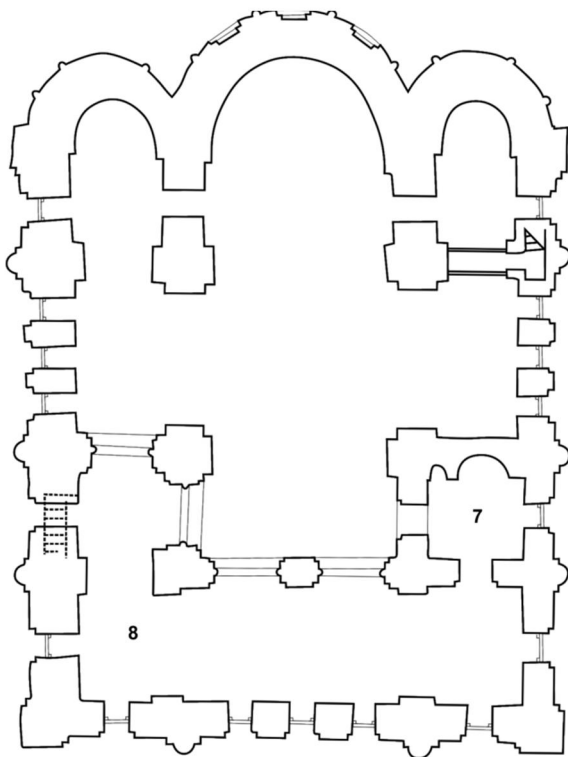
³⁶ Холостенко Н. Записка о наблюдениях над архитектурно-конструктивными особенностями памятника архитектуры в Киеве... С. 15.

³⁷ Там само. С. 307.

³⁸ Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона. Киевская старина. 1884. № 7. С. 423–466.

Рис. 8. Схема розподілу приділів на першому поверсі Кирилівського храму в XVII–XVIII ст.

Рис. 9. Схема розподілу приділів на другому поверсі Кирилівського храму в XVII–XVIII ст.

Дивно, що київській губернатор так піклується про теплий приділ у далекій від міста лікарняній церкві при інвалідному домі. Гадаємо, митрополит Серапіон не мав зволікати з виконанням прохання губернатора і в **куті, за правим криласом**, уже у 1806–1807 рр. мав би з'явитися теплий приділ.

Тоді Київським губернатором був Петро Панкрат'єв (1757–1810), людина відповідальна й віддана. За нашим припущенням, у кирилівських богоугодних закладах перебувала й лікувалася дружина губернатора Петра Панкрат'єва³⁹. Імовірно, він, піклуючись про неї, посприяв влаштуванню теплої приділа в холодній Кирилівській церкві. Там його дружина, а можливо, і він разом із нею, у дні відвідування в невеликому теплому затишному приділі могли б слухати літургію.

У 1809 р. на віддаленому від центру міста Кирилівському цвинтарі поховали дружину П. Панкрат'єва, а в 1810-му поряд із нею поховали і його, на горі, у склепі. Митрополит Серапіон описав церемонію поховання Панкрат'єва: його тіло несли на руках із Липок до Кирилівського цвинтаря⁴⁰. Пам'ятник на могилі встановили 1813 р.

Однаке в рукописі О. Советова бачимо свідчення, що не збігаються з нашими міркуваннями: «То, что разрешено было сделать внутри Кирилловской церкви митр. Серапионом – соорудить теплый придел в честь св. Ап. Андрея Первозванного, – нашло свое осуществление лишь через 50 почти лет. В 1854 г. молодой и энергичный священник Св-Троицкой Кирилловской церкви о. Петр Орловский в докладной записке митрополиту Филарету сообщает: “настоящего года (1854) месяца Октября 7 дня я докладывал Ваш. Высокопр. о полученном мною от г. начальника губернии дозволении устроить теплый предельный храм в Кирилловском Богоугодном заведении и просил Вашего Архипастырского Благословения на предпринятое мною дело. На прошении моем последовала следующая резолюция Ваш. Выс. – именем Господним благословляю устроить теплый предельный храм во имя св. Апостола Андрея Первозванного. На основании такой резолюции я приступил к устройству св. храма, который уже окончен и, по благословению Вашего Высокопреосв., освящен 28 дня месяца ноября”. Освящение, говорил протоиерей, совершенно было ректором Киевской Духовной Академии, Антонием Амфитеатовым; им же был выхлопотан и принесен в дар антиминс из Лавры. Что же касается иконостаса, то он перенесен был из крестильни (с хор) (князівська молитовня – І.М.), где д. б. находился придел в ч. Св. Димитрия Ростовского, о чем свидетельствует и доселе сохранившаяся на внутренней стороне надпись»⁴¹.

Як уже вказувалося вище, у 1796 р. з хорів Кирилівської церкви до нової церкви в Бортничах було передано іконостас⁴². О. Советов зазначає, що в 1854 р. з хорів, «где д. б. находился придел в ч. Св. Димитрия Ростовского, о чем свидетельствует и доселе сохранившаяся на внутренней стороне надпись»⁴³, перенесли іконостас до теплої приділа. На хорах було не менш як два іконостаси: один – у князівській молитовні, другий – в арках східної стіни. Гадаємо, до Бортничів потрапив іконостас, який стояв біля арок хорів, а до теплої приділа перенесли іконостас із приділа святителя Димитрія Ростовського, який спочатку в 1815 р. потрапив до окремого храму Св. Димитрія Ростовського, а згодом, у 1854 р., – до теплої приділа у південній наві.

На жаль, у рукописі й у надрукованій курсовій роботі Олександра Советова трапляються певні розбіжності, невідповідності й навіть помилки. Тому, чи можемо беззастережно приймати інформацію щодо невиконання прохання губернатора Панкрат'єва, не вже митрополит Серапіон не виконав його? Хоча це мав зробити не сам митрополит Київський, а священник, який тоді опікувався Кирилівським храмом. Припустімо, що такий приділ був створений, але, мабуть, був недостатньо облаштований, а за часів священника П. Орловського приділ організували більш комфортно, капітально, розмістили там піч.

Капелу в середній клітці південної нави називають вівтарем Андрія Первозванного. В. Зуммер зазначав, що для Андріївського бічного приділа в 1854 р. загородили південно-західний кут храму⁴⁴. Отже, можливо, приділ там вже був, але недостатньо опоряджений.

О. Советов цей приділ називає теплим, присвяченим святому апостолові Андрію Первозваному. Цей приділ, за описом, містився у середній частині південної нави: «В **бывшем теплом алтаре**, наилучшим сохранившимся, оказались, а) погрудное изображение юного мученика в княжеской одежде, и б) два поясных изображения пророков»⁴⁵. Опис зображень підтверджує, що йдеться саме про живопис середньої клітки південної нави, де мав бути Андріївський приділ. Водночас О. Советов зазначав, що «в **бывшем теплом алтаре**», тобто в період написання дослідження (1914), цей вівтар або вже не опалювали, або його не було, або він був освячений на честь іншого святого. Тоді ж О. Советов писав:

³⁹ Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви в Києві. Харків, 2017. С. 60.

⁴⁰ Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона. С. 440–441.

⁴¹ Советов А. Курсовое сочинение студента IV курса... *ІР НБУВ*. Ф. 304. Дис. 2303. Арк. 85. (рукопис). С. 143–144.

⁴² Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 303.

⁴³ Советов А. Курсовое сочинение студента IV курса... С. 143–144.

⁴⁴ Зуммер В. Художні скарби Кирилівського заповідника. С. 31.

⁴⁵ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 324.

«Нижнее пространство (арка между средним и западным столбами) во всю ширину разстояния между 1 и 2-ми столбами: оно загорожено в настоящее время стеклянною перегородкою, в виду устройства теплого алтаря»⁴⁶(?). Свідчення не послідовні, дещо переплутані, що, на жаль, не дає змоги точно з'ясувати час створення та ліквідації теплого Андріївського приділа. Однак для нашого дослідження не принципово, коли цей приділ перестав опалюватися, головне, що він у 1914 р. був, більшість дослідників XIX ст. називали його Андріївським.

Правлячи про живопис південної нави, а саме Андріївського приділа, О. Советов зазначав: «На потолке, **над престолом**, круг с крестом и четырьмя ангелами»⁴⁷. Про цей приділ писав і священник В. Антонов, вказуючи, що він був навпроти вітваря престолу свв. Кирила й Афанасія⁴⁸. А. Азлецький, не акцентуючи на назві приділа, писав: «В правом боковом пролете, ведущем из притвора в среднюю часть храма, устроен иконостас, за которым находится алтарь»⁴⁹. «Заслуживает внимания небольшой иконостас настоящего придела в честь Андрея Первозванного. Сделан из дерева, в вышину имеет не более 3-х аршин, одноярусный, над Царскими вратами имеется второй малый ярус с изображением Тайной вечери в духе Леонардо-да-Винчи, увенчанный крестом. Царские врата такой резьбы, с шестью медальонными иконами. По правую и левую сторону иконы Спасителя и Божией Матери. На северной двери изображение св. Димитрия Ростовского в полном архиерейском облачении и рядом Василий Великий, на южной стороне неизвестные святые. На внутренней стороне иконостаса надпись: при поддержке государя ... Александра I, митрополита киевского Серапиона ... усердными стараниями Его превосходительства губернатора Павла Сидоровича Черпакова и др. устроен храм сей во имя святого Димитрия, митрополита Ростовского освятили храм сей 1815 г. декабря 18 дня»⁵⁰. Тобто йдеться про храм на честь святителя Димитрія Ростовського, зведений біля Кирилівської церкви, як ми зазначали вище, він діяв до 1830 р. Попри певні складнощі, ми розібралися, що для цього храму іконостас перенесли з кирилівських хорів із приділа св. Димитрія Ростовського, а потім, коли храм припинив діяти, десь зберігали аж до 1854 р., і нарешті встановили в Андріївському приділі.

О. Советов описує східну перегородку Андріївського приділу. «Ниже картины Крещения, изображен в арке 8 конечный крест, водруженный на пьедестале с двумя горящими подсвечниками по сторонам»⁵¹. Картиною «Крещение» О. Советов називає сюжет «Хрещення Господне», який написав художник Х. Платонов на південно-західній стіні трансепта в період реставрації, яку наприкінці XIX ст. проводили в церкві. Дослідник повідомляв, що це зображення поміщене на стіні, що слугувала перегородкою для **колишнього теплого** вітваря⁵². Однак він припустився помилки, композиція «Хрещення Господне» написана на стаціонарній стіні XII ст., що не була перегородкою для приділа, перегородка лише примикала до неї, а також він знову називає цей вітвар колишнім. Можливо, у 1854 р. цей оновлений огорожений приділ був ново присвячений?!

Стінка – перегородка приділа во всю ширину расстояния между 1 и 2-ми столбами: оно загорожено в настоящее время стеклянною перегородкою, в виду устройства теплого алтаря»⁵³.

У 1873 р. дослідник А. Азлецький писав: «В правом боковом пролете, ведущем из притвора в среднюю часть храма, устроен иконостас, за которым находится алтарь. Алтарь, таким образом, помещается сзади боковой залы средней части храма; боковая же левая (северная) арка замурована»⁵⁴. І знову суперечність: О. Советов про цю бокову арку південного приділа, як уже сказано вище, писав, що «нижнее пространство (арка между средним и западным столбами) во всю ширину расстояния между 1 и 2-ми столбами: оно загорожено в настоящее время стеклянною перегородкою, в виду устройства теплого алтаря»⁵⁵. Тож постає питання: чи вона була за склом, чи замурована? Однак від повідомлення А. Азлецького (1873) до дослідження О. Советова (1914) минув 41 рік, звісно, за цей час могли статися будь-які зміни.

Щодо іконостаса, про який згадують обидва дослідники, то в матеріалах обстеження настінного живопису за 1955 р., де представлено креслення стінок південного приділа, по-

⁴⁶ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 365.

⁴⁷ Там само. С. 369–370.

⁴⁸ Антонов В. Киево-Кирилловская Троицкая церковь. Т. 2. С. 1–12.

⁴⁹ Азлецкий А. Троицкая церковь бывшего Киево-Кирилловского монастыря. *Киевские епархиальные ведомости*. 1873. № 6. С. 172–183.

⁵⁰ Советов А. Курсовое сочинение студента IV курса... С. 376–377

⁵¹ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 368.

⁵² Там само.

⁵³ Материалы по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви в Киеве. Ч. III. Кн. II. Киев, 1955. *НА НЗСК КН 7173*.

⁵⁴ Азлецкий А. Троицкая церковь бывшего Киево-Кирилловского монастыря... С. 180.

⁵⁵ Там само. С. 365.

відомлень про наявність іконостаса немає. Вочевидь, іконостас було розібрано задовго до проведення масштабних ремонтно-реставраційних робіт протягом 50–60-х рр. XX ст., мабуть, ще у XIX ст. На кресленнях із реставраційних звітів чітко промальовані зображення з перегородки. Із зовнішнього боку – величезний хрест зі свічами обабіч, із внутрішнього – постаті свв. Кирила і Мефодія.

Рис. 10. Креслення із зображенням східної стінки приділа в південній наві. Вигляд із трансепта⁵⁶.

Наявність на вівтарній стіні приділа зображень свв. Кирила і Мефодія підводить до думки, що присвячення приділа апостолові Андрію Первозваному, імовірно, було скасоване й у новому приміщенні освятили приділ із новою присвятою: святим, зображеним на вівтарній стіні, а саме Кирилом і Мефодієм. Можливо, це сталося після завершення реставрацій, які проводив професор А. Прахов, тобто наприкінці XIX ст.

Архівні фото 1930-х рр. підтверджують наявність закритого приділа в середній частині південної нави, на них помітно, що цей компартимент було огорожено й заставлено кіотами з іконами.

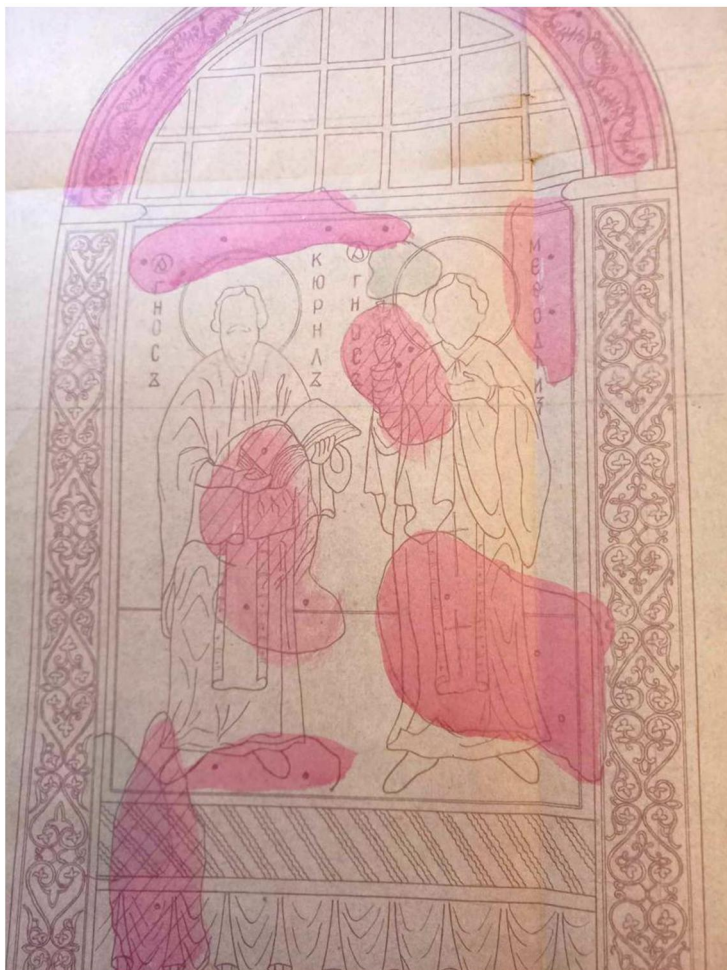
Аналогічний, перегороджений тимчасовими стінами, приділ був і в північній наві.

«На стене, представляющей собою загородку северного нефа от притвора, две новых фрески (XIX)⁵⁷ с изображением пр. Антония, предстоящего в черной мантии и имеющего изможденное лицо, и пр. Феодосия, держащего в руках икону Успения Божией Матери»⁵⁸, – зазначав О. Советов. Із протилежного боку цієї стіни було зображення хреста зі свічами, аналогічне до зображення на перегородці в південному приділі.

⁵⁶ Азлецкий А. Троицкая церковь бывшего Киево-Кирилловского монастыря... С. 365.

⁵⁷ Олександр Советов, описуючи стінопис Кирилівської церкви, і в друкованій праці, і в рукописі всі зображення, незалежно від техніки виконання, помилково називає фресками. Відмітимо, що стінопис XIX ст. було виконано в техніці олійного живопису.

⁵⁸ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 376.

Рис. 11. Креслення східної стіни середнього південного приділа із середини із зображенням свв. Кирила і Мефодія⁵⁹.

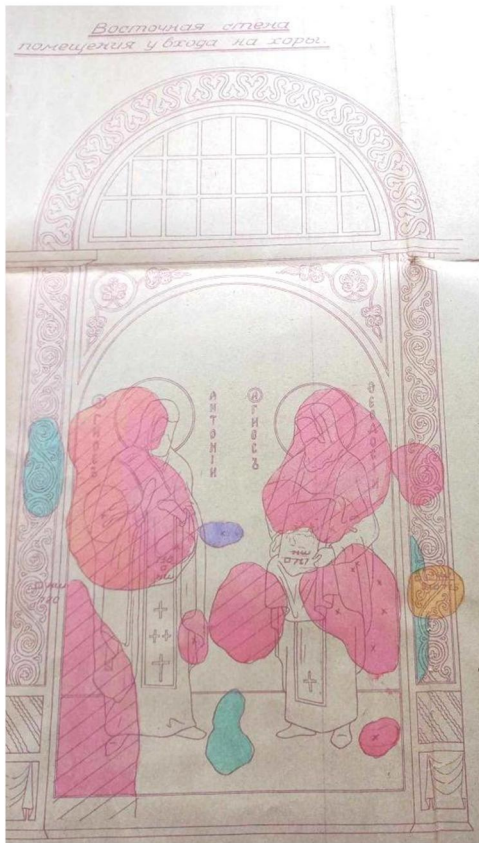

Рис. 12. Вигляд на середню кліть південної нави. Огородження приділа у верхній частині має заокруглене завершення із заскленими рамами для проникнення світла. Фото 1930-х рр.

⁵⁹ Матеріали по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви... Кн. I. Ч. III. НА НЗСК КН 7172.

Рис. 13. Вигляд на південний приділ із південної частини нартексу. Чітко помітно верхню частину некапітальної східної стінки приділа. Фото 1930-х рр.

Рис. 14. Креслення зображень на східній стіні біля входу на хори із печерськими свв. Антонієм і Феодосієм⁶⁰.

⁶⁰ Матеріали по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви... Кн. II. Ч. III. НА НЗСК КН 7173.

Рис. 15. Креслення зображення хреста зі свічами. Зворотний бік східної стіни біля входу на хори⁶¹.

Огорожі бічних приділів, зроблені в 1854 р., не були капітальними, їх зняли протягом 50–60 рр. XX ст. під час проведення в музеї «Кирилівська церква» (музей організовано у 1929 р.) дослідницьких та ремонтно-реставраційних робіт.

Щодо стіни із зображеннями свв. Антонія і Феодосія, то, найімовірніше, вона була вівтарною стіною приділа свв. Антонія і Феодосія, влаштованого у північній частині нартексу. Як зазначено вище, у XVII ст. тут був приділ Святого Духа⁶², до якого часу він проіснував, наразі невідомо.

Зображення святих Кирила і Мефодія та Антонія і Феодосія на східних вівтарних стінках бічних приділів підводить до думки, що ці компартименти мали бути освячені на честь цих святих, що цілком логічно.

У 1854 р. відбулося не лише огороження приділів у бічних навах, саме тоді в нартексі (притворі) було обладнано теплу церкву: «Для этой цели средняя арка, ведущая из притвора в самый храм, в зимнюю пору с удобством загораживалась стеклянною перегородкою»⁶³. Гадаємо, що саме цю скляну перегородку О. Советов переплутав із огорожею південного приділа, а можливо, вони були подібними.

⁶¹ Материалы по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви... Кн. II. Ч. III. НА НЗСК КН 7173.

⁶² Зверинский В. Материалы для историко-топографических исследований о православных монастырях в Российской империи. Санкт-Петербург, 1892. С. 164.

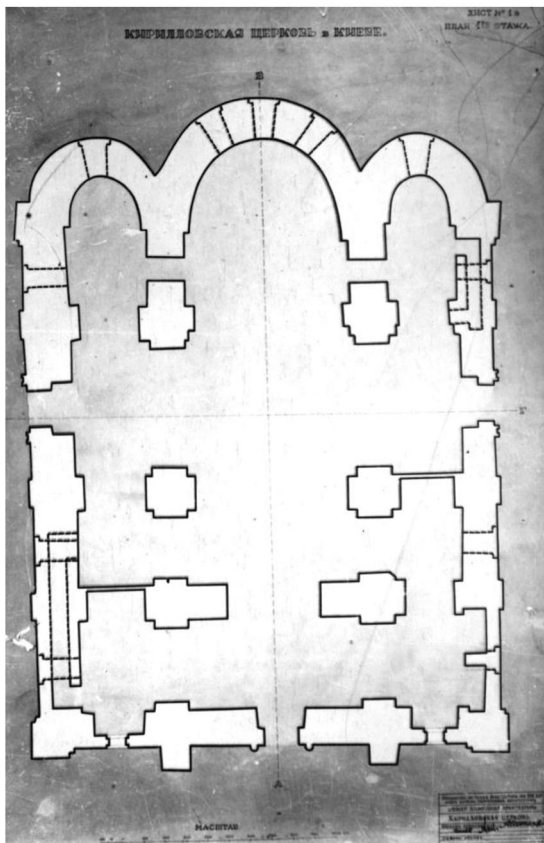
⁶³ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 309.

Рис. 16. Вигляд на середню кліть північної нави. Огородження приділа у верхній частині мають заокруглене завершення зі скляних рам для проникнення світла. Фото 1930-х рр.

Рис. 17. Вигляд на середню кліть північної нави. Помітно фрагмент мальованої арки, в якій було зображено хрест зі свічами. Фото 1930-х рр.

Рис. 18. План церкви з позначенням перегородок, створених у ХІХ ст. Фото 1930-х рр.

Рис. 19. За аркою в нартексі, праворуч, помітно цегляне мурування печі.

Рис. 20. Західна стіна нартексу, на південь від входу.

Розжевим кольором зафарбовано місце демонтованої печі з теплого приділа нартексу.

За усними переказами маємо інформацію, що в нартексі, обабіч входу, було дві стаціонарні печі, які опалювали притвор. Правлячи про сцени з живописної композиції в нартексі «Страшний суд», дослідник пам'ятки В. Зуммер писав: «Пекельних епізодів Кирилівська церква не зберегла: намальовані праворуч і ліворуч від дверей, через які входять з тамбура до притвора Багатій немилосердний і біс, що глузує над ним (фігура біса закрита кахляною піччю)»⁶⁴. Отже, В. Зуммер зазначав наявність у нартексі печі. Нещодавно виявлена у фондах Софійського заповідника світлина підтвердила цей переказ. На фото видно частину мурування кахляної печі з північного боку від входу до музею.

Під час ремонтно-реставраційних робіт у 50–60-х рр. XX ст. в музеї встановили опалювальну систему, необхідність печей зникла – їх розібрали.

О. Советов, описуючи зображення на південь від входу до церкви, розповідає лише про постать грішника й підпис над ним, про біса, який мучить грішника і якого ми бачимо на сучасній ілюстрації зі стіни музею «Кирилівська церква» (рис. 20), вчений не згадує, тому що цього персонажа в період, коли О. Советов досліджував пам'ятку, не було⁶⁵, його зображення було приховане за піччю. Креслення західної стінки нартексу, виконані в 1955 р., також зафіксували лише постать грішника, а на місці, де зараз виведено образ біса, відповідно до креслення 1955 р., надало змогу зберігати тепло, тож проводити богослужіння, а отже, там був обладнаний вівтар.

На представленій схемі (рис. 21), обабіч зображень сцен пекла, порожні від живопису площини. Саме на цих місцях були муровані кахляні печі. Вочевидь, на час виготовлення креслень (1955) печей уже не було. На фото (рис. 20) місця, де вони стояли, зафарбовані світло-червоною фарбою.

Тобто ми маємо докази наявності у притворі печей для утеплення цього об'єму. Відгородження паперті від головної частини храму скляною перегородкою, а також перегородкою північної нави, надало змогу зберігати тепло, тож проводити богослужіння, а отже, там був обладнаний вівтар.

Як уже було зауважено, свого часу притвор мав два приділи. У північно-західному куті – приділ зішестя Святого Духа на апостолів⁶⁶, у південному куті – Есхатологічний, присвячений наближенню Божого суду. Найбільш імовірно, перший був влаштований у XVII ст., другий, як ми припустили вище, у XII ст. Можливо, ці приділи певний час функціонували й у XVIII ст. Коли їх було ліквідовано – невідомо, припускаємо, у період скасування Кирилівського монастиря та перетворення Кирилівського храму на лікарняну церкву. Гадаємо, що в XIX ст. приділів із такими присвяченнями вже не було, інакше дослідники цієї пам'ятки загадали б про них. Судячи з наявності перегородки північної частини нартексу від простору північної нави, що була до перетворення церкви на музей, можна стверджувати, що там мав бути приділ із вівтарем. Зважаючи на живописні образи на східній вівтарній стіні цього приділа свв. Антонія і Феодосія, резюмуємо, що там, вірогідно, був вівтар печерських преподобних Антонія і Феодосія.

«В 1887 г. при священнике Воеводском, судя по Клировым Ведомостям, упразднены были два боковые придела: 1. один, бывший во имя св. Афанасия и Кирилла (южный) и 2. другой в честь св. Архистратига Михаила; оставлен был один в честь св. Троицы и еще теплый придел во имя св. Апостола Андрея Первозванного, относительно которого еще

⁶⁴ Зуммер В. Художні скарби Кирилівського заповідника. С. 18.

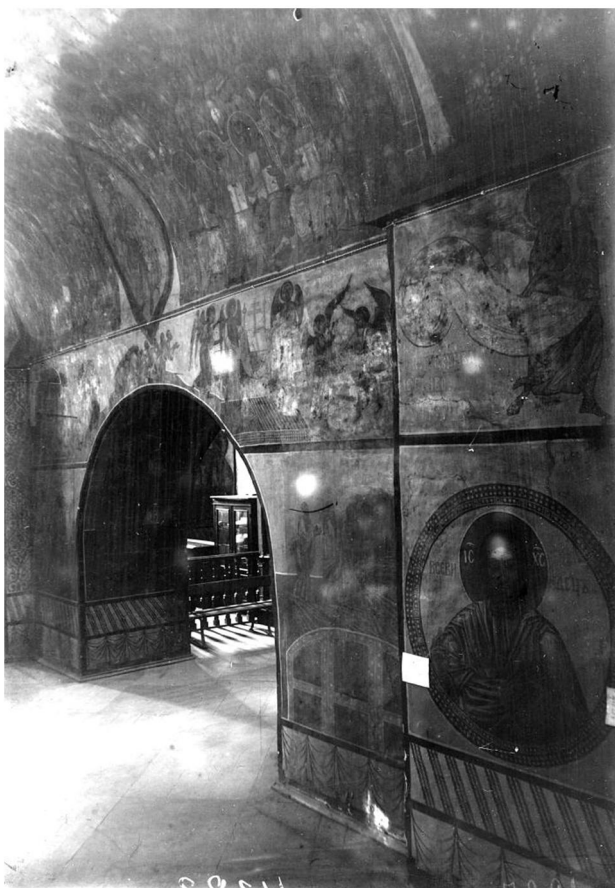
⁶⁵ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 373.

⁶⁶ Зверинский В. Материалы для историко-топографических исследований... С. 164.

тогда возникали сомнения – оставить его, или упразднить, но все они, по-видимому, были разрешены в пользу сохранения»⁶⁷. І в тому самому рукописі О. Советов робить висновок: «Теперь же, с проведением по всей церкви магистрали с паровым отоплением, естественно отпадает и прямое назначение упомянутого алтаря б[ывшей] теплой церкви»⁶⁸.

Рис. 21. Креслення зображень живопису на західній стіні нартексу⁶⁹.

Рис. 22. За аркою, що веде з нартексу до центру храму, помітно огорожену частину середньої кліті північної нави. У цьому об'ємі наявна композиція, що представляє святих імператора Константина та його матір Олену. Фото поч. XX ст.

⁶⁷ Советов А. Курсовое сочинение студента IV курса... С. 152.

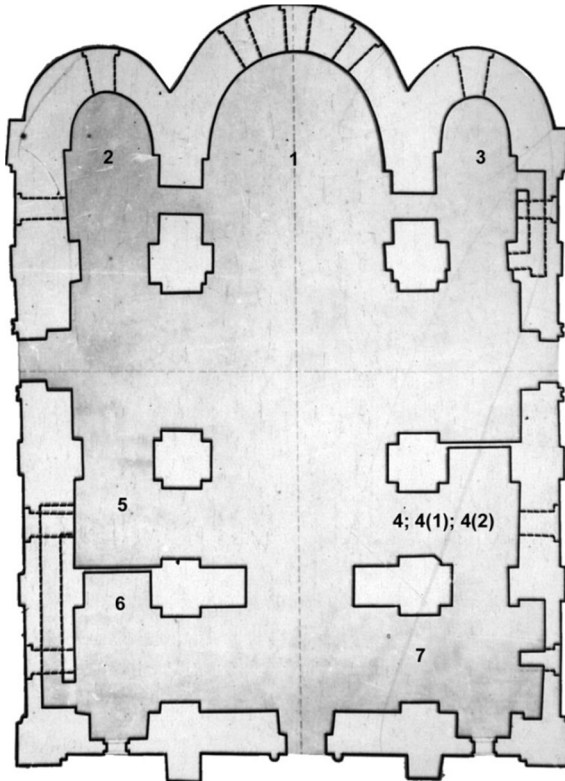
⁶⁸ Там само. Арк. 217. С. 400.

⁶⁹ Материалы по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви... Ч. III. Кн. I. НА НЗСК КН 7172.

Рис. 23. Композиція «Святі Константин і Олена». Фреска XII ст. Північна стіна середньої кліті північної нави.

Рис. 24. Схема розподілу приділів у центральній апсиді:

1) приділ Святої Трійці (до оголошення церкви заповідником 1929 р.); 2) приділ архангела Михаїла, до 1887 р.; 3) приділ свв. Кирила і Афанасія Александрійських, до 1887 р.; 4) вівтар (теплий) – 1806–1807 рр. (?); 4/1/ – приділ апостола Андрія Первозваного; 4/2/ – приділ свв. Кирила і Мефодія, з 1887 р. (?); 5) приділ свв. Константина і Олени; 6) приділ святих Антонія і Феодосія Печерських, із 1887 р. (?).

Отже, за 42 роки до організації в Кирилівському храмі музею (1929 р.) відбулася ліквідація вищезазначених приділів, але ж церква діяла протягом усього цього часу, і цілком зрозумілою була необхідність функціонування інших приділів. У бічних апсидах вівтаря престולי було зліквідовано в 1887 р., а ось у південному приділі й у притворі, найімовіріше, залишилися, але судячи із зображень на вівтарних стінах, набули нового освячення. Знову акцентуємо на припущенні, що під час влаштування теплого приділа в нартексі, приділ Андрія Первозваного переосвятили у приділ свв. Кирила і Мефодія, а в південній частині нартексу огорожений компартимент освятили на честь свв. Антонія і Феодосія. Враховуючи факт, що вівтарні перегородки цих приділів збереглися аж до 1955 р., можна зробити висновок, що була така необхідність і там відбувалися богослужіння до реорганізації церкви на музей.

Підсумовуючи, робимо висновок щодо приділів XIX ст.:

- у центральній апсиді – приділ Святої Трійці (до оголошення церкви заповідником у 1929 р.);

- у північному вівтарі – приділ архангела Михаїла до 1887 р.;

- у південному вівтарі – приділ святих Кирила і Афанасія Александрійських до 1887 р.;

- у середній кліті південної нави – вівтар (теплий) – 1806–1807 рр. (?);

- від 1854 р. приділ апостола Андрія Первозваного знову облаштований.

У 80-х рр. XIX ст.:

- у середній кліті південної нави від 1887 р. – приділ святих Кирила і Мефодія (?);

- у північній частині нартексу від 1887 р. – приділ святих Антонія і Феодосія (?).

За переказами відомо, що в храмі свого часу були приділи:

- у середній кліті північної нави – вівтар святих Константина та Олени;

- у північній частині транспта – вівтар святих Володимира і Ольги.

Про наявність приділа свв. Константина та Олени може свідчити фото поч. XX ст., на якому помітно огорожу й шафу в об'ємі середньої кліті північної нави, де є композиція із зображенням цієї святої імператорської пари.

У 90-х рр. XX ст. в музеї «Кирилівська церква», згідно з договором між Релігійною громадою та Національним заповідником «Софія Київська», складовою якого є музей «Кирилівська церква», відновили богослужіння. На початку служінь вчисто освятили вівтарні апсиди: північну – на честь архангела Михаїла, без престолу, головну – на честь Святої Трійці, з престолом, південну – на честь Кирила і Афанасія Александрійських, без престолу. На сьогодні в церкві є лише один престол у головному вівтарі.

Наразі це всі свідчення щодо приділів Кирилівського храму, які вдалося віднайти, на наш погляд, це чимало. Зауважмо, що це перша, до того ж доволі складна, спроба розібратися в історії приділів Кирилівської церкви. Однак не ставитимемо крапки в дослідженні, адже цю тему варто продовжити.

References

Marholina, I. (2001). *Kyrylivska tserkva v istorii serednovichnoho Kyieva* [Cyril church in the history of Medieval Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Marholina, I. (2017). *Nekropol Kyrylivskoi tserkvy v Kyievi* [Necropolis of St Cyril church in Kyiv]. Kharkiv, Ukraine.

Marholina, I. (2018). *Zhyvopys kniazivskoi molytovni Kyrylivskoi tserkvy v Kyievi: novi vidkryttia* [Painting of the princely prayer room of St Cyril church in Kyiv: new discoveries]. *Sofiyskyi chasopys – Sophia magazine*, 2, P. 57–70. Kyiv, Ukraine

Marholina, I., Pioro, V. (2013). *Kyrylivska tserkva u svitli ostannikh arkheolohichnykh doslidzhen* [St Cyril church in the light of recent archaeological research]. *Pamiatky Ukrainy. Istoriia ta kultura – Monuments of Ukraine. History and culture*, 2, P. 32–35. Kyiv, Ukraine

Marholina, I., Ulianskyi, V. (2005). *Kyivska obytel sv. Kyryla* [Kyiv monastery of St Cyril]. Kyiv, Ukraine.

Марголіна Ірина Євгенівна – кандидат історичних наук, завідувач сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія»» Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Margolina Iryna – candidate of historical sciences (Ph.D.), head of the sector of complex scientific research of the monuments of the conservation area of the research department «"St Sophia" Institute» of «St Sophia of Kyiv» National conservation area (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01034, Ukraine).

Email: smaragd283@gmail.com

HISTORY OF ALTARS OF THE ST CYRIL CHURCH OF KYIV IN THE 12th–19th c.

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation new information about the aisles of the Cyril church during the 12th–19th c. On the basis of the revealed information, we aim to create a map of the aisles of St Cyril church in Kyiv. Assumptions, conclusions, new information on this issue, in our opinion, have indisputable **scientific novelty**. **The research methods** were applied in accordance with the set goal based on the principles of objectivism and scientific research. The method of analysis, induction and deduction, archival search was mainly used.

Conclusions: as a result of the research, information was found about the aisles and altars in the temple during the 12th–19th c. Plans for placing thrones on the first and the second floors of the church have been developed. Evidence was found regarding the arrangement of the allotments, it was found out where the stoves for heating the warm allotments were installed. This added to the knowledge of the history of the Cyril monastery in Kyiv – a unique monument of the 12th c.

Key words: Cyril church, altars, aisles, Saints Cyril and Athanasius of Alexandria, archangel Michael, Holy Trinity.

Дата подання: 25 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 17 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Марголіна, І. Історія вівтарів Кирилівської церкви Києва XII–XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 33–55. DOI: 10.58407/litopis.250103.

Цитування за стандартом APA

Margolina, I. (2025). Istoriiia vivtariv Kyrylivskoi tserkvy Kyieva XII–XIX st. [History of altars of the St Cyril church of Kyiv in the 12th–19th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 33–55. DOI: 10.58407/litopis.250103.

Ольга Травкіна

БОРИСОГЛІБСЬКИЙ СОБОР ЗА ДОСЛІДЖЕННЯМИ ТА РЕСТАВРАЦІЄЮ МИКОЛИ ХОЛОСТЕНКА (та ще раз про «чернігівського звіра»)

DOI: 10.58407/litopis.250104

© О. Травкіна, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5658-2490>

Мета публікації: проаналізувати дослідження та реставрацію видатної пам'ятки архітектури XII ст. – Борисоглібського собору у 40–50-х рр. минулого століття, показати, наскільки аргументованим було відновлення храму у формах XII ст. **Методи дослідження:** використання історико-хронологічного методу в поєднанні з аналітичним, порівняльним й узагальнювальним підходами. **Наукова новизна:** оприлюднені нові дані з історії дослідження та реставрації пам'ятки, які в результаті комплексного аналізу джерел дозволили зробити **висновки**, що під час дослідження храму були виявлені раніше невідомі просторово-конструктивні, оздоблювальні елементи та встановлені особливості будівельної техніки Борисоглібського собору XII ст. Це дозволило отримати нові відомості не лише про його архітектурні форми та декор, але й установити, що собор був взірцем новаторського стилю, який склався під впливом романської архітектури й отримав значне розповсюдження на території Київської Русі. У той же час, вигляд Борисоглібського собору, особливо горішній, набутий після реконструкційно-реставраційних робіт за проектом Миколи Холостенка, проведених не лише на основі архітектурно-археологічних досліджень, а й за аналогіями, є досить гіпотетичним, а отже, не може вважатися таким, що беззаперечно відповідає автентичному.

Ключові слова: Борисоглібський собор у Чернігові, Микола Холостенко, реставрація.

У 2023 р. виповнилося 900 років з часу першої писемної згадки про видатну пам'ятку Чернігова – Борисоглібський собор, споруджений на поч. XII ст. чернігівським князем Давидом Святославичем (помер 1123 р.).

У Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній», на балансі якого знаходиться Борисоглібський собор як пам'ятка національного значення (охоронний номер 250052), готувалося наукове видання, присвячене собору. Нами підготовлені два розділи цієї книги: «Борисоглібський собор (за дослідженнями та реставрацією Миколи Холостенка)» і «Борисоглібський собор та кафедральний монастир кінця XIII–XVIII ст.». Проте через відсутність фінансування, військові дії, напад Росії на Україну, видання навряд чи побачить світ у найближчий час.

Тому в цій публікації хотілося, з одного боку, показати, що було досліджено під час обстежень Борисоглібського собору, та висвітлити реконструкційно-реставраційні роботи, проведені на пам'ятці в післявоєнний час, з іншого – акцентувати на деяких маловідомих та суперечливих фактах, зрозуміти, наскільки аргументованим і достовірним було відновлення храму у формах XII ст.

Борисоглібський собор розташований у північній частині історичного центру Чернігова – Дитинця-фортеці. Як домовий храм та усипальня князя Давида Святославича і його нащадків, він, вочевидь, знаходився на території князівського двору, неподалік від Спаського собору XI ст. Сучасний вигляд Борисоглібського собору є результатом реконструкційно-реставраційних робіт, проведених у 50-ті рр. XX ст.

Борисоглібський собор належить до хрестокупольних, тринавових, шестистовпних (стовпи хрещаті) храмів, усі фасади якого завершуються реконструйованими закомарами. Масивний горизонтальний об'єм собору увінчаний шестиметровою банею з куполом. Довжина собору 26,5 м, ширина – 18,5 м, висота – 25 м. Невідбудованими залишилися галереї, які оточували храм з північної та західної сторін, з південної сторони була каплиця та притвор перед порталом. Відтворили лише їх фундаменти із залишками мурування, які нині оперізують собор (Іл. 1).

Упродовж 900-річного існування Борисоглібський собор зазнавав чималих руйнувань та змін як у зовнішньому вигляді, так і в інтер'єрі. У різні періоди храм прагнули перебудувати в стилі та уподобаннях, притаманних тій чи іншій епосі. До сер. XX ст. він дійшов у досить видозміненому вигляді. Найбільш суттєвої перебудови, вочевидь, собор зазнав у

перший пол. XVII ст., коли храм перетворили в католицький костел, у др. пол. XVII ст. до нього із західної сторони прибудували восьмигранний притвор, у XIX ст. звели на сході нову абсиду.

Ил. 1. Борисоглібський собор. Початок XII ст.
Сучасний вигляд.
Реставрація, 1950-ті рр. – Світлина В. Кошмала.

У червні 1945 р. комісія у складі архітекторів та реставраторів: М. Рзяніна, Д. Сухова, П. Барановського, М. Цапенка, І. Ігнаткіна, П. Букловського – провела обстеження пам'яток архітектури м. Чернігова, які знаходилися під державною охороною. Зокрема, стосовно Борисоглібського собору комісія зазначила, що він дуже постраждав під час бомбардувань Чернігова й перебуває в аварійному стані. Пам'ятка вигоріла, зовсім не мала даху, верхній карниз споруди в багатьох місцях зруйнований, тиньк осипався, оголивши стародавнє мурування, яке в багатьох місцях ушкоджене уламками бомб, а також руйнується від атмосферних опадів. Двері та вікна відсутні³ (Іл. 2).

За дорученням Відділу охорони пам'яток Управління у справах архітектури при Раді Міністрів Української РСР у 1947–1949 рр. творчими проєктами майстернями треста «Будмонумент» проводилися роботи щодо обмірів Борисоглібського собору та дослідження храму з метою обстеження наявних частин і виявлення в ньому первісних форм і наступних перебувань⁴. Архітектор М. Холостенко був науковим керівником бригади тресту, що здійснювала обстеження, автором звітів та проєктів реставраційно-реконструкційних робіт⁵.

Були досліджені зовнішні архітектурні елементи храму: пілястри, карнизи, вікна, портали, склепіння й перекриття, центральна баня з куполом, його внутрішня архітектура всередині

Після значних руйнувань під час Другої світової війни Борисоглібський собор у 50-ті рр. XX ст. був відбудований у формах XII ст. за проєктом архітектора М. Холостенка. Реставраційним роботам передували обміри та дослідження собору, а також навколишньої території, на якій були виявлені прибудови храму та споруди, що передували будівництву собору, а також ті, що могли входити до складу його ансамблю.

Дослідження розпочалися в 1947 р. і тривали паралельно з відновленням Борисоглібського собору, до якого фактично приступили у 1952 р.¹ і яке було завершено підписанням акту державного приймання робіт 29 грудня 1961 р.²

Ил. 2. Руйнування Борисоглібського собору під час Другої світової війни.
Північно-західний фасад. Світлина 1940-х рр. – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд. КН-152/58, Ф-1-7.

¹ Комплект документів з реставрації Борисоглібського собору 50–70-ті рр. XX ст. Акти приймання виконаних робіт 1952–1959 рр. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Документальний фонд. Інв. № КН-1834/28. ДФ-1179. Арк. 1.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-1046. Оп. 1. Спр. 374. Арк. 2.

³ Там само. Спр. 11. Арк. 1.

⁴ Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. Київ, 1950. С. 64.

⁵ Архів М. Холостенка. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові та супутні документи. 1948–1950 рр. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/35. Арк. 81.

собору, а також проведені розвідувальні роботи стосовно виявлення стародавніх абсид пам'ятки⁶.

Паралельно із цим у 1948 р. почали готувати проєкт реставрації Борисоглібського собору у формах, близьких до перебудов, в яких він зберігся до Другої світової війни⁷.

Під час архітектурно-археологічного обстеження Борисоглібського собору встановлено, що його центральна частина збереглася в первісному вигляді, східна – абсида – мурована у XIX ст., західний восьмигранний притвор прибудований у XVII ст.

Дослідження собору засвідчили, що баня з куполом, попружні арки, пілони – первісні. Збереглися стародавні стіни собору до карнизів, окрім східної частини храму, у деяких місцях й нижні частини закомар з основами вікон: центральна закомара західного фасаду із залишками трьох вікон, у закомарі північного прясла цього фасаду за-лишки одного вік-на (або ніші)⁸. Усі стародавні частини собору складені з плінфи світло-жовтого кольору розмі-рами 32х28х4,0–4,5 см; 31х27х4,5 см; 29х26х4,0–4,5 см на вапняно-цем'яно-ковому розчині. Цегляне мурування Борисоглібського собору рівношарове, з односторонньою верхньою підрізкою швів. Цегла має рельєфні тавра на бічних сторонах та знаки на постелі у вигляді букв, князівських тризубців та різноманітних півовальних, вигнутих, перехресних ліній. Дослідивши систе-

му використання таврованої цегли, М. Холостенко висловив думку, що, можливо, у залежності від типу тавра та знаків на плінфі, найбільш відповідальні частини споруди виконувалися основними майстрами, а кладка стін – рядовими⁹.

Первісний зовнішній архітектурний декор Борисоглібського собору не зберігся. Вікна, портали також зазнали змін: одні були закладені, інші розтесані. Під час обстеження були виявлені стародавні архітектурні елементи храму: за допомогою шурфів, закладених уздовж зовнішнього периметра споруди та зондажів, встановлено, що собор мав двоступінчасті кутові пілястри, другий уступ яких був зрубаний у XVII ст.; на місці існуючих пілястр на фасадах були розміщені пілястри з півколонами, які відповідали внутрішньому членуванню собору. Півколони були зрубані, вважав М. Холостенко, у 20–30-х рр. XVII ст. під час перебудови храму в костел¹⁰. Нижні частини їх виявлено на південному, західному і північному фасадах. Коли їх знищували, рівень землі наваколо храму вже значно піднявся. Тому залишки півколон виявили, заклавши розкопи, на глибині приблизно півметра від поверхні землі. На цій глибині діаметр півколон становив 83–85 см. Складені вони зі спеціальної лекальної плінфи¹¹ (Іл. 3).

Ил. 3. Нижня частина півколони з цоколем, виявлена на південному фасаді Борисоглібського собору.

– Архів Українського державного науково-дослідного і проєктного інституту «УкрНДІпроектреставрація» (далі – АУДНДІП). Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина 1947 р. № 28.

⁶ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 1.

⁷ Борисоглібський собор. Кресленики до проєкта реставрації 1947–1952 рр. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Документальний фонд. Інв. № КН-456/80. Арк. 1, 2, 4, 5.

⁸ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 191; Міхеєнко К. Домонгольські храми. *Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 127.

⁹ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 192–193.

¹⁰ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 24.

¹¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 7.

Зондаж існуючого карнизу, який увінчував собор, виявив залишки стародавнього арочного фриза, що проходив нижче закомар і оперізував південний, західний та північний фасади. Арочний карниз був зрубаний урівень зі стіною, але оскільки він викладений з лекальної цегли, глибоко зануреної в мурування, ці заглиблені його частини збереглися¹².

Борисоглібський собор мав три портали: західний – центральний, бічні: північний та південний.

Дослідження центрального portalу засвідчило, що він був виразно перспективний, чотириохступінчастий, акцентував головний вхід до храму. Під час обстеження цегляного порогу на глибині 2,2–2,25 м виявлений кутовий камінь розміром 40х60 см з вапняку із різьбленим зображенням крилатого звіра зі зміїним хвостом та птаха (за версією М. Холостенка – кутовий камінь portalу)¹³ (Іл. 4).

У результаті дослідження північного portalу встановлено, що він був двоступінчастий, закладений цеглою, як вважав М. Холостенко, XIII ст., на міцному цем'янковому розчині¹⁴.

Південний портал виявився триступінчастим. Він також був закладений. У цегляній закладці виявлені вісім фрагментів різьблених деталей із вапняка, залитих вапняним розчином із цем'янкою великої міцності. Дослідник вважав, що виявлені різьблені деталі – це дві капітелі з парними звірами, які увінчували півколони на фасадах Борисоглібського собору¹⁵.

Отже, оформлення порталів Борисоглібського собору було різне: західний виявився чотириохступінчастим, північний – двоступінчастим, південний – триступінчастим. Отвори порталів – прямокутні, перекривалися пірофілітовими плитами. На думку М. Холостенка, найбільш складними є західний та південний портали, оскільки західний був головним входом, а південний – князівським. Покликаючись на матеріали Н. Кондакова, дослідник зазначав, що «південний вхід слугував для входу князів у храм, якщо не йшли че-рез хори, то заходили через нього і проходили у правий приділ, де слухали службу»¹⁶.

Були проведені дослідження віконних отворів та ніш собору: зроблені зондажі на всіх перемичках вікон, навколо них і ніш. Над порталом західного фасаду знаходилися дві двоступінчасті ніші із залишками фрескового розпису, нижні частини яких були перерізані карнизом першого ярусу восьмигранного притвору XVII ст. Над ними виявлені три декоративні ніші¹⁷.

У південному пряслі західного фасаду верхнє вікно було закладене, і там знаходилося зображення свт. Феодосія Углицького. У північному пряслі цього ж фасаду верхній отвір був більший, ніж аналогічне вікно на південному пряслі. Цей отвір також був закладений, і там знаходилося зображення Свв. Бориса і Гліба. Розкриття його закладки з боку хор відкрило стародавній двірний отвір із залізними дверима, на думку М. Холостенка,

Іл. 4. Розкоп біля порогу західного portalу Борисоглібського собору. Виявлення кутового каменю. – АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина 1947 р. № 59.

¹² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 8–10.

¹³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 16; Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 198.

¹⁴ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 18.

¹⁵ Там само. Арк. 20–21.

¹⁶ Там само. Арк. 26.

¹⁷ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 7–8.

XVI ст. На лудках отвору дверей під шаром тиньку XVII ст. збереглося фрескове зображення «розквітлого хреста» з розвиненим орнаментальним низом — пророслими пагінцями, які звисали догори, що свідчило про пишне живописно-декоративне оформлення цього входу¹⁸ (Лл. 5). На думку дослідника, подібне оздоблення дверей указувало на те, що цей вхід міг призначатися для потреб князя і вів у князівські приміщення¹⁹. На стародавньому тиньку виявлені також численні написи поминального змісту, деякі з них датовані: найбільш пізня дата цих написів – 1620–1625 рр.²⁰

Ил. 5. Фреска на лудці дверей на хорах Борисоглібського собору. – АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 27.

На північному та південному фасадах первісна форма вікон установлена обстеженням тих, які збереглися або були закладені між великими, готичної форми, вікнами XVII ст., а також за верхніми частинами перемичок, що уціліли під час розтесування вікон²¹. Виявлено, що на всіх фасадах собору знаходилося два ряди вікон, причому характерним було високе розташування вікон першого ряду. Над другим ярусом вікон по віссю кожного вікна розташовувалися двоступінчасті ніші, «заповнені розписом»; на центральному пряслі північного фасаду їх було дві, на південному – три. Виняток становив західний фасад, на якому відсутні вікна верхнього ярусу на центральному та північному пряслах, окрім верхнього ряду південного прясла. Первісні вікна були досить вузькі, щілиноподібної форми²².

Обстежуючи та ретельно обміряючи баню з куполом, яка увінчувала Борисоглібський собор і збереглася, як уже зазначалося, у первісному вигляді, М. Холостенко відзначив своєрідну її форму. У нижній частині вона прямокутна із заокругленими краями, вище переходить в овал, близький до кола та спірається на підбанне кільце з пірофіліту. Бочкоподібна баня пере-

крита куполом в одну цеглину. У розрізі баня має ентазис до 12 см, який починається на одній третині його висоти. Архітектор зазначив плавність переходу від бані до купола, пластичність форм та пропорційність, що свідчило про роботу професійних майстрів, до-свічених у техніці цегляного мурування²³.

На момент обстеження відкритими були чотири вікна бані, які розташовувалися по чотирьох основних сторонах світу, інші закладені. Установлено, що вікна стесувалися та закладалися в різні часи, у тому числі й цеглою XII–XIII ст., XVII, XVIII–XIX ст. Первісно вікон було дванадцять. Збереглися їх нижні частини, установлена стародавня форма вікон. Вони були вузькі, щілиноподібні²⁴.

Іззовні баня мала стримане, але вирішене в стилі всього собору, оздоблення: вікна відокремлені одне від одного вертикальними тягами, під самим куполом її оперізував ребристий орнамент, нижче – аркатурний фриз.

¹⁸ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 8.

¹⁹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/36. Арк. 7.

²⁰ Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. С. 65.

²¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 29.

²² Там само. Арк. 35.

²³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 4.

²⁴ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 52; Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. С. 68.

Усередині бані виявлені залишки фрескового розпису. Вікна були обрамлені орнаментальними рамками та смугами, між вікнами розміщувалися фігури святих у повний зріст²⁵.

Баня з куполом усередині храму спирається на чотири пілони, з'єднані між собою чотирма попружними арками, які складаються із двох арок в одну цеглину кожна (29 см) і мають форму півкола. Перехід від арок здійснюється сферичними вітрилами, які викладені ретельними рядами цегляного мурування, що злегка нависають один над одним. У п'яти вітрил, у місці, де сходяться попружні арки, закладені голосники. Вище, на третині висоти вітрил, закладені по два голосники в кожному вітрилі з двох сторін упиртул до попружних арок. Усередину собору вони виходять вузькими отворами. П'яти попружних арок підкреслювалися карнизом із пірофіліту, який був зрубаний²⁶. Нижче такий же пірофілітовий карниз проходив на рівні хор собору.

Дослідження засвідчило, що всі верхні перекриття храму не збереглися, існуючі закладені значно нижче первісних. Складені вони зі стародавньої, уживаної цегли і частково – із цегли, подібної до цегли Благовіщенської церкви, зазначав М. Холостенко, покладені на розчин досить поганої якості й більш пізнього походження²⁷. Якраз у цей час Б. Рибаків проводив дослідження залишків храму в північно-східній частині Чернігівського дитинця, на березі р. Стрижень, ідентифікованого як Благовіщенська церква, споруджена у 1186 р. князем Святославом Всеволодовичем.

М. Холостенко зазначав, що обстеженнями все ж вдалося встановити систему первісних перекриттів Борисоглібського собору. На підбанному кубі збереглися залишки стародавнього циліндричного склепіння центральної нави й трансепта, які в стародавні часи завершувалися закомарами на відповідних фасадах²⁸. Тут також були виявлені залишки склепінь прилеглих частин храму. Установлено, що над хорами вздовж південного та північного фасадів розташовувалися по два циліндричних склепіння перпендикулярно перекриттю центральної нави, які також у XII ст., як вважав дослідник, завершувалися закомарами на фасадах. Зі східної сторони знаходилося по одному склепінню паралельно перекриттю цієї ж середньої нави²⁹.

Отже, робить висновок М. Холостенко, зі східного боку храму дах перекривали три паралельні циліндричні склепіння, що стало підставою для дослідника вважати, що всі три первісні абсида Борисоглібського собору були однієї висоти.

Залишки цих трьох стародавніх абсид храму архітектор виявив і дослідив: центральної та південної на висоту стін 60–70 см із фрагментами пілястр, які розділяли, зокрема, центральну на три частини. У підвалі, під північним вівтарем, знайдені та обстежені фундаменти північної абсида.

Нез'ясованим залишалось питання первісних перекриттів західних компартamentів між ramen просторового хреста, оскільки їх слідів не виявлено. М. Холостенко звернувся до Успенського собору Єлецького монастиря. Обстеження його відповідних місць засвідчило наявність на західному фасаді Успенського собору декоративних закомар з нішами замість вікон. Отже, на думку дослідника, можна припустити, що перекриття західного фасаду Борисоглібського собору мало також аналогічне вирішення³⁰.

Дослідження первісних склепінь Борисоглібського собору дало можливість установити, що собор належав до хрестовокупольних, закомарних типів храму: закомарами на фасадах увінчувалися не лише циліндричні склепіння ramen просторового хреста, але й бічні компартamenti між ними. За версією М. Холостенка, усі фасади Борисоглібського собору завершувалися закомарами як конструктивними, так і декоративними незалежно від конструкції перекриття. Первісні склепіння собору були покриті тонкими свинцевими листами, фрагменти яких та їх розплавлені злитки були знайдені біля стін собору³¹.

Обстеження Борисоглібського собору засвідчило, що первісно храм був отинькований. Були виявлені фрагменти первісного тиньку в деяких місцях: на залишках півколон південного та північного фасадів, на залишках кутових пілястр, на бані, де проходив арочний фриз, на лудці її вікна. Стародавній тиньк мав шорстку поверхню із гладенькими смужка-

²⁵ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 53.

²⁶ Там само. Арк. 51.

²⁷ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 pp.). Арк. 6.

²⁸ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 65.

²⁹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 pp.). Арк. 6–7.

³⁰ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 50.

³¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 pp.). Арк. 7–8.

ми шириною 12–15 мм³². Подібне тинькування з розбивкою на «русти», які імітували мурування із тесаного каменю, М. Холостенко виявив на південній стіні Успенського собору Єлецького монастиря, на північній стіні Іллінської церкви й на Кирилівській церкві (1144 р.) у Києві. Дослідник робить висновок, що покриття зовнішніх поверхонь шорстким тиньком «під камінь» було характерним для храмів з рівношаровим муруванням³³.

Дослідження інтер'єру Борисоглібського собору показало, що він вирізняється своїми рисами. Західна частина храму – нартекс – не виокремлений суцільною стіною і практично зливається з наосом. Його простір об'єднано з центральною частиною храму західною аркою та широкими проходами, які ведуть у бічні нави, що забезпечує круговий обхід по всій західній частині храму, зокрема, і північній, і південній навах, у потовщених стінах яких знаходилися по три ніші-аркасолії. М. Холостенко припускав, що ця особливість інтер'єру була викликана прагненням об'єднати простір, в якому розміщувалися ніші-аркасолії, які вочевидь призначалися для поховань, що підкреслювало призначення Борисоглібського собору як князівського храму-усипальні.

Зроблені ніші-аркасолії у вигляді півциркульних ніш та перекриті подвійною аркою (Іл. 6). Сучасні їх розміри з урахуванням отинькування: довжина – 2,50 м, висота – 2,20–2,25 м, глибина – 0,93 м. У середині ніш аркасолій нічого не збереглося, вони були отиньковані у XVII–XVIII ст.³⁴ Товщина стін у місці, де розташовані аркасолії, ширша (до рівня вікон першого ярусу), так само і в північно-західній частині західної стіни, у якій розміщується внутрішньостінний хід на хори, сягає 1,8–2,25 м. Натомість в інших місцях собору товщина стін – 1,5 см.

Вхід-арка із нартекса в центральну частину за висотою та розмірами приблизно дорівнювала аркам аркасолій і була, як і арки аркасолій, подвійною, що підкреслювало, на думку дослідника, особливе значення храму, який мав яскраво виражений меморіальний характер князівської усипальні. Проте після ремонтів з підняттям підлоги первісна арка стала низькою, а відтак її вирубали та склали більш високу арку, тобто вона була перекладена³⁵.

Під час досліджень установлено, що вхід на хори, які ведуть на П-подібні хори (у давнину – князівське місце у храмі), які розташовувалися над нартексом та частково над західними частинами бічних нав, у первісному вигляді не зберігся. Він був розтесаний по висоті та ширині. Сходи прокладені у товщі західної стіни і виходять на хори в середній частині цієї стіни над західним порталом. Перекриття сходів виготовлене із пірофілітових плит³⁶. Освітлення сходів здійснювалося через маленькі щілопоподібні віконця. Виявлене віконце, яке зберегло свою первісну форму, аналогічне вікнам Успенського собору Єлецького монастиря³⁷.

Як показало обстеження, циліндричне перекриття під хорами вздовж ширини центральної нави збереглося первісним. Такими ж первісними виявилися всі чотири хрещаті склепіння

Ил. 6. Аркасолій у західній частині північної нави Борисоглібського собору. – АУДНДП. Борисоглібський собор у Чернігові. Світлина № 37.

³² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Зовнішнє оформлення собору. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН–5261/36. Арк. 164–166.

³³ Там само.

³⁴ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 37.

³⁵ Там само. Арк. 60–61.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Арк. 32.

під бічними частинами хор та західними частинами північної й південної нав. У п'яти склепіннях закладені голосники, отвори яких виходили всередину храму. Голосники також були вмуровані в кути пілястр західних і центральних стовпів. Розміри голосників: глибина – 36–40 см, ширина – 26 см. По два голосники були також вмуровані над арками аркасолій і поставлені під кутом, зверненим до вівтаря³⁸.

Як зазначалося вище, первісні верхні перекриття Борисоглібського собору не збереглися. Рамена просторового хреста перекриваються пізнішими циліндричними склепіннями, але поставленими значно нижче первісних.

Установлено, що склепіння західної частини собору спирається на нову арку з великою розпалубкою, яка перекриває простір хор. Два північно-західні та південно-західні кути, обабіч циліндричного склепіння над хорами, зроблені у вигляді хрещатих склепінь того ж самого мурування, що й нові циліндричні склепіння³⁹. Відповідні компартаменти у східній частині Борисоглібського собору зроблені у вигляді циліндричних склепінь, поставлених перпендикулярно до головного циліндричного склепіння. Простір вівтаря перекрито системою циліндричного склепіння з розпалубками⁴⁰.

М. Холостенко спочатку припускав, що оскільки пізніші склепіння Борисоглібського собору складені в основному зі стародавньої цегли, але на іншому, значно гіршому розчині, ніж первісне мурування, то вони були зведені під час першого відновлення храму, яке було проведене після татарського погрому 1239 р., тобто у XIII ст.⁴¹

Проте згодом дослідник вочевидь змінив свою позицію, оскільки у статті «Исследования Борисоглебского собора в Чернигове», яка вийшла 1967 р., він зазначав, що склепіння храму були відновлені під час перебудов його в костел (1627–1628 рр.)⁴². Плінфу для цього могли брати зі зруйнованої Благовіщенської церкви та інших стародавніх споруд⁴³.

Обстеження вівтарної частини Борисоглібського собору показало, що дві пари східних пілонів є продовженням стін стародавніх абсид, нижні частини яких збереглися. На північній та південній поверхнях двох пілонів були зрубані пілястри з кутами, які витесали. М. Холостенко припустив, що тут до них могла прилягати вівтарна перегородка. Ці місця були закладені цеглою XVII ст.⁴⁴ Дослідник вважав, що перегородка була дерев'яною. На місці збереглася частина брусів основи. Рівень підлоги у вівтарі був вищий на 20–22 см від підлоги собору, тобто храм мав солею⁴⁵.

У нижніх частинах стін абсид, які збереглися, виявлені двері для вільного проходу між центральною, південною та північною абсидами⁴⁶.

Розкоп, закладений у центрі головної абсиди, ближче до південної сторони, який зайняв більше половини її площі, виявив на глибині 2,6–2,62 м і пірофілітові плити, які були покладені у вигляді двох доріжок під лаги дерев'яної підлоги⁴⁷ (Іл. 7). Біля престолу XIX ст. під час розбирання стовпчиків під лаги знайдені два фрагменти пірофілітових плит з різьбленим орнаментом. Фрагменти, зазначав М. Холостенко, характерні для «шиферно-мозаїчної підлоги, яка і була, судячи по залишках у вівтарі. Їх заглиблений орнамент складався із частин кругів і прямих ліній»⁴⁸. Пізніше, у статті 1967 р. М. Холостенко писав, що в центральній абсиді знайдені «шиферні плити від престолу, покладені як підкладки під підлогу 1627–1628 рр.; під закладкою (на цеглі цього ж часу) отвору між абсидами знайдена частина верхньої плити престолу з різьбленим орнаментом під мозаїку»⁴⁹. Престол, зазначав дослідник, зроблений із чотирьох бокових плит, з'єднаних між собою в паз⁵⁰.

Первісний престол був зруйнований склепом, виявленим у центрі розкопу, на глибині 3 м, складений як зі стародавньої цегли, так і XIII та XVII ст., в якому було поховано трое дорослих і двоє дітей⁵¹. Можливо, це було поховання світської родини часів перебування Чернігівщини у складі Речі Посполитої.

³⁸ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 7–8.

³⁹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 62.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. Арк. 63.

⁴² Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 208.

⁴³ Там само. С. 210.

⁴⁴ Там само. Арк. 40–41.

⁴⁵ Там само. С. 196.

⁴⁶ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у м. Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 3.

⁴⁷ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 52.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 196.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 56.

Ил. 7. Пірофілітові плити, покладені у вигляді двох доріжок під лаги дерев'яної підлоги у центральній абсиді Борисоглібського собору. – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Фотодокументальний фонд. КН-152/39, Ф-1-7.

У цьому розкопі на глибині нижче 3,2–3,80 м виявлено завал із фрагментів мурування зруйнованої споруди, яка існувала, очевидно, до побудови храму. Цегла, зазначав М. Холостенко, була тоненька, товщиною 2,8–3,2 см, розчин у швах до 5 см рожевого кольору зі слідами штучного ударного руйнування мурування металевими інструментами⁵². Дослідження фундаментів Борисоглібського собору засвідчило, що вони стрічкові, складаються із плит пісковика, валунів і цегли сильного випалювання, містять вони також уламки мурування більш ранніх споруд і мають глибину 2,5 м від стародавнього рівня землі, від су-

часного – 4,2 м на піщано-глиняному материковому ґрунті⁵³.

М. Холостенко зазначав, що в Борисоглібському соборі виявлено фрагменти декількох шарів підлоги: залишки дерев'яної підлоги, яка згоріла під час руйнування пам'ятки в роки Другої світової війни, підлоги XIX ст., XVIII ст. (першої та другої її половини), сер. XVII ст., XVI–XV ст., підлоги XIII ст.⁵⁴

Установлено, що під нашаруваннями пізніших часів збереглася підлога XII ст., яка була зроблена із великих пірофілітових плит розмірами від 152 до 216 см, товщиною 6–8 см⁵⁵. У центральній частині храму виявлені фрагменти пірофілітових плит, інкрустованих смальтою жовтого, зеленого та кремового кольорів. Це дало можливість повністю реконструювати первісну підлогу Борисоглібського собору.

У підкупольному просторі пам'ятки, очевидно, знаходився омфалій (з грецької: *ὀμφάλος*, *ὀμφάλιον*, *ὀμφάλια* – середина, пуп, центр щита), який був поширений у візантійських храмах, зберіг символічне значення центра і відігравав певну роль у богослужбових і церемоніальних практиках. У центрі омфалій складається із двох пласких плит (частково реконструйованих), розмірами 1,52×0,76 м, по кутах яких вирізьблені чотири концентричних кола (збереглося одне, інші три реконструйовані) діаметром – 35 см, з бортиками висотою 2 см. Цей квадрат, утворений двома плитами з колами, по периметру оточений бордюром шириною 47–53 см, декорований звивистими смужками, заповненими смальтою, які, чергуючись, обрамляють пласкі круги та квадрати. Загальний розмір реконструйованого омфалія становить 2,9х2,9 м.

У той же час, первісна підлога у вівтарній частині Борисоглібського собору не збереглася: у північній абсиді підлога знищена розташованим тут пізнішим підвалом, значну частину підлоги центральної абсиди зруйнував склеп XVII ст. Досить суперечливими є свідчення М. Холостенка щодо того, якою могла бути підлога у трьох стародавніх абсидах храму. Як зазначалося вище, під час досліджень у центральній абсиді були виявлені пірофілітові плити, біля престолу XIX ст. два фрагменти пірофілітових плит з різьбленим орнаментом, які, на думку дослідника, були характерні для підлоги у вівтарі⁵⁶.

Пізніше, у 1967 р. М. Холостенко писав, що в центральній абсиді знайдені плити від престолу, верхня плита якого була з різьбленим орнаментом під мозаїку⁵⁷. А у вівтарній частині на підготовці під підлогу збереглися відбитки і фрагменти керамічних полив'яних плиток розмірами 19х19,5х1,8 см та 20х19,5х1,8–2,0 см зеленого і жовтого кольорів⁵⁸. Як бачимо, М. Холостенко спочатку висував версію про «шиферно-мозаїчну» підлогу в центральній абсиді, а потім, очевидно, змінив свої погляди й знайдені пірофілітові плити міг ідентифікувати як плити від первісного престолу. Натомість він написав про керамічні полив'яні плитки у вівтарі, якими врешті й була реконструйована підлога у східній частині собору.

Доповнював оздоблення храму фресковий розпис, фрагменти якого виявлені під час обстеження Борисоглібського собору на стінах: на північно-східній пілястрі, трохи вище

⁵² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 56.

⁵³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 12.

⁵⁴ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 195.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 52.

⁵⁷ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 196.

⁵⁸ Там само.

першого карнизу – фресковий розпис у вигляді орнаменту, на північній стіні на цій же висоті – фрагменти тиньку із зображенням фігур святих, від яких залишилися тільки фрагменти одягу й частини німбів. Невеликі фрагменти фрескового розпису знайдені і на північній стороні пілону в цій частині храму⁵⁹. Між простінками вікон бані виявлені зображення святих, на лудках вікон, дверей – орнаментальний розпис. Як стверджував М. Холостенко, одвірки порталів та ніші ззовні храму також прикрашалися фресковим розписом⁶⁰.

Паралельно з обстеженням та вивченням архітектурних конструкцій, елементів Борисоглібського собору, його оздоблення, як ззовні, так і всередині, проводилися дослідження території навколо храму, оскільки, як зазначав М. Холостенко, він був князівським собором і родовою усыпальнею, не був ізольованим, а входив у якийсь ансамбль будівель, складав, хоч і головну, але лише частину комплексу споруд, вочевидь, князівського двору⁶¹.

Одним із поштовхів для виявлення будівель, прилеглих до собору, було відкриття в північному пряслі західного фасаду, на хорах, зовнішніх дверей, які вели, на думку М. Холостенка, у прибудову, на терасу галереї, або ж на її другий поверх⁶². Дослідник також припускав, що біля північно-західного кута собору міг розташовуватися князівський палац або якась інша князівська споруда, яка сполучалася з храмом через ці двері і, можливо, з'єднувалася з ним переходом⁶³.

У 1948 р. біля північно-західної пілястри північного фасаду собору на глибині 3,36 м виявлено стіну, яка йшла перпендикулярно стіні храму й була складена в техніці мурування із прихованим рядом, цеглою розмірами 34,5x27x3 см, тобто системою мурування та цеглою більш стародавньою, ніж у Борисоглібському соборі. Цегла була біло-жовтувата або рожева, розчин із рожевою цем'яною. Ширину стіни – 1,12 см. Під стінку підкладені пірофілітові плити на розчині, товщиною 6–8 см. Ця стіна, зазначав М. Холостенко, мала поворот у східній своїй стороні, який виходив за межі розкопу у східному напрямку. У західному вона мала виступ у вигляді пілястри товщиною 20 см і йшла в північному напрямку за межі розкопу⁶⁴.

У плані робіт на 1950–1951 рр. передбачалося «встановити розміри, форму і уточнити датування споруди ХІ ст., виявленої біля північного фасаду, здійснюючи розкопки у цьому місці у північному напрямку, а також всередині собору біля північного portalу, куди вело продовження стіни»⁶⁵.

У 1948–1950-х рр. були закладені два розкопи біля північного фасаду, три – біля західного, два – біля південного фасаду Борисоглібського собору⁶⁶. У результаті цих розкопок удалося встановити, що храм оточували галереї: західна та північна, біля південного фасаду – каплиця і притвор. Дослідник вважав, що прибудова галерей зроблена у другу чергу будівництва, але в дуже близький проміжок часу, оскільки вони були муровані із такої самої цегли з такими ж мітками, у такій же системі мурування, на такому ж розчині, як і сам собор⁶⁷. Було встановлено, що галереї мали ніші-аркасолії для поховань, під голови небіжчиків клали плінфу. Вочевидь вони були прикрашені фресковим розписом і мали підлогу із керамічних плиток. Дослідження показало, що зі сходу північна галерея закінчувалася одноабсидною каплицею та мала престол.

У 1957 р. західніше, між південною стіною притвору південного фасаду Борисоглібського собору та похованням ХІХ ст., яке розташовувалося паралельно цій стіні, на рівні стародавнього мощення виявили скарб золотих та срібних прикрас. Він лежав біля самого краю поховання серед розвалу цегли та розчину мурування. Прикраси були спеціально складені: два срібні браслети нанизані на золотий перстень зі щитком. Усередину було вміщено 11 золотих жіночих прикрас: колти, ажурні скроневі кільця (сережки) та золоте

⁵⁹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 64.

⁶⁰ Там само. С. 195.

⁶¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 14.

⁶² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 4.

⁶³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. План робіт по вивченню та дослідженню Борисоглібського собору в м. Чернігові і розкопам пов'язаним з ним вивченням. 1948 р. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. Інв. № КН-5261/35. Арк. 3–4.

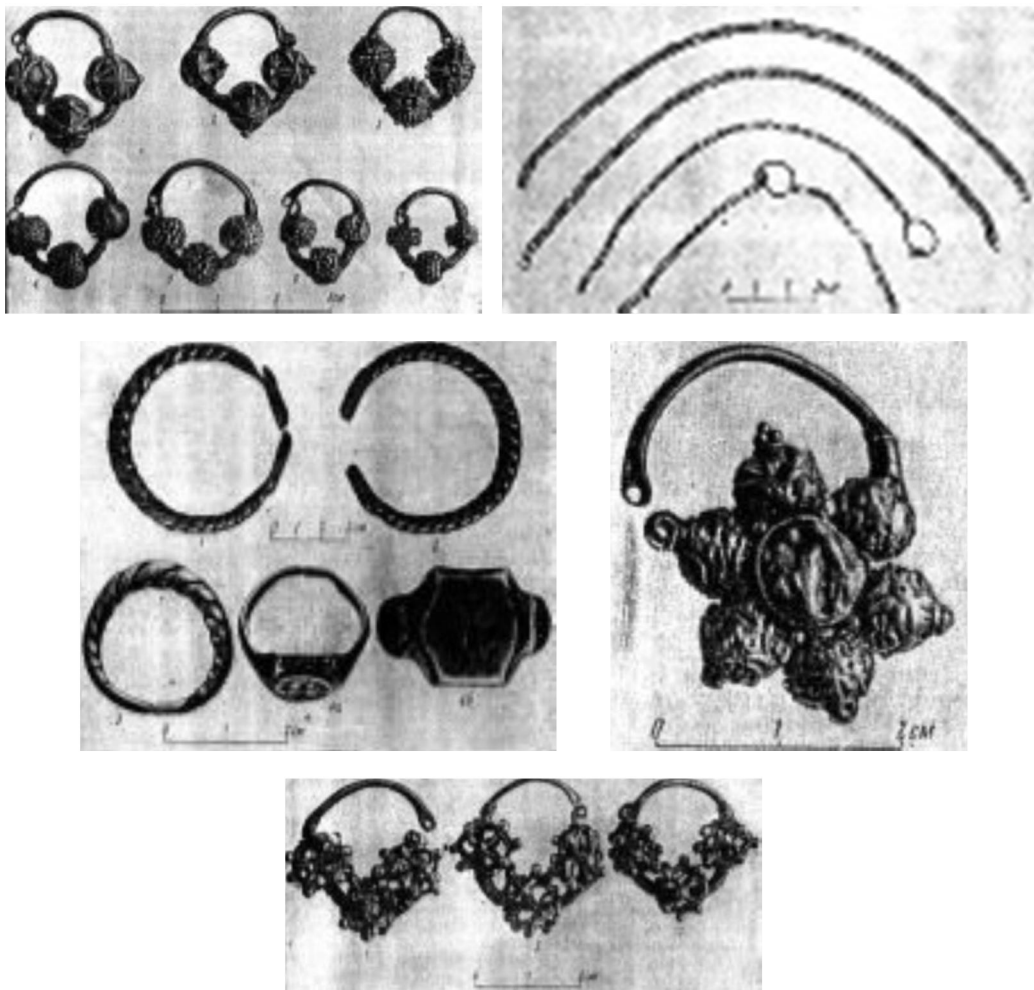
⁶⁴ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 31.

⁶⁵ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. План робіт експедиції щодо дослідження Борисоглібського монастиря в м. Чернігові на 1950–1951 рр. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. Інв. № КН-5261/35. Арк. 2.

⁶⁶ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові 1948–1950 рр. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. Інв. № КН-5261/35. Арк. 2.

⁶⁷ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 9.

кільце, які були обмотані чотирма золотими ланцюгами. Усього виявлено 19 ювелірних виробів: 17 золотих і 2 срібних. Можливо, скарб був чимось обгорнений і вкладений в шпарину чи нішу стіни південного притвору. М. Холостенко вважав, що скарб був захований не раніше кінця 30-х рр. XII ст., тобто, очевидно, коли будували південний притвор до собору⁶⁸. Його передали до Чернігівського державного обласного музею (Іл. 8–12).

Ил. 8–12. Скарб золотих і срібних прикрас, виявлений біля південного фасаду собору. 30-ті рр. XII ст. – Холостенко Н.В. Клад у Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1962. № 2. Рис. 1–5.

Цікаво, що ще у 1883 р. біля Борисоглібського собору під час копання могили для померлого кафедрального протоієрея Є. Пучковського, «з правої сторони вітваря, на відстані двох аршин від стіни храму», був виявлений скарб, речі якого нагадували скарб 1957 р.⁶⁹ Він складався із двох золотих колтів, прикрашених перлинами, 11 золотих сережок, 2 срібних ланцюгів. Порівняння скарбів засвідчило не лише їх близьку подібність, але й те, що до шести скроневих кілець (сережок) скарбу 1883 р., які були непарні, підібралися пари із скарбу 1957 р. Серед прикрас дослідників привернув увагу золотий перстень, на якому, як вважається, зображений популярний у середньовічному мистецтві сюжет «Вознесіння Олександра Македонського». Цей перстень міг належати комусь із давньоруських князів⁷⁰.

⁶⁸ Холостенко Н. Клад у Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1962. № 2. С. 238.

⁶⁹ Кибальчич Н. Новая археологическая находка в Чернигове. *Черниговские епархиальные известия*. Часть неофициальная. 1983. № 5. С. 241–246.

⁷⁰ Ситий І. Сигнет Олександра Македонського з музею ім. В. Тарновського. *Сіверянський літопис*. 2015. № 4. С. 10–17.

Результати обстеження залишків зовнішніх прибудов Борисоглібського собору: галерей, каплиць, притвору – засвідчили, що від них залишилися невеликі частини, і це не дозволило ставити питання про їх відновлення, зазначав М. Холостенко. Дослідник вважав, що залишилося багато питань і деталей, які могли бути вирішеними по-різному та в їх відбудові був би певний процент домислів і вірогідностей⁷¹. Тому було вирішено в процесі благоустрою території та пониження ґрунту навколо Борисоглібського собору здійснити реставрацію залишків галерей і прибудов XII ст. вище поверхні землі шляхом відновлення мурування в місцях руїнацій та його вирівнювання, а потім покриття 2–3 рядами нової цегли. Ставилася мета виявлення цих решток, щоб вони були доступні для огляду і створювали більш цільне враження й пізнання такого стародавнього і значного пам'ятника, яким є Борисоглібський собор, зауважував дослідник⁷².

Під час дослідження Борисоглібського собору та прилеглої до нього території М. Холостенко натрапляв на мурування із цегли, розчину, які були відмінні від мурування самого собору. Так, у 1948 р., як зазначалося вище, біля північного фасаду виявлено стіну, яка перерізала стіною собору і була складена цеглою та системою мурування більш давньою, ніж у Борисоглібському соборі. Розвал із муруванням зруйнованої споруди із цегли товщиною 2,8–3,2 см зафіксовано на глибині 3,0 м у розкопі, закладеному в центральній абсиді собору⁷³. Обстеження фундаменту цієї абсиди виявило, що для його мурування застосовувалася цегла із більш давньої споруди разом зі знечищеним розчином⁷⁴.

У центрі собору, під первісними пірофілітовими плитами, на глибині від 3,20 до 3,80 см, також був знайдений розвал цегляного мурування із більш давньої цегли, товщиною 2,8–3,3 см та міцного світло-рожевого розчину зі слідами руйнування гострим металевим знаряддям⁷⁵.

Під час дослідження залишків північної галереї встановлено, що частина фундаментів і мощення в північно-східній частині галереї зроблені із залишків більш давньої споруди⁷⁶, зокрема північно-східний кут абсиди каплиці⁷⁷.

Досліджуючи територію навколо Борисоглібського собору в 1950–1951 рр., М. Холостенко з його південної сторони під альтанкою XX ст. виявив рештки споруди, розмірами 7,5х7,5 м, яку він ідентифікував як однокамерний терем і датував 50–60-ми рр. XI ст.⁷⁸ Дослідник припускав, що споруда могла бути триповерховою, оздобленою аркатурним фризом, ребристим орнаментом та фресковим розписом. Він вважав, що задля будівництва Борисоглібського собору було здійснено перепланування частини князівського двору зі старими будівлями, які розібрали, коли споруджували князівський храм⁷⁹. На його думку, імовірно, розібрали й однокамерний терем, його будівельний матеріал використали в якості забутовки фундаментів, мощень південних прибудов собору, у підсипці під підлогу його південної нави⁸⁰.

За версією І. Ігнатенка, споруда, яку визначив М. Холостенко як однокамерний терем, могла бути дзвіницею на зразок італійських кампаніл⁸¹.

Про те, що Борисоглібський собор був побудований на місці більш давніх мурованих споруд, свідчили, вочевидь, і рештки будівлі, виявленої під первісною підлогою в північній наві собору в 1956 р.⁸² Між стінами цієї споруди та частково на них розташовувалися три архієрейські гробниці XVII–XVIII ст., оскільки Борисоглібський собор був у ті часи кафедральним монастирським храмом. Тут були поховані чернігівський архієпископ Ла-зар Баранович (1616–1693 рр.), чернігівські єпископи Кирило Ляшевецький (близько 1718–1770 рр.) та Феофіл Ігнатович (1726–1788 рр.). Кам'яні склепи архієреїв, які заважали дослідженням, розібрали, поховання Лазаря Барановича та Феофіла Ігнатовича перенесли в північну наву, Кирила Ляшевецького – під сходи, що ведуть на хори. На думку М. Холостенка, були виявлені рештки північної стіни давньої споруди, яка йшла пара-

⁷¹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові 1948–1950 рр. Арк. 34.

⁷² Там само.

⁷³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1948 р. Арк. 139.

⁷⁴ Там само. Арк. 149.

⁷⁵ Там сам. Арк. 142.

⁷⁶ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові 1948–1950 рр. Арк. 77–78.

⁷⁷ Архів М. Холостенка. Щоденник експедиції 1957 р. Борисоглібський собор. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН–5261/34. Арк. 29 зв., 30, 38.

⁷⁸ Холостенко Н. Черниговские каменные княжеские терема XI в. *Архитектурное наследие*. Москва, 1963. Вып. 15. С. 3–17.

⁷⁹ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 207–208.

⁸⁰ Холостенко Н. Черниговские каменные княжеские терема XI в. С. 10.

⁸¹ Ігнатенко І. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Чернігівські старожитності*. Чернівці, 2015. Вип. 2 (5). С. 178–179.

⁸² Холостенко Н. Черниговские каменные княжеские терема XI в. С. 3–17.

лельно північній стіні собору, а також частини західної, східної та середньої стін⁸³. Дослідник розкопами у трансепті, центральній наві та нартексі намагався встановити загальний обрис давньої будівлі. У результаті були виявлені південно-західні та південно-східні кути споруди та внутрішня частина південної стіни в місці її прилягання до середньої стіни. На схід і південь продовження споруди не було⁸⁴. Тобто, на думку М. Холостенка, її південна стіна закінчувалася в центрі собору, у межах омфалія, східна – перед вівтарною частиною.

Розміри будівлі, яку М. Холостенко ідентифікував як двокамерний терем, становили 9,8х6,5 см. Дослідник припускав, що двокамерна споруда була двоповерхова, оздоблена фресковим розписом. Він вважав, що двокамерний терем за стратиграфією (обріз його фундаменту лежав у тих же шарах, що й обріз фундаменту Спаського собору) та будівельною технікою близький до будівництва Спаського собору XI ст.⁸⁵

Як бачимо, дослідник, визначаючи межі обрису двокамерного терему, не взяв до уваги розвали цегли споруди, знайденої в центральній абсиді собору та її фундаменті, а також частини стіни із більш давньої цегли в районі північно-східного кута абсиди північної каплиці, стіну біля північного фасаду, яка перерізалася стіною собору й була складена цеглою та системою мурування більш ранньою, ніж у Борисоглібському соборі, тощо. Тобто можна припустити, що конфігурація та розміри споруди чи споруд під Борисоглібським собором та навколо нього могла бути іншою.

Деякі дослідники висловили гіпотезу про те, що виявлені М. Холостенком рештки, як він вважав, двокамерного терему, це і є власне Борисоглібський собор, зведений князем Давидом Святославичем до 1123 р., а той, що зберігся, можливо, був споруджений пізніше, у середині, другій половині або в кінці XII ст.⁸⁶

П. Раппопорт вважав, що знайдена М. Холостенком споруда в північній наві – це Борисоглібський собор, побудований Володимиром Мономахом у 1086–1089 рр.⁸⁷

Уже 1952 р. на основі проведених архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору та прилеглої території у 1947–1952 рр. М. Холостенком був складений проєкт «реставрації і відбудови пам'ятника з урахуванням максимально наближеного до його первісних форм, які він мав на момент створення (1090–1120 рр.)»⁸⁸. Проєкт був затверджений на науково-методичній раді з охорони пам'яток культури при Президії АН СРСР у червні 1953 р.⁸⁹ Відзначалося, що робота архітектора М. Холостенка стосовно виявлення первісних форм Борисоглібського собору в Чернігові представляє великий науковий інтерес. Наголошувалося, що в процесі проведення робіт необхідно уточнити питання, пов'язані із влаштуванням покриття над пам'яткою, з висотою та характером абсид, з архітектурним виглядом галерей, з формою купола та хреста, зі збереженням чи розбиранням склепінь XVII ст.

Проєкт передбачав знесення пізніших перебудов та прибудов Борисоглібського собору й гіпотетичну реконструкцію втрачених частин і деталей. Замість однієї великої абсиди XIX ст. та прибудов біля неї було реконструйовано шляхом надбудови нижніх частин центральну та південну абсиду, а північну – на первісному фундаменті, який зберігся. Склепіння підвалу в північній абсиді було розібрано. За проєктом М. Холостенка всі три абсиди звели однієї висоти.

У той же час дослідником було запропоновано всередині храму зберегти частину склепінь, перекладених у XVII ст. Оскільки їх розбирання та відновлення на первісних місцях, зауважував М. Холостенко, пов'язане з великим ризиком, особливо в частині стійкості центральної давньої системи храму, і створить великий обсяг реконструкційних робіт⁹⁰.

⁸³ Холостенко Н. Черниговские каменные княжеские терема XI в. С. 3–4.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Богусевич Б. Зображення Сімаргла в древньоруському мистецтві. *Археологія*. 1961. Т. 12. С. 82; Каргер М. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: В 2-х т. Москва–Ленинград: Из-во Академии наук СССР, 1961. Т. 2. С. 479; Асеев Ю.С. Стилистические особенности черниговского зодчества XII–XIII вв. *Чернигов и его округа в XI–XIII вв.* / АН УССР, Ин-т археологии; отв. ред. П.П. Толочко. Київ: Наукова думка, 1988. С. 138; Ігнатенко І. Періодизація кам'яного зодчества Чернігова XII ст. за історичними джерелами та будівельними матеріалами. *Чернігівські старожитності*. Чернігів, 2020. Вип. 6 (9). С. 190–191; Черненко О., Ярошенко О. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. Чернігів: Scriptorium, 2019. С. 37.

⁸⁷ Раппопорт П. Древнерусская архитектура. Санкт-Петербург, 1993. С. 236–257, 263.

⁸⁸ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проєкт відбудови і реставрації споруди. 1952 р. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Документальний фонд. Інв. № КН–1193/10 ДФ–1010. Арк. 3.

⁸⁹ ДАЧО. Ф. Р-1046. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 145–146.

⁹⁰ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проєкт відбудови і реставрації споруди. 1952 р. Арк. 4.

Над склепіннями XVII ст., які були закладені значно нижче первісних, здійснили реконструкцію первісного закомарного перекриття собору. На даху замість парапетів і стінок XVII ст. виклали стінки (люнети) закомар на всіх фасадах і влаштували дерев'яне перекриття з дерев'яними кружальними формами у відповідності до форм закомар та покрили оцинкованим залізом⁹¹.

Отже, на західному фасаді було реконструйовано центральну закомару з трьома вікнами, менші – бічні, вочевидь, були декоративними й мали по одній ніші. На північному та південному фасадах звели по одній великій закомарі з трьома вікнами й двома меншими бічними, які завершували західні прясла на цих фасадах, а також – по одній закомарі у східних пряслах. Малі прясла мали по одному вікну. Над абсидами реконструювали три невеликі закомари.

На фасадах Борисоглібського собору були відновлені двоступінчасті кутові пілястри та півколони, які увінчалися капітелями, виготовленими за зразками віднайдених: на північному та південному фасадах – 6 капітелів (із них – чотири з парними звірами, дві – з парними звірами та пальметою). На західному фасаді – дві капітели, виготовлені за світлинами капітелів, виявленої у 1860 р. біля західного portalу, та на той час втраченої⁹² (Іл. 13). Оригінальні капітелі та кутовий камінь експонуються в соборі.

По всьому периметру стін собору та на бані був реконструйований арокний карниз (розбивку аркатури проводили згідно зі збереженими на місці слідів арокного фризу), відновлені первісні двоступінчасті ніші на всіх фасадах, а також пілястри на заново зведених абсидах. Арокний карниз, вікна, ніші на них зроблені за аналогіями. На південному та північному фасадах заклали великі, готичної форми вікна XVII ст., первісні, щілопоподібні, відновили, орієнтуючи їх розташування за збереженими арочними перемичками та середнім вікном, розташованим між готичними, яке зберегло свою первісну форму. У закомарах вікна зроблені за аналогіями вікон на фасадах⁹³. Дерев'яні рами у вікнах собору відновили за аналогіями стародавніх.

Розібрали закладки південного та північного порталів, а також закладки новою цеглою західного portalу, відновили всі їх ушкоджені та зрублені первісні частини, зокрема, замість пірофілітових плит, які давно випали, та дерев'яних перемичок, що згнили, зроблені залізобетонні⁹⁴. У порталлах установили дубові двері з кованими накладками.

У проєкті відбудови Борисоглібського собору 1952 р. М. Холостенко запропонував розібрати притвор-ротонду XVII ст., яка впритул прилягала до західного фасаду собору і, вочевидь, заважала реконструкції центрального фасаду у формах XII ст.⁹⁵ На засіданні Колегії Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР від 28 грудня 1953 р. постановили: «Враховуючи, що реставрація унікального пам'ятника архітектури загальносоюзного значення к. Борисоглібського собору XII ст. в м. Чернігові у первісному вигляді неможлива без розібрання прибудови до його західного фасаду – трапези XVII ст. (притвор-ротонда – О.Т.), а також аварійний стан цієї прибудови, недоцільність її відбудови і наявність в м. Чернігові інших аналогічних щодо часу і характеру пам'яток XVII ст., Колегія Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР вважає необхідним дозволити Чернігівському Облвідділу у справах архітектури провести роботи стосовно реставрації Борисоглібського собору XII ст. у точній відповідності із затвердженим про-

Іл. 13. Капітель з плетінкою. Виявлена у 1860 р. під другим порогом Борисоглібського собору.

Втрачена в роки Другої світової війни. –
Картины церковной жизни Черниговской епархии
из IX-вековой ее истории. Киев, 1911. С. 8.

⁹¹ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проєкт відбудови... Арк. 10.

⁹² Там само. Арк. 9.

⁹³ Там само. Арк. 7.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само. Арк. 6.

ектом і розібрати для цього прибудову до західного його фасаду – трапезу XVII ст.»⁹⁶. Отже, притвор-ротонда XVII ст. була розібрана, на західному фасаді собору заклали двері, пробиті для входу у притвор-ротонду, відновили дві ніші, розташовані обабіч закладеного вже входу вище порталу в центральному пряслі, та три ніші під арочним карнизом.⁹⁷

Зовнішні стіни Борисоглібського собору були отиньковані, побілені, місцями залишені зондажі давнього мурування.

Усередині собору проведені укріплення пілонів, попружних арок, нижньої частини бані, відремонтовані стіни, закладені пробоїни у вітрилах. На бані розібрано закладені вікна та відновлено їх у первісному вигляді. Були також відновлені стесані частини пілястр пілонів та первісна форма дверей на хори й на хорах⁹⁸. Розібрали закладки ніш-аркасолій. Відновили міжярусні карнизи та за аналогіями орнаментовані, різьблені парпетні плити хор.

Борисоглібський собор усередині був також отинькований та побілений вапняним розчином, місцями залишені зондажі мурувань. М. Холостенко у проєкті 1952 р. передбачав закріплення частини фрескових розписів на північній стіні біля східного пілона й на південній стіні в аналогічному місці⁹⁹. На сьогодні вони відсутні, незначні фрагменти фрескового розпису залишилися на лудці середнього вікна верхнього ярусу північної стіни.

М. Холостенко зазначав, що оскільки збереглася первісна центральна система собору з банею та куполом і чотирма пілонами, то враження від споруди в його центральній частині буде давати можливість отримувати уяву про цю пам'ятку в її первісних пропорціях, оскільки ним було запропоновано понизити підлогу до первісного рівня¹⁰⁰.

Як, зазначалося, у соборі були зняті пізніші нашарування підлоги й відновлена первісна із плит пірофілітового сланцю, у центральній частині – омфалій XII ст. У трьох абсидах вівтарної частини, замість первісної підлоги, яка не вціліла, була зроблена підлога із сучасних керамічних плиток за зразком стародавніх.

Отже, у Борисоглібському соборі, єдиному з усіх храмів Київської Русі, у всій його повноті був відновлений омфалій, що дає можливість наочно уявити, який вигляд мала підлога в центральній частині стародавнього собору. До того ж був відновлений не лише омфалій, але й первісна підлога на більшій площині наосу храму, яка покрита великими пірофілітовими плитами, що є також унікальним серед пам'яток домонгольського періоду. Для огляду рештків двокамерного терему в північній наві їх було укріплено та огорожено дубовим парпетом.

Аналіз відбудови Борисоглібського собору за проєктом М. Холостенка засвідчив: оскільки основна конструктивно-просторова система пам'ятки збереглася в первісному вигляді, окрім склепінь, понижених і перекладених у XVII ст., то ця центральна частина храму може бути більш-менш достовірною до першовзірця XII ст. Під час реставраційних робіт вона була відремонтована й зазнала мінімум втручань та змін (Іл. 14).

Ил. 14. Сучасний вигляд інтер'єру Борисоглібського собору. – Світлина В. Кошмала.

⁹⁶ Виписка із протокола № 109 засідання Колегії Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР від 28 грудня 1953 р. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Документальний фонд. Інв. № КН-2098/30. Арк. 1–2.

⁹⁷ Борисоглібський собор в м. Чернігові. Пам'ятник архітектури XII ст. Техніко-робочий проєкт відбудови і реставрації споруди. 1952 р. Арк. 8.

⁹⁸ Там само. Арк. 8, 10.

⁹⁹ Там само. Арк. 11.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 4.

Розташування та відновлення переважної більшості віконних і дверних отворів, ніш на фасадах, підлоги (на нашу думку, окрім підлоги у вівтарній частині) було здійснено на основі достатньо аргументованих даних, отриманих у результаті обстежень пам'ятки.

Реконструкція декору на фасадах Борисоглібського собору, а саме аркатурного фризів, зроблена, ґрунтуючись на обстеженнях та за аналогіями Успенського собору Єлецького монастиря, півколон – за архітектурно-археологічними дослідженнями та за аналогіями, зокрема, знову того ж Успенського собору. Питання реконструкції капітелів, які, на думку М. Холостенка, завершували виявлені півколони на фасадах, у деяких дослідників викликали сумніви, оскільки віднайдені різьблені деталі не збереглися *in situ*, то існує невпевненість, чи всі вони походять із Борисоглібського собору, деякі з них могли бути із Благовіщенської церкви або ж Успенського собору Єлецького монастиря, які також мали півколони, що могли завершуватися капітелями¹⁰¹. М. Холостенко зазначав, що виявлення такої великої кількості рельєфних фрагментів під час архітектурно-археологічних досліджень саме в Борисоглібському соборі «навіть чи буде переконливим для будь-кого вважати, що такий великий тягар взяли сюди переносити на таку велику відстань, від якої розташовувалися ці храми (Благовіщенський собор та Успенський собор Єлецького монастиря – О.Т.), лише для того, щоб потім кинути їх як баласт біля порогу храму або закласти у мурування, маючи на місці купу цегли із зруйнованих частин храму»¹⁰². У відповідь на зауваження про те, що діаметр капітелів не відповідав діаметру півколон, дослідник зазначав, що, визначаючи діаметр півколон у верхній частині, де вони, імовірно, завершувалися капітелями, треба враховувати їх ентазис, оскільки діаметр колони зменшується знизу догори. У нижній частині діаметр півколон становив 83–85 см¹⁰³. Тому, зазначав М. Холостенко, можна вважати, що розмір півколон Борисоглібського собору у верхній частині міг бути 79–80 см. Дослідник робить висновок, що віднайдені капітелі більше відповідають Борисоглібському собору, до того ж вони виявлені на місці¹⁰⁴. Гіпотетичним є відновлення трьох абсид Борисоглібського собору, які не збереглися й були відбудовані заново, а також реконструкція первісного закомарного перекриття собору, насамперед, західного фасаду, оскільки тип склепінь західних кутових компартиментів наоса та бічних компартиментів нартекса собору залишився невідомий¹⁰⁵.

Відбудова Борисоглібського собору у первісних формах XII ст., здійснена за проектом М. Холостенка, не була першим прикладом подібних реконструкцій храмів часів Київської Русі. Вона проводилася на теренах Російської імперії ще в XIX ст. і переслідувала, зокрема, у Правобережній Україні, політичні цілі. Тут відбудова храмів у стародавніх формах здійснювалася з метою викорінення слідів польсько-католицького панування й повернення до «російських витоків». Як приклад, можна навести реконструкцію Успенського собору (1156–1160 рр.) у м. Володимирі (Волинська обл.), напівзруйнованого й дуже видозміненого перебудовою в католицький костел (Іл. 15). Наприкінці XIX ст. всі його пізніші перебудови розібрали, він був реконструйований у формах пам'яток Київської Русі як однобаний, закомарний тип храму: усі його фасади завершувалися закомарами. Знову-таки відбудова первісних перекриттів Успенського собору, як і в інших подібних храмах, а також кількість бань залежала від того, наскільки збереглися їх рештки, і не могла бути повністю достовірною. На жаль, у первинному вигляді жоден із закомарних храмів повністю не зберігся.

Ил. 15. Успенський собор (1156–1160) м. Володимир, Волинська область.

¹⁰¹ Воробьева Е. Семантика и датировка черниговских капителей. *Средневековая Русь*. Москва: Наука, 1976. С. 176–178.

¹⁰² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 23.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 25.

¹⁰⁵ Міхєєнко К. Домонгольські храми Чернігова. *Українська академія мистецтва*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 128.

Можна припустити, що М. Холостенко, приймаючи рішення про відбудову Борисоглібського собору у формах XII ст., міг орієнтуватися на реконструкції пам'яток, які проводилися раніше. Слід узяти до уваги й те, що собор був значно ушкоджений під час Другої світової війни та після проведених архітектурно-археологічних досліджень, у результаті яких виявили його давні конструктивні форми, архітектурні деталі, оздоблення та ступінь їх збереженості, було прийнято рішення про відновлення пам'ятки в первісному вигляді. Нагадаємо, що спочатку Борисоглібський собор, вочевидь, планували відбудувати таким, яким він був до воєнних руйнувань.

Дослідження та проведені реконструкційно-реставраційні роботи пам'ятки засвідчили, що Борисоглібський собор за своїми конструктивними особливостями й елементами ознаменував новий тип храму, який почав формуватися на Русі з кінця XI ст. Це був синтез візантійської архітектурно-просторової композиції та закомарного храму з виразними елементами романського стилю.

Вважається, що закомарний тип храму, який виник у кінці XI – на поч. XII ст., визначив самотність архітектури Київської Русі в порівнянні з візантійською архітектурною традицією. У храмах Візантії закомарами, переважно, завершувалися лише центральні прясла, які відповідали раменам просторового хреста, а закомарний тип храму передбачав, що всі прясла фасадів мали півкруглі закомари. Існує думка, що закомарний тип храму сформувався в Києві (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор). Борисоглібський собор повторює їх об'ємно-просторову композицію. Проте київські собори споруджені у змішаній техніці мурування «opus mixtum» (плінфа та камінь) і системою прихованого ряду (візантійська традиція), а в Борисоглібському соборі застосоване рівношарове муруванням «opus isodos»¹⁰⁶. Рівношарова техніка мурування, а також хрещаті склепіння, елементи декору у вигляді аркатурних карнизів, півколони фасадів, увінчані різьбленими капітелями, профільовані портали, імітація каменю на зовнішніх поверхнях стін за допомогою розбивки тиньку на квадри (на Заході храми часто будували із каменю) – це основні елементи західноєвропейського романського стилю, характерні для цієї пам'ятки. Ще одним новаторством у Борисоглібському соборі було влаштування внутрішньостінних сходів у західній стіні, які вели на другий поверх собору – князівське місце у храмі (суч. назва – хори). Поєднання закомарного типу храму з рівношаровою технікою мурування та романськими конструктивними й декоративними елементами втілено ще в одному чернігівському храмі – Успенському соборі Єлецького монастиря, який, на думку М. Холостенка, передував будівництву Борисоглібського собору (1094–1097 рр.)¹⁰⁷. Чернігівський варіант закомарного храму з яскравими елементами романського стилю, який представляли собою Борисоглібський собор та Успенський собор Єлецького монастиря, став популярним, він поширився на значній території Русі упродовж усього XII ст. Серед них – Успенський собор «Пирогоща» у Києві (1130–1132 р.), Георгіївський собор (1144 р.) у Каневі, Петропавлівська церква (1145 р.) у Смоленську, Кирилівська церква (після 1147 р.) у Києві, Успенський собор (1156 р.) у Володимирі (Волинська обл.) тощо.

Визначаючи можливе джерело романських елементів у чернігівських пам'ятках, деякі дослідники припускають, що впливи романського стилю могли бути запозиченими із кола романських майстрів Північної Італії. Саме в Італії могла виникнути будівельна артіль, у діяльності якої органічно поєднувалися традиції візантійської та романської архітектури¹⁰⁸. Існує версія про прихід візантійської артілі, яка на Заході зазнала впливу романської архітектури або ж можливого з'єднання візантійських та романських традицій уже в Чернігові¹⁰⁹.

Найвиразнішими зразками європейського романського стилю вважаються елементи декоративного обрамлення Борисоглібського собору, виявлені під час архітектурно-археологічних досліджень храму. За ідентифікацією М. Холостенка: це кутовий камінь portalу галереї (1947 р. знайдений під порогом західного portalу собору), дві різьблені капітелі зі звірами (1947–1948 рр. виявлені в закладці південного portalу) та половина капітелі з гризастим звіром (левом) (без голови), виявлена в 1956 р. у нартексі храму, у засипці гробниці XVII ст., а також пласка капітель із трьох плит від пілястри, виявлена під підлогою в південній наві. Тут слід додати капітель з плетінкою та півколонку, вочевидь, від

¹⁰⁶ Міхєєнко К. Домонгольські храми Чернігова. С. 131.

¹⁰⁷ Холостенко Н. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове. *Памятники культуры*. 1961. Вып. 3. С. 65.

¹⁰⁸ Иоаннисян О. О происхождении, датировках и хронологиях черниговского зодчества XII в. *Ruthenika*. Киев, 2007. Т. VI. С. 134–188.

¹⁰⁹ Раппопорт П. Из истории киево-черниговского зодчества XII в. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1984. Вып. 179. С. 62.

порталу собору, знайдені ще в 1860 р. під час розкопу порогу західного portalу (не збереглися)¹¹⁰.

Різьблені деталі витесані із вапняка, залежі якого, зазначав дослідник, знаходилися в районі м. Новгород-Сіверського¹¹¹. Проведене в наш час петрографічне та палеонтологічне дослідження вапняка виявили, що він міг походити із басейну р. Оки, мурома-рязанських земель, які входили на поч. XII ст. до складу Чернігівського князівства¹¹².

Кутовий камінь прямокутної форми має розміри 64х46–51х47–54 см. На його передній, видовженій стороні вирізьблено фантастичного звіра – дракона з короткою мордою, повернутою назад, невеликими загнутими вухами, двома передніми лапами з кігтями, крилами та змієподібним хвостом, укритим лускою, який плавно переходить у плетінку. Кінець звивистої плетінки знаходиться в пащі дракона. На меншій, бічній стороні каменя, – рельєфне зображення птаха із загнутим дзьбом, довгим хвостом, голова якого повернута до дерева із стовбуром та широким листям і плодом. М. Холостенко вважав, що кутовий камінь оформлював західний портал галереї собору і був вмурований у п'яту арки, що обрамляла портал, з іншого боку, симетрично йому, вочевидь, розташовувався ще один кутовий камінь.

Капітелі із зображенням парних звірів мають форму оберненого зрізаного конуса. Рельєфним різьбленням покрито як передні стінки, так і бічні, останні у частинах, які входили в мурування стіни – плоскі, залишена була смужка, що дорівнювала ширині верхнього бортика капітелі. Задні частини, які прилягали до пілястри, мали заглиблення, особливо глибока виїмка була в другій капітелі, що спричинило її значне руйнування¹¹³.

Капітель, яка збереглася краще, тільки була розколота навпіл, має розміри 73х55х44 см. На ній вирізьблено двох звірів, що сидять спинами один до одного. Їхні голови повернені назад, а хвости переплетені між собою, переходять у звивисту плетінку, яка з двох боків обрамляє фігури тварин, заповнюючи і торці капітелі. У центральній частині композиції плетінка у вигляді серцеподібної розетки завершується драконоподібними голівками.

На другій капітелі із парними звірами, яка збереглася гірше, передня частина прикрашена плетінкою, яка в центрі завершується пальметою. Обабіч неї – двос звірів, збереглися їх нижні частини з когстистими лапами та шерстю. Висота капітелі – 60 см.

Ил. 16. Графічна реконструкція симетричних зображень на капітелях за версією Миколи Холостенка. – Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 13.

На половинці третьої капітелі також вирізьблено звіра з довгою гривовою, оскільки голова не була знайдена, то за гривовою тварину визначено як лева. На другій половині цієї капітелі, вочевидь, симетрично першій, теж розташовувався лев, а центральна частина заповнювалася плетінкою.

М. Холостенко вважав, що всі ці капітелі, як і капітель з плетінкою 1860 р., за розмірами, технікою виготовлення, матеріалом і композиціями були близькими між собою¹¹⁴. Три капітелі мають подібну симетричну композицію: на них зображені пари звірів, розміщених дзеркально один против одного, простір між ними заповнений плетінкою (Іл. 16).

Дослідник зазначав, що тематично зображення на капітелях та кутовому камені належать до звірино-орнаментального стилю, указуючи на зв'язок чернігівських рельєфів з мистецтвом Русі попереднього періоду IX–X ст. і наступним етапом розвитку монументального різьблення у пам'ятках Володимиро-Суздальської землі¹¹⁵. При цьому він відкидав впливи Заходу, які «стверджувалися багатьма дослідниками», та наголошував, що монументально-скульптурна декорація чернігівських і володимиро-суздальських пам'яток представляє собою закономірне явище в загальному

¹¹⁰ Холостенко Н. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. С. 198.

¹¹¹ Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. Искусство. 1951. № 3. С. 89.

¹¹² Черненко О., Нікітенко І. Результати дослідження сировини білокам'яних архітектурних деталей кінця XI – XII ст. з Чернігова. Чернігівські старожитності. Чернігів, 2015. Вип. 2 (5). С. 73–81.

¹¹³ Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. С. 85.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Там само. С. 89.

процесі мистецтва стародавньої Русі, форми якого визначалися його власними внутрішніми закономірностями розвитку¹¹⁶. М. Холостенко наводив приклади оформлення архітектурно-скульптурної декорації в Десятинній церкві, Софії Київській, Софії Новгородській, Спасо-Преображенському соборі м. Чернігова, зооморфних сюжетів, властивих для мистецтва Давньої Русі, які йшли від уявлень і зразків місцевої народної творчості, у тому числі й поширення плетінки¹¹⁷.

Характерно, що дослідник, який виявив і обстежив конструкції та елементи романіки в Борисоглібському соборі: систему мурування та розбивку отинькування храму у вигляді рустів, хрещаті склепіння, півколони, перспективні портали, капітелі, аркатурні карнизи, – не зазначав, що вони притаманні романському стилю й могли бути запозиченими із Європи. Усе ж треба зазначити, що М. Холостенко був ознайомлений із романськими пам'ятками в Європі, і, коли йому було необхідно для підтвердження атрибуції знайденого різьбленого кутового каменя вказати на аналогію, він для ілюстрації вказав на кутовий камінь з portalу Шлезвізького собору св. Петра, але при цьому зауважив, що собор значно примітивніший за Борисоглібський (Іл. 17) і для його рельєфів характерна деяка варваризованість, спрощеність тощо¹¹⁸ (Іл. 18). Знайомий він був і з думкою І. Моргилевського, який ще 1928 р. називав капітелі з плетінкою 1860 р. «типовим романським зразком», проте, вочевидь, у нього була інша думка. М. Холостенко не підтримував версію І. Моргилевського про походження її з Успенського собору Єлецького монастиря¹¹⁹.

Починаючи з радянських часів, дослідники, дотримуючись думки про виготовлення білокам'яного різьблення Борисоглібського собору місцевими майстрами, намагалися конкретизувати представлених на різьблених деталях звірів: стосовно парних звірей висловлювалися припущення про вовків, барсів, гепардів¹²⁰. У зображенні фантастичного звіра з драконоподібним хвостом убачали давньослов'янське божество Сімаргла¹²¹ (його ще називають чернігівським звіром). Поряд із з'ясуванням тематики символіко-алегоричного значення сюжетів різьблених деталей були спроби дослідити манеру виконання та стилістичні витоки зображень: зазначалося про впливи скандинаво-новгородських та італо-візантійських традицій, висловлювалися припущення й про романський характер кутового каменя¹²².

При цьому їх вивчали ізольовано, зауважуючи лише незвичність цих архітектурно-пластичних деталей, часто не бралось до уваги, що капітелі та кутовий камінь були невід'ємними конструктивно-декоративними частинами ордерних романських елементів Борисоглібського собору: різьблені капітелі, вочевидь, увінчували півколони, а рельєфний ку-

Ил. 17. Портал собору св. Петра м. Шлезвіг, Німеччина. – Stange A. Der Schleswiger Dom und seine Wandmalereien. Berlin–Dahlem, 1940. Табл. 4.

¹¹⁶ Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. С. 89–90.

¹¹⁷ Там само. С. 86–88.

¹¹⁸ Там само. С. 88.

¹¹⁹ Моргилевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові. *Чернігів і Північне Лівобережжя*. Чернігів, 1928. Т. XXIII. С. 199–200.

¹²⁰ Воробьева Е. Семантика и датировка черниговских капителей. С. 175–183.

¹²¹ Богусевич Б. Зображення Сімаргла в древньоруському мистецтві. С. 82.

¹²² Воробьева Е. Семантика и датировка черниговской школы зодчества. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів, 2007. С. 258; Иоаннисян О. О происхождении черниговской школы зодчества. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. С. 240; Архипова Е. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове и Дмитриевского собора во Владимире как проявление единства культурного пространства. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. С. 240; Архипова Е. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Мат. Міжнар. польового археол. семінару, присвяч. 100-літтю від дня народження В. Довженка*. Чернігів, 2012. С. 25–35; Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 7–20.

Ил. 18. Кутовий камінь portalу собору св. Петра м. Шлезвіг, Німеччина. –

Stange A. Der Schleswiger Dom und seine Wandmalereien. Berlin–Dahlem, 1940. Табл. 5.

товий камінь оздоблював перспективний головний вхід у храм. Вони не могли бути виконані майстрами без урахування загальної архітектурно-пластичної композиції храму та його декору. Різьблені деталі необхідно було погоджувати та ув'язувати зі стилістично-композиційними елементами собору. Розміри, форма капітелів мали відповідати розмірам цегляних півколон, а кутовий камінь – архівольтам portalу. Вочевидь, майстри, які виготовили ці деталі, мали досвід, відповідні навички у витесуванні та обробці кам'яних блоків, різьбленні більш-менш традиційних сюжетів та монтуванні деталей у композиційну структуру собору. Різьблення на капітелях

та кутовому камені свідчить, що його виконували професійні майстри. Традиції кам'яного різьблення саме таких конструктивно-декоративних деталей із вапняка на той час, на поч. XII ст., на Русі були відсутні. Очевидно, їх зробили майстри із тих країн, а саме західноєвропейських, де була стала традиція виготовлення подібних ордерних елементів у романському стилі, на яких часто зображали фантастичних звірів та чудовиськ в обрамленні причудливо звитих рослинних орнаментів.

Характерною особливістю Борисоглібського собору є поєднання цегляного мурування й декору із каменя, що зустрічається не досить часто. Більш звичним для Європи було кам'яне будівництво. Проте, у Північній Італії, у Мілані церква Сант Амброджо – основна пам'ятка північно-італійської романіки XI ст., побудована в цегляній техніці із застосуванням різьблених кам'яних деталей¹²³.

Отже, різьблені деталі Борисоглібського собору є ще одним підтвердженням того, що будівельна артіль, яка споруджувала та оздоблювала Борисоглібський собор, складалася із досвідчених майстрів, які вміли працювати в техніці цегляного, рівношарового мурування, викладати хрещаті склепіння та перспективні портали із блокам'яним оздобленням, півколони на фасадах з лекальної цегли та різьбленими капітелями, виготовляти аркатурні карнизи – усі ці елементи, притаманні романській архітектурі.

М. Холостенко про арочний карниз Борисоглібського собору зазначав, що він зроблений із лекальної цегли. Кожна арочка складалася із двох цеглин, половинки яких з'єднувалися зі швом у замку. Розмір арочки по внутрішньому діаметру становив 32 см, висота – 19 см. Арочки спиралися на кронштейни, виготовлені з лекальної цегли спеціальної форми, висотою 6,5 см. У ці арочки вставлялися плафончики у вигляді півкруглих плиток розміром 29 см і висотою 18 см. У пазухи арочок вставлялися також цегляні плитки спеціальної форми. Аналогічний арочний карниз був і в Успенському соборі Єлецького монастиря¹²⁴. Процес виготовлення аркатурного карниза, який складався із декількох лекальних частин, вимагав навичок. На думку деяких дослідників, аркатурні карнизи, які були одним із найпоширеніших прийомів оздоблення пам'ятників романської архітектури, у цей час виготовлялися із цегли тільки в Північній Італії¹²⁵.

Навичок і досвіду вимагало й мурування хрещатих склепінь, які також були характерними конструктивними елементами романських храмів Європи і до цього часу були невідомі в чернігівських пам'ятках. М. Холостенко ретельно їх обстежив у Борисоглібському соборі, що дало йому можливість реконструювати процес мурування хрестових склепінь. Деякі фахівці висловлюють думку, що лише з розповсюдженням у Київській Русі романських хрестових склепінь стало можливим звести всі малі закомари конструктивними й помістити в них віконні отвори. Тому перекиття компартиментів між раменами центральної нави та трансепта хрестовими склепіннями виявилось найраціональнішим конструктивним вирішенням для виробленої раніше естетичної моделі закомарного храму¹²⁶.

¹²³ Иоаннисия О. О происхождении черниговской школы зодчества. С. 239.

¹²⁴ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 8–10.

¹²⁵ Иоаннисия О. О происхождении черниговской школы зодчества. С. 240–241.

¹²⁶ Міхеєнко К. Етапи еволюції закомарного завершення храмів Київської Русі. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. 2015. № 836. С. 42–43.

На думку М. Холостенка, зведення центральної купольної системи собору також показало велику майстерність і велику будівельну культуру майстрів, які мали неабиякий досвід спорудження арочних і купольних перекриттів¹²⁷.

Отже, вочевидь, у кінці XI – на поч. XII ст. для кам'яного будівництва, зокрема монументальних храмів у Чернігові, Святославичами була запрошена артіль, яка складалася із професійних, досвідчених майстрів, пов'язаних із традиціями романської архітектури. Їм було доручено побудувати, можливо, спочатку, за версією М. Холостенка, Успенський собор Єлецького монастиря, а потім – домову церкву та княжу усипальню Давида Святославича – Борисоглібський собор, імовірно, за зразком Успенського собору Києво-Печерської лаври. Відомо, що головний кам'яний собор Лаври в 1073 р. почали споруджувати на кошти батька Давида Святославича, – великого київського князя Святослава Ярославича. Однокупольний, шестистовпний, тринавовий Успенський собор Києво-Печерської лаври (32,4x21,6x43 м) став взірцем для побудови аналогічних культових споруд у багатьох містах Київської Русі. Проте зодчі, які будували чернігівські храми, узявши за основу його хрестовокупольну візантійську систему, як уже зазначалося вище, спорудили собори в іншій, рівношаровій техніці мурування, використавши деякі конструктивні елементи та оздоблення романської архітектури. Саме цей тип хрестовокупольного, закомарного храму з елементами романської архітектури, який склався в Чернігові та представляв собою чернігівську архітектурну школу (так її називали), отримав широке розповсюдження в архітектурі Придніпров'я й Волині середини та другої половини XII ст.

Синтез візантійської архітектури та романських елементів був характерний у цей час не лише для культових споруд Русі, але й для південних слов'ян на Балканах. Як приклад, можна навести рашську архітектурну школу в Сербії др. пол. XII – XIII ст., для якої властиві поєднання візантійських та романських традицій. Наразі простежується загальна тенденція впливу та проникнення елементів романської архітектури у візантійську архітектуру, на Русі вона приводить до формування усталеного та популярного типу храму, який собою й представляв Борисоглібський собор.

Як бачимо, Борисоглібський собор у Чернігові був прикладом новаторського мурованого будівництва поч. XII ст. на Русі. Його масивний та міцний силует із вузькими вікнами мав вигляд, наближений до романського храму. Лаконізм та простота зовнішніх фасадів із розчленованими широкими пілястрами з півколонами, симетрично розташованими вікнами та невеличкими нішами, відповідали чіткому, зальному інтер'єру храму з масивними пілонами й поховальними нішами-аркасоліями.

Для спорудження власної церкви, вочевидь, на князівському дворі, Давидом Святославичем, як вважав М. Холостенко, було здійснено перепланування території зі знесенням старої забудови, про що свідчили виявлені дослідником рештки так званих двокамерного та однокамерного теремів. До речі, територія князівського двору, який знаходився поблизу Спаського собору XI ст. (у той час кафедрального єпископського храму), могла відмежуватися від єпископського парадною брамою з надбудованою церквою з проїздом, фундаменти стін якої виявлені М. Холостенком у 1951 р.¹²⁸

Борисоглібський собор, на думку дослідника, входив до складу князівського палацового ансамблю, про що свідчили зовнішні двері на хорах, галереї, які оточували храм, а також брама, залишки більш старих споруд¹²⁹. Тогочасна практика показує, що домовий храм міг бути з'єднаним із житловими та іншими спорудами князівського двору¹³⁰.

Борисоглібський собор як домово-князівська церква, хоча й не вражав великими розмірами, проте навколо був облаштований галереями та іншими прибудовами, мав пишне оздоблення як ззовні, так і всередині (Іл. 19). Про це свідчить, зокрема, широке застосування дороговартісного, як для традицій регіону, кам'яного оздоблення. Фасади храму прикрашали білокам'яні різьблені капітелі на півколонах, ніші та одвірки порталів – фресковий розпис. Вхід до храму був оформлений у вигляді перспективного порталів з різьбленим обрамленням. Тимпани порталів, передовсім центральний, могли бути прикрашені різьбленням або фресковим розписом, мозаїчно-пірофілітова підлога підкреслювала парадність входу. Усередині собор був оздоблений фресковим розписом, а кам'яна пірофілітова підлога з мозаїчною інкрустацією в центрі свідчила про князівський статус храму. Різьбленими пірофілітовими плитами був обрамлений і князівський другий ярус (хо-

¹²⁷ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 4.

¹²⁸ Черненко О., Ярошенко О. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. С. 22–23.

¹²⁹ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Результати досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). Арк. 14.

¹³⁰ Раппопорт П. Русское зодчество X–XIII вв. Каталог памятников. Археология СССР. Свод археологических источников. Ленинград: Наука, 1982. Вып. Е1–47. С. 56–58.

ри) та стеля східців на нього, а також між'ярусні карнизи собору. Галереї собору, які використовувалися для поховань, також прикрашав фресковий розпис, підлогу – кольорові керамічні плитки.

Отже, у результаті обстеження та дослідження Борисоглібського собору, а також території навколо нього, здійснені під керівництвом та за участю М. Холостенка, були виявлені раніше невідомі його просторово-конструктивні, оздоблювальні елементи та встановлені особливості будівельної техніки храму XII ст. Це дозволило отримати нові відомості не лише про його архітектурні форми та декор, але й установити, що собор був взірцем новаторського стилю, який склався під впливом романської архітектури й отримав значне розповсюдження на території Київської Русі.

У той же час, вигляд Борисоглібського собору, особливо горішній, набутий після реконструкційно-реставраційних робіт за проектом М. Холостенка, проведених не лише на основі архітектурно-археологічних досліджень, а й за аналогіями, є досить гіпотетичним, а отже, не може вважатися таким, що беззаперечно відповідає автентичному.

Ил. 19. Борисоглібський собор з галереями.

Реконструкція Миколи Холостенка. – Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. Рис. 18.

References

- Arkhytova, E. (2012). Romanskaia arkhitekturnaia rezba Borysoglebskoho sobora v Chernyhove. [Romanesque architectural carving of the Borisoglebsk cathedral in Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.
- Chernenko, O. (2023). Chernihivskiy zvir z Borysoglebskoho soboru [Chernihiv beast from Borysoglebsk cathedral]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 7–20.
- Chernenko, O., Nikitenko, I. (2015) Rezultaty doslidzhennia syrovyny bilokamianykh arkhitekturnykh detalei kintsia XI–XII st. z Chernihova. [Results of the study of the raw materials of white stone architectural details of the end of the 11th–12th c. from Chernihiv]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), P. 73–81. Chernihiv, Ukraine.
- Chernenko, O., Yaroshenko, O. (2019). Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnoho Livoberezhzhia XI–XIII st. Katalog [Sights of the monumental architecture of the Northern Left Bank of the 11th–13th c. Catalog]. Chernihiv, Ukraine.
- Ihnatenko, I. (2015). Sporudy Chernihivskoho Borysoglebskoho monastiria ta yikh oboronne pryznachennia [Buildings of the Chernihiv Borysoglebsk monastery and their defensive purpose]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), P. 175–196. Chernihiv, Ukraine.
- Ihnatenko, I. (2020). Periodyzatsiia kamianoho zodchestva Chernihova XII st. za istorychnymy dzherelamy ta budivelnymy materialamy [Periodization of the stone architecture of Chernihiv of the 12th c. according to historical sources and building materials]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 6 (9), P. 175–193. Chernihiv, Ukraine.
- Mikheienko, K. (2015). Etapy evoliutsii zakomarnoho zavershennia khramiv Kyivskoi Rusi [Stages of the evolution of the elaborate completion of the temples of Kyivan Rus]. *Architecture visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. *Arkitektura – Bulletin of the «Lviv polytechnic» national university*. *Architecture*, 836, P. 36–44.
- Mikheienko, K. (2017). Domonholski khramy Chernihova [Pre-Mongol temples of Chernihiv]. *Ukrainska akademiia mystetstva: Doslidnytski ta naukovy-metodychni pratsi – Ukrainian academy of arts: Research and scientific-methodological works*, 26, P. 122–134. Kyiv, Ukraine.
- Yoannysian, O. (2007). O proyskhozhdenny, datyrovkakh y khronolohiyakh chernyovskoho zodchestva XII v. [On the origin, dating and chronology of Chernigov architecture of the 12th c.]. *Ruthenika*, VI, P. 134–188. Kyiv, Ukraine.

Травкіна Ольга Іванівна – краєзнавиця, кандидат історичних наук (вул. Самострова 22, 46, м. Чернігів, Україна, 14000).

Travkina Olha – local historian, the candidate of historical sciences (46 22 Samostrova str., Chernihiv, Ukraine, 14000).

E-mail: travkinaoi@ukr.net

**BORYSOGLIB CATHEDRAL
BASED ON THE RESEARCH AND RESTORATION OF MYKOLA KHOLOSTENKO
(and once again about the Chernihiv beast)**

The purpose of the publication: to analyze the research and restoration of an outstanding architectural monument of the 12th c. of the Borysglib cathedral in the 40s and 50s of the last century, to show that the reconstruction of the temple in the forms of the 12th c. was so well-argued. **Research methods:** the use of the historical-chronological method in combination with analytical, comparative and generalizing approaches. **The scientific novelty:** the publication presents new data on the history of research and restoration of the monument, which, as a result of a comprehensive analysis of sources, led to the conclusion that during the study of the church, previously unknown spatial, structural, and decorative elements were discovered and the features of the construction technique of the twelfth-century Borysglib cathedral were established. At the same time, the appearance of the Borysglib cathedral, especially the lofty one, acquired after the reconstruction and restoration works according to the project of Mykola Kholostenko, carried out not only on the basis of architectural and archaeological research, but also according to analogies and in the spirit of restoration practices that developed back in the Russian empire, is quite hypothetical and cannot be considered as unquestionably authentic.

Key words: Borysglib cathedral in Chernihiv, Mykola Kholostenko, restoration.

Дата подання: 16 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 11 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Травкіна, О. Борисоглібський собор за дослідженнями та реставрацією Миколи Холостенка (та ще раз про «чернігівського звіра»). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1 С. 56–78. DOI: 10.58407/litopis.250104.

Цитування за стандартом APA

Travkina, O. (2025). Borysoglibskiy sobor za doslidzhenniamy ta restavratsiieiu Mykoly Kholostenka (ta shche raz pro «chernihivskoho zvira») [Borysglib cathedral based on the research and restoration of Mykola Kholostenko (and once again about the Chernihiv beast)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 56–78. DOI: 10.58407/litopis.250104.

УДК 27 1.2-523.42-722.7:61-051](477.51-25)«18»(093.2)

Людмила Нижник, Олена Степанова

РОДИНИ ВІДОМИХ ЛІКАРІВ ЧЕРНІГОВА ХІХ СТ. – ПАРАФІЯНИ П'ЯТНИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

DOI: 10.58407/litopis.250105

© Л. Нижник, О. Степанова, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/00000000257178323>; <https://orcid.org/0009000276505825>

Мета дослідження – ввести в обіг краєзнавчий матеріал, що стосується парафіян П'ятницької церкви ХІХ ст., зокрема родин Далинських-Ходотів і Гінтерів-Любарських. **Наукова новизна** публікації заснована на використанні нововиявлених архівних джерел, проаналізованих на підставі **принципів** історизму, об'єктивності та всебічності. **Висновки.** Задіяна джерельна база дозволила атрибуувати «закладну надмогильну дошку» каплиці Гінтерів-Любарських, з'ясувати на основі документів Державного архіву Чернігівської області деякі особливості життя відомих чернігівських лікарів та їхніх родин. Надана інформація розширює знання про особливості медичної освіти й лікарського служіння в першій пол. ХІХ ст., доповнює дані про некрополь Єлецького монастиря та Іллінської церкви.

Ключові слова: П'ятницька церква, метричні книги, формулярні списки, лікарі, козацький рід Ходотів, дворянські роди Гінтерів-Любарських, некрополь Єлецького монастиря та Іллінської церкви, закладна дошка Гінтерів-Любарських, державні службовці, «Табель про ранги...».

П'ятницька церква – перлина давньоруської архітектури. Чарівну візерунчастість її екстер'єру, складність і неповторність, напевно, можна порівняти лише з різнобарвністю життя цього древнього храму. Благословити народження людини во славу Богу, з'єднати серця закоханих, а наприкінці життєвого шляху допомогти знайти упокоєння – таким є призначення храму, а особливо – храму парафіяльного, яким стала чернігівська «П'ятниця» в ХІХ ст.

Життя багатьох відомих і шанованих родин Чернігова тісно поєднане з П'ятницькою церквою. Ось, наприклад, декілька сторінок з історії родини Ходотів, глава якої служив чернігівським міським лікарем. Андрій Варфоломійович син Ходот походив зі старовинного козацького роду Ходотів, прізвище яких знаходимо в переліку українських шляхетських родів¹. Достеменно відомо, що в 60-х рр. ХІХ ст. з хрещення саме в П'ятницькій церкві розпочали своє життя діти Андрія Ходота та Ганни Далинської-Ходот Георгій та Уляна (Гулінія). Метричні книги того часу не збереглися, але в Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) пощастило знайти інші джерела, які, хоча й скупо, розповідають про життєвий шлях відомого чернігівського лікаря та його родини – парафіян П'ятницької церкви протягом, щонайменше, п'ятдесяти років.

Вирішивши присвятити життя важкій праці лікаря, Андрій Ходот закінчив курс наук в Імператорському Харківському університеті. 9 червня 1842 р. його було «удостоєно» звання лікаря 1-го відділення, після чого розпочалася його кар'єра в морському відомстві як ординатора при Кронштадтському шпиталі. Це було особливістю тогочасної кар'єри лікарів. Служба у військовому відомстві, у віддалених місцевостях, давала шанс швидко підніматися по щаблях «Табеля про ранги...» та обійняти високу посаду після переходу до цивільного відомства. У 1844 р. А. Ходота командували на «Бриг Казарський», в експедицію по картографічному опису Фінського залив, потім він знову служив ордина-

¹ Модзалевський В.Л. Ходоти. *Малоросійський родословник* / Ред. кол.: Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна, В.В. Томазов, А.О. Шумков (відп. ред.); Упоряд. В.В. Томазов. Українське генеалогічне товариство; НАН України. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут історії України. Київ–Санкт-Петербург: Вид-во ВІРД, 2004. Т. 5. Вип. 3. С. 68–75. Див. також: Алфавітний список українських шляхетських родів. *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

тором, і в лютому 1846 р. за вислугою років був підвищений до титулярного радника (IX клас «Табеля про ранги...») зі старшинством². 25 травня 1847 р. лікаря призначили на судно «Владимир», у закордонне плавання. Через два роки А. Ходот пішов у відставку з військової служби: Височайшим наказом по Цивільному відомству з листопада 1848 р. звільнений від служби за домашніми обставинами. А вже 30 грудня 1848 р. він, на його прохання, був призначений Чернігівським міським лікарем. За рік, від 30 грудня 1849 до 30 липня 1851 рр. (а потім – до кінця життя, коли був призначений офіційно), працював на посаді штатного лікаря при Чернігівській семінарії³.

Цивільна служба порівняно з військовою не забезпечувала дуже швидкого кар'єрного росту. 28 вересня 1850 р. А. Ходот отримав чин колезького асесора (VIII клас «Табеля про ранги...») зі старшинством. Із 10 липня 1857 по 19 грудня 1858 рр. виконував обов'язки оператора й був членом лікарняної управи. За бездоганну службу протягом п'ятнадцяти років А. Ходота нагороджено відзнакою в серпні 1860 р⁴. Вершиною медичної кар'єри А. Ходота стали 50–60-ті рр. XIX ст., коли його за вислугу років «произвели» у надвірні радники (VII клас «Табеля про ранги...»), а потім – у колезькі радники (VI клас «Табеля про ранги...») зі старшинством. За вислугу в медичному відомстві більше 20-ти років йому призначили пенсію (від 5 грудня 1863 р.) – 100 руб. 2 коп. у рік (1/2 окладу жалування лікаря)⁵.

Чернетку формулярного списку від 1869 р. (чистовика у складі справи немає) закінчено коротко й трагічно: «Состоя на службе умер. По день смерти имел от роду сорок шесть лет. 1869 октября 13»⁶. Насправді вік вказано неправильно. Узагалі в документах, які пощастило виявити в ДАЧО, пов'язаних із життям А. Ходота, на жаль, багато незрозумілих помилок. Так, вік померлого лікаря вказується по-різному: 50 років, 52 роки. Хоча є документи, які точно засвідчують його вік – свідоцтва Чернігівської консисторії, що стали в пригоді вдові А. Ходота, коли вона звернулася до медичного відомства за призначенням пенсії їй та двом малолітнім дітям⁷. Коли він помер, йому було 52 роки.

Звичайне й сповнене взаємним почуттям родинне життя А.В. і Г.М. Ходотів, на жаль, було захмарене передчасною смертю трьох дітей: Миколи (1862), Пармена (Андрія) (1863) і Катерини (1866)⁸, яких, імовірно, відспівували в П'ятницькій церкві. Залишившись сама з двома маленькими дітьми, Г. Ходот виявилася мужньою людиною. Вдова вирішила зробити все можливе, щоб забезпечити гідне життя собі та дітям. Вона звернулася до Чернігівської духовної консисторії за виписками з метричних книг (із тих самих, що не збереглися до нашого часу). Свідоцтва, що отримала вдова, сьогодні зберігаються в ДАЧО. Таких свідоцтв було надано три. Одне з них є особливо незвичним: вражає, як в одному й тому самому документі поєдналися дві зовсім протилежні події: щастя й горе, до того ж висловлені скупкою «безпристрасною» мовою документа.

Так, на прохання Ганни Михайлівни Далинської-Ходот, вдови колезького радника, 9 грудня 1869 р. надано свідоцтво про те, що в метричних книгах значиться: «1) Кroleвцевогo Уезда села Покошич Троицкий церкви за Тысяча восемьсот Пятидесятый Год под № 1м Генваря восемнадцатого числа, обвенчан Покошицкий Титулярный Советник Андрей Варфоломеев сын Ходот, Православнаго Исповедания первым браком 33 Лет с девицею Анною Михайловою дочерью Умершаго Покошицкого Помещика Подпоручика Михаила Иоаннова сына Далинского Православнаго Исповедания 25 Лет, Священником Александром Мидтучинским с Дячком Саввою и Пономарем Епифанием Слубачевским, поручители были по жениху жители Покошицкие отец его родный и Коллежский регистратор Маиор Иоанн Поликарпов сын Ходот, по невесте: Стародубского Уезда местечка Погара Помещик Коллежский Регистратор Димитрий Иоаннов сын Рогович и Покошицкий житель Помещик Губернский Секретарь Николай Михайлов сын Далинский, брат ея родный, и

2) Черниговский Параскеевский церкви, за Тысяча восемьсот шестдесят девятый Год, под № 22 Октября 13–15 Числа умер Коллежский Советник Андрей Варфоломеев сын Ходот 50 лет, от удара. Погребен Протоиереем Стефаном Шугаевским, с исправляющими должность Псаломщика Михаилом Затворницким и Пономарем Николаем Кладкевичем

² У відповідності до вимог «Табеля про ранги», серед власників одного чину старшим вважався той, кому чин був наданий раніше. Дотримування принципу старшинства та чиношанування вважалося обов'язковим для всіх офіційних церемоній при дворі, під час парадних обідів, при одруженнях, хрещеннях, похованнях і навіть під час богослужіння.

³ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 127. Оп. 14а. Спр. 224. Арк. 5–11.

⁴ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 3а. Спр. 846. Арк. 168

⁵ Там само. Ф. 127. Оп. 3а. Спр. 846. Арк. 168; Ф. 179. Оп. 4в. Спр. 105. Арк. 156–161.

⁶ Там само. Ф. 127. Оп. 14а. Спр. 224. Арк. 10–11.

⁷ Там само. Арк. 15, 36–36 зв.

⁸ Доценко А., Ванжула О. Некрополь Єлецького монастиря. *Чернігівські старожитності*. Чернігів, 2010. Вип.3. С. 113.

в Елецком монастыре, неисповедал и неприобщал, по причине внезапной Смерти. Декабря 9 дня 1869 Года. /подписал/ Член Консистории Протоиерей Андрей Страдомский»⁹.

Два інші свідоцтва – підтвердження того, що діти Г. Ходот є дітьми саме А. Ходота. Так, у метричній книзі Чернігівської Параскеївської церкви за 1860 р. під № 24 від 26 листопада значилося те, що від колезького асесора Андрія Варфоломійовича Ходота та законної дружини його Ганни Михайлівни, обох православних, народився син Георгій, охрещений 29 числа того ж місяця священником Стефаном Шугаєвським з дияконом Андрієм Лоховським і пономарем Павлом Подольським; восприємниками були титулярний радник Михайло Фомін Андріяшев і дружина підпоручника Іулінія Федорова донька Далинська¹⁰. Дано також інше свідоцтво в тому, що в метричній книзі Чернігівської Параскеївської церкви за 1866 р. під № 32 від 21 грудня значилося, що від колезького радника Андрія Варфоломійовича Ходота та законної дружини Ганни Михайлівни, обох православних, народилася донька Іулінія, охрещена 29 числа того ж місяця протоієреєм Стефаном Шугаєвським із дячком Михайлом Затворницьким і пономарем Миколою Кладкевичем, восприємниками були дружина поручника Іуліна Федорова Далинська та надвірний радник Михайло Фомин син Андріяшев. Свідоцтва було надано 9 грудня 1869 р.¹¹

Статки родини Ходотів, як можна судити з формулярного списку А. Ходота за 1869 р., були невеликими. У відповідному розділі значиться: «із дворян». Родових маєтків немає ні в нього, ні в дружини. У розділі «благоприобретенное» вказано, що в м. Чернігові мають одноповерховий будинок, із ним же землі 1 десятина¹². Ось чому Ганна Ходот вимушена була перейматися, наприклад, питанням про стягнення з поручника Олександра Скоропадського заборгованих колезькому раднику Андрію Ходоту грошей по позикових листах. Як свідчить справа Чернігівського губернського правління від грудня 1872 р., два з них: від 1 грудня 1863 р. на 9000 руб. сріблом із відсотками, інші два: від 1 грудня 1860 р. на заборговані Скоропадським і дружиною його Варварою Василівною Скоропадською йому, Ходоту, 4000 р. сріблом із відсотками. Зі справи видно, що «о безспорности долгов этих состоялись в Полицейском Управлении 15 и 16 февраля 1871 г. определения, по которым предположено взыскать с Скоропадских всю капитальную сумму с процентами и неустойкою ... потому что определения те вошли в окончательную законную силу, вследствие сего при взыскании с Скоропадского долга этого, подлежащего к платежу, за смертью кредитора А. Ходота, наследникам его»¹³.

Під час ознайомлення із цією судовою справою виникло декілька питань. Стосовно деяких можна висловити припущення, а деякі залишаються без відповіді. Імовірніше, такі великі суми можна позичити лише тому, кому довіряєш або з ким товаришуєш. Водночас незрозуміло, чому така заможна родина не могла використати спадок батька Скоропадського, а брала в борг і вчасно його не повертала? Звертаючись до справи, знаходимо таке: «Поручик Александр Скоропадский объяснил, что на уплату по двум заёмным письмам, выданным на имя коллежского советника Ходота 1 декабря 1860 г. на сумму 4000 руб. за поручительством жены его Варвары Скоропадской и по двум заёмным письмам, выданным им лично в 1863 г. тому же Ходоту на сумму 9000 руб. серебром он в наличности денег не имеет, жену свою Варвару Васильеву Скоропадскую от поручительства за его освобождает, а в обеспечение требуемых денег, представляет принадлежащие собственнo ему доставшиеся от отца его по наследству хутор Михайловку со всеми имеющимися в оном постройками, бураковыми плантациями, пахотными полями, лугами и лесами»¹⁴.

«...Восемь человек жителей села Чепелёва объяснили что хутор Михайловка с усадьбою, плантациями, полями, лугами и лесами и всеми постройками достался Поручику Александру Васильевичу Скоропадскому по наследству от отца его и что дом его стоит 8000 руб., винокурня 8000 руб., каменная баня 2000 руб., каменный амбар и под ним подвал 2000 руб., деревянная конюшня 500 руб., два деревянных флигеля 1000 руб., клуна с двумя сохами и при ней повет 1500 руб., плантаций для посева бураков полагая примерно до ста десятин цена за каждую десятину по 100 руб. пахотных полей в урочище Ржовце за лесом по Щимельской дороге, в Гнилом у торвенко, по Андроницкой дороге, по ... дороге, в липовой долине по Лозовской дороге полагая примерно до 400 десятин за каждую десятину по 30 руб., луга по обе стороны реки Бречи в Колиннике, приходах в Жорвинке по леваде. В попельне в Щимельских лесах, полагая примерно до 120 десятин стоит каждая десятин по 40 руб., леса разнаго свойства,начиная с смоловаго и строеваго и де-

⁹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14а.. Спр. 224. Арк. 2–2 зв., 3, 4.

¹⁰ Там само. Арк. 3.

¹¹ Там само. Арк. 3–4.

¹² Там само. Арк.10.

¹³ Там само. Ф. 127. Оп. 3. Спр. 735. Арк. 1–16.

¹⁴ Там само. Арк. 11, 15, 16.

ревян ... в урочищах: Попельни, зароем Колиннике, Ржавце, Трутнях, Жарвинке, полагаю примерно 2000 десятин за каждую десятину по 70 руб.; на речки Бречи одна мельница о двух садах и две сукновальни стоят 1000 руб., а все выше перечисленное имение стоит цены сто девяносто одна тысяча рублей серебром»¹⁵.

Остаточно було вирішено, що для сплати боргу достатньо буде ліса приблизно на дві тисячі десятин; про розпорядження оголошено опікунці спадкоємців Ходота й Скоропадському. Чи отримала родина ці чималі гроші – відповіді немає: як свідчать документи справи, О. Скоропадський у квітні 1873 р. помер, його спадкоємці, які не були затверджені у правах, узяти цей борг на себе не побажали¹⁶.

Після звернення вдови Анни Ходот до інспектора лікарняного відділення В. Гортинського, у відповіді на запит чернігівському губернатору та губернському правлінню від 10 березня 1871 р. бачимо таке: «Вдове умершаго на службе Черниговского Города-го врача, Коллежского советника Андрея Ходота, Анне Ходот, с двумя малолетними детьми, Министерство Внутренних Дел назначило ... пенсию половину из 100 руб. 2 коп. пенсии мужа, а именно: по 50-ти руб. 1 коп., и двум детям по 1/3 из другой половины по 16-ти руб. 67 коп. каждому, всему же семейству по восьмидесяти три руб. тридцати п'яти коп. в год, с 13 октября 1869 г., дня смерти Ходота, и сверх того ... вдове по знаку отличия безпорочной службы мужа, в течение года пенсию его – сто рублей две копейки (пенсия ассигнована из Черниговского Губернского Казначейства ... Подано за подписью Гортинского. Подписано чиновником "по особым поручениям" и вице-губернатором»¹⁷.

Час збігав, зростали діти, постаріла їхня мати. Вона пішла з життя в поважному віці: і її, як і чоловіка її А. Ходота, майже за 30 років до того, відспівували служителі П'ятиницької церкви. У церковній метричній книзі за 1899 р. знаходимо, що в червні померла вдова колезького радника Ганна Михайлівна Ходот у віці 72 роки від паралічу серця. Сповідав її священник Сергій Четвериков, ховали заштатний протоієрей Стефан Шугаєвський, священник Стефан Терновський, ієромонах Афанасій з дияконом Стефаном Крижановським та псаломщиком Петром Зеленецьким на кладовищі Єлецького монастиря¹⁸. Напевно, ця поважна жінка знайшла свій останній упокій поряд із коханим чоловіком і трьома дітьми. Згідно з даними календаря Чернігівської єпархії за 1891 р., «на церковном погосте, а равно возле помещения викарного епископа погребены: ... Ходот Андрей Варфоломеевич, коллежский советник, черниговский городской врач, 13 октября 1869 г., ... Ходот Екатерина Андреевна, дочь коллежского советника, 1866 г., ... Ходот Пармен (Андрей), сын коллежского советника, 8 января 1863 г., ... Ходот младенец Николай, сын коллежского асессора А. Ходота, 20 декабря 1862 г.»¹⁹.

І, як бачимо, завжди поряд із родиною Ходотів – Стефан Шугаєвський, протоієрей П'ятиницької церкви, високошанований у Чернігові священнослужитель. Воістину він був духовним батьком родини Ходотів, супроводжував її і в часи скорботи, й у часи щастя та насолоди життям. Якби о. Стефан Шугаєвський, який був настоятелем Параскевівської церкви більш ніж п'ятдесят років, залишив нам нотатки про своє життя, безперечно, ми мали б можливість знати про історію життя Андрія та Ганни Ходотів та їхніх дітей набагато більше. А ще більше розповіла б П'ятиницька церква, її архівні джерела... На жаль, буремні часи безжально знищили багато архівних джерел, які могли розповісти сьогодиншньому поколінню про його предків.

Але Чернігів – настільки багате на таємниці минулого місто, що відкриття чекають дослідників буквально на кожному кроці.

Чернігову XIX ст. щастило на видатних лікарів²⁰. Наприклад, увійшло до історії медицини міста ім'я інспектора Василя Гортинського, проникливі вірші на упокоєння якого в Єлецькому монастирі написав Леонід Глібов²¹.

Попередником Гортинського на посту лікарського інспектора був Мойсей Степанович Любарський, 50-річчя медичного служіння якого урочисто відзначали в Чернігові в 1865 р. Дворянська родина Любарських належала до парафіян П'ятиницької церкви м. Чернігова. На сьогодні в ДАЧО виявлено два формулярні списки М. Любарського: від

¹⁵ Тут і далі збережено орфографію оригіналу. Автори статті, використовуючи вельми змістовний опис маєтку боржника, мали на увазі, що це надає зацікавленому читачеві або досліднику інформацію про статки родини Скоропадських на теренах Чернігівщини.

¹⁶ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 3. Спр. 735. Арк. 1–16.

¹⁷ Там само. Ф. 127. Оп. 14а. Спр. 224. Арк. 36.

¹⁸ Нижник Л. Метричні книги П'ятиницької церкви 1899–1919 рр. як джерело інформації про становий склад парафіян. *Чернігівські старожитності*. Чернігів, 2020. № 6. С. 104–105.

¹⁹ Доценко А., Ванжула О. Некрополь Єлецького монастиря. *Чернігівські старожитності*. Чернігів, 2010. Вип. 3. С. 110, 113.

²⁰ Степанова О. Нагороджені орденом святого Станіслава. *Чернігівські старожитності*. 2010. Вип. 3. С. 147–150.

²¹ Памяти покойного В.С. Гортинского. *Черниговские губернские ведомости*. 1889. № 37. 11 мая. С. 1.

1838 і 1847 рр. Вражає, наскільки життєвий шлях лікаря насичений незвичайними подіями, до яких він був безпосередньо причетним. Формулярний список про службу на посаді інспектора лікарняної управи штаб-лікаря колезького радника і кавалера Любарського від 1838 р. детально розповів про його лікарську кар'єру. Так, після вивчення в Чернігівській семінарії курсу предметів по класу філософії, він вступив до Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, з якої, по завершенню повного курсу медичних наук, 24 травня 1815 р. був випущений лікарем першого відділення. Того ж року, місяця й числа М. Любарський поступив на дійсну службу обласним лікарем на півострів Камчатку, де, по праву, Височайше дарованому нагороджувати чинами їдучих до сибірських губерній на службу, 19 серпня 1815 р. отримав чин титулярного радника із половинним жалуванням у 600 руб. 17 лютого 1819 р. за влаштування в цьому краї лікарень та відкриття «дії цілющої сили мінеральних джерел», М. Любарського, по представленню начальника Камчатки Г. Рихарда, нагороджено чином колезького асесора й премією в 1200 руб.²²

За більш ніж п'ятилітнє служіння на Камчатці, втрату здоров'я й знищення «любо-страстного яда» між жителями Камчатки, 13 березня 1822 р. лікаря нагородили орденом Святої Анни 3-го ступеня та премією в 1200 руб.²³

Архівне джерело наводить цікавий факт з кар'єри Любарського в якості військового лікаря. На півострові Камчатці Любарський перебував до 10 жовтня 1821 р. І того самого року, місяця й числа він був направлений у Північну експедицію навколо світу, до якої входило двоє військових суден (шлюпів «Благонамеренный» і «Открытие») під командуванням капітан-лейтенанта і кавалера Васильєва²⁴.

15 вересня 1822 р. після завершення експедиції М. Любарський повернувся на цивільну службу. За особливі труди під час вояжу навколо світу до Північного полюса 7 лютого 1823 р. він був нагороджений орденом Св. Рівноапостольного князя Володимира 4-го ступеня з додатковим жалуванням, яке він отримував на флоті – 600 руб.²⁵

3 березня того ж року М. Любарського призначили в чернігівський богоугодний заклад відомства «Приказ общественного призрения». За вислугою трьох років у лікарському званні 5 жовтня 1823 р. його підвищили до звання штаб-лікаря першого відділення зі старшинством. Кар'єра лікаря в цивільному відомстві була успішною. Так, за вислугу років, 8 січня 1824 р. М. Любарський отримав чин надвірного радника зі старшинством²⁶.

8 січня 1830 р. шанований лікар був нагороджений чином колезького радника зі старшинством, а 22 серпня 1832 р. за 15 років бездоганної служби – знаком відзнаки. 26 серпня 1835 р. М.С. Любарського нагороджено орденом Святого Станіслава 3-го ступеня, і, нарешті, за більш ніж двадцятирічну бездоганну й сумлінну службу, зверх отриманого жалування із 800-рублевого окладу, – половинним пенсіоном по 400 руб. в рік, що відбулось 27 листопада того ж року.

За представленням керівництва, 17 червня 1837 р. Мойсей Степанович Любарський «помещен в должность» інспектора Чернігівської лікарняної управи²⁷.

Оскільки формулярний список від 1838 р. є складовою справи по представленню управи про нагородження інспектора М. Любарського за вислугу років чином статського радника, справа має загальний висновок: Любарський перебуває на службі понад 20 років, упродовж якої облаштував на Камчатці лікарні, відкрив і дослідив там мінеральні джерела, викоренив «любострастныя» хвороби, служив лікарем у навколосвітній морській експедиції 1822 р. і під час плавання до Північного полюса, понад 14 років був лікарем при «Заведеніях Черниговскаго Приказа общественного призрения», де протягом року лікував до 250 хворих цивільних та військових нижчих чинів різних команд²⁸.

Другий формулярний список, від 1847 р., репрезентує Мойсея Степановича Любарського вже як статського радника, інспектора лікарняної управи й штаб-лікаря, а саме, що він віросповідання православного, жалування отримував 457 руб. 51 коп., а також додат-

²² ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 5972. Арк. 1–14.

²³ Там само. Арк. 8.

²⁴ У 1819–1822 рр. відбулось навколосвітнє плавання на шлюпах «Открытие» (командир – М.Н. Васильєв) та «Благонамеренный» (командир Г.С. Шишмарьов). Судна вийшли із Кронштадта і, досягнув Бразилії, пройшли до Сіднея (Австралія) через Атлантичний та Індійський океани, а звідти – до Берингового проливу. Мореплавця була описана частина узбережжя Північно-Східної Азії і частина берегів Аляски, відкрито декілька островів. Експедиція повернулась до Кронштадта, обігнувши Південну Америку (Бриг. Д. Експедиция шлюпов «Открытие» и «Благонамеренный». *Военное обозрение*. 2018. 15 августа. URL: <https://topwar.ru/145528-jekspedicija-shljupov-severnoj-divizii-otkrytie-i-blagonamerennyj.html>).

²⁵ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 5972. Арк. 9.

²⁶ Там с амо. Арк. 10.

²⁷ Там само. Арк. 1–14.

²⁸ Там само. Арк. 1–14

кові гроші: за вояж навколо світу 171 руб. 54 коп. і за 30 років пенсії 457 руб. 54 коп. У розділі про службу – тільки примітка «Перемен не было»²⁹.

18 квітня 1865 р. «Черниговские губернские ведомости» опублікували важливу інформацію: «Дополнением к Высочайшему приказу по Министерству Внутренних Дел, 4 Апреля сего года, произведен за отличие в Действительные Статские Советники Инспектор Черниговской Врачебной Управы, Штаб-Лекарь, Статский Советник Любарский»³⁰. Саме тоді виповнилось 50 років його лікарського служіння.

Улітку 1865 р. високошанованого лікаря урочисто привітали в Чернігові з нагоди ювілею: напевно, перипетії життя М. Любарського, сповненого надзвичайних подій, багаторічна сумлінна праця викликали в чернігівців високу повагу до нього. Як у 1896 р. розповів В. Хижняков в «Краткой записке об основании Черниговской женской гимназии», з її відкриттям співпало святкування п'ятдесятиліття служби лікарського інспектора Любарського, і місцеві лікарі, бажаючи вшанувати ювіляра, зібрали між собою 1000 руб. і віддали їх гімназії для створення стипендії Любарського³¹. «Черниговские губернские ведомости» у 1865 р. розповідали про це більш детально: у засіданні тимчасового комітету, що опікувався відкриттям у Чернігові жіночої гімназії, було прочитане звернення до губернатора, за підписом 16 осіб медичного відомства. У ньому йшлося про те, що 9 червня 1865 р. виповнювалось п'ятдесят років сумлінної та бездоганної праці вельмишанованого інспектора Чернігівської лікарняної управи Мойсея Степановича Любарського. Лікарі Чернігівської губернії, проникнуті почуттям поваги до його благородства і безкорисності на такому тривалому службовому поприщі, вдячні за батьківське піклування його о підвідомчих лікарях, вдячні за постійне – «радушное» – спілкування, в якому він завжди достойним чином і з повною повагою «к сословию» зумів поєднати значення влади з істинним розумінням колегіальних відносин, відтак лікарі склали, з дозволу виконуючого обов'язки Чернігівського губернатора Платона Олександровича Шатохіна, добровільну підписку, яка на час звернення досягла 767 руб. (капітал складатиме тисячу рублів).

Знаючи про щоденне співчуття Мойсея Степановича справам благодворіння, лікарі вирішили зібрану суму віддати на створення стипендії при маючій відкритися жіночій гімназії, із тим, щоб на честь ювіляра Попечительська Рада жіночої гімназії звільнила від сплати за право навчання двох учениць бідного стану, надаючи при житті ювіляра право вказувати йому самому на цих осіб³².

Нагадаємо, ювілей святкував лікар, який досяг 75-річного віку. На жаль, на зламі 1866–1867 рр. він пішов із життя, про що було повідомлено в «Особом прибавлении» к «Черниговским губернским ведомостям» від 3 січня 1867 р.: «1 января скончался в Чернигове губернский врачебный инспектор, отставной действительный статский советник Моисей Степанович Любарский»³³.

До речі, родина Любарських до початку 30-х років XIX ст. належала до парафії Стрітенської церкви, яка саме в цей час згоріла, а оскільки згорілий храм не відновлювали, її парафіяни стали прихожанами П'ятницької церкви³⁴. За звичаями того часу, будь-який релігійний обряд міг виконуватися тільки в парафіяльній церкві, до якої належала людина. Тому, як засвідчило «Особое прибавление» к «Черниговским губернским ведомостям» від 5 січня 1867 р.: «4 сего января, в Чернигове ... в церкви Св. Параскевы, совершено отпевание тела скончавшегося 1 сего января отставного действительного статского советника Моисея Степановича Любарского. Тело покойного предано земле в Троицком монастыре»³⁵.

Вивчаючи життєвий шлях цієї видатної людини, авторів не залишало відчуття того, що прізвище «Любарський» якимось чином пов'язане не тільки з П'ятницькою церквою, а й з історією інших архітектурних пам'яток Чернігова, його старовинною забудовою.

І ось воно: «Троїцько-Іллінський монастир». Сучасні дослідники Іллінської церкви та її некрополя стверджують, спираючись на церковні джерела та архітектурно-археологічні дослідження, що, починаючи від 1787 р., коли церкву перетворено на парафіяльну, біля неї почав формуватися некрополь. Періоди його формування збігалися з часом, коли храм був діючим. Перший із них (1787–1840 рр.) репрезентований, серед інших поховань, «цег-

²⁹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2063. Арк. 1–7; Ф. 128. Оп. 1. Спр. 6061. Арк. 1–3.

³⁰ Часть официальная. Отдел первый. Дополнением к Высочайшему приказу по Министерству Внутренних дел, 4 Апреля сего года. *Черниговские губернские ведомости*. 1865. № 16. 18 апреля. С. 1.

³¹ Хижняков В. Краткая записка об основании Черниговской женской гимназии. *Черниговские губернские ведомости*. 1896. № 979. С. 2–3.

³² Журнал заседаний Временного Комитета, учрежденного для обсуждения вопроса об устройстве в Чернигове женской гимназии. *Прибавление к Черниговским губернским ведомостям*. 1865. № 16. 18 апреля. С. 45–46.

³³ *Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям*. 1867. № 1. 3 января. С. 2.

³⁴ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3341. Арк. 8.

³⁵ *Особое прибавление к Черниговским губернским ведомостям*. 1867. № 3. 5 января. С. 1.

ляною каплицею над склепом колезького радника Д.І. Гінтера (1831 р.) та його нащадків»³⁶.

Саме ця каплиця стала невід'ємною частиною побудованої у 1908–1912 рр., поряд зі стародавньою Іллінською церквою, дзвіниці. Спостереження за будівництвом узяв на себе добре знайомий губернський архітектор і інженер Д.Д. Афанасьєв³⁷.

У 1985 р., під час архітектурно-археологічних досліджень на території монастиря за участі архітектора, археолога й красензавця А.А. Карнабеда, було виявлено надмогильну плиту-дошку (р. 44,6* 32,5 см.), виконану з кольорового металу. На прямокутній бронзовій, облямованій рамкою із позолоченим орнаментом, плиті вигравіруваний напис:

«Здѣсь погребены

Коллежскій Совѣтникъ и Кавалеръ Давидъ Ивановичъ Гинтеръ,
скончавшійся 8 Декабря 1831 г. Житія Его было LXVIII лѣтъ»³⁸

и

Внуки Его Любарскіе, младенцы:

Владиміръ родившійся 11 Марта 1831 г. умершій 8 Марта 1832.

Михаилъ родившійся 29 Августа 1834 г. умершій 9 Февраля 1836.

Викторъ родившійся 12 Апреля 1836 г. умершій 11 Июля 1838.

Здесь же погребена супруга его Елеонора Леонтьевна, скончавшаяся 17 сентября 1839 г. Житія Ея было 54 года»³⁹.

За відсутності документів, які б слугували прямим підтвердженням, маючи лише непрямі докази, які додаємо нижче, можна все ж упевнено стверджувати: «Каплиця Д.І. Гінтера» – це родинне поховання декількох членів родин відомих лікарів, які протягом тривалого часу працювали в місті й майже пів століття очолювали Чернігівську лікарняну управу, а саме родин Давида Івановича Гінтера та Мойсея Степановича Любарського.

Найперша за часом архівна справа, де бачимо обидва прізвища: «Гінтер» і «Любарський» – це листування канцелярії цивільного губернатора з Чернігівською лікарняною управою про надання формулярних списків медичних чиновників за 1823 р. Як впливає зі змісту справи, списки було представлено «во исполнение Предложения бывшего Черниговскаго Гражданскаго Губернатора и Кавалера барона Френздорфа от 9-го сентября 1810 г. последовавшего»⁴⁰. Самих списків, на жаль, у складі справи немає. Але зберігся опис «формулярным списком, посылаемым из Малороссийской Черниговской Врачебной Управы ... за 1823 г.»⁴¹.

У переліку названо 15 посад і, відповідно, стільки ж прізвищ чиновників (без ініціалів), з-поміж них: «1. Инспектора доктора надворного советника Гинтера, 2. Оператора штаб-лекаря коллежского советника Малахова. 3. Акушера штаб-лекаря коллежского советника Стефановского»⁴², а всього названо 15 посад і прізвищ, у т. ч. «письмоводителя» і медичних чиновників 11-ти повітів. Перелік підписано інспектором Гінтером, оператором Малаховим і акушером Стефановським. В опису-переліку відсутнє прізвище «Любарський», хоча відомо, що від 1822 р. він уже працював у Чернігові. Через це документу передує цікаве уточнення, підписане Гінтером (оскільки одного формулярного списку він не додав до інших): «... докладываю при том, что лекарь Черниговских богоугодных заведений Коллежский Ассесор Любарский объяснил: список службы его находится в канцелярии Гражданского Генерал Штаб-Доктора, составит же онный вновь нечего не помнит времени получения Наград и Чинов»⁴³.

Інша справа, де згадується Давид Іванович Гінтер, – суто приватного характеру й не стосується головних подій його життя та праці, хоча й цікава з погляду вивчення звичаїв епохи кріпацтва. Важливо, що вона – від січня 1817 р., у ній згадано самого інспектора Гінтера та його дружину, тобто в той час, коли йому виповнилося 54 роки, і він очолював Чернігівську лікарняну управу⁴⁴.

³⁶ Руденок В. Некрополь чернігівського Троїцького-Іллінського монастиря. Антоній Печерський, його доба та спадщина. Чернівці, 2003. С. 28–29.

³⁷ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр. 1984. Арк. 1–8.

³⁸ 68 років.

³⁹ Універсальний паспорт на надмогильну плиту каплиці (дзвіниці) Іллінської церкви (дошка-плита). Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». КН-1226, ПЕ-202.

⁴⁰ Довга затримка з наданням цього списку пояснюється, імовірно, тим, що розслідувалось вбивство губернатора. Іван Васильович Френздорф був убитий 22 квітня 1813 р. у віці 55 років, у себе вдома злочинцем Купчинським, який «нанес йому до 13 смертельных ран»: ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 1157.

⁴¹ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 2. Спр. 86. Арк. 1–2.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 1865. Арк. 1–5.

У формулярних списках М.С. Любарського, призначеного інспектором 1837 р., окрім ретельно виписаних подій його лікарської служби, є розділи, що буквально кількома реченнями розповідають про його родину та статки.

Так, у списку від 1838 р. бачимо: «Штаб-лекарь в должности Инспектора Черниговской Врачебной управы. 48 лет от роду. Из дворян. Родовое имение. Есть, но еще не разделенное. Жена (родовое, благоприобретенное). Не имеет. Женат. Имеет дочь Александру 5 лет и сына Виктора 2-х лет. Находятся при родителях. Жена Евангелического, а дети Греко-Российского исповедания»⁴⁵. Дивує відсутність у списку повних даних про дружину. У рукопису ж про дітей привертає увагу те, що позначений вік сина виправлений (одиниця на двійку). Ця архівна справа недовга за часом створення: розпочата 4 березня й закінчена 27 серпня 1838 р. Як відомо, остаточне будь-яка справа формується пізніше, ніж документи, представлені в ній. Тому виправлення цифри віку дитини пояснюється просто: список укладався заздалегідь до дня народження сина, а завершений, вочевидь, напередодні (12 квітня), тому й з'явилося виправлення⁴⁶. На превеликий жаль, Віктор Любарський помер 11 червня 1838 р. у віці 2 років і 2 місяців.

Наступний формулярний список, від 1847 р., надає таку інформацію: «Статский Советник Моисей Степанов сын Любарский. Инспектор Черниговской врачебной управы, Штаб-лекарь, 57 лет. Из дворян. Родовое имение: Есть, но еще не разделено с ... (не дописано). Благоприобретенное: Деревянный Дом и крестьян мужского пола пять душ. Родовое крестьян мужского пола четыре души. Вдов, имеет дочерей: Александру 15 лет и Ольгу 11 лет. Обе находятся при нем. Вероисповедания православного»⁴⁷. Тобто, на жаль, дружина М. Любарського (у дівочтві Гінтер) померла в період між 1838 і 1847 рр., залишивши сиротами дочок. Оскільки всі близькі родичі: мати, батько та сини – поховані в родинному склепі, імовіріше, вона також була похована разом із ними.

Питання, де саме в Троїцькому монастирі похований М.С. Любарський, потребує подальшого дослідження, оскільки метричні книги того часу не збереглися. У ДАЧО є справа, зміст якої – запит канцелярії так званого «Капитула орденів Министерства Императорского двора» даних про статського радника М.С. Любарського, Кавалера ордена Св. Станіслава, «если же имеется сведение о его смерти, то доставить только это сведение» (запит від 1876 р., уже після його смерті). Метричний випис «о времени смерти и погребении» М.С. Любарського «препроводили» до Капітула, як зазначено в справі⁴⁸. На жаль, його копію до справи не додали, і питання щодо місця поховання М.С. Любарського залишається відкритим.

Як свідчать декілька архівних справ, починаючи від 1841 р. і протягом 1841–1849 і 1854 рр., будинок М.С. Любарського винаймали для «квартирования в доме его Управы»⁴⁹. Садиба (чималенька, як побачимо далі) вимагала постійного нагляду, до того ж оренда давала додаткові прибутки осиротілій родині. Оренду продовжили до кінця служіння інспектора, і саме в будинку Любарського «исправлял должность оператора и присутствовал во врачебной Управе в качестве члена ея»⁵⁰ з 1857 по 1858 рр. відомий міський лікар А.В. Ходот.

Після смерті батька його дочка Олександра Любарська (в заміжжі Томар) вирішила продати родинну садибу й розмістила інформацію про неї в розділі приватних оголошень у «Черниговских губернских ведомостях» за 1867 р.: «Продается за 12-ть тысяч руб. сер[ебром] в Чернигове, по Гончей улице, усадьба, принадлежащая наследникам Действительного Статского Советника Любарского, состоящая из двух домов, из коих один на улицу о 10-ти комнатах, кладовой, гардеробной, винного погреба, другой во дворе о 7-ми комнатах, маленькой кладовой, погребке и мезонине в две комнаты; при домах этих имеются службы: кухня в две комнаты, одна с плитой, другая с варистой печью, экипажный сарай, конюшня на 8 лошадей, амбар с закромами, ледник и сад фруктовый, выходящий на три улицы. Все означенные постройки в порядке и не требуют фундаментальных поправок. Желющие могут адресоваться письменно в Полтавскую губернию, город Пирятин, деревню Семеновку, на имя Петра Васильевича Томара»⁵¹. Додамо, що прізвища Томар та Любарських бачимо в книгах-переліках знатних дворянських родин⁵². До речі, іс-

⁴⁵ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 5972. Арк. 3–4.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2063. Арк. 1–7.

⁴⁸ Там само. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 7293. Арк. 1–4.

⁴⁹ Там само. Ф. 179. Оп. 1а. Спр. 2002. Арк. 1–2; Спр. 2278. Арк. 1–2; Спр. 3104. Арк. 1–2; Спр. 3107. Арк. 1–2.

⁵⁰ Там само. Ф. 127. Оп. 14а. Спр. 224. Арк. 5–11.

⁵¹ Частные объявления. Прибавление к Черниговским губернским ведомостям. 1867. № 6. 5 февраля. С. 1.

⁵² Алфавітний список українських шляхетських родів. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

торія грецько-козацького роду Томар, включаючи родину Петра та Олександри⁵³, гідна окремої розвідки.

Цікаво, що ім'я Любарського виявилось пов'язаним з історією ще одного навчального закладу Чернігова, і оголошення про продаж садиби зіграло тут не останню роль. Майже в той самий час, коли в Чернігові було відкрито жіночу гімназію, Чернігівська єпархія за-снувала ще один навчальний заклад – Філаретівське жіноче єпархіальне училище. Це відбулося 30 січня 1866 р. Велику, найбільшу на той час у Чернігові споруду для училища звели лише через 20 років по тому. А тоді, у 60-х рр. XIX ст., для нового навчального за-кладу було придбано невеликий дерев'яний Будинок дворянського зібрання з двома флі-гелями й садибою, побудований 1834 р. на розі Гончої та Стрітенської вулиць⁵⁴, який ще в 1863 р. вторгували за 9 тис. руб.

Ситуація з приміщенням ускладнилася, коли кількість учениць єпархіального училища збільшилась у 4 рази: «В начале 1870 г. стали хлопотать о покупке соседнего с училищем дома наследников Д.с.с. доктора Любарского. 25-го апреля 1870 г. последовало Высочай-шее соизволение на приобретение усадьбы»⁵⁵. Остаточно садибу придбали за 7 тис. руб., і щонайменше на наступні 10 років вона стала частиною комплексу будівель жіночого єпархіального училища⁵⁶.

Маємо також підтвердження цього факту від самої спадкоємиці, Олександри Томар. Воно міститься в протоколах двох архівних справ, які виникли у зв'язку зі спірною ситуа-цією щодо нестачі деяких бланків та медичних інструментів через відсутність керівництва лікарняною управою після смерті М. Любарського. Під час прийняття інспектором Гор-тинським від спадкоємців Любарського майна лікарняного відділення, присутні були ко-лишній член лікарняної управи акушер Редько та титулярний радник Петро Васильович Томар в якості спадкоємця колишнього губерньського лікарського інспектора Любарсько-го. Претензії було знято, у тому числі й через велику давність купівлі інструментарію. Гортинський зазначив: «Наследница же Любарского, дочь его, жена землевладельца Пол-тавской губернии Александра Тамара»⁵⁷ представила отзыв, что следуемые за инструменты ... деньги были взыскиваемы и взысканы с имущества отца ее, которое заключалось в до-ме, находящемся в Чернигове ... проданном под духовное училище, что и доказывает полную свободу от всякого рода казенных взысканий, без чего не было бы допущено совершение продажного акта»⁵⁸.

Давно вже немає ні дерев'яного Будинку дворянства, ні будинку М. Любарського, які дуже постраждали під час пожежі 1879 р.⁵⁹ Не збереглася навіть велична кам'яна споруда Жіночого єпархіального училища, під час довготривалого будівництва якої, серед інших церков губернії, надала допомогу в розмірі 600 руб. і П'ятницька церква м. Чернігова⁶⁰. На жаль, постраждала під час Другої світової війни будівлю остаточно розібрали вже в мирні часи, як і, наприклад, дзвіницю П'ятницької церкви.

Але пам'ять про історію чернігівських пам'яток і про видатних особистостей, пов'яза-них із ними, залишилася назавжди. Закономірно постає питання як у науковців, так і в усіх небайдужих до історії стародавнього Чернігова та, зокрема, церкви Параскеви: яка ж доля спіткала родини, життя яких виявилось тісно пов'язаним із П'ятницькою церквою, а саме – нащадків Ходотів-Далинських і Гінтерів-Любарських-Томар? Може, відгукнеться хтось із краєзнавців чи далеких нащадків, і ці покоління чернігівців не загубляться у вирі нашої складної історії? Дослідження тривають.

References

Dotsenko, A., Vanzhula, O. (2010). Nekropol Yeletskeho monastiria [Necropolis of the Yelets monas-tery]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquity*, 3, P. 113–116. Chernihiv, Ukraine.

⁵³ Модзалевський В.Л. Томари. *Малоросійський родословник* / Ред. кол.: В.В. Кривошея, В.В. Томазов, С.В. Шур-ляков; Упоряд. С.В. Шурляков. Українське генеалогічне товариство; НАН України. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. 1996. Т. V. Вип. 1. С. 58–76.

⁵⁴ План м. Чернігова 1834 р. *Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського*. ВФ 4278-6 фото-копія плану.

⁵⁵ Степанова. О. Філаретівське жіноче єпархіальне училище та його будівничі. *Чернігівські старожитності*. 2009. Вип. 2. С. 297–303.

⁵⁶ Сьогодні це ділянка, де розташований Інститут пенітенціарної служби, між вул. Коцюбинського, Гончої, Про-спектом Перемоги та Мстиславської.

⁵⁷ Тут і в інших документах варіюється прізвище «Томар».

⁵⁸ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 4в. Спр. 86. Арк. 76–78.

⁵⁹ Историческая записка 1886–1916 г. *Вера и жизнь*. 1916. № 11–12. С. 86–87; *Черниговские епархиальные извест-тия*. 1886. № 20. С. 661–677.

⁶⁰ Список церквей, предоставивших деньги для строительства женского епархиального училища. *Прибавления к Черниговским епархиальным известиям*. 1881. № 45. С. 828–831.

Nyzhnyk, L. (2020). Metrychni knyhy Piatnytskoi tserkvy 1899–1919 rr. yak dzherelo informatsii pro stanovy sklad parafiiian [Metric books of the Pyatnitska church of 1899–1919 as a source of information on the social class of the parishioners]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquity*, 6, P. 103–110. Chernihiv, Ukraine.

Rudenok, V. (2003). Nekropol chernihivskoho Troitskoho-Illinskoho monastyria. Antonii Pecherskyi, yoho doba ta spadshchyna [The necropolis of the Chernihiv Trinity-Ellen monastery. Anthony of the Caves, his time and legacy]. Chernihiv, Ukraine.

Stepanova, O. (2009). Fylaretyvske zhynoche yeparhyalne uchylshche ta yoho budyvnychi [The Filaret's women diocesan school and it's buidiers]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquity*, 2, P. 297–303. Chernihiv, Ukraine.

Stepanova, O. (2010). Nahorodzeni ordenom Sviatoho Stanyslava [Those who were decorated with an order of St. Stanyslav] *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquity*, 3, P. 147–150. Chernihiv, Ukraine.

Нижник Людмила Михайлівна – молодша наукова співробітниця Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Nyzhnyk Lyudmila – junior researcher of the National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: f11369@ukr.net

Степанова Олена Леонідівна – краєзнавиця (Чернігів, Україна).

Stepanova Olena – local historian (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: S11120299@gmail.com

FAMILIES OF FAMOUS CHERNIHIV DOCTORS OF THE 19th c. – PARISHIONERS OF THE PYATNITSKA CHURCH

Purpose of the research is to circulate local history material related to the parishioners of the Pyatnitska church of the 19th c., in particular, the Dalinsky-Khodoty and Hinter-Liubarsky families. **The scientific novelty** of the publication is based on the use of newly discovered archival sources, analyzed on the basis of the principles of historicism, objectivity and comprehensiveness. **Conclusions.** The used source base made it possible to attribute the «mortage tombstone» of the Hintery-Liubarsky chapel, to find out some features of the lives of famous Chernihiv doctors and their families based on the documents of the State archive of the Chernihiv region. The provided information expands knowledge about peculiarities of medical education and medical service in the first half of the 19th c., complements the data on the necropolis of the Yeletsy monastery and the Illia church.

Key words: Pyatnitska church, metric books, formulary lists, doctors, Khodoty cossack family, Hintery-Liubarsky noble families, the necropolis of the Yeletsy monastery and the Illia church, the «mortage tombstone» of Hintery-Liubarsky, government employees, «The table of ranks...».

Дата подання: 16 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 21 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нижник, Л., Степанова, О. Родини відомих лікарів Чернігова XIX ст. – парафіяни П'ятницької церкви. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 79–88. DOI: 10.58407/litopis.250105.

Цитування за стандартом APA

Nyzhnyk, L., Stepanova, O. (2025). Rodyny vidomykh likariv Chernihova XIX st. – parafiiany Piatnytskoi tserkvy [Families of famous Chernihiv doctors of the 19th c. – parishioners of the Pyatnitska church]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 79–88. DOI: 10.58407/litopis.250105.

Любов Шара

●

ПІКЛУВАННЯ ПРО БІЖЕНЦІВ І ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЯК ВАЖЛИВА ОПЦІЯ В РОБОТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ (за матеріалами «Черниговской земской недели», серпень–листопад 1915 р.)¹

DOI: 10.58407/litopis.250106

© Л. Шара, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4921-4718>

Мета статті спрямована на вивчення за матеріалами «Черниговской земской недели» значимого напрямку в діяльності громадського управління Чернігова – турботи про переміщених осіб, яку здійснювало десяте міське попечительство упродовж серпня–листопада 1915 р. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності; **методи** корелюються з анонсованою метою, є загальнонауковими (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичними (історико-системний, порівняльно-історичний). **Наукова новизна** зумовлена потребою усебічного вивчення досвіду піклування органами міського самоврядування Чернігова про біженців і переселенців у роки Першої світової війни.

Проаналізувавши наявну інформацію, можемо зробити такі **висновки**. Перша світова війна порушила усталений ритм діяльності інституцій громадського управління Чернігова. Новим викликом для них стала турбота про вимушено переміщених осіб, які невпинно прибували до міста, інтегруючись у його громаду, чи зупиняючись для перепочинку перед подальшою евакуацією на схід. Щоб полегшити їхнє становище, думці ухвалили рішення про створення 10-го міського попечительства, зобов'язавши його опікуватися мігрантами. Фінансове підґрунтя для його діяльності не обмежувалося лише відрахуваннями з муніципального бюджету, а й передбачало членські внески попечительства, службовців губернської земської управи, асигнування військового відомства й прибутки від проведення благодійних розважальних заходів.

Попечительство виконувало роль структури, завдяки якій міська дума Чернігова цілеспрямовано допомагала біженцям облаштуватися на новому місці на тривалий час або продовжити евакуацію вглиб країни. Забезпечували їх житлом, продовольством, одягом, предметами першої необхідності. Допомогали з працевлаштуванням, розшуком родичів, матеріально підтримували тих, хто вирішив мігрувати далі. На жаль, затяжний характер війни й зумовлена нею економічна криза гальмували ініціативи гласних громадського врядування, ставали на заваді повноцінній допомозі біженцям, утім, вона була для них порятунком у тяжких життєвих обставинах.

Ключові слова: міське самоврядування, попечительство, біженці, пожертви, благодійні заходи.

Громадське управління Чернігова, збудоване на фундаменті закону 1870 р., переформатоване Положенням 1892 р. та низкою доповнень початку ХХ ст., змінювалося за чисельними, віковими, соціальними параметрами своїх депутатів (гласних), за обширами господарської та фінансової самостійності, за рівнем контролю зі сторони інституцій державної влади, характером взаємин із земським самоврядування і, звісно, за напрямками діяльності.

Потужним викликом для Чернігівської міської думи стала трагічна сторінка в життєписі українських земель – Перша світова війна 1914–1918 рр., – у результаті якої кардинально перенацілився вектор розвитку багатьох країн і народів. Ейфорія загального збудження й переможних настроїв в Російській імперії швидко змінилася жакливою реальністю затяжного воєнного конфлікту, породивши до того незнані проблеми в соціально-економічній царині. Однією з них, – напевно, найскладнішою та багатоаспектною, – стали біженці, коли безкінечні хвилі нещасних людей, змушених залишити рідні домівки, самостійно рушили подалі від бойових дій або ж їх централізовано евакуювали чи депортували.

¹ Стаття виконана в рамках науково-дослідної роботи, що здійснюється на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин НУЧК імені Т.Г. Шевченка за темою: «Актуальні проблеми всесвітньої історії та міжнародних відносин в регіональному та глобальному вимірах» (Державний реєстраційний номер: 0124U003563).

Потрапивши в ситуацію матеріальної та моральної скрути, переміщені потребували продуктів харчування, предметів першої необхідності, одягу, взуття, усього того, щоб елементарно вижити й облаштувати нехитре своє повсякдення на новому місці чи мати змогу продовжити евакуацію на схід. Забезпечення їх елементарними речами, полегшення побуту й допомога в подальшій міграції стали невід'ємним компонентом у роботі Чернігівської міської думи. З огляду на виклики сьогодення, історичний досвід не втрачає своєї актуальності, дозволяючи у порівняльній площині розгледіти сильні й слабкі сторони в комунікуванні виборної влади з біженцями та переселенцями під час війни.

Діяльність громадського управління Чернігова упродовж 1914–1918 рр. вже потрапляла в поле зацікавленості науковців. На тлі загальної характеристики Чернігівської губернії в означений час побіжно фокусувалося й на заходах, здійснюваних міським врядуванням самостійно або суголосо із зємством чи губернською адміністрацією. Ідеться про розвідки О. Коваленка, О. Рахна, А. Подвербного та інших². Окремі сюжети соціально-економічного життя Чернігово-Сіверщини періоду Першої світової війни, «біженства» як масового явища прописані у ґрунтовних дослідженнях Л. Жванко та В. Качмало³. Проте ми не маємо комплексної праці, цілком присвяченої піклуванню Чернігівського громадського управління про біженців протягом 1914–1918 рр.

Отож мета нашої розвідки полягає в тому, щоб, спираючись на матеріали «Черниговской земской недели» за серпень–листопад 1915 р., дослідити значиму опцію в діяльності громадського управління Чернігова – турботу про переміщених осіб, яку здійснювало 10-те міське попечительство.

Ідею організації попечительства анонсували, зважаючи на збільшення числа людей, які прибули з районів активних бойових дій та потребували допомоги. У липні 1915 р. в Чернігові отримали притулок понад 2 тис. осіб із Люблінської та Холмської губерній⁴. Станом на 1 серпня того ж року в місті перебували 1828 осіб, із яких 698 дорослих і 299 дітей розмістили в будівлі цегельного заводу, на заводі Хавіна – відповідно 441 і 210 осіб, на подвір'ї Вільного пожежного товариства – 127 дорослих і 53 дитини⁵.

Переміщеними особами опікувалися дев'ять благодійних попечительств, фінансово допомагаючи за рахунок спеціального воєнного фонду, пожертв від людей, небайдужих до чужого горя. Гласні виборного управління й добровольці, поміж яких С. Серебряков, М. Бодаєв, С. Масютіна, З. Добржанська, Н. Заостровська, А. Барановський, постачали продукти харчування. Однак Чернігівська міська дума завважила нагальну потребу створити під власною егідою структуру, яка би цілеспрямовано турбувалася про облаштування побуту біженців. Імовірно, вагомим спонукальним стимулом став факт скрутного побуту мігрантів у тимчасовому прихистку на Болдиних горах (історична місцевість у Чернігові). Вказувалося, що «вони харчувалися винятково лише кашею з Троїцького монастиря, без хліба, чаю та молока; їм не давали дров на варіння їжі та кип'ятіння води»⁶.

Відтак думці проголосували рішення заснувати міське 10-те попечительство про біженців і переселенців (ідеться про тих, хто самостійно втік від війни й тих, кого централізовано евакуювали). Задля цього обрали попечительську раду, очільником якої став інженер С. Серебряков, заступником – Д. Країнський. Персональний склад налічував 12 осіб: Н. Костров, А. Барановський, М. Імшенецький, І. Дзвонкевич, Б. Камінер, Є. Мавляко, М. Бодаєв, Н. Мглинцев, Владикін, З. Добржанська, Н. Заостровська та Л. Красовська⁷. До того ж у раду увійшли 2 представники від санітарного відомства й по одному – від місцевих національних громад: польської та єврейської. Діяльність ради мала характеризуватися відкритістю й прозорістю. Засідання дозволяли відвідувати усім охочим із правом внесення пропозицій. За потреби на зібрання могли запрошувати фахівців різних галузей.

31 липня 1915 р. відбулася перша нарада 10-го попечительства, на якій чітко окреслили мету роботи, узгодили організаційні моменти. Відвідали її 225 осіб, що вказувало на

² Чернігівська губернія у роки Першої світової війни: Документи і матеріали / [Упорядники: О.Б. Коваленко, О.М. Потапенко, О.Я. Рахно]. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Кн. 1. 360 с.; Коваленко О., Рахно О. Чернігівщина в роки Першої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2018. № 6. С. 141–157; Подвербний А. Громадське життя Чернігова на початку I Світової війни (за матеріалами преси). *Сіверянський літопис*. 2012. № 5–6. С. 164–172; Його ж. Робота Чернігівської міської думи на початку I Світової війни (за матеріалами преси). *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 62–68; Шара Л. До питання про повсякденні справи чернігівського міського самоврядування під час Першої світової війни (за матеріалами 1916 р.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 33–40 та інші.

³ Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Харків: Апостроф, 2012. 568 с. та інші; Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2011. № 4. С. 238–246.

⁴ *Черниговская земская неделя* (далі – ЧЗН). 1915. № 32. С. 4.

⁵ Там само. № 37. С. 4.

⁶ Там само. № 33. С. 5.

⁷ Там само. № 32. С. 4.

живий інтерес до справи допомоги біженцям⁸. Як слушно зауважила Любов Жванко, біженство стало каталізатором для української громади, випробуванням її ментальності, яка довела здатність надати допомогу, притулок, зігріти добрим словом сотні тисяч вигнанців без різниці статі, віку, етнічної приналежності. У свідомості українців то були знедолені нещасні люди⁹.

Справді, таке співчуття місцевих громад до переміщених осіб підтверджується й описом одного із благодійних заходів у Чернігові – 29 травня 1915 р., коли організували триденний збір коштів для допомоги «мирному населенню, яке постраждало від воєнних дій, незважаючи на національність та віросповідання». На шпальтах «Черниговской земской недели» зафіксовано, що в перший же день працювали 200 пар збирачів пожертв, переважно учні закладів середньої освіти, які мали кухлі. Вони ходили вулицями міста й пропонували купити квіти, листівки, емблеми. Наголошувалося на активності городян, завдяки цьому «перший день збору минув дуже жваво і можна вважати з великим матеріальним успіхом»¹⁰.

На другий день збирачі побували в інституціях державної адміністрації, громадських і промислово-торгових установах, а на третій, особливо прибутковий, – до збирачів долучилися артисти місцевого театру. Завдяки їм дійство набуло театралізованого характеру. Актори вдяглися у національні костюми (польські, українські), «богатири-артисти» їздили верхи на конях, що надавало своєрідного колориту й викликало інтерес містян. Увечері в міському парку відбулися святкові гуляння з безпрограшним лотерейним конкурсом, білети на який продали за годину, наче гарячі пиріжки. Чернігівське товариство «Сокил» забезпечило цікавий показ гімнастичних вправ, грав гурт балаєсників, і все це завершилося великим феєрверком. Також ініціювали кухликовий збір у православних храмах, римо-католицькому костелі, єврейських молитовних школах, на пароплаві «Чернігів-Київ». Для потреб біженців жертвували місцеві кінематографи. Триденна активність дозволила акумулювати 3546 руб. 56 коп.¹¹.

Повертаючись до діяльності 10-го міського попечительства, наголосимо, що розпочалася вона з 1 серпня 1915 р. Поміж першочергових завдань було налагодження комунікування з переміщеними особами та задоволення їхніх різноманітних повсякденних запитів. Задля цього створили «довідкову контору» під керівництвом Н. Кострова й Н. Мглинцева, які збирали інформацію про переміщених, шукали для них житло, роботу, отримували кореспонденцію, розшукували родичів, з якими втратився зв'язок, надавали юридичні консультації¹².

Розпочавши реєстрацію переміщених, члени попечительської ради одразу виокремили дві категорії: «біженці» – самостійно втікали від війни, і «виселенці» – централізовано евакуйовані (переселенці – Л.Ш.). Задіяли механізми пошуку зниклих осіб. Списки прізвищ публікували на шпальтах газети «Киевская мысль», розшукували через загальнодержавні Союзи міст і земств.

Радники опрацювали можливість отримання й розподілу між біженцями та переселенцями державної допомоги і субсидій. Звернули увагу на випадки потрапляння до Чернігова інфікованих осіб, тому подали клопотання в управління доріг про «постійну дезінфекцію пасажирських вагонів і теплушок (вагон, облаштований на основі критого товарного вагону й призначений для транспортування людей і тварин)»¹³.

Новоприбулих селили у приміщеннях училищ (ремісничому та для сліпих), церковно-парафіяльній школі при Катерининській церкві, на пожежному дворі, у міському нічному притулку, на території Троїцького монастиря. Щоденно, поки вони не влаштувалися на роботу, забезпечували гарячою їжею 1–2 рази на день, чаєм із білим хлібом, дітей – молоком¹⁴.

Попечительство також видавало марки, за якими можна було харчуватися в дешевих їдальнях, відкритих при міському нічному притулку або у чайній Троїцького монастиря. За рахунок марок біженці отримали 700 обідів. Також видавали пайки в ремісничому училищі для 37-ми родин (85 дорослих, 32 дітей), в училищі сліпих – для 10-ти сімей (20 до-

⁸ ЧЗН. 1915. № 32. С. 5.

⁹ Жванко Л. Біженці Першої світової війни: організація благодійних зборів на українських землях за часів Російської імперії. *Histor!ans*. 2014. 16 березня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1379-liubov-zhvanko-bizhentsi-pershoyi-svitovoyi-viynyorhanizatsiya-blahodinykh-zboriv-na-ukrayinskykh-zemlyakh-za-chasiv-rosiyskoyi-imperiyi2>.

¹⁰ ЧЗН. 1915. № 24. С. 9.

¹¹ Там само.

¹² Там само. № 37. С. 5.

¹³ Там само. С. 4.

¹⁴ Там само.

рослих, 9 дітей), у міському нічному притулку – 24 родинам (58 дорослих, 35 дитлахів), і п'ятьом сім'ям, які поселили на Болдиній горі (17 дорослих, 9 дітей)¹⁵.

Біженці й переселенці отримували одноразову грошову допомогу. Наприклад, 8 серпня 1915 р. попечительство вдовольнило клопотання восьми осіб, виділивши їм 18 руб. 30 коп., 9 серпня – п'ятьох (11 руб. 18 коп.)¹⁶. Уможливлувалися послуги міських лікарів та фельдшера¹⁷.

Заразом члени попечительства намагалися працевлаштовувати біженців, що, з одного боку, зменшувало асигнування на їхні потреби, а з іншого – оплачувана робота покращувала матеріальний і моральний стан людей. На перших же засіданнях попечительської ради затвердили постанову, згідно з якою пан С. Серебряков «шляхом особистих контактів із лікарняним інспектором повинен домогтися зняття карантину з ізольованих біженців, надавши їм можливість якомога швидше працювати»¹⁸.

Варто наголосити, що попечительство тісним чином взаємодіяло із земським самоврядуванням. Скажімо, коли частину біженців залучили на будівництво залізниці поблизу с. Анисів, то прохали місцеве земство, щоб «забезпечили родини переселенців житлом у с. Слобідка»¹⁹. Водночас цей факт дозволяє зробити логічне припущення стосовно зацікавленості муніципальної влади у перебуванні (звісно, оптимального числа) переміщених у губернії. Адже це додаткові робочі руки, яких хронічно бракувало з огляду на проведену мобілізацію. Промайнуло понад 100 років, і нині ми свідки того, як окремі територіальні громади Чернігівщини намагаються ліквідувати «кадровий голод» вже під час сучасної російсько-української війни, прихищаючи внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з тих територій України, де відбуваються активні бойові дії. Особливо раді родинам із дітьми, бо в селах це уможливило збереження малокомплектних шкіл від закриття.

Однак більшість мігрантів не розглядали Чернігів як місто для тривалого проживання, оскільки губернія була прифронтовою зоною, на її теренах діяли закони воєнного стану. Тому вони воліли рухатися далі на схід, на безпечніші землі. У такому разі попечительство намагалося полегшити їхній шлях: перед дорогою влаштовували безкоштовне миття в лазні, видавали чисту білизну, одяг, предмети першої необхідності та кошти з розрахунку по 1,5 руб. на дорослого і по 1 руб. на дитину²⁰. Так, протягом серпня 1915 р. профінансували на означену потребу 436 руб. 92 коп., забезпечили одягом і білизною 30-х дітей та 25 дорослих (15 жінок, 10 чоловіків). Станом на 11 вересня того ж року подальшої евакуації чекали ще 100 біженців. Загалом тоді в Чернігові перебували 4591 особа або 1297 сімей²¹.

Звідки на усе це попечительство брало фінанси? Зазвичай його скарбниця поповнювалася коштами, зібраними під час різноманітних благодійних заходів розважального характеру (вистави, музично-літературні вечори тощо). Наприклад, 4 і 9 серпня 1915 р. акумулювали відповідно 530 руб. після вистави «Добре пошитий фрак» і 432 руб. – після музично-літературного вечора²². 20 вересня в приміщенні губернской земської управи відбувся концерт «із величезним успіхом», як значилося в звіті. Вирахувавши витрати на його організацію (76 руб. 99 коп.), члени попечительства отримали 562 руб. 22 коп. чистого прибутку (від реалізації білетів – 332 руб. 35 коп., квітів – 73 руб. 64 коп., концертних програм – 102 руб. 20 коп., бенефіцій – 54 руб. 03 коп.)²³.

Упродовж 29 днів першого місяця роботи попечительства до його скарбниці надійшли 1597 руб. 84 коп. Постатейно вони розподілялися так: членські внески попечительської ради – 110 руб. 78 коп., службовців губернского земства – 516 руб. 51 коп., від міської управи – 250 руб., воєнного фонду 200 руб., за благодійні розважальні заходи – 520 руб. 55 коп. Видатки склали 1525 руб. 53 коп., з яких 50 руб. – для їдальні у чайній Троїцького монастиря, 51 руб. 53 коп. – на канцелярські товари й оклад діловода у довідковій конторі, 77 руб. 58 коп. – купівлю обідів у дешевих їдальнях, 228 руб. 64 коп. – на пайки, 230 руб. – на продовольство для біженців, розміщених на пожежному дворі, 450 руб. 86 коп. – одноразова допомога 62 особам, 436 руб. 92 коп. – виплати для тих, хто евакуюювався далі на схід²⁴.

¹⁵ ЧЗН. 1915. № 37. С. 5.

¹⁶ Там само. № 34. С. 4.

¹⁷ Там само. № 37. С. 4.

¹⁸ Там само. № 33. С. 4.

¹⁹ Там само. № 34. С. 4.

²⁰ Там само. № 34. С. 4; № 37. С. 4.

²¹ Там само. № 37. С. 5.

²² Там само. № 34. С. 4.

²³ Там само. № 40. С. 6.

²⁴ Там само. № 37. С. 5–6.

Проаналізувавши статистичні дані, оприлюднені у фінансових звітах попечительства за серпень–листопад 1915 р., помітимо такі тенденції. По-перше, очевидним було збільшення фінансових надходжень до його каси. Якщо упродовж 29 днів серпня отримали 1597 руб. 84 коп., то в листопаді – 4799 руб. 02 коп. По-друге, основні джерела прибутків надходили від розважальних благодійних заходів, із воєнного фонду, членських внесків попечительської ради, службовців губернської земської управи, з міської управи (від Тетянинського комітету). По-третє, поступово почали зменшуватися надходження з воєнного фонду й членські внески, але з'явилися нові джерела доходів. Зокрема, у серпні–вересні воєнний фонд виділив 1550 руб. 02 коп., у листопаді – жодної копійки, Тетянинський комітет асигнував 983 руб. у серпні–вересні й лише 253 руб. 72 коп. – у листопаді, членські паї службовців губернського земства – 882 руб. 68 коп. (за серпень–вересень) і 155 руб. 33 коп. – за листопад.

Скоротилися й сплати від представників попечительства. Скажімо, його очільник, пан С. Серебряков у серпні–вересні заплатив 179 руб. 50 коп., у листопаді – 10 руб., М. Імшенецький відповідно 142 руб. 50 коп. у серпні–вересні й лише 14 руб. – у листопаді. Можливо припустити, що причина криється у поглибленні економічного колапсу, зубожінні населення, життєвій необхідності задовольняти першочергово власні потреби, вартість яких стрімко зростала, зважаючи на дорожнечу та інфляцію. Натомість у листопаді бачимо низку нових джерел доходів – благодійні кошти від установ – Чернігівське реальне училище, Чернігівська чоловіча гімназія, компанія «Брати К. і А. Лисак» та інші.

Загалом протягом 6 серпня – 26 листопада 1915 р. каса попечительства поповнилася на 11463 руб. 60 коп.

Із плином часу, на жаль, частина попечительської ради відсторонилася від щоденної кропіткої роботи. Фактично весь тягар турбот лягав на плечі 5–6 осіб. Як результат – щомісяця зоставалася не використаною певна сума коштів: у серпні – 72 руб. 31 коп.²⁵, а в листопаді вже накопичилося 2478 руб. 66 коп.²⁶.

Розглянувши витратні статті попечительства за серпень–листопад 1915 р., бачимо, що лєвова частка грошей у серпні–вересні спрямовувалася на забезпечення біженців продуктами харчування – 1881 руб. 96 коп., з яких 198 руб. 94 коп. – оплата обідів у їдальнях, 480 руб. 99 коп. – на купівлю продуктів харчування, 1202 руб. 03 коп. – комплектування пайків. Другу позицію посіли витрати на допомогу тим, хто евакуювався далі на схід, – 1274 руб. 32 коп., а третю – одноразові відрядження для 136 сімей – 1155 руб. 75 коп. Незначну суму заплатили за придбання одягу для переміщених – 45 руб., допомогли єврейському комітету (для біженців-євреїв) – 309 руб., асигнували на канцелярські потреби довідкової контори 138 руб. 90 коп. і ще лишилося 434 руб. 59 коп. як запас на наступний місяць.

У листопаді 1915 р. статті видатків 10-го попечительства кардинально змінилися. Найбільше грошей – 1051 руб. – спрямували на оплату правонавчання, 693 руб. 81 коп. – купівлю білизни, одягу, взуття, інших необхідних речей для біженців, 359 руб. 15 коп. – поміч квартиронаймачам (квартплата, купівля дров, води тощо), 78 руб. 80 коп. – на оплату обідів у їдальнях, 78 руб. – тим, хто евакуювався углиб країни, 59 руб. 60 коп. – на канцелярські потреби довідкової контори і 2478 руб. 66 коп. – zostалися не реалізованими.

Усього з 6 серпня по 26 листопада 1915 р. асигнували з бюджету попечительства 8534 руб. 42 коп., тобто, пам'ятаючи про сукупний дохід у 11463 руб. 60 коп., можемо підрахувати закономлену частку – 2929 руб. 18 коп.²⁷.

Складно сказати, чому кошти лишилися. Потік біженців не зменшувався, навпаки, маємо відомості, що протягом 17–22 жовтня в Чернігові зупинилися на пропускному пункті до 15 тис. осіб. Оскільки до такої кількості переміщених не підготувалися вчасно, не зарезервували приміщень для ночівлі й проживання, то багатьом із них довелося провести кілька днів на своїх, «покритих полотном і ковдрами, фурманках (підводах – Л.Ш.)»²⁸. Імовірно, рада попечительства лишала кошти на наступний рік, враховуючи зменшення доходів і скрутне становище населення.

Опрацьовані матеріали дозволили констатувати наступне. Перша світова війна порушила усталений ритм діяльності інституцій громадського управління Чернігова. Новим викликом для них стало піклування про біженців і переселенців, які невпинно прибували до міста, інтегруючись у його громаду, чи зупиняючись для перепочинку перед подальшою евакуацією на схід. Щоб полегшити їхнє становище, думці ухвалили рішення про створення 10-го міського попечительства, зобов'язавши його опікуватися мігрантами. Фі-

²⁵ ЧНЗ. 1915. № 37. С. 5–6.

²⁶ Там само. № 50. С. 2.

²⁷ Там само. № 41. С. 1 зв.; № 50. С. 2.

²⁸ Там само. № 44. С. 7.

нансове підґрунтя для його діяльності не обмежувалося лише відрахуваннями з муніципального бюджету, але й передбачало пожертви членів попечительства, службовців губернської земської управи, асигнування військового відомства й прибутки від проведення благодійних розважальних заходів.

Попечительство виконувало роль структури, завдяки якій міська дума Чернігова цілеспрямовано допомагала біженцям облаштуватися на новому місці на тривалий час або продовжити евакуацію вглиб країни. Забезпечували їх житлом, продовольством, одягом, предметами першої необхідності. Допомагали з працевлаштуванням, розшуком родичів, матеріально підтримували тих, хто вирішив мігрувати далі. На жаль, затяжний характер війни й зумовлена нею економічна криза гальмували ініціативи гласних громадського врядування, ставали на заваді повноцінній допомозі біженцям, утім, вона була для них потунком у тяжких життєвих обставинах.

References

- Zhvanko, L. (2012). Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: ukrainskyi vymir (1914–1918 rr.) [Refugees of the First World War: the Ukrainian dimension (1914–1918)]. Kharkiv, Ukraine.
- Kovalenko, O., Rakhno, O. (2018). Chernihivshchyna v roky Pershoi svitovoi viiny [Chernihiv Oblast during the First World War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 141–157.
- Kachmala, V. (2011). Narostannia zahalnoi kryzy na Livoberezhnii Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [The growth of the general crisis in Left Bank Ukraine during the First World War]. *Kraieznavstvo: naukovyi zhurnal – Lokal studies: scientific journal*, 4, P. 238–246.
- Podverbnyi, A. (2012). Hromadske zhyttia Chernihova na pochatku I Svitovoi viiny (za materialamy presy) [Public life of Chernihov at the beginning of World War I (according to press materials)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 164–172.
- Podverbnyi, A. (2017). Robota Chernihivskoi miskoi dumy na pochatku I Svitovoi viiny (za materialamy presy) [The work of the Chernihiv City Duma at the beginning of World War I (according to press materials)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–2, P. 62–68.
- Shara, L. (2014). Do pytannia pro povsiakdenni spravy chernihivskoho miskoho samovriaduvannia pid chas Pershoi svitovoi viiny (za materialamy 1916 r.) [To the question of the daily affairs of the Chernihiv city self-government during the First World War (based on the materials of 1916)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 33–40.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov – candidate of historical sciences, docent of the department of the world history and international relations, T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: ljuba_che@ukr.net

CARING FOR REFUGEES AND DISPLACED PERSONS AS AN IMPORTANT DIRECTION OF THE CHERNIHIV CITY DUMA WORK (BASED ON THE «CHERNIHIV ZEMSKAYA NEDELYA» NEWSPAPER, AUGUST–NOVEMBER 1915)

The purpose of the publication, based on the «Chernihiv Zemskaya Nedelya» newspaper to study a significant area in the activity of the Chernihiv public administration as caring for displaced persons, which was carried out by the 10th city guardianship during August–November 1915. **The research methodology** is based on the principles of historicism and objectivity; the methods are correlated with the announced goal, are general scientific (analysis, synthesis, generalisation) and special historical (historical-systemic, comparative-historical). **The scientific novelty** is due to the requirement for a comprehensive study of the caregiving experience for refugees and displaced people during the years of the First World War by the Chernihiv city self-government.

After analyzing the available information, we can draw the following **conclusions**. The First World War disrupted the established rhythm of activities in the Chernihiv public administration institutions. Taking care of the forcibly displaced persons, who were constantly arriving in the city, integrating them into the community, or stopping to rest before further evacuation to the East, was a new challenge for the local authorities. In order to relieve that situation, the councilors decided to create the 10th city guardianship, which had been obligated to take care of migrants. The financial basis for its activity was not limited to deductions from the municipal budget, but also provided for membership fees of the trusteeship, employees of the provincial zemstvo administration, appropriations of the military department, and profits from the charity entertainment events.

The trusteeship functioned as a structure through which the Chernihiv city council purposefully helped refugees to settle in a new place for a long time or until they continued to evacuate inland. They were provided with housing, food, clothing, and necessities. They also helped with employment, searching for relatives, financially supporting those who decided to migrate further. Unfortunately, the protracted nature of the war and the economic crisis caused by it slowed down the initiatives of public administration officials,

standing in the way of full assistance to refugees, however, remained a saving factor for them in difficult life circumstances.

Key words: city self-government, trusteeship, refugees, donations, charity events.

Дата подання: 1 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 4 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара, Л. Піклування про біженців і переселенців як важлива опція в роботі Чернігівської міської думи (за матеріалами «Черниговской земской недели», серпень–листопад 1915 р.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 89–95. DOI: 10.58407/litopis.250106.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2025). Pikluvannya pro bizhentsiv i pereselentsiv yak vazhlyva opciya v roboti Chernihivskoi miskoi dumy (za materialamy «Chernigovskoj zemskoj nedeli», serpen–lystopad 1915 r.) [Caring for refugees and displaced persons as an important direction of the Chernihiv City Duma work (based on the «Chernihiv Zemskaya Nedelya» newspaper, August–November 1915)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 89–95. DOI: 10.58407/litopis.250106.

УДК 271.2-846(477.87)«1970»

Мирослава Іванчик

ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ у 1970-х рр.

DOI: 10.58407/litopis.250107

© М. Іванчик, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0193-2582>

1970-ті рр. показали суперечності партійної та церковної політики СРСР. З одного боку, треба було боротися з релігійними явищами, обрядами, Церквою та вірянами, з іншого – оприявився прагматичний підхід до релігії як чинника, який був необхідний владі для соціальної згуртованості населення через активну орієнтацію віруючих на державну ідеологію, комунікації з громадянами та насадження потрібних партії ідеологічних наративів. **Метою статті** є дослідження становища релігійних організацій в 1960–1970-ті рр., посилення процесів перевірки їх діяльності, особливо обрядовості. Автором застосовано історико-порівняльний **метод** для дослідження стану релігійних справ наприкінці 1960-х та в 1970-х рр. на теренах Закарпатської області; метод аналізу архівних документів, листів та статистичних даних з фонду ДАЗО (в основному фондів 1490), узагальнення та визначення тенденцій у період 1970 рр. та системний підхід для вивчення політичних і соціально-економічних явищ у їх взаємозв'язках, порівняльно-історичний та історико-хронологічний методи. **Наукова новизна.** Уперше проаналізовано стан релігійних організацій, ставлення до обрядовості в 1970-х рр. шляхом прослідковування тенденцій протягом десятиріччя на території Закарпатської області. **Висновки.** Загалом у 1970-х рр. відбулось легке послаблення у ставленні до релігії, водночас тривало переслідування вірян, популярні анонімні скарги та доноси. Проводилась адаптація релігійних свят до світських. Систематично проводився моніторинг богослужіння із зазначенням присутніх. Відбувається розквіт Руської Православної Церкви, затверджується механізм навчання та стажування новопризначених священнослужителів. Радянська влада усвідомлює потребу переорієнтації.

Ключові слова: релігія, обрядовість, Руська Православна Церква, уповноважений у справах релігії у Закарпатській області, релігія в Закарпатті.

За правління Хрущова, у 1961 р. створені групи сприяння виконавчим комітетам, міським радам, депутатам трудящих з дотримання законодавства про релігійні пункти. На державному рівні існували дві гілки контролю релігійних організацій – всесоюзні Рада у справах релігійних культів та Рада у справах Руської Православної Церкви, а при обласних, крайових, республіканських, виконавчих комітетах депутатів – діяли уповноважені обох рад. Починаючи від 1960-х рр. радянська влада фокусується на очоленні релігійних процесів в країні, відбувається навернення вірян та перехід священнослужителів до підконтрольної державі Руської Православної Церкви.

У 1964 р. (після усунення Хрущова) проведена нарада з питань порушення «соціальної законності» щодо віруючих. Задля демонстрації зміни курсу політики щодо релігійного життя, Президія Верховної Ради СРСР 27 січня 1965 р. прийняла постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності у відношенні до віруючих»¹. За Леоніда Брежнєва був створений єдиний орган із питань релігії, який проіснував аж до 1991 р. – Рада у справах релігій².

Так, у своїй діяльності вищезазначені комісії керувалися настановами Ради Міністрів УРСР № 219 від 1 квітня 1969 р. та рішенням облвиконкому (на місцевому рівні) № 233 від 9 травня 1973 р. з питань здійснення контролю за дотриманням законодавства про ре-

¹ Помаз Ю. Особливості атеїстичної політики і стан об'єктів культового призначення в сер. 1960-х – на поч. 1970-х рр. в Україні. *Філософські обрії*. 2010. № 24. С. 195.

² Бондарчук П., Даниленко В., Крупина В., Кубальський О. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х рр. і сучасна практика міжконфесійних відносин. Київ, 2010. С. 8.

лігійні культи. Представниками цих комісій були працівники фінансових органів, органів освіти, місцевих депутатів, працівники виконавчих комітетів, завідувачі відділів, вчителі, лектори-атеїсти товариства «Знання», працівники клубів і бібліотек, комуністи та комсомольці. Комісія й групи сприяння працювали під керівництвом партійних організацій та виконавчих комітетів місцевих рад в контакт з уповноваженим Ради в справах релігії при виконкомі обласної Ради депутатів трудящих. Так, у Закарпатській обл. функціонував апарат Уповноваженого в справах релігії, який приймав звітування з районів, готував доповіді на обласну раду, міністерство, розглядав запити, доноси, скарги.

Комісії відвідували богослужіння, вивчали стан релігійної ситуації, склад осіб, які очолюють релігійні громади, проведення церковними та віруючими релігійних обрядів, стан відвідування віруючими церков, надходження у церковні каси коштів та утримання в належному стані культових приміщень. Проаналізувавши архівні звіти таких комісій, маємо зазначити, що особлива увага фокусувалась на молоді, їхньому відвідуванні церков та супроводі, або тих, хто їх залучив до Церкви. Населення літнього віку неодноразово в документах фігурувало як «невиправні фанатики»³.

У довідці від 24 квітня 1973 р. про відрядження до Великоберезнянського району, референт уповноваженого ради І. Андрусак вказав на невиконання вимог, створення груп сприяння контролю за релігійними культурами, відсутність ведення інвентаризації культового майна, поновлення богослужінь знятими з обліку громадянами, збереження церковних пам'яток архітектури в селі Гусний і Сухий, перевірка касових книг релігійних громад, фактори приховування прибутків окремих людей, які продовжували отримувати гроші за виконання релігійних обрядів (це стосувалось хрещень, вінчань, відспівувань тощо), управління релігійними представниками сільськими кладовищами, наявності хрестів на кладовищах та біля будинків окремих громадян, збереження ікон та книг.

У характерних довідках про відправлення богослужінь завжди зазначався термін богослужіння, присутні від початку та до кінця віряни з огляду на вік та ґендер (люди 60+ зазначалися як церковний актив).

У доповідях також описувався процес проведення служби, наявність священника та його асистентів, акцентувалась увага на тексті проповіді – характер релігійний чи світський. Вказувалося на чіткість дикції та мову, якою велася проповідь. Наприклад, у звіті про богослужіння в церкві села Чопівці Мукачівського р-ну, у день церковного свята Вознесіння, 7 червня 1973 р., священник «проповідь проводив то на українській, то на російській мові, а інколи вставляв і слова закарпатського діалекту»⁴.

Майже у всіх довідках відображалася кількість, вік молоді, яка була присутня на богослужінні. Обов'язково деталізувався опис настрою молоді та дітей – слухали проповідь, бігали та займалися дитячими справами, чи молилися або підспівували, з ким прийшли до церкви. Наприклад, відповідно до інформації про богослужіння в церкві Адвентистів сьомого дня в м. Берегово від 06.03.1971, зазначено загальну присутність осіб (а саме, 85–90), де половину з них складали молоді люди віком 20–35 років, серед них понад 12 дітей дошкільного і 5–6 шкільного віку⁵.

Систематично відбувалося інформування про святкування Пасхи. У 1970 р. воно припало між двома визначними для радянської влади святами – ювілей Леніна та Перше травня. Владою зумисне організовувалися суботники, недільники, спортивні змагання та іншого роду заходи для відвернення уваги населення від релігійного свята. У листі Уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській обл. С. Олененко до Ради у справах релігії при Раді міністрів СРСР, апарату Уповноваженого Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР по УРСР та Закарпатському обкому КП України, зазначалася присутність 800 осіб, які принесли 500 кошиків (Дравці, Ужгородський р-н), 50 дітей дошкільного віку; в с. Завидово Мукачівського р-ну – 500 людей, з них до 100 молоді, 25 учнів, 60 дошкільнят; в с. Солотвино Тячівського р-ну було також біля 500 кошиків, до 100 хлопців, дівчат, і стільки ж дошкільнят⁶. 70–75% відвідувачів із області становили жінки. Зазначалося також значне збільшення попиту на релігійно-обрядові товари – у с. Лазещина (Рахівський р-н) планувалося отримати 400 рублів, а через свято отримало 2100 рублів, тобто збільшення на 525%.

Усі довідки записані під час проведення богослужінь визначних свят (Петра і Павла, Пасхи тощо), було надіслано відповідно до звітної ієрархії – спостерігачі на місцях – районний рівень – обласний – Київ – Москва. До заміток про недотримання закону вжива-

³ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 1490. Оп. 4. Спр. 70, Арк. 47.

⁴ Там само. Спр. 10. Арк. 61.

⁵ Там само. Спр. 8. Арк. 11.

⁶ Там само. Спр. 67. Арк. 31–32.

лись заходи – кримінальна відповідальність, виговори, лекції тощо. Велике поширення мають анонімні листи зі скаргою на тих чи інших священнослужителів.

Загалом, за правління Брежнєва відбулося легке послаблення тиску на Церкву, що вилилось у реєстрації великих діючих релігійних організацій, контролю церков, атеїстичного виховання та панівного стану Руської Православної Церкви. Кардинальних змін у ставленні держави та релігійного життя так і не відбулось.

Табл. 1. Порівняльна візуалізація діяльності релігійних об'єднань 1960–1984 рр.

Релігія та церква	Всього 1960	Діючі об'єднання 1970		Діючі об'єднання 1984	
		zareєст- ровані	nezareєст- ровані	zareєст- овані	nezareєст- ровані
Руська Православна Церква	428	444	16	423	н/д
Реформаторська Церква	81	81	4	81	н/д
Католицька Церква	41	41	6	41	н/д
Євангельські християни-баптисти	21	29	0	30	н/д
Адвентисти сьомого дня	10	2	0	12	н/д
Іудеї	3	н/д	н/д	3	2
П'ятидесятники	н/д	н/д	40	4	10
Свідки Єгови	н/д	н/д	90	н/д	64
Всього в області:	584	779		595	

Відповідно до великого рапорту «про реальний Стан справ церковного життя Мукачівської та Ужгородської єпархії з 1949 р. до сьогодні» Григорія, архієпископа Мукачівського та Ужгородського, від 30 червня 1973 р., «до звільнення Закарпаття від іноземних поновлень та возз'єднанню з братською сім'єю радянських народів, православна єпархія знаходилась під Сербською юрисдикцією і складалася з 20 благочинних районів, 183 приходських громад, 220 храмів, яких обслуговували 145 священнослужителів. У той же час греко-католицька єпархія складалася з 365 храмів і 277 священнослужителів». У звіті зазначалося про перехід – у перший же день офіційної ліквідації Греко-Католицької Церкви в Закарпатті – 88 греко-католицьких приходів зі 120 храмами до православної Церкви. «130 греко-католицьких священників возз'єдналися з руською православною церквою 28 серпня 1949 р.», результатом чого стало підписання Акту про ліквідацію Унії. 28 січня 1950 р. у Львові відбувся собор єпископів Західноукраїнських об'єднаних єпархій, де було прийнято постанову про очищення церковних богослужінь від латинських нововведень, які були «несовмістими» з догмами православної Церкви⁷.

Починаючи від 1972 р., архієпископом Григорієм були організовані спеціальні перевірочні комісії з метою ознайомлення з рівнем «оправославлювання» возз'єднаних приходів Закарпаття. За результатами цих звітів, відзначилися кардинальні зміни внутрішнього «оправославлювання» і свідомості вірян, навіть зміни декору храмів (греко-католицькі кам'яні престולי були замінені православними дерев'яними).

Відповідно до цього звіту, в часи унії зовсім не практикували причастя новонароджених, але після прийняття православ'я воно відбувається в бідності храмів, так як «віруючі прийняли цю традицію та швидко її поширили». Що стосується таїнства миропомазання при хрещенні дітей, то воно проводилося греко-католицькими священниками не за допомогою пензля, а безпосередньо перстом. Після роз'яснення священникам, які приєднались до РПЦ, цей жест повністю вийшов із використання.

Під час різдвяних та пасхальних богослужінь також було введено читання послань від Патріарха Московського та всія Русі, а також Митрополита Київського і Галицького, екзарха України.

Було зазначено про 87 священників, які продовжували нести «антиправославну» діяльність, існування «сект», до яких зараховували суботників і п'ятидесятників, а також «покутників», які «намагаються оживити труп колишньої уніатської церкви».

20–21 лютого 1974 р. в Києві відбулось засідання Ради архієреїв західних єпархій українського екзархату Руської Православної Церкви. Присутніми були: митрополит Львівський і Тернопільський Ніколай, архієпископ Мукачівський та Ужгородський Григорій, архієпископ Івано-Франківський і Коломийський Йосиф, митрополит Херсонський та Одеський Варлаам, єпископ Переяслав-Хмельницький, вікарій Київської єпархії, та управитель справами Українського Екзархату. Так, було вирішено проводити перевірку приходського життя в єпархіях. Під час засідання прийняли практику направляти до Почаївської лаври або до кафедральних соборів для отримання практичних навиків право-

⁷ ДАЗО. Спр. 67. Арк. 43–51.

славного богослужіння священників, які допускали порушення Уставу православної Церкви. Пастирям церков потрібно було проводити духовно-виховну роботу серед вірян у душі православ'я та патріотизму. З цієї метою вони щорічно мали виголошувати проповідь на тему православ'я та в письмовому вигляді презентувати їх єпархіальному управлінню. Також «благочинні» повинні були доносити про порушення з метою подальшого їх виправлення. Правлячим архієреям рекомендовано направляти новопризначених священників на проходження практики в досвідчених пастирів. Кандидати в духовні навчальні заклади повинні були отримати рекомендації відповідно до вимог Руської Православної Церкви⁸.

Уповноважений ради в справах релігії по Закарпатській обл. у листі до Закарпатської обласної ради народних депутатів про хід виконання критичних зауважень, висловлених на пленумі Закарпатського обкому комуністичної партії України 25 грудня 1978 р. з питань дотримання законодавства про релігійні культи, інформував про активізацію своєї роботи з контролю за діяльністю релігійних об'єднань щодо отримання обмежень на задоволення релігійних потреб у межах чинного законодавства. Уповноважений інформував про збільшення виявлень порушень законодавства. Зокрема за дев'ять місяців 1979 р. було виявлено декілька незаконних зборів сектантів в Іршавському, Виноградівському та Ужгородському р-нах, за що керівники зборів були притягнені до адміністративної відповідальності.

За окремі порушення в селах Великі Лучки Мукачівського р-ну та Великі Ком'яти Виноградівського р-ну 19 служителів культу отримали письмове попередження. До прикладу, священнослужителів Великих Лучок попередили стосовно прийому вірян із інших областей та надання їм можливості виступити в рамках зборів так званого біблійного уроку⁹.

Неодноразовими є випадки посилення контролю за діяльністю працівників міських та районних рад шляхом усунення їх із посад, проханням посилити заходи по припиненню незаконної діяльності незареєстрованих релігійних груп. Зазначено, що єгови́сти, п'ятидесятники, адвентисти, реформісти, методисти регулярно проводили нелегальні молитовні збори, за що не були притягнуті до відповідальності¹⁰.

Відповідно до довідки Уповноваженого ради в справах релігій по Закарпатській обл. І.І. Ващинця «про деякі відомості про релігійні об'єднання адвентистів сьомого дня в Закарпатській області станом на 01.04.1979 р.», нараховувалося 10 релігійних об'єднань, в яких було 830 вірян. Зафіксовано порушення законодавства про релігійні культи, причиною якого було читання біблійного уроку для вірян. Отримано попередження вірянами в с. Буштино за спробу проведення молитовних зборів не за місцем реєстрації¹¹.

В області успішно продовжується заміна та популяризація святкування 1 листопада як Дня пам'яті померлих замість релігійного звичаю святкування Дня пам'яті покійних.

Велись зведені річні звіти Уповноваженого Ради у справах релігій та виконкомів міських і районних Рад депутатів трудящих про діяльність релігійних організацій.

У статистичному звіті Уповноваженого Ради у справах релігій по Закарпатській обл., складеному на основі аналізу даних, отриманих від місцевих органів влади, звітується про те, що було проведено велику роботу зі зменшення обрядовості (вінчання, хрещення) та збільшення доходів у Католицькій (+5003 руб.), Реформаторській (8786 руб.) та Руській Православній (10838 руб.) Церквах внаслідок добровільних пожертв. Причинами незначних змін у порівнянні з попереднім звітним періодом називали відсутність атеїстичного суспільства, примирення місцевих органів влади з релігійністю населення та небажання людей змінювати свою конфесійну приналежність, ріст матеріальних статків влади, покращення контролю за фінансовою діяльністю служителів культу, вплив зарубіжної релігійної пропаганди на вірян¹².

Табл. 2. Звітність про основну релігійну обрядовість в Закарпатській обл. станом на 1971 р.

Релігія і церква	Хрещення	Вінчання	Відспівування
Руська Православна Церква	8206	1768	4309
Католицька Церква	791	159	827
Реформаторська Церква	1438	430	812
Євангельські християни-баптисти	67	7	23
Адвентисти сьомого дня	15	4	12
Всього	10517	2368	5983

⁸ ДАЗО. Спр. 67. Арк. 9–12.

⁹ Там само. Арк. 17.

¹⁰ Там само. Арк. 16.

¹¹ Там само. Арк. 12.

¹² Там само. Спр. 170. Арк. 1–2.

Далі Уповноважений звітує за 1973 р.: кількість хрещень зменшилась до 1431, вінчань – 2478, за 1974 – хрещення знизилось на 1,8%, вінчання – 2,5%, відспівування – 3,3%, за 1975 р. – хрещених зменшилось до 574, вінчань – до 52 пари, за 1976 р., є продовження процесу «незначного поетапного зниження хрещення дітей і відспівувань над померлими». Так, кількість хрещених дітей зменшилась до 44, а відспівувань до 185, кількість вінчаних пар – до 7¹³.

Зазначено збереження високого рівня поховань – у 1969 – 5763, в 1973 – 6023; за 1974 р. зменшилось на – 3,3%.

Сесія обласної ради зобов'язала місцеві ради, керівників підприємств, громадських організацій проводити роботу з мешканцями, щоб церемоніал поховання робітників, колгоспників, службовців, пенсіонерів та членів їхніх сімей були справою адміністрації, громадських організацій та місцевих депутатів трудящих. Для цього проводилося облаштування кімнат для проведення урочистих подій у населених пунктах. Часто спостерігалася бездіяльність місцевих органів влади, які самі пояснювали це можливим назріванням бунту серед населення¹⁴.

Особлива увага приділялась кількості служителів культу греко-католицької Церкви. Зокрема станом на 1979 р. нараховувалось 65 колишніх греко-католицьких служителів культу, які не побажали приєднатися до РПЦ. Серед них, у м. Ужгород – 19 осіб, у м. Мукачево – 17, Берегівський р-н – 9, Виноградівський – 6, Ужгородський та Іршавський – по 4, Хустський та Рахівський – по 2, Мукачівський та Тячівський – по 1 особі.

Станом на 1979 р. повідомляється, що в Закарпатській обл. на облік взято 13 незареєстрованих сектантських груп (581 людина).

Відповідно до інформації про стан кладовищ і похоронної справи, в Закарпатській обл. станом на 1972 р. релігійні фанатики не порушували радянського законодавства управління кладовищами та організацією паломництва до так званих святих місць.

В області проводилась кампанія зі зміни призначення культових будинків, які належали релігійним організаціям, перетворення їх на склади, магазини, клуби тощо. Найбільше порушень виявили у Виноградівському та Тячівському р-нах.

У листі до Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР від 28.05.1979 за № 98 зазначається, що за даними міськвиконкомів і справ Уповноваженого, в області знято з реєстрації 240 церковних приміщень, з них 66 синagog (було біля 600 синagog у відповідності до населених пунктів області), освоєно 181 культове приміщення, залишилось у користуванні 34 церковні приміщення, порівняно з 1961 р., коли нараховувалось 218 знятих з реєстрації молитовних приміщень¹⁵.

Уже 30 червня 1981 р. було затверджено постанову Політбюро ЦК Компартії України, де радянські органи влади зобов'язувалися розробити заходи з «освоєння» церковних приміщень, які були «звільнені» внаслідок «розпаду» і зняття з реєстрації релігійних об'єднань.

Навіть в Радянському Союзі відбувалась міжнародна комунікація представників релігійних общин, проте з низкою перевірок, досліджень по особах та подальшим наглядом. Єпископу Реформатської Церкви Закарпатської обл. Форгону П.П. єпископом Товтом з Угорщини було обіцяно в подарунок привезти 500 Біблій, 400 молитовників, 30 коментарів та 70 молитовних книг Сікса, однак місцева влада зібрала дані про єпископа Форгона та вказала на непотрібність книг з огляду на те, що ними вже користувалися¹⁶.

Загалом, передумовами незначного послаблення контролю релігійного життя стала зміна кадрів в радянських центральних органах влади та зміна парадигми підходу до релігії як чинника насаджень населенню потрібної ідеології, адже, незважаючи на спроби влади прищепити атеїстичну доктрину населенню та очолити релігійне життя через Руську Православну Церкву, жителі Закарпаття продовжували дотримуватися релігійних свят, обрядності та відвідувати ту конфесію, до якої попередньо належали. 1970-ті рр. є складними для аналітики, бо говорити про якісь достовірні дані досить складно – Церква продовжувала функціонувати під прикриттям, проводити тайнства хрещення, вінчання та поховання, духовні служителі (священники, ченці, черниці, особливо греко-католицької віри) після офіційного переходу до Руської Православної чи Римо-Католицької Церкви продовжували дотримуватись обрядів. Статистика повинна показувати успішну боротьбу з «сектантами», тому, безперечно, зберігається позитивна динаміка їх скорочення. Часто на певні дії священнослужителів місцеві органи влади «закривали очі», проте зберігається нагляд за ними, традиційні доноси та скарги, пропагування через релігійні промови в про-

¹³ ДАЗО. Спр. 69. Арк. 1–3.

¹⁴ Там само. Спр. 70. Арк. 5.

¹⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 46. Арк. 44.

¹⁶ Там само. Оп. 4. Спр. 72. Арк. 22–47.

владних церквах потрібної для тогочасної влади ідеології, фіксуються порушення радянського законодавства, здійснення обрядів «сектантами».

Особливу увагу привертають богослужіння під час великих релігійних свят, на які скеровувалися «спостерігачі» з метою документування всього, що там відбувалось – від демографічних характеристик до мови ведення служби, проповідей, торгівлі солодощами біля церков та організації альтернативних занять органами місцевої влади для вірян, щоб не було бажання відвідувати службу.

Як бачимо, радянська влада намагалася впливати на релігійну активність населення, проте чимало вірян продовжувало брати участь у релігійних обрядах, що свідчить про стійкість релігійної свідомості населення.

References

Bondarchuk, P., Danylenko, V., Krupyna, V., Kubalskyi, O. (2010). *Relihiina polityka v Ukraini u 1960-kh–1980-kh rr. i suchasna praktyka mizhkonfesiinykh vidnosyn* [Religious policy in Ukraine in the 1960s–1980s and the current practice of interfaith relations]. Kyiv, Ukraine.

Pomaz, Yu. (2010). *Osoblyvosti ateistychnoi polityky i stan obektiv kultovoho pryznachennia v ser. 1960-kh – na poch. 1970-kh rr. v Ukraini* [Peculiarities of atheist policy and the state of religious buildings in the mid-1960s – the early 1970s in Ukraine]. *Filosofski obrii – Philosophical horizons*, 24, P. 194–208.

Іванчик Мирослава Миронівна – аспірантка третього курсу навчання ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (пл. Народна, м.Ужгород, 88000, Україна).

Ivantsyk Myroslava – postgraduate student of the third year of study at the State higher scientific institution «Uzhhorod National university» (Narodna Sq., Uzhhorod, 88000, Ukraine).

E-mail: myroslava.ivantsyk@uzhnu.edu.ua

STATE-CONFESSIONAL RELATIONS IN ZAKARPATTIA OBLAST in the 1970S

*The 1970s showed the contradictions of party and church politics in the USSR. From one side, it is necessary to adhere to the fight against religious, traditions, the church and believers. On the other side, there was a pragmatic approach to religion as a factor needed by the government in social cohesion, strengthening of national patriotism, communication with citizens and planting the necessary party ideological narratives. **The purpose of the article** is to study preconditions and situation of religious organizations, strengthening the processes of checking their activities, especially ritualism. The author applied the historical-comparative **method** of the situation in the late 1960s and 1970s on the territory of Zakarpattia oblast; also, the method of analysis of archival documents, letters and statistical data from the DAZO funds (mainly fund 1490), generalization and determination of trends in 1970. A systematic approach to the study of political and socio-economic phenomena in their interrelationships, comparative-historical and historical-chronological methods were taken into account. **Scientific novelty.** For the first time, the state of religious organizations, the attitude to ritualism in 1970, were analyzed by following the trends during the decade in the territory of Zakarpattia oblast. **Conclusions.** In general, in the 1970s was a slight relaxation to religion, but persecution of believers, popular anonymous complaints and denunciations continued. Adaptation of religious holidays to a secular character was carried out. Divine services were constantly monitored with an indication of those present. The Russian Orthodox Church is prospered, the mechanism of training and internship of newly ordained clergy is being approved. The Soviet authorities are aware of the need for reorientation.*

Key words: religion, ritual, Russian Orthodox Church, commissioner for religious affairs in the Zakarpattia oblast, religion in Zakarpattia.

Дата подання: 27 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 13 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іванчик, М. Державно-конфесійні відносини в Закарпатській області у 1970-х рр. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 96–101. DOI: 10.58407/litopis.250107.

Цитування за стандартом APA

Ivantsyk, M. (2025). *Derzhavno-konfesiini vidnosyny v Zakarpatskii oblasti u 1970-h rr.* [State-confessional relations in Zakarpattia oblast in the 1970s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 96–101. DOI: 10.58407/litopis.250107.

Сергій Шумило

КРИЗОВИЙ СТАН В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОСЛАВ'І: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ¹

DOI: 10.58407/litopis.250108

© С. Шумило, 2025. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Мета: дослідити стан українського православ'я від 2018 по 2024 рр., проаналізувати причини затяжної кризи, існуючі конфлікти, суперечки та виклики, перешкоди до об'єднання українських Церков, накреслити можливі шляхи подолання існуючих проблем. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до досліджуваних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних **методів**, зокрема описового, спостереження, аналізу, узагальнення. **Наукова новизна.** Проаналізовано стан українського православ'я від 2018 по 2024 рр., наводиться статистика на основі соціопитувань та даних від ДЕСС. Досліджено причини кризи в українських Церквах, настрої у суспільстві, конфлікти та суперечки у відносинах між православними Церквами, вплив російсько-української війни на свободу совісті та державно-церковні відносини, роль Московського патріархату у підтримці військової агресії РФ проти України та зусилля держави на забезпечення національної безпеки та духовної незалежності в Україні. Розглядаються актуальні питання та виклики, які стоять перед українськими Церквами, перспективи діалогу та об'єднання, спокуса стати «державною церквою» та можливість співіснування кількох православних юрисдикцій, проблема якості богословської освіти та потреби реформ тощо.

Ключові слова: Українське православ'я, російсько-українська війна, ПЦУ, УПЦ, УГКЦ, РПЦ МП.

Ситуацію в сучасному українському православ'ї можна охарактеризувати як своєрідну «кризу новонародженості». Це проміжний період між «внутрішньоутробним» і «позаутробним» способом життя, перехід до нової форми життя, коли багато «фізіологічних систем» починають функціонувати заново, викликаючи свого роду «кризу».

Але тут накладається ще й криза у світовому православ'ї. Невиправдано затяжний період «застою» закінчився після Всеправославного Собору, що відбувся в 2016 р. Не в останню чергу певним каталізатором стали події в Україні.

Починаючи розмову про стан українського православ'я, одразу необхідно врахувати, що, крім проблеми поділів, особливий відбиток на нього накладає радянсько-сергійська спадщина. Усі православні юрисдикції, що нині діють в Україні, так чи інакше спадкують «советське православ'я», з усіма його негативними та позитивними якостями. Народжені в СРСР, вони не вирвалися повністю із цього духовно ушкодженого стану. І хоч прапори та гасла давно були змінені, але внутрішня суть часто залишається тією самою.

Стара радянська церковна система, яка давно пережила смерть СРСР, зі стану застою перейшла в стадію глибокої кризи, характерної не лише для Москви, а й для Києва. Однак у останнього з'явився шанс вийти з цього оновленим.

Згідно з класичним визначенням, криза виявляє приховані конфлікти та диспропорції. Це перелом – стан, коли існуючі засоби досягнення мети стають неадекватними, у результаті виникають непередбачувані ситуації. Але криза – це й рішення, переворот, поворотний пункт².

У цьому сенсі криза – це добре, за нею завжди, після застою, настають зміни. Або смерть, або нове народження. Старе має померти, нове – народитися. Нині ми спостерігаємо й одне, й інше.

¹ Доповідь виголошена на міжнародному екуменічному семінарі в Парижі (23.01.2024), організованому Collège des Bernardins та Institut chrétiens d'Orient (Париж, Франція). Французькою мовою доповідь опублікована: Shumylo S. Crise de l'orthodoxie ukrainienne : tendances, défis et moyens de les surmonter. *Les églises et la construction de la paix en Ukraine* / Ed. prof. A. Arjakovsky. Paris: L'Harmattan, 2024. P. 47–60.

² Шумило С. Кризис рождения. О Константинополе, советском наследии, старообрядчестве и украинской автокефалии. *Релігія в Україні*. 2018. 7 листопада. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/41597-krizis-rozhdeniya-o-konstantinopole-sovetskom-nasledii-staroobryadchestve-i-ukrainskoj-avtokefalii.html.

Пологи завжди болючі і навіть брудні. Це природний процес. Тож не варто розраховувати, що ці пологи могли б бути легкими, приємними та чистими. Важливо, як далі вдасться подолати т. зв. «кризу новонародженості» під час переходу до нової форми життєдіяльності.

У цій статті ми свідомо зробимо акцент більше на проблемних аспектах діяльності та стану українських Церков, щоб легше було визначити вірний «діагноз» та можливі шляхи подолання існуючих «хвороб». Це не означає, що в українському православ'ї немає позитивних тенденцій. Вони, поза сумнівом, є і їх чимало, але про це скажуть інші. Іноді корисно критично подивитись на самих себе. Зазвичай, це перший і вкрай необхідний крок до зцілення.

Українське православ'я: конкуренція та протиріччя

Перш ніж почати розмову про сучасний стан українського православ'я та можливі шляхи його розвитку, необхідно коротко заглибитися в передісторію наявних у ньому проблем.

На сьогоднішній день православ'я в Україні продовжує перебувати у стані дисгармонії. Воно дуже неоднорідне й розрізнене. Об'єднавчий Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ-КП), Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) та групи духовенства на чолі з двома митрополитами Української Православної Церкви (Московського Патріархату), який відбувся в 2018 р., їхнє об'єднання в єдину Православну Церкву України (ПЦУ) та дарування їй Вселенським Патріархатом Томосу про автокефалію, поклало початок новій сторінці в історії українського православ'я. Але не вирішило всіх наявних проблем і протиріч. Головна з яких – поділ, який триває, на автокефальну Українську Церкву (ПЦУ) та Українську Церкву (УПЦ) в єдності з Російською Православною Церквою Московського патріархату (РПЦ МП).

Донедавна УПЦ (в єдності з МП), як пряма спадкоємиця Екзархату РПЦ в Україні радянських часів, зберігала міцні позиції та підтримку пострадянських владних і олігархічних еліт в Україні. Станом на кінець 2019 р. до неї входило 12338 парафій³. За допомогою адмінресурсу вона багато років зберігала майже монополіне становище у більшості регіонів країни (особливо в східних, південних та центральних областях), при цьому нерідко будучи провідником проросійських наративів та впливів серед українських вірян. Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) та Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ-КП), які відродилися в Україні з падінням комуністичного режиму, перебували в дискримінованому становищі порівняно з УПЦ (МП) протягом понад 25 років незалежності України, що заклало ґрунт до майбутніх конфліктів (передумови і причини такої конфронтації, як свого роду «міни уповільненої дії», були закладені ще за часів комуністичного режиму, коли шляхом жорстоких репресій було ліквідовано в Україні альтернативи до РПЦ МП структури Української Автокефальної Православної Церкви, Української Греко-Католицької Церкви, Константинопольського та Румунського Патріархатів, Істинно-Православної (Катакомбної) Церкви тощо, священники яких були репресовані або розстріляні, а їхні парафії та храми насильно приєднані до РПЦ МП, завдяки чому в СРСР було штучно забезпечено її монополіне становище як єдиної (підконтрольної режиму) православної структури).

Тривалий час старі пострадянські еліти в Україні за звичкою продовжували віддавати перевагу церкві Московського патріархату (тобто УПЦ). Ситуація в країні істотно почала змінюватися після 2014 р., коли РФ анексувала Крим і розв'язала війну на Донбасі.

В умовах війни та захоплення Росією частини українських територій в українському суспільстві зріс попит на запобігання впливам та монополії Московського патріархату, через церковні структури якого багато років в Україні велася проросійська пропаганда. Найбільш скандальний приклад – проникнення в Україну диверсійної групи на чолі з відставним полковником ФСБ І. Гіркіним (Стрелковим), який очолив координацію операції з анексії Криму та розв'язав бойові дії на Донбасі, і яке відбувалося через зв'язок РПЦ з УПЦ.

Відтоді це питання перестало бути просто внутрішньою справою Церкви, як раніше, але стало розглядатися крізь призму національної безпеки держави. На жаль, керівництво УПЦ у цій ситуації не зробило висновків, не спромоглося позбутись залежності від Москви та зупинити її впливи серед єпископату, духовенства та вірян. Через це в умовах гібридної війни Росії проти України серйозним викликом для УПЦ стали ініціативи української влади щодо духовного незалежнення від Москви, об'єднання українського православ'я та проголошення автокефалії (незалежності) Української Церкви. Керівництво

³ «Гнана» Церква: УПЦ МП збільшилася за рік на 246 парафій. Релігійно-інформаційна служба України (далі – РІСУ). 2019. 10 грудня. URL: https://risu.ua/gnana-cerkva-upc-mp-zbilshilasya-za-rik-na-246-parafiy_n101560.

УПЦ, прислухаючись до рекомендацій із Московської патріархії, відмовилося брати участь у цьому діалозі, сподіваючись, що цим вдасться зірвати та заблокувати сам процес. Однак така позиція призвела лише до того, що процес пішов без участі УПЦ і в результаті обернувся невідгукними наслідками для неї самої.

У 2018 р. було досягнуто об'єднання УПЦ-КП (5363 громад), УАПЦ (1171 громад) та групи духовенства на чолі з двома митрополитами Української Православної Церкви (Московського Патріархату) в єдину Православну Церкву України (ПЦУ). Відбулося її конституювання через визнання як автокефальної Церкви з боку Вселенського Патріархату та низки інших Помісних Церков, що сталося без участі більшості єпископів УПЦ.

Керівництво УПЦ, відкинувши пропозиції про відокремлення від МП, слідом за останньою розірвало євхаристійну єдність зі Вселенським Константинопольським Патріархатом та іншими Помісними Православними Церквами (Олександрійською, Елладською та Кіпрською), які визнали автокефалію ПЦУ, і перейшло до конфронтаційної риторики. По суті, діями МП було посилено церковний розкол (схизму) не лише в Україні, а й у світовому православ'ї. Ці події сприяли новому витку внутрішньоцерковних протиріч в Україні. Багато священників та вірян УПЦ, які не погодилися з курсом свого керівництва і не бажали залишатися в складі МП, стали переходити до ПЦУ. Від кінця 2018 по січень 2022 рр. з УПЦ до ПЦУ перейшло близько 700 парафій⁴. Отже, кількість парафій ПЦУ на січень 2022 р. становила вже близько 7000, ставши серйозним конкурентом УПЦ⁵.

В УПЦ кожен перехід до ПЦУ намагалися оскаржувати в судових інстанціях, наголошуючи на порушенні їхніх прав. Проте перебування УПЦ у складі МП та промосковські настрої низки діячів УПЦ на тлі анексії з боку РФ Криму та війни на Донбасі сприяли подальшому посиленню в суспільстві негативного ставлення до діяльності структур Московського патріархату в Україні. В окремих населених пунктах часом це призводило до конфліктів та фізичних зіткнень між вірянами обох юрисдикцій та численних судових позовів за церковну нерухомість.

Ситуація в УПЦ після лютого 2022 р.

Повномасштабне військове вторгнення РФ до України в лютому 2022 р. та спроба окупувати її територію кардинально вплинули на церковну ситуацію в країні. Вже саме вторгнення армії РФ її глава В. Путін обгрунтовував, з-поміж іншого, необхідністю «забезпечити захист» структур УПЦ (МП) в Україні. Про це лідер країни-агресора відкрито заявив за три дні до початку повномасштабного наступу⁶. Керівництво РПЦ МП на чолі з московським патріархом Кірілом (Гундяєвим) беззастережно підтримало війну Росії проти України. Патріарх Кіріл не лише благословив військове вторгнення, а й став закладати релігійно-ідеологічне обгрунтування та виправдання війни та злочинів окупаційної армії РФ на території України⁷.

Звісно, в цій ситуації в українському суспільстві ще більше посилювалося вкрай негативне ставлення до всього, що пов'язане з Росією, зокрема й до присутності явних чи прихованих структур Московського патріархату в Україні⁸. Війна загострила як протистояння між двома православними юрисдикціями (УПЦ та ПЦУ), так і протиріччя та «бродіння» всередині самої УПЦ.

Уже від перших днів повномасштабного російського вторгнення всередині УПЦ багато священників, на знак протесту проти дій московського патріарха Кіріла, почали масово

⁴ Водяний А. Сімсот парафій УПЦ МП за три роки перейшли до ПЦУ. *Лівий берег*. 2022. 6 січня. URL: https://lb.ua/society/2022/01/06/502528_simsot_parafiy_upts_mp_tri_roki.html.

⁵ ПЦУ налічує 47 єпархій, 77 монастирів і 7000 парафій. 2019. 15 жовтня. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/44848-pcu-nalichuye-47-yeparxij-77-monastiriv-i-7000-parafij.html>.

⁶ Цитата зі звернення В. Путіна від 21.02.2022: «В Киеве продолжают готовить расправу и над Украинской православной церковью Московского патриархата. И это не эмоциональная оценка, об этом говорят конкретные решения и документы. Трагедию церковного раскола власти Украины цинично превратили в инструмент государственной политики. Нынешнее руководство страны не реагирует на просьбы граждан Украины отменить законы, ущемляющие права верующих. Более того, в Раде зарегистрированы новые законопроекты, направленные против духовенства и миллионов прихожан Украинской православной церкви Московского патриархата» (Обращение Президента Российской Федерации. *Kremlin.ru*. 2022. 21 февраля. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/67828>).

⁷ Шумило С. «Православний шахідизм» та неоязичницька теологія війни московського патріарха Кіріла. *Радіо Свобода*. 2022. 28 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kyrylo-hundyayev-russkyu-myir-ideolohiya-viynu/32054793.html>; Його ж. Фальшиві «пророцтва» як виправдання війни: сектантські містифікації московського патріарха Кирила. *Радіо Свобода*. 2022. 7 листопада. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/falsyfikatsiyi-patriarkha-kyryla-teolohiya-viynu/32118062.html>; Його ж. «Звичайний фашизм»: розбір тез про «священную войну» Росії проти України та Заходу. *Радіо Свобода*. 2024. 5 квітня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zvychnyy-fashyzm-rozbir-tez-pro-svyashchennuyu-voynu-rosiyi/32890534.html>.

⁸ Шумило С. «Завдяки Путіну МП в Україні більше не буде, бо не має на це ані морального, ані канонічного права». *РІСУ*. 2022. 2 березня. URL: https://risu.ua/zavdyaki-putinu-mp-v-ukrayini-bilshe-ne-bude-bo-ne-maye-na-ce-animoralnogo-ani-kanonichnogo-prava---sergij-shumilo_n126625.

не поминати його ім'я на богослужіннях. Серед простого українського духовенства стихійно виник т. зв. рух «підписантів». Бродіння охопили всю УПЦ. В якості реакції на ці події стало скликання позачергового Собору УПЦ у «Феофанії» у травні 2022 р.

Багато священників і вірян очікували, що Собор ухвалить акт про вихід УПЦ зі складу РПЦ МП та проголосить її автокефалію. Однак митрополит Онуфрій та єпископат не пішли на це. Вони обмежилися половинчастими рішеннями, що дозволяли зберегти колишній статус УПЦ як самоврядної частини РПЦ, при цьому сама приналежність УПЦ до РПЦ була ретельно завуальована. Зокрема рішенням Собору було прийнято нову редакцію «Статуту про управління УПЦ», де було зачищено незручні в умовах війни згадки про належність УПЦ до РПЦ⁹. При цьому в Статуті було збережено норму (п. 1), яка регламентує статус УПЦ на основі Грамоти московського патріарха Алексія (Рідігея) про самоврядування УПЦ у складі РПЦ за 1990 р., в якій однозначно прописувалося, що УПЦ зберігає свій зв'язок із світовим православ'ям через РПЦ¹⁰.

«Феофанівський» Собор хоч і благословив припинити поминання московського патріарха на богослужіннях, але так і не ухвалив жодного рішення про те, що УПЦ виходить зі складу РПЦ, а ієрархи – з її керівних органів (Синоду, Архієрейського та Помісного Соборів, Міжсоборної присутності, Синодальних комісій РПЦ тощо). Не прозвучало й однозначного засудження дій московського патріарха Кіріла (Гундієва) та інших вищих ієрархів РПЦ у зв'язку з їхньою підтримкою та благословенням війни Росії проти України, як і квазірелігійної ідеології «руського міра», яку вони проповідують¹¹. Натомість Собор дуже несміливо й невиразно висловив лише «незгоду з позицією Патріарха Московського і всієї Русі Кирила щодо війни в Україні» (п. 3)¹².

Подальші події протягом 2022–2023 рр. показали, що керівництво УПЦ за умов війни, на жаль, не збирається нічого змінювати. Остаточного виходу УПЦ зі складу РПЦ МП так і не сталося. Це, у свою чергу, ще більше загострило напружену війною ситуацію, актуалізуючи суспільний попит на повну заборону як політичних, громадських, комерційних і культурних організацій, так і церковних, які так чи інакше пов'язані зі своїми центрами в державі-агресорі.

Оскільки керівництво УПЦ усі останні 30 років державної незалежності України будь-що намагалася зберегти єдність із Московією, то ця любов вищих ієрархів до Московського патріархату за нових умов обернулося для них і для всієї УПЦ незворотного катастрофою.

Насамперед, обрана керівництвом УПЦ вибіркова тактика та «заплутування слідів» (приховування канонічних зв'язків із РПЦ МП, замість реального та повного виходу з її складу) зіграли не на користь самої УПЦ, спровокувавши серйозні бродіння та невдоволення всередині самої цієї юрисдикції. Багато незгодних священників і вірян почали переходити до ПЦУ. За офіційними даними, за час війни, у період від лютого 2022 по 1 грудня 2023 рр. з УПЦ до ПЦУ перейшли 924 релігійні громади¹³. В УПЦ вважають такі факти переходів незаконними, оскаржуючи їх як у судовому порядку, так і чинячи опір під час спроб зайняти храми. Все це з новою силою загострило конфлікти та боротьбу між прихильниками двох православних юрисдикцій за церковну нерухомість та сфери впливу. В окремих регіонах відомі випадки силового захоплення храмів. Найбільш резонансними стали інциденти в Івано-Франківську та Черкасах, засуджені навіть представниками ПЦУ¹⁴. Московський патріархат, проросійські лобістські організації та ЗМІ намагаються подати конфлікт між двома православними юрисдикціями як «гоніння на релігію» в Україні. Фактично вони в умовах війни проти України намагаються створювати негативний

⁹ Статут про управління Української Православної Церкви (з доповненнями і змінами) від 27.05.2022. *РІСУ*. 2022. 17 червня. URL: https://risu.ua/statut-pro-upravlinnya-ukrayinskoyi-pravoslavnoyi-cerkvi-z-dopovnenniyami-i-zminami-vid-27052022_n130894.

¹⁰ «Украинская Православная Церковь, соединенная через нашу Русскую Православную Церковь с Единой Святой, Соборной и Апостольской Церковью» (п. 1) (Визначення про статус УПЦ (1990 р.). *РІСУ*. 1990. 28 жовтня. URL: https://risu.ua/viznachennya-pro-status-upc-1990-r_n34028).

¹¹ Шумило С. Відійти від Москви. Чи бере УПЦ шлях автокефалії від РПЦ МП? *Радіо Свобода*. 2024. 27 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/33093361.html>.

¹² Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 р. *Українська Православна Церква: Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. 2022. 27 травня. URL: <https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoyi-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/>.

¹³ Відповідь першого заступника Голови ДЕСС В. Войналовича на запит С. Шумила, № 69/10.1-99/24 від 04.01.2024 р.

¹⁴ Учасники міжправославного діалогу засудили силові методи вирішення конфліктів між громадами. *РІСУ*. 2023. 31 березня. URL: https://risu.ua/uchasniki-mizhpravoslavnogo-dialogu-zasudili-silovi-metodi-virishennya-konfliktiv-mizh-gromadami_n138022; Ініціативна група духовенства і мирян «Десять тез для ПЦУ» засудила силові методи приєднання храмів УПЦ МП до ПЦУ. *РІСУ*. 2023. 22 листопада. URL: https://risu.ua/iniciativna-grupa-duhovenstva-i-miryan-desyat-tez-dlya-pcu-zasudila-silovi-metodi-priyednannya-hramiv-upc-mp-do-pcu_n144137;

Щоткіна К. Чи виграє українське православ'я у війні за храми між ПЦУ та УПЦ МП? *Дзеркало тижня*. 2023. 6 грудня. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/chi-vihraje-ukrajinske-pravoslavja-u-vijni-za-khrami-mizh-ptsu-ta-upts-mp.html>.

імідж країни перед міжнародною демократичною спільнотою, що має вигляд, з-поміж іншого, як приховане сприяння виправданню дій РФ проти української держави.

Стихийно народжений всередині УПЦ рух «підписантів», який виступав у 2022 р. за повну автокефалію УПЦ, до поч. 2023 р. з певного церковного авангарду, який вплинув на скликання «Феофанієвського» Собору, поступово перетворився на опозиційний. Свого роду маніфестом руху стало Звернення до Синоду УПЦ у січні 2023 р., більш відоме як «10 запитань духовенства та віруючих до Синоду УПЦ»¹⁵. Його підписали близько 300 священників та понад 1000 вірян УПЦ¹⁶. Основні тези звернення зводилися до необхідності ухвалення Синодом конкретних рішень щодо повного виходу УПЦ зі складу РПЦ МП та її керівних органів. Відповіді на це звернення від митрополита Онуфрія та Синоду УПЦ так і не надійшло¹⁷. Натомість, деякі найактивніші учасники руху «підписантів» (о. А. Пінчук, о. О. Колб та ін.) були піддані в УПЦ показовим церковним покаранням. Іншим пригрозили «заборами», якщо не вгамуються. За допомогою внутрішньоцерковних гонінь, залякування та тиску спробували маргіналізувати та призупинити рух, щоб він не охопив всю УПЦ.

Водночас на окупованих територіях почастишали випадки колабораціонізму серед ієрархів та священників УПЦ. Станом на початок 2024 р. ціла низка єпархій УПЦ перейшла у пряме підпорядкування московському патріарху (Сімферопольська, Джанкойська, Феодосійська та Ровеньківська єпархії, а також лівобережна т. зв. «Скадовська» частина Херсонської єпархії та частина Запорозької єпархії)¹⁸. При цьому такі випадки не були засуджені Синодом УПЦ. Навпаки, митр. Онуфрій заявив, що ієрархи та священники УПЦ на окупованих територіях «не колаборанти, а справжні герої»¹⁹.

З іншого боку, на окупованих російськими військами українських територіях почастишали випадки репресій проти священнослужителів та віруючих ПЦУ, УГКЦ та інших конфесій, які не бажають приєднуватися до Московського патріархату. Найрезонансніший випадок стався на поч. 2024 р. в Херсонській обл., коли російськими окупантами був жорстоко закатований священник ПЦУ о. Степан Подольчак²⁰.

Настрої у суспільстві та реакція держави

Існування в Україні структур Московського патріархату в умовах війни почало розглядатися крізь призму протистояння російській агресії та забезпечення національної безпеки. Тим більше, що через Церкву в Україні Московський патріархат неодноразово намагався поширювати ідеї російського імперіалізму та фундаменталізму, пропагувати т. зв. «руський мір», заперечувати повноцінність української мови, плекати сепаратистські настрої тощо (зокрема в Криму та на Донбасі).

Церковна проблематика набула яскраво вираженого політичного забарвлення, призвівши до нових розбіжностей у суспільстві.

Якщо до початку анексії Росією Криму та розв'язання нею війни на Донбасі УПЦ була наймасовішою церковною структурою в Україні, то після 2014 р. ситуація кардинально змінилася.

Соціопитування, проведені Центром ім. О. Разумкова, показують, що кількість громадян, які належать до УПЦ, протягом 2010–2018 рр. постійно зменшувалася (з 24% у 2010 р. до 12% у 2018 р.), а прихильників УПЦ КП – навпаки, зростало (з 15% у 2010 р. до 29% у 2018 р.). Після початку повномасштабної війни Росії проти України значно менше стало громадян, які належать до УПЦ (з 13% у 2021 р. до 6% у 2023 р.), але побільшало тих, хто належить до ПЦУ (у 2023 р. – до 42% серед усіх опитаних належать до ПЦУ)²¹.

Ця статистика, хоч і не відображає всю повноту картини за реальною кількістю парафіян у тій чи іншій юрисдикції, проте свідчить про тенденції, що окреслилися, і переваги в суспільстві.

¹⁵ Духовенство і миряни УПЦ МП вимагають від єпископату відповідей на 10 питань щодо статусу їх Церкви та виходу з РПЦ. *РІСУ*. 2023. 12 січня. URL: https://risu.ua/duhovenstvo-i-miryani-upc-mp-vimagayut-vid-yepiskopatu-vidpovidej-na-10-pitan-shchodo-statusu-yih-cerkvi-ta-vihodu-z-rpc_n135762.

¹⁶ Автором тексту звернення «10 запитань духовенства та віруючих до Синоду УПЦ» був д-р Сергій Шумило.

¹⁷ Шумило С. Відійти від Москви. Чи обере УПЦ шлях автокефалії від РПЦ МП?

¹⁸ Бурєга В. Алгоритми захоплення Московю єпархій УПЦ на тимчасово окупованих територіях. *Лівий берег*. 2023. 30 грудня. URL: https://lb.ua/news/2023/12/30/591348_algoritmi_zahoplennya_moskovoyu.html.

¹⁹ Предстоятель УПЦ прокоментував звинувачення у колаборації священників, які не виїхали з окупованих територій. *СПЖ*. URL: <https://spzh.news/ua/news/69619-blazhennishij-svjashchenniki-upts-ne-kolaboranti-a-spravzhni-narodni-heroji>.

²⁰ Росіяни закатували священнослужителя ПЦУ на Херсонщині. *РІСУ*. 2024. 15 лютого. URL: https://risu.ua/rosiyani-rozstrilyali-svyashchennosluzhitelya-pcu-na-hersonshchini_n146211.

²¹ Українське суспільство, держава і церква під час війни. Церковно-релігійна ситуація в Україні-2023 / Уклад. Ю. Якименко (керівник проєкту), А. Биченко, М. Міщенко. Київ: Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, 2023. С. 6. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya-F.pdf>.

УПЦ (в єдності з МП), яка до 2014 р. об'єднувала понад 12 тисяч парафій та священників, поступово втрачає свої позиції. За офіційними даними, від кінця 2018 по 2023 рр. з УПЦ до ПЦУ перейшли понад 1,5 тисячі громад²². Із них 924 громади змінили юрисдикцію за період 2022–2023 рр.²³

Якщо врахувати, що Синод УПЦ більше не контролює ситуацію в єпархіях на окупованих територіях, то реальна кількість парафій, які контролюються УПЦ, на підконтрольних Україні територіях нині становить трохи більше 9000. А оскільки ПЦУ наразі вже налічує близько 8000 зареєстрованих релігійних громад²⁴, то за кількістю парафій сили обох юрисдикцій практично стають паритетними. Водночас симпатії суспільства давно не на боці УПЦ.

Проведені наприкінці 2023 р. соціопитування показують, що 71% респондентів підтримують заборону діяльності релігійних організацій, керівний центр яких перебуває у державі, яка вчинила військову агресію проти України. При цьому 55,5% дотримуються думки, що слід заборонити діяльність УПЦ (МП) в Україні²⁵.

В умовах війни зазнає змін і політика державної влади. Якщо протягом 2022 р. ставлення до УПЦ з боку влади залишалося більш-менш лояльним або терпимим (що багато в чому було пов'язане з очікуваннями подальших кроків керівництва УПЦ на повний розрив із РПЦ МП), то від поч. 2023 р. під впливом настроїв у суспільстві таке ставлення змінюється на протилежне. Порушують кримінальні справи проти низки ієрархів та священників УПЦ за звинуваченням у колабораціонізмі та розпалюванні ненависті на релігійному ґрунті. Кілька священників, чию провину в державній зраді було доведено, обміняли на українських військовополонених і передали російській стороні. Припинено договори оренди низки об'єктів духовно-культурного значення, зокрема Києво-Печерської лаври.

Серйозним викликом для УПЦ стало ухвалення 19 жовтня 2023 р. Верховною Радою за основу в першому читанні законопроекту № 8371²⁶ (на момент виголошення доповіді в січні 2024 р. закон ще не був прийнятий в остаточній редакції – прим. ред.). Цей проєкт іноді називають «законом про заборону УПЦ». Однак це не так. До нього є чимало запитань, але в самому законопроекті – жодного слова про УПЦ. Там лише йдеться про релігійні організації, афілійовані з центрами в державі-агресорі. Отже, якщо Синод УПЦ ухвалить офіційний акт про те, що УПЦ повністю вийшла зі складу РПЦ МП, цей законопроект не зможе поширюватися на неї. Як пояснювали самі автори, їхній законопроект спрямований не на заборону УПЦ, а на припинення її залежності від Москви²⁷. По суті, законопроект стимулює керівництво УПЦ до прийняття необхідних офіційних документів про повний вихід УПЦ зі складу РПЦ МП та розрив із нею адміністративних та канонічних відносин. Щоб вона стала не лише на словах, а й насправді повністю незалежною від релігійних центрів у державі-агресорі.

Майбутнє УПЦ та можливість співіснування кількох православних юрисдикцій

Помилковою є думка, що адміністративним втручанням чи тиском влади вийде ліквідувати УПЦ, як до цього закликають деякі гарячі голови. Такий підхід є неконструктивним та неправильним. Необхідно шукати інші шляхи та методи вирішення проблем, що накопичилися. Зокрема шляхом стимулювання діалогу. Необхідно підтримувати проукраїнське крило в середовищі УПЦ. Потрібно допомогти, щоб ця Церква перестала бути носієм російських ідей та традицій, щоб вона також стала Церквою української традиції.

Важливо розуміти, що це Церква, до якої також належать українці. Серед них чимало російськомовних чи навіть проросійських. УПЦ – це досить неоднорідна та різношерста церковна спільнота, з власними особливостями, традиціями, відмінностями. За 30 років в УПЦ склалася власна релігійна субкультура й свого роду «ідентичність», з певними від-

²² За останні п'ять років до ПЦУ перейшли 1,5 тисячі парафій з Московського патріархату. *Укрінформ*. 2023. 26 липня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3740742-za-ostanni-pat-rokiv-do-pcu-perejsli-15-tisaci-para-fij-z-moskovskogo-patriarhatu.html>.

²³ Відповідь першого заступника Голови ДЕСС В. Войналовича на запит С. Шумила, № 69/10.1-99/24 від 04.01.2024 р.

²⁴ Там само; Звіт про мережу релігійних організацій станом на 01.01.2023, уточнена 27.06.2023 р. ДЕСС. URL: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1DPcG1qbaPVIWEDo39b70mIyJvRLtwpJR/edit#gid=512250809>.

²⁵ Українське суспільство, держава і церква під час війни... С. 21.

²⁶ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41219>.

²⁷ Yelenskyi V. On the Ukrainian Church of the Moscow Patriarchate. *Fos Fanariou*. 2023. 9 Δεκεμβρίου. URL: <https://fosfanariou.gr/index.php/2023/12/09/peri-tis-oukranikis-ekklisias-patr-mosxas/>; Московський Патріархат є безпосереднім учасником агресії проти України, – голова ДЕСС. *РІСУ*. 2023. 29 жовтня. URL: https://risu.ua/moskovskij-patriarhat-ye-bezposerednim-uchasnikom-agresiyi-proti-ukrayini---golova-dess_n143502; Підпорядкування московському патріархату не є частиною православного віровчення – Голова ДЕСС. *ДЕСС*. 2023. 20 грудня. URL: <https://dess.gov.ua/pidporiadkuvannia-moskovskomu-patriarkhatu-ne-ie-chastynoiu-pravoslavnoho-virovchennia-holova-dess/>.

мінностями у ментальності та сприйнятті всього, що відбувається навколо. Є й чимало стереотипів, вихованих під впливом російських наративів.

Серед понад 9 тисяч священників УПЦ панують різні настрої, інколи досить протилежні. Там є яскраво виражене проукраїнське крило духовенства. Таких священників там дуже багато. Але вони поки що не мають загальноєвразійського духовного лідера і їхній рух ще не набув чітко окреслених обрисів. Неоднозначні тенденції виявляються серед єпископату УПЦ. Показовою щодо цього стала неформальна архієрейська нарада, яка відбулася 28 липня 2023 р. в Києво-Печерській лаврі. На ній близько десятка архієреїв намагалися, хоч і безуспішно, порушувати питання про необхідність більш послідовних та реальних кроків щодо відокремлення УПЦ від РПЦ²⁸.

Водночас в УПЦ зберігається вплив досить сильного промосковського крила, до якого належать як священники, так і деякі впливові ієрархи. І є ще третя, так би мовити, «течія», яку умовно можна назвати «онуфріївці». Це ревно віддані своєму духовному лідеру митрополиту Онуфрію, вони не проукраїнські і не промосковські: яким курсом піде їхній лідер, туди й вони за ним підуть. Це досить консервативне середовище, іноді навіть схильне до «зилотства» та фундаменталізму. Вони, як правило, негативно ставляться до єкуменізму, модернізму та лібералізму в Церкві. Ментально вони за певними ознаками дещо близькі до послідовників старої РПЦЗ та греків-старостильників.

В умовах російської військової агресії, яку всіляко підтримує та благословляє керівництво РПЦ МП, актуалізувалась потреба повного виходу УПЦ з її складу. Іншої перспективи чи альтернативи цьому не існує. Таким шляхом в різні часи пройшли всі без винятку автокефальні Помісні Православні Церкви. На цьому наполягають не лише українська влада та суспільство, але й значна кількість священників і вірян самої УПЦ. Проте неоднорідність та різношерстість настроїв всередині цієї юрисдикції робить її заручницею інертності, а точніше неспроможності приймати адекватні рішення у відповідь на актуальні виклики часу. Такий стан поглиблює внутрішні протиріччя та кризу. Відверто промосковські та проукраїнські сили в середині УПЦ не можуть далі співіснувати разом. Існує вірогідність, що у разі прийняття рішення про повний вихід УПЦ зі складу РПЦ МП промосковські сили (які представлені групою впливових архієреїв УПЦ) не визнають такого рішення та вчинять розкол. Водночас політика вичікування керівництва УПЦ та збереження статусу канонічного структурного підрозділу РПЦ МП в Україні призводить до відтоку духовенства та вірян і поглиблює прірву у відносинах із суспільством та державою. Намагаючись утримати від розколу промосковські сили, УПЦ поступово втрачає українські парафії та паству, які не бажають мати бодай найменші зв'язки з РПЦ МП. Обрана керівництвом УПЦ тактика «сидіння на двох стільцях» та прагнення подобатись всім існуючим течіям не дає бажаного результату. В умовах війни поляризуються настрої і погляди, а не сумісне стає неможливим (та й небезпечним) утримувати разом.

Не виключено, що згодом у різнорідному середовищі УПЦ може назріти розкол на кілька окремих течій. Передумови для цього є, а внутрішні суперечності між ними дедалі більше визрівають. Не буде неочікуваним, якщо на ґрунті існуючих суперечностей та поступового унезалежнення від МП з УПЦ виокремиться, наприклад, група, яка утворить т. зв. «Церкву російської традиції» в Україні (за прикладом РПЦЗ).

Водночас спостерігається також бажання деяких кліриків відокремитися від УПЦ (як канонічної частини РПЦ МП), але при цьому, не переходячи до ПЦУ, знайти для себе альтернативне вирішення проблеми у формі створення паралельних церковних структур в Україні під тимчасовим омофором Константинопольського, Румунського чи Сербського патріархів або Польської Церкви.

Священники та віряни, яких із різних причин не влаштовує ані УПЦ, ані ПЦУ, обмірковують альтернативні варіанти. Якщо такою альтернативою на перехідний період не зможе стати структура Вселенського Константинопольського Патріархату, то подається ідея, що нею може стати аналогічна структура, скажімо, Румунського патріархату. Такі настрої та сценарії теж є. Позитивні чи негативні сторони цього ще належить оцінити.

Такі пропозиції не збігаються з принципами канонічного устрою більшості Помісних Православних Церков, де прийнято вважати, що в межах однієї держави має діяти лише одна автокефальна Помісна Церква. Проте цей принцип не завжди і не до кінця виконується, залишаючи в окремих Церквах можливості для ікономії та маневрів (наприклад, на півночі Греції діють єпархії «Нових земель», які мають подвійне підпорядкування – і Константинополю, і Синоду Елладської Церкви в Афінах; на території Румунії діє окрема Тімішоарська єпархія Сербської Церкви на чолі з власним єпископом, який має осідок в румунському м. Тімішоара, натомість на території Сербії має власну єпархію Румунський

²⁸ Шумило С. Три шляхи УПЦ МП. *PICU*. 2023. 9 серпня. URL: https://risu.ua/tri-shlyahi-upc-mp_n141589.

Патріархат з осідком в сербському м. Вршац; окремо виглядає ситуація в США та країнах Західної Європи, де на одній території мирно співіснують різні православні юрисдикції).

За мирних обставин здорова конкуренція між Церквами, очевидно, не завадила би. Вона могла б сприяти покращенню якості місіонерського служіння, внутрішнім змінам та реформам у самих Церквах. Пороте в умовах війни доводиться зважувати, чи можуть заклики до створення в країні нових структур інших національних Церков, окрім суто канонічної суперечності, нести додаткові загрози та виклики, особливо у прикордонних регіонах (зокрема щодо можливих конфліктів на міжетнічному ґрунті та загроз територіальній цілісності країни).

Очевидно, що для світської демократично-правової держави, де Церква відокремлена від держави, а держава – від Церкви, існуючі внутрішні церковно-канонічні обмеження не можуть слугувати бар'єром, щоб у країні діяли різні православні та будь-які інші юрисдикції. Те, що в Україні їх кілька – не є протиправним. Подібні прецеденти в історії православ'я відомі в період, коли воно не було державною (імперською) релігією²⁹. У «пост-костянтинівську» епоху це виглядає природно, хоч і не звично. Досвід розвитку православ'я в демократичних країнах (США та ЄС), де на одній території спокійно діють різні православні юрисдикції, засвідчує можливість такого формату і для української держави³⁰. Головне, щоб ці юрисдикції мирно співіснували між собою, не вели антидержавної та антисуспільної діяльності, не були провідниками ідей, спрямованих на конфронтацію з суспільством, заперечення суверенітету та територіальної цілісності держави, не були джерелом ксенофобії та тероризму, і не були пов'язані з іноземними центрами, які підтримують агресію та війну проти держави та народу. Завдання держави – стежити за дотриманням релігійними організаціями чинного законодавства та недопущенням антидержавної та протиправної діяльності, а також сприяти діалогу між ними, водночас питання їх можливого об'єднання в одну юрисдикцію – це внутрішня справа самих цих Церков.

Пострадянська спадщина, спокуса стати «державною церквою» та майнові конфлікти

Сучасний поділ українського православ'я не є єдиною проблемою. До певної міри серед причин внутрішніх «хвороб» та суттєвим гальмом у його розвитку залишається пострадянська церковна спадщина. Вона сприяє утвердженню спотвореного погляду на Церкву як на земний інститут, адміністрацію чи політичну партію. Серед єпископів, духовенства та вірян усіх православних юрисдикцій в Україні поширена підміна розуміння природи Церкви як Містичного Тіла Христового суто земними церковно-адміністративними інститутами / юрисдикціями, «міряння розмірами» та боротьба за стіни і майно, а не за душі. Тобто все те, що є далеким від Євангелія. Юрисдикційні корпоративно-партійні інтереси переважають над духовними. Люди готові відстоювати свої юрисдикції як якісь корпорації чи партії, їхні храмові будови та майно, не розуміючи, що насправді Церква – це про інше.

Відбувається тонка підміна сенсів. Це серйозна проблема й перешкода для діалогу та єднання. Одні й ті само хвороби сергійсько-радянської спадщини духовного вихолощування та спотворення однаково позначаються на всіх без винятку українських церквах (як УПЦ, так і ПЦУ). Зміна висновків та юрисдикцій сама по собі не позбавляє від цих хвороб.

Щодо ПЦУ, то із нею теж не все так однозначно. Як і УПЦ, вона вийшла зі «старих міхів» «совєтського православ'я». Це теж негативно позначається на ній. Там також є свої маргінальні діячі та групи, які прагнуть вирішувати питання радикальними методами не в дусі Євангелія. Спокуса помінятися з МП місцями, зайняти її колись монопольне місце, стати «МП № 2» або якоюсь подобою «державної церкви» не може не викликати стурбованості.

Останнім часом в Україні вперше зросла частка тих, хто прагне ввести інститут «державної церкви», що дорівнює тим, хто виступає проти (відповідно 37,5% та 38%). Найбільше прихильників цієї ідеї серед прихильників ПЦУ (42%)³¹. Це своєрідне випробування для ПЦУ на міцність і вірність Євангельським основам християнства.

Недостатність серйозних реформ усередині Церкви та тенденція копіювати традиції МП є проблемою та викликом для ПЦУ. На це накладається кадрова проблема – брак кваліфікованих священників і ченців, не завжди достатній рівень їхньої освіченості та цер-

²⁹ Приходько Г., свящ. Історичні прецеденти паралельного співіснування двох канонічних східно-християнських юрисдикцій на одній території: приклад церковної організації на території імперії Сасанидів (I–V ст.). *Православ'я в Україні. До 300-річчя з Дня народження прп. Паїсія Величковського та Григорія Сковороди*. Київ–Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2022. С. 231–242.

³⁰ Хто та як може поставити крапку в церковному розколі в Україні, 10.11.2014. *PICU*. 2014. 10 листопада. URL: https://risu.ua/hto-ta-yak-mozhe-postaviti-krapku-v-cerkovnomu-rozkoli-v-ukrajini_n71509.

³¹ Українське суспільство, держава і церква під час війни... С. 17.

ковної свідомості, надмірна заполітизованість, відсутність серйозної богословської школи. Серед тих, які зросли й стали священниками УПЦ-КП та УАПЦ, які перебували в ізоляції від спілкування зі Вселенським православ'ям, нерідко досі зберігаються комплекси «самозамкненості», поєднані з відсутністю здорової канонічної та еkleзіологічної свідомості. Після 2018 р., завдяки виходу ПЦУ із самоізоляції, а також притоку здорових кадрів з УПЦ, ситуація стала помітно змінюватися на краще, але сама проблема ще залишається, особливо на периферії.

Доводиться визнати, що єпископат обох юрисдикцій часто має власні корпоративні інтереси, відмінні від інтересів рядового духовенства та пастви. Це також заважає реформам і налагодженню дієвого діалогу між обома Церквами.

Випадки силового переведення храмових комплексів, що почастишали останнім часом, конфлікти та протистояння між прихильниками обох юрисдикцій, які виникають на цьому ґрунті, псують на міжнародному рівні імідж України як демократичної країни, загалом дискредитують православ'я і релігію. Як справедливо зазначають представники ініціативної групи «10 тез для ПЦУ»: «Зіткнення і конфлікти за храмові будівлі ганьблять православне християнство. Ба більше, в такій боротьбі ПЦУ та УПЦ програє насамперед християнство в Україні ... Віра не вимірюється кількістю квадратних метрів у соборі чи монастирі. За нашу нехристиянську поведінку Господь спустошить наші храми, “відбити у ворогів”»³².

Ситуація, що склалася, є своєрідним тестом на відповідність Євангельським принципам. Чи можна уявити, що Христос з апостолами ходить Юдею і захоплює синагоги у фарисеїв? Боротьба за церковні будови та майно – це не про віру і не про Христа. А найголовніше, це відштовхує багатьох людей від віри. Це може призвести до того, що через якийсь покоління храми виявляться порожніми, оскільки не буде кому до них ходити. Це буде закономірний наслідок нинішніх міжцерковних чвар і ворожнечі³³.

Однозначно, майнові суперечки між вірянами обох юрисдикцій мали б вирішуватись насамперед у правовому полі. Неприпустиме застосування сили будь-якою зі сторін. Має бути відновлено практику мирного співіснування та почергового використання спірних культових споруд, почергових богослужінь представниками обох Церков. Це могло би зблизити їх. А головне, потрібен діалог між обома Церквами.

Діалог як шлях до оздоровлення та примирення

Питання подолання кризи в українському православ'ї не має однозначних відповідей та рішень. Але, поза сумнівом, його вирішення можливе лише через діалог. Не зовнішні засоби адміністративного тиску та втручання, а саме діалог.

На жаль, і в УПЦ, і в ПЦУ є сили, які маргіналізують свої Церкви і, керуючись лише власними юрисдикційно-корпоративними (церковно-партійними) інтересами, прагнуть збереження протистояння та поділу. Але так само і там, і там є здорові сили. Попри всі перепони, між цими здоровими силами обох юрисдикцій має бути діалог, спілкування та чесне обговорення проблем, які роз'єднують чи об'єднують. Однозначно, того, що об'єднує, більше, ніж того, що роз'єднує. Важливо, що серед духовенства та вірян як ПЦУ, так і УПЦ є чимало тих, хто вважає неприпустимим і виступає проти силового вирішення суперечок. Це справді надія, що діалог та об'єднання українського православ'я на здорових євангельських засадах можливі³⁴.

Ненормально, коли православні українці не мають між собою діалогу, дружніх контактів та єднання. Відсутність такого діалогу протягом 30 років – один із наслідків втручання та впливу Москви в українські церковні питання.

Діалог – це єдиний шлях до оздоровлення та досягнення єдності українського православ'я. Це шлях Євангелія і Заповідей Христових. Іншого шляху для християн немає, якщо ми справді християни не лише за назвою. Це той іспит, який нам тепер належить скласти на відповідність вченню Того, в ім'я Кого всі ми називаємо себе «християнами», незалежно від юрисдикційної приналежності.

Щодо цього досить обнадійливим було виникнення у 2022 р. ініціативної групи з діалогу між духовенством УПЦ та ПЦУ, до якої увійшли представники обох юрисдикцій. Відбувалися спільні зустрічі та обговорення найбільш проблемних питань міжцерковних відносин і життя, велися дискусії та обмін різними думками, не зашореними церковно-

³² Ініціативна група духовенства і мирян «Десять тез для ПЦУ»...

³³ Шумило С. Чую від людей, як їм останнім часом все більше нудить від «церковних новин». *PICU*. 2023. 30 серпня. URL: https://risu.ua/ne-raz-chuyu-vid-lyudej-yak-yim-ostannim-chasom-vse-bilshe-nudit-vid-cerkovnih-novin_n142078.

³⁴ «Не є християнами ті, хто не прагне діалогу, а лише обвинувачує», – д-р С. Шумило про міжправославні стосунки. *PICU*. 2023. 10 лютого. URL: https://risu.ua/ne-ye-hristiyanami-ti-hto-ne-pragne-dialogu-a-lishe-obvinuvachuyed-r-sergij-shumilo-pro-mizhpravoslavni-stosunki_n136611.

юрисдикційним офіціозом і штучними бар'єрами³⁵. Це нове явище в житті українського православ'я. Його намагаються маргіналізувати, але, будемо сподіватись, воно ще зможе мати у майбутньому позитивне значення³⁶.

Якщо ієрархи не здатні сісти за спільний круглий стіл для діалогу та обговорення спільних проблем українського православ'я, тоді саме життя створює умови для такого діалогу знизу, з боку простих священників і вірян. Цей вплив має йти не з «верхів», а з «низів». Можливо, це навіть на краще, тому що роль простого духовенства та вірян в імперській та радянській церкві була невинувато нівельована. Ця проблема є характерною для всіх українських Церков. Тут ми бачимо відродження ролі простого духовенства та вірян у Церкві, так би мовити, «соборності знизу». Це дуже важливо, і це потрібно підтримувати усілякими способами.

Необхідно вчитися розмовляти, тиснути один одному руку, дивитися один одному в очі, чесно говорити про те, що об'єднує і що роз'єднує... Навіть не переходячи з однієї юрисдикції до іншої, можна шукати спільні моменти, які об'єднують. Принаймні, хоча б через незалежні майданчики круглих столів та наукових конференцій представники різних конфесій повинні почати спілкуватися, обговорювати, дивитися один одному в очі, співпрацювати, шукаючи те, що може об'єднати та примирити, а не навпаки, те, що роз'єднує та породжує недовіру й ненависть один до одного. Це той формат, який міг би поступово розтопити кригу у серцях духовенства та вірян обох Церков, ставши фундаментом майбутнього єднання православних українців³⁷.

Проблема якості богословської освіти та потреби реформ

Суттєвою ознакою кризи в українському православ'ї є проблема рівня та якості загальної та богословської освіти єпископату, пастирів та вірян, відсутність належного місіонерсько-кетехізаційного та соціального служіння й багатьох інших. Це, у свою чергу, позначається й на рівні міжцерковних відносин, породжуючи нетерпимість та неготовність до діалогу з опонентами. Тобто криза українського православ'я не лише в зовнішньому статусі, а й у внутрішньому стані.

За радянською звичкою православні навчальні заклади в Україні здебільшого й надалі орієнтовані насамперед на виховання слухняних кліриків-требовиконавців, а не богословів і місіонерів. Це також ознака радянської спадщини. Жодна з православних юрисдикцій в Україні не спромоглася створити власну сильну богословську школу. Жодна з духовних академій за останні роки не виховала помітних богословів світового рівня. Це суттєво відрізняє ці заклади від тієї ж Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст.

Недостатня освіченість, а іноді й невігластво та низький рівень культури серед єпископату та духовенства – одна з суттєвих проблем. Задля її подолання корисно запозичити досвід Вселенського Патріархату та інших Церков (навіть УГКЦ), де кандидати на архієреїв прагнуть мати не просто духовну освіту, але й отримати додаткову вищу освіту в поважних західних університетах, зокрема захистити там науковий ступінь (ліцензіат чи докторат). Такий підхід ще на ранньому етапі кар'єри сприяє формуванню у майбутнього священника чи єпископа широкого світогляду, сучасного рівня знань та культури, допомагає розкрити власні творчі здібності й таланти, та стати особистістю, яка згодом таким же шляхом спрямовуватиме і своїх підлеглих та паству. Це важливий запобіжник від невігластва та безкультур'я єпископату і духовенства, що досі має місце на пострадянському просторі. Людина, яка навчена мислити та підходити до своєї роботи творчо, і в інших цінуватиме такі ж здібності й намагатиметься формувати навколо себе команду з таких само, як і вона, освічених і творчих людей. А це вже забезпечує якісно інший рівень і стан як церковного служіння та місії, так і діяльності самих церковних структур.

³⁵ У Києві відбулась перша неформальна зустріч духовенства ПЦУ та УПЦ МП. *PICU*. 2022. 6 липня. URL: https://risu.ua/u-kiyevi-vidbualas-persha-neformalna-zustrich-duhovenstva-pcu-ta-upc-mp_n130657;

Священнослужителі ПЦУ та УПЦ МП підписали Декларацію порозуміння. *PICU*. 2022. 7 липня. URL: https://risu.ua/svyashchennosluzhitele-pcu-ta-upc-mp-pidpisali-deklaraciyu-porozuminnya_n130678; Рух за діалог Церков: Духовенство і миряни УПЦ та ПЦУ провели другу зустріч. *PICU*. 2023. 23 січня. URL: https://risu.ua/ruh-za-dialog-cerkov-duhovenstvo-i-miryani-upc-ta-pcu-proveli-drugu-zustrich_n136096; Учасники міжцерковного діалогу в Софії Київській порадили УПЦ МП та ПЦУ вже розпочати об'єднання. *PICU*. 2023. 21 лютого. URL: https://risu.ua/uchasniki-mizhcerkovnogo-dialogu-v-sofiyi-kiyivskij-poradili-upc-mp-ta-pcu-vzhe-rozpochati-obyednannya_n136929; Звернення учасників міжцерковного діалогу в Софії Київській до єпископату, духовенства та вірян Української Православної Церкви і Православної Церкви України. *Офіційний сайт Державної служби України з етнополітики та свободи совісті*. 2023. 20 лютого. URL: <https://dess.gov.ua/zvernennia-uchasnykiv-dialohu-upc-ta-pcu-v-sofii-kiyivskiy-16-02-2023/>.

³⁶ «Those who do not seek dialogue and only accuse are not Christians», – Dr. Serhii Shumylo on Inter-Orthodox relations. *Religious information service of Ukraine*. 2023. 10. 02. URL: https://risu.ua/en/those-who-do-not-seek-dialogue-and-only-accuse-are-not-christians---dr-serhii-shumylo-on-inter-orthodox-relations_n136728.

³⁷ «Those who do not seek dialogue and only accuse are not Christians», – Dr. Serhii Shumylo on Inter-Orthodox relations...

Освіта в західних університетах робить православних архієреїв і духовенство інтегрованими в сучасний європейський культурний простір. До того ж здобути там освіту та науковий ступінь неможливо шляхом хабарів, як це іноді практикується в духовних навчальних закладах пострадянських країн. Це важливий чинник, який ще на цьому ранньому етапі формує в людині інші підходи, де перш за все цінується й винагороджується сумлінна праця, особисті творчі зусилля та здібності, а не кар'єризм і підлабузництво. Це також сприяє зменшенню корупційної складової в духовній освіті та подальшому церковному служінні. Отже, на шляху реформування церковного життя питання якості освіти (зокрема, стажування та навчання в західних університетах) набирає особливої ваги. Саме з цього починав свої реформи в Київській Церкві святий Петро (Могила).

Останнім часом у ПЦУ помітні обнадійливі зрушення. Київська та Волинська богословські академії ПЦУ намагаються подолати колишній стан «самоізолюваності», активізувати зовнішню співпрацю з грецькими та іншими богословськими навчальними закладами і науковими центрами³⁸. У майбутньому, при поглибленні такої співпраці та обміну викладачами і студентами, це може принести позитивні плоди. До того ж це може стати важливим елементом суб'єктності України та просування українських наративів за кордоном. Проте робота, яка зараз ведеться, видається недостатньою. Істотним гальмом є відсутність знання мов українськими викладачами та студентами. А рівень богословської освіти в українських духовних навчальних закладах, як і раніше, потребує реформування та вдосконалення.

Попри всі проблеми й неузгодженості, в умовах нинішньої кризи українське православ'я має унікальний шанс позбутися ганебного шлейфу радянської спадщини. Цей процес церковної декомунізації вимагає як зміни старих церковних еліт, так і певного перевороту свідомості. Це дуже складно, а й, знову-таки, боляче. Адже змін потребують не лише вивіски, прапори, гасла та кадри, а й свідомість, ментальність, освіта. Необхідно навчитися новому ставленню до Церкви – не як до земної адміністративної структури чи «партії» (що характерно для радянської атеїстичної свідомості), а як до універсального духовно-містичного організму – Тіла Христового, де всі християни духовно єдині, навіть попри зовнішні розділення. Потрібні пастирі, місіонери, духовні поведирі народу, а не церковні функціонери та чиновники, які мріють стати церковними «поміщиками» і «феодалами» (незалежно від назв юрисдикцій)³⁹.

Повторюся, дуже важливе значення має якісна та сучасна освіта нового священицтва, виховання нової церковної еліти. Старі кадри вже не перевиховати. Але майбутнє Церкви – це молодь. Необхідно, щоб майбутні священики та єпископи проходили навчання та стажування в західних університетах, як світських, так і богословських, не лише православних, а й католицьких і протестантських, як це було за часів святого Петра (Могили).

Щодо цього досвід Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) та її навчальних закладів (зокрема Українського католицького університету) може виявитися дуже корисним як один із найбільш успішних на пострадянському просторі.

Знаменно, що на одній із зустрічей предстоятелі ПЦУ та УГКЦ проголосили намір розробити своєрідну «дорожню карту» співробітництва та пошуку точок дотику, які можуть об'єднувати християн України⁴⁰. Насамперед це стосувалося сфери духовної освіти та спільних науково-освітніх проєктів. На жаль, далі розмов цей напрямок поки що не отримав належного продовження з обох сторін. Хоча він бачиться найперспективнішим.

Зокрема в рамках поглиблення екуменічного діалогу була б корисною розробка та впровадження програм з обміну студентами між православними і греко-католицькими навчальними закладами, їхнє стажування та навчання в провідних західних католицьких і протестантських університетах. До того ж корисно активізувати проведення спільних екуменічних конференцій та круглих столів із різних актуальних проблем історії та сучасності, реалізовувати спільні науково-дослідні та видавничі проєкти, літні богословські табори і школи. У цьому плані досвід і майданчик Українського католицького університету, Інституту екуменічних студій УКУ, наукового проєкту «Київське християнство» могли б бути досить корисними.

³⁸ Делегація КПБА відвідала Грецію, де підписала низку угод про співпрацю. *Pomisna.info*. 2023. 23 травня. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/delegatsiya-kpba-vidvidala-gretsiyu-de-pidpysala-nyzku-ugod-pro-spivpratsyu/>.

³⁹ Шумило С. Кризис рождения. О Константинополе, советском наследии, старообрядчестве и украинской автокефалии. *Релігія в Україні*. 2018. 7 листопада. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/41597-krizis-rozhdeniya-o-konstantinopole-sovetskom-nasledii-starobryadchestve-i-ukrainskoj-avtokefalii.html.

⁴⁰ Предстоятелі ПЦУ та УГКЦ домовилися розробити дорожню карту співпраці. *ПІСУ*. 2018. 30 грудня. URL: https://risu.ua/predstoyateli-pcu-ta-ugkc-domovilisya-rozrobiti-dorozhnyu-kartu-spivpraci_n95478.

***

Отже, необхідно говорити не лише про статус автокефалії, а й про подолання внутрішньої кризи всередині українських Церков. Проблеми відновлення повноцінної богословської школи, якості духовної освіти та просвіти, місіонерства і соціального служіння, відкритості, екуменізму, соборності та євангелічності, ролі громади та вірян у Церкві, подолання небезпечної формалізації церковного життя, відповідність Євангелію, звернення до витоків первісної Церкви. Ці та інші відповіді на актуальні виклики, пошук шляхів їх вирішення, реформування та наповнення їх живим змістом – цими питаннями мають перейматись представники українських Церков. Ці питання мають бути предметом діалогу та дискусії. На такому ґрунті можлива справжня, не викривлена духовна єдність.

THE CRISIS IN UKRAINIAN ORTHODOXY: TRENDS, CHALLENGES, AND POSSIBLE WAYS TO OVERCOME

The purpose of the publication: to study the state of Ukrainian Orthodoxy from 2018 to 2024, to analyze causes of the protracted crisis, existing conflicts, disputes and challenges, obstacles to the unification of Ukrainian churches, and to outline possible ways to overcome the existing problems. **The methodological foundations** of the study are based on principles of scientific objectivity, systematicity, and a dialectical approach to the phenomena under study. In accordance with the goal and objectives, a combination of general scientific, interdisciplinary, and special methods was used, including descriptive, observation, analysis, and generalization. **Scientific novelty.** The author analyzes the state of Ukrainian Orthodoxy from 2018 to 2024, providing statistics based on opinion polls and data from the State Service of Ukraine on Ethnic Policy and Freedom of Conscience (DESS). Causes of the crisis in Ukrainian churches, moods in society, conflicts and disputes in relations between Orthodox churches, the impact of the Russian-Ukrainian war on freedom of conscience and church-state relations, the role of the Moscow Patriarchate in supporting aggression against Ukraine, and the state's efforts to ensure national security and spiritual independence in Ukraine investigated. The author discusses topical issues and challenges facing Ukrainian churches, prospects for dialogue and unification, the temptation to become a «state church» and the possibility of coexistence of several Orthodox jurisdictions, the problem of the quality of theological education and the need for reforms, etc.

Key words: Ukrainian Orthodoxy, Russian-Ukrainian war, OCU, UOC, UGCC, ROC MP.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in history), doctor of theology (Th.Dr.), director of the International institute of the Athon legacy, visiting research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology, University of Exeter (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National Academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

Дата подання: 20 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 22 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Кризовий стан в українському православ'ї: тенденції, виклики та можливі шляхи подолання. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 102–113. DOI: 10.58407/litopis.250108.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2025). Kryzovyi stan v ukrainskomu pravoslav'ї: tendentsii, vyklyky ta mozhlyvi shliakhy podolannya [The crisis in Ukrainian Orthodoxy: trends, challenges, and possible ways to overcome]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 102–113. DOI: 10.58407/litopis.250108.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII–XVIII ст.) (частина 27)

DOI: 10.58407/litopis.250109

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

Метою цієї публікації є уведення до наукового обігу важливих документів з історії Гетьманщини XVII–XVIII ст., виявлених переважно в архівосховищах Києва й подекуди Кракова (Польща). Це різноманітна ділова документація (купчі, скарги, рапорти тощо). До того ж проаналізовано інформаційні можливості цих джерел, виявлено особливо важливі свідчення. **Наукова новизна** тісно пов'язана з вищевизначеною метою, оскільки вперше до наукового обігу вводяться архівні, недруковані джерела, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, частково у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії наук і Академії Мистецтв у Кракові (Польща) та Бібліотеки Ягеллонського університету, вперше встановлюються важливі факти з соціально-економічної та військово-політичної історії України сер. XVII – XVIII ст., про діяльність судових органів, про повсякденне життя українського народу. Важливими є документи, що стосуються такого маловивченого регіону, як Стародубщина.

Ключові слова: універсал, листи, гетьман, Гетьманщина, Сіверщина, купчі.

У черговій частині статті ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії цього регіону України вже говорилося у попередніх частинах). Усього тут наводяться тексти 36 документів, із них 10 – XVII ст., 26 – XVIII ст. Більшість наведених джерел (24) зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), інші – у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії мистецтв і Польської Академії наук у Кракові (далі – ВР БПАН) та відділі рукописів Бібліотеки Ягеллонського університету (5 документів). Ще 7 документів узятو з археографічних публікацій польських істориків.

Серед представлених документів необхідно виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали та листи гетьманів, полковників, взагалі козацької старшини. У цій статті вони представлені лише універсалом 1761 р. гетьмана Кирила Розумовського (№ 34), в якому йдеться про заготівлю лісу «національному строєнню» в Батурині, тобто гетьманському палацу, а також універсалом стародубського полковника Михайла Миклашевського (№ 11). Зазначимо, що в універсалі Розумовського згадується чернігівський осавул Петро Каневський. На цій посаді він був у 1767 р., але, як бачимо, він обіймав її ще у 1761 р. Однак згідно з сучасними дослідженнями, посаду осавула обіймали в цей час Василь Павловський та Іван Сахновський¹. Так само представлені матеріали для «Українського Православного Дипломатарія XVI–XVIII ст.» (№ 15, 26, 30): листи київських митрополитів Варлаама Ванатовича, Рафаїла Заборовського та чернігівського архієпископа Іродіона Жураковського. Якщо йдеться про аналогічну категорію історичних джерел зарубіжних країн, то вони теж представлені трьома документами (№ 1, 12, 13). Це універсал польського короля Владислава IV та дві грамоти Петра I.

Відкривається публікація універсалом короля Владислава IV, який датовано 1635 р. Король повеліває шляхтянці Барбарі Сяковській (Гроховській) поступитися землями в

¹ Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 56.

урочищі «Яковсевичі» «заслуженому жовнірові» Бартошу Медушевському. Ці землі лежать «над рікою Десною в повіті Чернігівським». Петро I своїми грамотами надавав села Менської сотні Величківку та Феськівку (суч. Менського р-ну) Гнату Васильовичу Сахновському, менському сотникові у 1696–1722, чернігівському обозному протягом 1709, 1723–1731 рр.

Далі йдуть матеріали з публікацій польських археографів. Один із них (№ 2) є уривком з мемуарів Я.В. Почобута Одланицького. Тут є звітка про дії в Білорусі та Литві військ наказного гетьмана, ніжинського полковника Івана Золотаренка в роки Національно-визвольної боротьби українського народу проти гніту Речі Посполитої (1648–1658). Щоправда, автор дещо помиляється, коли відносить ці дії до 1653 р., бо взяття Вільна сталося влітку 1655 р. Інші 7 реґестів та уривки запозичені в основному з сучасної публікації польської історикині Стефанії Охман-Станішевської листів дипломата Речі Посполитої Яна Анджея Морштина. У двох листах (№ 4, 5) ідеться про Сіверщину та гетьмана Юрія Хмельницького у 1660–1661 рр. Ці дані доповнюються «новиною», яка була виявлена нами у відділі рукописів Ягеллонської Бібліотеки (Краків). Решта листів (№ 6, 7, 8, 9) стосується походу 1663–1664 рр. військ Речі Посполитої на Сіверську Україну. Завершуються документи XVII ст. купчою 1677 р. (№ 10). Житель Ворголу (нині – село у Котопському р-ні Сумської обл.) Олізар Лук'янович продав плац із будинком Михайлові Миклашевському, який був тоді глухівським городовим отаманом (у майбутньому – стародубським полковником та генеральним осавулом). Купчу підписав Сава Якович (Хохленко), який замінив Миклашевського на цій посаді. Про цей факт досі не було відомо, а каденцію Сава відносили до 1679–1684 рр.² Зовсім невідома постать писаря Федора Харлевіча.

Далі йдуть документи XVIII ст. Їх відкриває універсал згаданого М. Миклашевського (№ 11). Ним полковник надає землю Тимофію Максимовичу, також перевіз через р. Іпуть і дозволяє заснувати слободу. Цей Тимофій Максимович (Тимошенко) згадувався і в універсали Миклашевського 1700 р.³ Тоді полковник розподіляв пожені між ним і дем'янськими жителями. Цікаво, що Максимович був дем'янським осадчим. Під № 14 іде реєстр православних церков Воронізької та Кroleвецької протопопії 1722 р., складений протопопом Гавриїлом Руновським. Очевидно, саме він був батьком Андрія Гавриловича Руновського, вихованця Києво-Могилянської академії, в подальшому писаря і обозного Полтавського полку. Андрій Руновський народився в с. Дубовичі Кroleвецької сотні⁴, що посередньо підтверджує наше припущення. До такої ж категорії належить і дещо пізніший документ (№ 31), у якому наводився список монастирів Ніжинського полку.

Низка наступних документів (№ 15–26) датовані 1723 р. Під № 15 іде лист чернігівського архієпископа Іродіона Жураковського до київського митрополита Варлаама Ванатовича. Жураковський пояснював причину неповернення позиченої йому митрополитом карети. Митрополит Варлаам видав універсал щодо грецького братства в Ніжині (№ 26). Кілька документів (№ 16, 18, 19, 20) стосуються судової справи по скарзі срібрянського сотника Антона Троцини на свого шваґра, о. Якова Родионовича. До речі, саме тут маємо певні факти щодо роду цього сотника, які були невідомі навіть видатному знавцю генеалогії В.Л. Модзалевському⁵. Виявляється, у сотника були сестри, одна з яких стала дружиною о. Якова. Дружина сотника (Ірина Романівна) мала брата Якова Балясного. Важливо, що тут названо тодішню верхівку духовенства Прилуцького полку. До цієї групи документів певною мірою прилягає «доношение» (№ 21), бо в ньому теж згадується сотник Троцина. Тут розповідається цікава історія про скарби покійного городового отамана Григорія Яременка, який обіймав цю посаду у 1709–1710 рр. Далі йдуть пояснювальні записки священників (№ 22, 23, 24), зокрема записка о. Григорія Дацевича із с. Сергіївки (село в суч. Прилуцькому р-ні) стосувалася викрадення у нього «патенту» (тут очевидно мається на увазі ставлення грамота). Близьким по формі джерелом є чолобитна-скарґа о. Корнилія, будівничого Глинського монастиря під Глуховом. Під № 25 вміщено випис із ново-млинських міських книг про кримінальну справу 1723 р. – вбивство 13-літньої Наталки Котляр Мелашкою Кравець із Батурина. Хоча вина вбивці доведена, Мелашка уникла кари й цим була зумовлена нова скарга 1731 р. (№ 29). У першому з цих документів згадується як наказний сотник Іван Троцький, вочевидь родич сотника Кирила Троцького, котрий обіймав цю посаду протягом 1722–1727 рр. Ідеться про якогось із двох Іванів Троцьких: сина та племінника (Івана Григоровича). Другий документ дозволяє дещо уточнити каденцію новомлинського городового отамана Леонтія Метельського, яку раніше датува-

² Кривошея В. Українська козацька старшина. С. 94.

³ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упор. Бутич І. Київ–Львів, 2002. Ч. І. С. 594.

⁴ Києво-Могилянська Академія в іменах XVII–XVIII ст. / Відп. ред. Брюховецький В., упор. Хижняк З. Київ, 2002. С. 465.

⁵ Модзалевский В. Малороссийский родословник. Київ, 1998. Т. 5. С. 19–20.

ли червнем 1731 р.⁶ Варто вказати й документ № 27. Це купча 1729 р., в якій згадується с. Локотки (нині – у складі м. Шостка). Зокрема тут названо воронізьким городовим отаманом Кирила Слабія, досі невідомого в джерелах.

Два пов'язаних між собою документа (№ 28⁷) – це реєстри, створені відомим українським істориком М. Маркевичем (1804–1860). У першому він наводив список речей, «пограблених» із наказу чернігівського архієпископа Іродіона Жураковського в козаків с. Ушні (нині – село Корюківського р-ну). Тут треба врахувати, що Маркевич доволі упереджено ставився до цього архієпископа, що видно і з його коментарів (ми їх виділили курсивом) до документів. Але цей реєстр і особливо наступний⁸, який стосується речей синів покійного наказного гетьмана Павла Полуботка, є дуже важливими. Під номером 30 наводиться лист 1735 р. київського митрополита Рафаїла Заборовського ігумену Густинського монастиря щодо фінансових справ. Два документи 1750 р. (№ 32, 33) – це по суті скарги батуринських рибалок, місця риболовлі яких на Сеймі у 1740 р. продав генерал-майор Вейсбах. Ці документи важливі насамперед тим, що в них наводиться низка історичних топонімів і гідронімів в околицях Батурина. Під № 34 наводиться універсал 1761 р. гетьмана Кирила Розумовського, про який уже йшлося, під № 35 – початок реєстру 1776 р. документів архіву Свято-Троїцького Андрониківського чоловічого монастиря, який стояв на березі р. Бречія в Киселівській сотні Чернігівського полку. Тут подано лише початок реєстру, оскільки він є досить великим за обсягом. На самому його початку згадано три універсали гетьмана Івана Мазепи. Перший із них, від 1.08 (22.07.) 1691 р., відомий із оригіналу й опублікований І. Бутичем⁹. Інші два відомі лише з цього реєстру: від 25 (15) квітня 1692 р. і 19 (9) березня 1693 р. Вони дані ігумену Андроніку, якого названо «строителем» монастиря, і це пояснює назву останнього. Гетьман надавав монастиреві млин на р. Бреч і слобідку. Тут згадано й чотири універсали гетьмана І. Скоропадського, даних наступнику ігумена Андроніка Пахомію Бялокриницькому у 1709–1714 рр. Монастир отримував млин, хутір, підтверджувалися його земельні володіння, йому надавалися певні преференції й захист. Документи Мазепи та Скоропадського підтверджувалися універсалом гетьмана Данила Апостола від 19(8).11. 1732 р. Важливі й універсали архієпископів Лазаря Барановича та свт. Феодосія Углицького відповідно від 21(11).07. 1691 та 23(13).02. 1694 рр. (№ 35, пп. 9, 10). Серед інших документів (дарчих, купчих тощо) варто відзначити той, що названо під № 16 (від 6.04.(26.03.).1728 р.). Тут згадано чернігівського наказного полковника Олексія Болбота. Такої особи не знаходимо у відомих джерелах. Купчу № 22 від 26(15).06. 1709 р. підписав Роман Лазаренко (Лазарович), суддя й полковник наказний ніжинський. Вона дає підстави продовжити на рік його каденцію як судді (досі її починали від 1710 р.), а як наказного полковника його згадано тут вперше.

Завершує публікацію документ 1784 р. (№ 36). Це випис із постанови ніжинського суду 1784 р., де йдеться про довірену особу Палажки Розумовської, удови ніжинського полковника у 1753–1771 рр. Петра Розумовського.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, переважно подане кириличними літерами, переводимо арабськими цифрами. Публікація текстів здійснюється за правилами Я.І. Дзири (дещо скоригованими)¹⁰.

Переклад латиномовних фрагментів зробив Максим Мешковой, якому висловлюємо щиро подяку.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки додатково висвітлюють історію населених пунктів Сіверщини, соціально-економічну, церковну й культурну історію краю.

* * *

№ 1

1635, вересня 16. – Варшава. –

Універсал короля Речі Посполитої Владислава IV.

«Владислав IV, милістю Божою король польський (далі йде повний королівський титул – Ю.М., І.Т.)

⁶ Кривошея В. Українська козацька старшина. С. 56.

⁷ Публікацію другого – реєстр речей синів наказного гетьмана Павла Полуботка, «пограблених» архієпископом Іродіоном Жураковським) – під № 49 див.: Мищик, Ю., Тарасенко, І. З документації чернігівського архієпископа Іродіона Жураківського (реєстри). *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 65–67.

⁸ Див. посилання 7.

⁹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упор. Бутич І. Київ–Львів, 2006. Ч. II. С. 141–142.

¹⁰ Дзира Я. Вступ. Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 39–42.

Ознаймуємо всіх взагалі і кожного зокрема, кому про це належить знати, що ми даємо шляхетній Барбарі Сяковській, у цей час дружині шляхетного Яреми Гроховського, щоб вона могла своїм правом леним на урочище і ґрунтом Яковсевичі (Jakowsi ewice), який лежить над річкою Десною в повіті Чернігівським, поступитися шляхетному Бартошу Медушевському, що добре прислужився нам і Речі Посполитій. Коли цей правний вчинок буде завершений перед автентичними [судовими] книгами, то з нашого нинішнього дозволу будуть згадані урочище і ґрунт з усіма прилеглими до них лісами, борами, бортними деревами, озерами, річками, ґрунтами, підданими з їх повинностями й іншими всякими пожитками, за винятком селітри і товарів (...)*, які без спеціальної на це моєї згоди не мають робитися, згаданому Бартошу Медушевському самому, дружині, дітям і його нащадкам чоловічої статі, тримати леним правом, а нам з цього й до нашого скарбу жодної іншої повинності не мають віддавати. Виняток складають кондиції про оборону тамтешніх замків, описані в конституціях.

Наприкінці ми підписали своєю рукою для ліпшої віри.

Дано у Варшаві 16 дня вересня року Божого 1635, а нашого королівського панування польсько-го 4, шведського 3 року.

Консенс Барбарі Сяковській щодо поступлення урочища в Чернігівському повіті Бартошу Медушевському, старому жовніру.

У того консенсу подлинного королевской руки подписано Vladislaw rex.

(...)* Andreas Kowalski.

Печать коронная болшая».

(ВР БПАН. № 261. Т. 2. Арк. 17. Копія XVIII ст.).

№ 2

1653, серпня 8. – Уривок із мемуарів

Яна Владислава Почобута Одланицького.

«[...] Року 1653, дня 8 місяця серпня неприятель взяв Вільно о десятій годині перед полуднем у неділю, маючи запорозьких козаків із гетьманом Золотаренком в кількості двохсот тисяч тільки військових людей [...]».

(Опубліковано: *Pamiętniki Jana Władysława Poczubuta Odłanickiego (1640–1684). Muzeum Konstantego Swidzińskiego. Warszawa, 1877. Т. 3. С. 20).*

№ 3

1660, грудня 25. – Лист дипломата Речі Посполитої

Яна Анджея Морштина

до польного гетьмана коронного конюшого Єжи Себастьяна Любомирського (реґест).

Мова йде про руського воєводу Стефана Чарнецького, від котрого отримали вість, що він «вирушив на Лоїв». «Хмельницького з полковниками приведеш на цю конвокацію[...]».

(Опубліковано: *Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andżeja Morsztyna. Wrocław, 2002. С. 185–186).*

№ 4

1661, лютого 5. – Ченстохова. – Лист дипломата Речі Посполитої

Яна Анджея Морштина до польного гетьмана коронного конюшого

Єжи Себастьяна Любомирського (реґест).

Канцлер послав листи до чернігівського воєводи Станіслава Казимира Беньовського й не сумнівається, що той привезе Хмельницького, бо йому «за це обіцяно Чернігів, якого дуже домагається [...]».

(Опубліковано: *Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andżeja Morsztyna. Wrocław, 2002. С. 189–190).*

№ 5

1661, лютого 2 (січня 23). – Краків. – Новина.

«В авізах, друкованих у Кракові 23 січня 1661.

Прийшли листи з України, датовані 14 січня, з-під Мозиря. Повідомляють, що його м. п. Чарнецький йде тим боком Дніпра до України, однак він стає ближчим до московського кордону. Від Москви нема жодної безпеки. Нема й інших сил, котрі цим шляхом мали би йти до країни. Московити й козаки укриваються в лісах. До Чернігова зібралося багато з посольства. До них йде його м. п. Чарнецький і думає, що вони піддадуться, бо несподівано прийде туди.

Нота bene. Що перед цим було в авізах під (цією ж) датою.

Задніпрського бунтівника Сомченка (*Сомка – Ю.М., І.Т.*) і 2000 його козаків наші розбили. Знаєти, що ці авізи з ближчого місця до України і вони швидше прийшли, ніж ті, що з-під Мозиря: Чарнецький під Чернігів доходить або вже дійшов [...]».

(ВР, БЯ. № 5. С. 756. Тогочасна копія).

№ 6

1663, листопада 13. – Лист дипломата Речі Посполитої

Яна Анджея Морштина до польного гетьмана коронного конюшого

Єжи Себастьяна Любомирського (реґест).

«[...] З Білої Церкви дня 28 жовтня пишуть, що король й. м. вирушив; Дніпро переходить під Стайками. Потім відпочине в Острі та їх м. панове литовські гетьмани там будуть. Пан Тетеря зі

своїми і з ордами йде вправо від Кременчука аж до Путивля, придушуючи всяку сваволлю. Була і якась надія і пересторога, що з Києва та інших міст московити мали відступити [...]».

(Опубліковано: Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andżeja Morsztyna. Wrocław, 2002. С. 232).

№ 7

1663, грудень. – Варшава. – Лист дипломата Речі Посполитої Яна Анджея Морштина до польного гетьмана коронного конюшого Єжи Себастьяна Любомирського (регест).

«[...] Усе залежить від задумів, які будуть обговорюватися в Острі. Нарада в Острі була 23/XII-1663 р., не дочекавшись литовських військ». Вирішили продовжувати марш на Новгород-Сіверський та з'єднатися з литовськими військами між Сівськом і Новгородком. «Заради них [мирних переговорів] примчав московський посол, просячи, щоб відновили переговори і покладає провину за їх незавершення на Нашокіна ... Король й. м. після взяття без кровопролиття Воронкова, Баришполя й Гоголева йшов під Остер. Це місто без сумніву піддається, але в замку є кількасот московитів. Є вони і в Чернігові, Ніжині, Переяславі, Ромні, Києві, Козельці й нараховують їх в цій Україні 13000».

(Опубліковано: Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andżeja Morsztyna. Wrocław, 2002. С. 282–283).

№ 8

1664, лютого 6. – Варшава. – Лист дипломата Речі Посполитої Яна Анджея Морштина до польного гетьмана коронного конюшого Єжи Себастьяна Любомирського (регест).

«[...] Із табору під Бабою д. 12 січня пишуть, що д. 5 січня Дівичю після відкинutoї милості було взято штурмом і доценту вирубано. Однак і в наших є втрати, з полку в. м., м. м. пана, забито капітана Гетця (Getz), капітана Магніфіко (Magnificus) тяжко поранено. Потім Мена піддалася, теж обіцяла й Сосниця. Марш війська спрямований під Сівськ [...] Король й. м. ще не заявив: чи в Новгороді мав стати, чи в Московію сам увійде, до чого більш схильний. Брюховецького московити закували [в кайдани]. Тетеря залишається біля Києва. Обіцяють швидкий прихід калги з ордами [...]».

(Опубліковано: Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andżeja Morsztyna. Wrocław, 2002. С. 232).

№ 9

1664, березня 14. – Варшава. – Лист дипломата Речі Посполитої Яна Анджея Морштина до польного гетьмана коронного конюшого Єжи Себастьяна Любомирського (регест).

«[...] Новини, які маємо з табору... Дуже схоже, що там вже після битви, дай Боже щасливої, коли за десять миль від наших були Черкаський, Долгорукий, Борятинський і Зміїв, а з іншого боку підходили Ромодановський із Шереметом. Тоді й. к. м. облишив Глухів, на штурм якого не зважився через значні втрати серед офіцерів і піхоти та пішов з'єднуватися з литовським військом, яке й досі не заспокоїли [...]».

(Опубліковано: Ochmann-Staniszevska S. Listy Jana Andżeja Morsztyna. Wrocław, 2002. С. 283–284).

№ 10

1677, липня 6 (червня 26). – Глухів. – Купча.

«Року 1677 мѣца июня 26 дня.

Я, Олизар Лукьянович, обивател воргольский, чинно відомост моим писанем кому би о том відати належало, а меновите в каждого суду и права, иж з доброй волі моею, ані з якого приму[су], продадем крест (?) плеч зo всім будинком тестевским бабского (?) урожаю пну Михайлу Миклашевскому, товаришови войсковому, а гражданинови глуховскому, за коп три у вічност и спокойное держане. Волно пну Миклашевскому тот, у Ворглі лежачий плеч з будинком, дати, даровати, зминяти, продати и яко к найліпшому пожиткови своему обернут. На счо упросили пна Сави Яковлевича, атамана городового глуховского, о притисненни звиклой печати и о подпис руки писарской.

Писано в Глухове року и дня звишменованого.

Феодор Харлевич(?), писар, рукою».

(ІР НБУВ. Ф. 61. № 1141. Оригінал, завірений печаткою).

№ 11

1703, липня 14 (3). – Стародуб. –

Універсал стародубського полковника Михайла Миклашевського.

«Копія.

Его царского пресвітлаго величества Войска Запорожскаго полковник стародубовский Михайло Миклашевский.

Пану обозному, судії, асаулом, сотникови полковым стародубовским, пану войтови стародубовскому зo всім майстратом и посполством людьми сим нашим ознаймуем писаньем, иж мы з певних респектов, заховуючи при ласці нашой Тимофія Максимовича, бывшаго осадшого деменского, взглядом футорца его от лядчини по тамтом боку Ипути ріки у перевозу урочищем над Кремном для випуску статку за позволением нашим построенном межи острова, Голови прозиваемого, и

Глібки и Забочи урочищъ, там же позволяем ему земли на пять дворов над озером Шурою заграничними осадити людьми до ласки дальней рейментарской ясневельможного добродія его милости пана гетмана ку помочи місту, и пором, зовомый Деменский, респектом того, поневаж его, Тимошки, старанем власным и не меншою працею шлях через Ипутъ на его там дворок есть проложен; промислом его устроеный, ему ж завідовати и владіти позволяем, жити теж свободно, осідши дворами міет люди три годи без дабели, а на сем боку Ипути ріки з приезду у того ж перевозу Деменскаго як сягаєт ограниченъем его, Тимошки, купленные пожни, то есть на липках коло Шуры озера и байдака урочищъ и коло гумна его ж, Тимошковаго, поселищное болото, на тые пять дворов огороды заводити и дуброву на поле раздробляти волно. Яко позволяем до ласки войсковой так, абы нихто з помененной старшины товариства войскового и тяглых людей жаден, відаючи о том, ему, Тимошку, в осаженъ там людей в уживанью кгрунту не был перепонною и не важился наименьшой чинити перешкоды, міти хочем и приказуем, подобным же способом, абы тамтиє когда сядут люде слободские и помянутый осадчий Тимошко в поміжних их грунтах старинцам наименьшой шкоды и кривды не важилися чинити, варуем и под неласкою нашею приказуем сим нашим полковничим писанъем.

Дан в Стародубові місяця июля 3-го дня 1703 году.

На подлинном подписано:

Звишменованный полковник стародубовский».

Запис внизу документа: «1799 года мая 27 дня сия копия осадного письма по учиненному в малороссийской казенной палаті на прошение повіренного от общества жителей слободы Тимошкина перевоза казенного крестьянина Кирила Радионова опредѣления за надлежащим подписом и печатію ему, Радионову, выдана.

Коллежский ассесор Роман Богданов (?).

Пошлины 52 ко[п] взяты.

Секретарь Григорий Богуславский.

Коллежский ре[гистратор.] [...]».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 50795. Копія XVIII ст., завірена печаткою та підписами. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати»).

№ 12

1709 рр., січня. – Суми. – Грамота царя Петра І.

«Копія.

Бжиєю поспішествующею милостию ми пресвітліиший [...] Алексієвич (далі йде царський титул – Ю.М., І.Т.) Ігнатія Василичевича за ево к нам, великому гсдрю, служ[бу...] гетмана Мазепи повеліли ему дат сию нашу великого гсдря [грамоту...] вновь от подданного ншего Войска Запорожского обоіх сторон [Величковку и Хвескувку в сотні Менской обритающиеся с мельницы менской да на ево собственное займище купленное под селом Ве[личковкою] бил челом нам, великому гсдрю, ншему царскому влчству [...] де помянутого гетмана данной універсал на више писанную [...] ему на оніе не дано и чтоб нам, великому гсдрю, ншему царскому [...] на вишеписанние ево дание маетности и на мельницы и грунта и при том своем челобите объявил он подданного ншего [...] в ннішем 179 [1671] году, в котором написано, что дает (...)»* ево и настоящие вірніє служби во владініє до ласки своей обр[итающиеся с мельницею переднею в селі Хвесковке обр[итающуюся] и Никифора Губского з двома каменями и атянскими (?) пр[и] займище его власное под селом Величковкою у мельника вел[ичковского?] и займища и во отбираніи с мельниц части войсковой належ[итой] ни малоі помішки и препятія. И мы, пресвітл[и]иший [...] Алексієвич, всея Великия и Малыя и Білыя Россіи [...] Ігната Василичевича за ево к нам, великому гсдрю, вірніє [...] и ево купленным займищем по вишеписанному подданного употреблят свободно для чего во утверждение (?) и сию нашу вел[...] печатю дать ему повеліли. А ежели в тіх селах жив[...] и волностях своїх без нарушения.

Дан в Сумах генвара [...].».

(ВР БІАН. № 261. Т. 2. Арк. 46. Копія XVIII ст.).

№ 13

1709, січня 28 (17). – Жалувана грамота царя Петра І.

«Державніиший великий гсд[р] цар и великий кнз[ь] Петр (далі йде царський титул – Ю.М., І.Т.) пожаловали Черніговского полку менского сотника и показанную вірност в настоящей случай ісміни бывшого [гетмана...] нашего царского влчства жалованную грамоту надание ему [Дні]пра гетмана Ивана Илича Скоропадского два селца Велич[ковці...] преднею в селі Хвесковке да на мельницю переднюю ж на греблі [...]Хвес[ковкою]. Для того в ннішем 17[0]9 году генвара в 11 день он, сотник Ігнатий Василичевич, что іміет он от преж[них...] маетности и мельницы, а ншей царского влчства жалованной грамоти [...] у влчству пожаловат ево за ево за вірніє ево к нам служби веліть [да]ть ншу царского влчства жалованную подтврждающую грамоту [...]гет]мана Ивана Илича Скоропадского універсал, данной генвара [...] данной нш гетман ему, сотнику менскому, за прежніє [...] войсковой два селца Величковку и Хвескувку, в сотні Менской обретающеюся, да мельницю переднюю на греблі менской Федора Кучора, [...] он, гетман, ему, сотнику, подтврждает во владініє [...]ского купленного и даби во владініє ему, сотнику, тіх сел [...] никто ис полковников и старшин и радовых не чинил [...] и державніиший великий гсд[р] цар и великий кнз[ь] Петр, самодержец, нше царское влчство пожаловат ево, сотника, [...]жби повеліли вишепомянутому данними селами с мельницами [...]шего гетмана універсалу владіть и всякіє доходи с оних [...]го гсд[ря] жалованную грамоту за нашу царского влчства [...] козаки и оним бить содержанием при прежних правах.

[...]17 17[0]9 гѣдрствования нашего 27 году.

По указу великого гѣд ря подписал граф Гаврило Головин.

Игнат Василиевич, обозный полковный черниговский».

(ВР БПАН. № 261. Т. 2. Арк. 37. Копія XVIII ст. Тексту документа передусе наступний запис: «Копіі з універсалов трех рейментарских сотника менского»).

№ 14

**1722, липня 15 (4). – Реєстр храмів
воронізької і крелевецької протопопій.**

«Реєстр церквей протопопії Вороніжской и Крелевецкой.

Писан в року 1722, мѣся июля 4.

Во градѣ Вороніжі.

1. Соборная церков собор архангела Михаїла.
2. Церков У[с]пение Пресвѣтия Бѣа, ринковая.
3. Церков Преображения Гѣдня за містом.
4. Церков Свѣтия Троици, за містом.
5. Церков Свтопокровская за містом.
6. Церков свѣтих трох свителѣй, за містом.

Церкви в градѣ Крелевці.

7. Церков соборная Рождество Пресвѣтия Бѣи.
8. Церков свѣтителѣ Хвѣ Николая.
9. Церков Святопокровская за містом.
10. Церков Преображение Гѣдне за містом.

Церкви сілские.

1. Церков свято-Михайловская в селѣ Дубовичах.
- Церков свто-Покровская в селѣ Землянці.
Церков свто-Покровская в селѣ Клишках.
Церков свто-Успенская в селѣ Чеплівцѣ.
Церков в Лучниках селѣ Рождество Пресвѣт[ие] Бѣи.
В Обтовѣ селѣ Рождество Пресвѣтия Бѣи.
В Райгородку селѣ Преображения Гѣдне.
В Ревутинцах селѣ Покров Пресвѣтия Бѣи.
В селѣ Андрієвцѣ Успение Пресвѣтия Бѣи.
В селѣ Подоловѣ церков Свѣтия Троици.
В селѣ Алтиновцѣ свѣтих безсребник Козми и Демяна.
В селѣ Серединой Будѣ Рождество Пресвѣтия Бѣи.
В Журавцѣ селѣ свтого архангела Михаїла.
В селѣ Ромашковѣ свѣтителѣ Хвѣ Николая.
В селцѣ Камянцѣ Рождество Пресвѣтия Бѣи.
В селѣ Голубовцѣ собор Архангела Михаїла.
В селѣ Знобі свѣтителѣ Хвѣ Николая.
В Телебовцѣ селѣ церков свѣтителѣ Хвѣ Николая.
В селѣ Очкинѣ Успение Пресвѣтия Бѣи.
В селѣ слобудцѣ Журавковой Свѣтаго Пророка Илїи.
В селѣ Кренковцѣ свѣтия великомученицѣ Варвари.
В селѣ Кривоносовцѣ собор архангела Михаїла.
- Церкви дворовіе.
У дворѣ пана Кочубея на редпику (!) Успение Пресвѣ[ятіе] Бѣи.
Церков пѣна Чуйкевича на Грузной Рождество Иоана Кре[стителя].
Церков будуется в селѣ Серединой Будѣ во имя свѣтителѣ Хсѣа Николая.
Гавриіл Руновский, протопоп воронізький и крелевецкий».
(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 35–36).

№ 15

1723, лютого 20 (9). – Чернігів (?). –

**Лист чернігівського архієпископа Іродіона Жураковського
до кийівського митрополита Варлаама Ванатовича.**

«Ясне в Бгѣу преосвѣщеннѣйший архипастиру киевскѣй, мнѣ в Дхѣу Сѣом отче и мѣстивѣй блгодѣте-лю.

За учинност блгодѣтелскую в визиченю коляс з дому вѣшего архиерейского, под час бытія моего в Киевѣ мнѣ изьявленную, премного блгодарствую преосвѣщенству вѣшему. Которих коляс я з собою з мѣстира Межигорского не бралем, но своїм до Чернігова поїздом отїхалем и при отїздѣ моем з обителѣ Межигорской устне отца архимандрита просилем, потом и чрез писание, дабы тїи коляси дому вашего архиерейского приказал одвезти до Киева, но подобно по се время не отвезени, в мѣстиру Межигорском обрѣтаются. Чого ради вторично тепер до мѣстира Межигорского писалем и своїх коней послалем, что бы тїи коляси зараз были до дому вашего архиерейского перевезени, а что доселѣ умедлїли там, в мѣстиру Межигорском, за сие прощениа у вашего преосвѣщенства прошу и мѣтвам сѣым и блгословению архипастирскому мене навсегда довіривши, пребываю.

Ясне в Бгу преосщенства вашего моего в Дху Стом отца и млстивого блгодителя всеусердный
бгомолец и слуга Иродион Журавовский смиренный еписк черниговский.

З катедрі єіскп. Черніговской.

Року 1723, феврал[я] 9».

Адреса: «Ясне в Бгу преосщеннйшему его млсти гсїдну отцу Варлааму Ванатовичу, архи-
єписку киевскому, галицкому и всея Млія Россїи, моему в Духу Стом отцу и млстивйшему
блгодителю».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 16. Оригінал, завірений печаткою та підписом. Запис: «От
преосвященного єіспа черниговского о возвращении колясок подано 1723 февраля 12»).

№ 16

1723, травня 4 (квітня 23). – Прилуки (?). – Розгляд скарги
срібранського сотника Антона Троцини.

«Копия.

Року тисяча сімсот двадцят третьего, априля двадцят третьего дня.

Пред намы, Михаїлом Трифановским, протопопом прилуцким, з присутствием его мылосты пна
Михайла Григориевича [Огроновича], обозного полку Прилуцкого, Игнатия Лисаневича, презвите-
ра свто – Рождественского прилуцкого, Василия Паскевича, презвитера церкви святителя Николая
сорочинского предмского, намисника протопопїи прилуцкой, Алексія Ивановича, Дховного собор-
ного намисництва городского прилуцкого и презвитера дїдовского, Тимофія Завадского, презвитера
Завадского, презвитера заїздского, Петра Яснополского, презвитера подолского срібранского, Фео-
дора Магеровского, презвитера сокиринского, Игнатия Андреевича, презвитера голубовского, при
бытности Ивана Шикული и сна его Игната Шикулєнка, жителей шиловицких. Прекладал скаргу
свою его мылость пн Антон Троцина, сотник срібранский, на честного отца Якова Радионовича,
презвитера блотницкого, швагра своего, подавши супплїку в такой міри, же когда он, пн сотник, ви-
ходил на службу монаршую в Терек, в року 1722-м, тогда позвавши к себе своїх сестер и иных
кровных, между ными ж и отца Якова, швагра своего з его госпожею, а своею родною сестрою,
предлагал тое им, понеже правї иду я в такую предлежащую дорогу далекую, если хто з межї вас
моїх кровных мїет на мнї заводное в чом діло, тепер рачте зо мною управитися, чтоб напоюм моеї
жены и дітем не было от вас трудности и препятїя. На якое предложение его, пна сотника, отказали
всі сестры и кровные его, же нам нїт жадной от вас обиды и озлобления, а особливє отц Яков не то-
лько чтоб споминал якую противность в тое время, но еще обещался во всяких оказїях вспоможение
дїлаты, яко ж в нїкоїх случаях и исполнял свое обещание. А когда ехал пн Яким Баласный, брат мо-
ей жоны, з Киева з жоною своею и з дочкою и зятем, тогда моя жена для таких вьданных гостей и
охоты их просила в дом нш многих зацных приятелей и его, отца Якова, з его госпожею, а моею
сестрою. Где оные, маленько посидївши, зачал отц Яков женї моей наприкратися всячески досади-
тельством, упоминаючися моеї отчїзны себї. Которому люблю жена моя отговоровала так: “Чему ты
при моем члвку отчїзны не доправлялся, да в мене при таких гостях упоминаеши и с укорєнием
досаждаеш мнї безпотребно. Да вже я вам без моего члвка жадных грунтов не попуцу, а до того,
хвала Бгу, чути, же члвк мой жив, а вы мене за грунта отческіе стали вже турбуваты и наприкрати-
ся”. На тое отц Яков мнї отказал: “Тим бо еще измовчуем, що жив, а як где дїнется, то не только ты,
але и діты твої в дворї не всїдят”. Якое досаждение и на другой ден он, отц Яков, женї моей дїлал,
чого и вьмістити невозможно на паперї.

Мы, прето висшеписанные, велїлисмо по супплїцї пана сотниковой стати отцу Якову Радионо-
вичу пред суд нш Дховный и на супплїку его, пана сотникову, отвітovati и оправдатися, если уни-
чижал пнї сотникову он, отц Яков, и упоминался грунтов или нїт. Теды отц Яков так отвітну суп-
плїку дал, як и словесно приносил свое оправдание, же не було такого, мовит, от мене уничижения
єї мылосты пней сотниковой, як его мылость пн сотник в супплїцї своей на мене предложил и попа-
дал моя при виходї пна сотниковом в Терковский поход не была в дому его мылосты, а о грунтах з
оказїи тей, что писано з Глухова з коллегїи Малороссийской, кому в чом от кого дїется кривда,
мощно своего доходиты, когда єї мылость пнї сотникова рекла: “Чи не хочете и вы нас за отчїзну
турбуваты?”, сказал я: “Если не мы, то діты ншы будут вас albo дітей вших турбуваты”. Пн сотник
знову твердил, же было и болш досадительных пнїи его от его, отца Иякова, слов, и в таком спору и
контроверсий многих, хотїл его мылост пн сотник ставиты свїдок на слухный и документальный
довод и за отчїзну свою являл нам мунїмента покойного пана родича своего, якие мїет з уряду сріб-
ранского за подписом власной его руки и реєстра расходов на потребу родителей своїх, так в живых
обрїтавшихся, яко и по смерти на поминох их з власного імїни своего ложєнных, в которых сумми
показалось золотых на шестьсот; он же, пн сотник, благоволил нам при немю, отцу Якову, и его гос-
пожї, а сестрї своей показоваты.

Потом питалисмо его, отца Якова, по яких кріпостех или легаціях он грунтов отческих у пней
сотниковой срібранской упоминался, albo діты его мают упоминатися. Так отц Яков сказал, же крі-
постей иных нїт у мене, тилко моя жена того ж отца и маткї дитина, якого и он, пн сотник, да он
грунтов нам жадных попустит не хочет. На что пн сотник отвітował: “Рад я всім отческим заровно з
вами дїлитися, тилко ж и вы все, що сперва взылисте от родителей моїх попустїте в ровный діл, а к
тому и до видатку моего, який я на отца и матку за живота их и по смерти ложїлем, пристанте и по-
слушности нагородїте мнї”. Что и мы признавали по праву в порядку на листї 2 артикулов прав
маїдебурских написано так: “Если отправленнїи потомки хотїли бы діл імїты (то ест по смерти от-
ца и маткї) все под присягою повинны положить, что взяли, а все в подїл пустити”, же належит так
учинити отцу Якову, если спадков родителей госпожї своей желает, як пн сотник намїнил, по доса-
дах и укорїзнах, абы отводился свїдетелмы, если мїет, понеже и тых досад, хотїл ему пн сотник

певними доводити свідателі. Зачим отць Яков не хотячи в болшую трудност и турбацию входить, добровольне склонился перепросити з честными особами его мылосты пѣна сотника и пѣно его и своеручное писание дати их мылостем з выраженным ста талярей до катедре свѣто-Софійской киевской штрафом на том, же от сего часу як он сам, отць Яков, так и госпожа его и діти их не повинны будут его мылосты пѣна сотника, пѣнеі его и дітей их вічнымы часи турбовати и втручатися в ґрунта его, пѣна сотникови, отческие и ні в чом иншом в потомние времена не затіваты трудности и не вицнаты жадных заводов и безчестия не важитимется им же сам и господа его и потомки их, так в их пѣна сотника и пѣней сотниковой дому, яко и где колвек в яком случится быты посидіню албо заочне чинити. Вислухавшы таковой склонности так же соизволил и пѣн сотник отцу Якову дати своеручное писание под штрафом ста талярей до шкатули войсковой, же от сего часу навѣки не мѣет ані сам, ані пѣні его, ані потомки их жадным способом, очевисте и заочне безчестити отца Якова, швагра своего, и ґбѣжі его и потомков их. Что когда обидѣ стороны самим skutком исполнили и нас просили о подтверждение тоей и таковое их згоди нѣшим писанием.

Теды мы, склонившыся на прошение их, велѣлисмо писание сие написат, докладаючи однак тое, же кто бы з обоіх сторон не мѣл своей чрез писание данной сохранили не подвижимо ассекураціі, должен будет неопустне выраженный в писмах их штраф, где належит, заплатити и оно ж подписание рук нѣших при печати протопопской ствердившы, требующой стороні рассказалисмо видаты року и дня више специфікованного.

В подлинном подпис таков:

Михаїл Трифановский, протопоп прилуцкий.

Михайло Григориев, обозный полковый прилуцкий.

Иер. Игнатий Лисаневич, презвитер свѣторождественский прилуцкий.

Иер. Василий Паскевич, прот. прилуцкий намісник.

Иер. Алексий Иоанович дідовский, дховный уїзду прилуцкого.

Иерей Тимофій Завадский, презвитер заїзский.

Иерей Игнатий Андреевич, презвитер голубовский».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 2–7. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині напис: «Місто печати»).

№ 17

1723, травня 9 (квітня 28). – Покаянный лист о. Якова Родионовича щодо справи сотника Антона Троцини.

«Копія.

Року 1723, априля 28 дня.

Я, Яков Радионович, презвитер церкви блотницкой храма свѣтия Живоначалниа Троицы, сознаю сею от мене добровольне данною картою до рук его мылосты пѣну Антону Троцині, сотникові срібранскому, швагрови своему, тепер и в потомние часи, кому она явлена будет, з дховних и мирских властей, что възже я, так сам из сожителницею моею, яко и діти мої не повинны его мылосты пѣна сотника, пѣней его и дітей их вічнымы часи не зачепаты и не затіваты жадной трудности в позние времена упоминаючися, в отческие его мылосты пѣна сотника ґрунта, за якие я з подпилосты моей без бытности его мылосты пѣна сотника наражался и упоминался неналежае в пѣнеі его, когда он пѣн сотник был прошлого 1722 року на службі его императорского свѣщнішого величества в походи под Терком, за которое теды мое преступление, будучи нам пред судом дховным в отца протопопи нѣшего прилуцкого з присутствием его мылосты пѣна Михаїла Григориевича [Огроновича], обозного полкового прилуцкого, сталося так же я за тое поползновене перепросилем так его мылост пана сотника, яко и пѣнію его, и вже от сего часу неповинен я сам, сожителница моя и діти нѣши ні в чом их пѣна сотника, пѣнію и дітей их за отческие ґрунта турбоваты и затіваты болшой трудности, под зарукою талярей ста на катедру архиеписпїи Киевской свѣто-Софійскую, яко особливе нікогда, в очи и за очи их имя поношати и уничижаты не повинны будет, но желаем Бжїім мылосердіем по прежнему любовне во всяко приязны застават, що для ліпшой віри и твердосты даю сие моей власной руки подписа писание року и дня вишеписанного.

В подлинном подпис таков:

Яков Радионович, презвитер блотницкый.

Густинского писар».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 8–9. Оригінал).

№ 18

1727, грудня 4 (листопада 23). – Покаянный лист о. Якова Родионовича щодо справи сотника Антона Троцини.

«Копія.

1727 году, ноемвриа 27 дня.

Я, Яков Радионович, презвитер села Блотницы (с. Болотница Талалаївського, тепер Прилуцького р-ну Чернігівської області – Ю.М., І.Т.) еще в прошедшем 1723-м году дал его мылосты пѣну Антону Троцині, сотникові срібранскому, по вині моей тогда бывшей таковое, под зарукою талярей ста на власт катедральную писание, что послѣ того моего доволного дому его млсты непотребными словами так в упоминачию ся отческих ґрунтов, яко и в словах неналежах, нікогда недоговариваты и не проступоваты, а нѣні в року 1727 августа 18 дня, когда его мылост пѣн сотник срібранский за общим Малой Россїи благополезным интересом обрѣтался на врученной коммїсіи в царствующем Санкт Пітербургі посланником, я будучи в домі его весма подпильи, не відаю что ділал и что говорил, той то по челобитію его мылосты и пѣнеі его тепер услышавшы мої непотребные слова, же пѣно сотникову

озивал нечестно, в том яко не помню, так такие слова касую, вовся и в сім обявляю что оние з великой подпильности моей и безпамятного вихватили ся хмелю. А впред его мылости самого пня его и всіх чад их, так я сам, сожителница моя и діты Їши не повинны и не міют нікогда, ні в чом, ні за що, ані за ґрунта отческие, ані за що инное и наименше домовляты и договаривать и ділом вщинать, а буде я и домашние мої еще впред по двокротных сих писменных асекурациях, в чом и наименшом учнем его мылости пну сотнику и дому его наприкраться, и честь их хочай заочне уменшаты. За таке непостоянство покладаю на Дховную власт штрафа сто рублей и сие в лучшую вірность и кріпчайшее потвержение собственною моею рукою подписую.

Яков Радионов, презвитер блотницкий

Того ж году и числа данное сие писание его мылости пну сотникові срібранскому пну Антону Троцині от отца Якова, свщеника блотницкого, и намісника срібранского з обоіх сторон, яко по писменном челобитію за відомом Їшим учинившоєся презентовано нам, суду Дховному, лицам ныже подписанным, якого добровольного их мылостей примиріа и згоднаго контракту будучи мы свідомы, по обопольному на той заруці на неустоявшаго прошенію подписуємся рукамы. Року и дня вишеписанных.

Игнатий Лисаневич, протопоп прилуцкий

Намісник прилуцкий Василий Паскевич».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 8–9. Оригінал. Під текстом документа намальовано коло, всередині якого запис: «Місто печати». На сторінках 2–9 внизу підписано: «С подлинных писал и сводил мїстря Густинского писар Пантелеймон Трояновскій»).

№ 19

1723, червня 11 (травня 31). – «Мніние» ігумена

Свято-Михїйлївського Видубицького монастиря Тимофія щодо справи сотника Антона Троцины.

«О ділі пана сотника сребранского Антония Троцины з отцем намісником сребранским же Яковом блотницким імїющомся мніние мое приложено к вершенію оноґо заводу.

1. Виноват в том отец намісник сребранский, что такими словами пана сотника обезчестил, же денґы атаманом легование потахловал (!) сотник. В том терміні тахлованню включается імпліта воровство: от такого тахловання пан сотник очищается свідѣтельствами, при розиску явленными и сказками от ктиторей сообщенными, к слѣдствию о принятіи денґ на церкви атаманом легованных. За тое безчестіе бѣц намісник должен пану сотнику нагородит честь денежно по статі гѣдревой, разсуждая ранґ сотничий против другоґа чина, в статях положенного. Или буде не де[не]жно, то должен такую карту бѣц намісник даѣть за своею рукою пану сотнику, что в том тахлованню пана сотника напрасно без всякого слущного доводу оболгал и тая карта может быѣть за безчестіе тахловання в награждение чести пана сотника.

2. Виноват бѣц намісник, в том числі и презвитер рашевский (с. *Рашівка Гадяцького р-ну* – Ю.М., І.Т.), что по своїм рукоданным роспискам не устоявше, дерзнули безчестит пана сотника. За тую выну уплатит все показанное денежно на персоны изображеніе, как в своїх писмах заручных сами одолжилися. А что на архипастирскую персону написали денежную облігацию в своїх тіх сказках как мні видѣти, что будто написано, то чтоб от других не произийшло какое наріканіе, те денґы не на архіерея Бжѣя, но на школы взять у подписовавшихся на своїх писмах.

3. Виноват бѣц намісник в том, что писмо тое, которое от покойного родича пана сотника писано до матки его сотничой Соломоніи характером Мойсія, черніговского жителя, тепер бунчукового товариша, и подписом его ж, пана Троцины старого, назвал фалшивым писмом. На тое пан сотник вивод дал писмами от знатных персон двоіх черніговских, к нему писанными, что тое писмо писаное власною рукою пана Мойсія, потому не ест фалшивое. Подписанное же рукою отческою, как сам пан сотник совістно сознает. За тое бѣц намісник, що коштует без излишества посилиць пана сотника до Чернігова по оние свѣдѣтельства, должен нагородит денежно пану сотнику.

4. Оѣц намісник ложно сознал на пана сотника тое, что зараз де самовольно завладѣл гаєм. По многих бо годѣх в походах разных отправленных, пан сотник справивши колокол за свої денґы по настоящей цені при розиску показанной завладѣл означенным гаєм. За тое отцу наміснику неправду сознавшему толко седмиць не облачатися в фелонь к совершению бжественной литурґіи, сколько пан сотник числом годов в походах разных бавился, не владѣючи гаєм по тое время как купил колокол до церкви и в ту пору завладѣл гаєм пан сотник.

5. За тое, что бѣц намісник пана сотника назвал старою злобою и по килка раз повторив тое слово, что бодай був згинув, згинув в походѣ, должен з честными двома иереами перепросит и получить прощение у сотника з тим предложением, что тие слова сказивал по злобі и впред не будет никакими ругат словами. На том бѣц намісник дал бы пану сотнику своеручную подписку.

Киевовидубицкий ігумен Тимофей сїи мніния писал и подписался».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 4–5).

№ 20

1723, червня 11 (травня 31). – Київ. –

«Доношение» консисторському суду.

«В суд осцненного консистору архієпископії Киевской всепокорнїйшее доношение.

Року 1723.

Когда пн Антон Троцина, сотник срібранский, пришов з низового походу Терковского в дом, в той час, прочитавши духовницю покойного Григория Яременка, атамана срібранского, дядка моего, перед дядиною и передо мною, сказал Грицисі: “Ест у небожника Григорого в селі на канавці в зем-

лі гроши. За якіе казал, викопавши купити дзвон до церкви Никоновской, толко же тепер того члвіка не маш в дому, который о тих грошах, где закопани, знает, мусите заждати". А когда Дацко Шепеленко з ярмарку з слободских городов приехал, то пін сотник того Дацка прислал з ураду срібранского в село Никоновку, где при Григорого жені, а моей дяддиной, також при двох чужих члвіках, которіі і той час в дворі були, а именно Михайлу Козину, Карпу Костюченку (тилко ж тих людей розищики пред себе не веліли зискovati, а мене одного написали в розиску) викопали гроши в горщику под повіто край ступи. И тие гроши зараз взяла в припол моя дядина и на решеті перещала. А когда тие гроши перещищение лічили, то було их всіх сто талярій, между которими били талари битіі, тинфи, орти, шостаки, шаги и чехи. Якие гроши з Дацком зараз дядина моя и зо мною повезли в Срібное до пна сотника, которие знову пін сотник веліл лічити. А когда перелічили, то пін сотник веліл до спрату взяти Дацкови, заки дзвон купится, а в ярмарку прилуцком о стом Димитрії прислан дзвон з Києва от пана Леонтия дзвонника, який там же в Прилуці важили и было в нем ваги пят каменей з лишком. За який Дацко заплатил 340 золот[их]. Также и тие гроши, которіі в комнаті вмісті були закопани в горщику, викопал тот же Дацко при мині и при атаману городовом Хвисаку и при тому господару, хто в той хаті в той час жил Кирику Кривенку, яких было 120 зол[отих] и з тих грошій сто золотих. Я по приказу дядиной атamana, жеби его допросил; и пін атаман, зискавши его, прилюдне в домі пна полковника полтавского допрашовал. Которий сказал, же дядині вашей, хоч я в той час як Грицко вмер, и служил, однак з дядиною ніяких грошей не справовал и правити не ездил, на чом и присягти хотів. О чом и лист от того атamana жуковського мні во свідителство даван, який порукою, жеби до окончания діла нікуда з Жуков не ездил.

О сем всепокорнійше доносить козак сотні Срібранской Семен Тимошенко, а вмісто его, неграмотного, по его прошенію Никола Брущенко, козак сотні Красноколядинской, подписался».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 3. Оригінал).

№ 21

1723, червня 11 (травня 31). – Київ. –

**Свідчення коропського намісника о. Якова Павловича
консисторському суду.**

«Року 1723 мая 31.

Я, иерей Ияков Павлович, намістник коропскій, даю сию сказку на себе, иж по доношению отца Феодора, бывшаго вікарим моим, в инних интересах его доносил преосщенному архиерею он же, вікарій, аки бы я говорил хулние слова на его архипастырство консистору. Чого не вим, ниже в помилшеніі моем было, а что говорил, тое пред судом консисторским признаем, а будет ли что инное якое хульное и противное и его архипастырству слово глаголал и при которих свідителей, повинен буду штрафу. А что пін Забіла в своих писаниях на мене доносит, тое з своей вражды творит, вина таковая: церков он иміет на воротах в своем дому и я сказал, что по регламенту тая церков разорится. И за то он, п. Забіла, на меня гнівается. Клеветник же и неправедний донощик и турбатор преосщеннаго архиерея и освщенного суда консисторского отвт да отдат против его ж доношения. О сем неотлагателно прошу.

Иерей Ияков Павлович, намістник короповскій, руку подписую».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 34. Оригінал. Запис на звороті: «1723 июня д. 6 сказка намісника коропского Якова Павловича»).

№ 22

1723, червня 16 (5). – Київ. –

**Свідчення коропського намісника о. Якова Павловича
консисторському суду.**

«1723 году мѣсяця июня 5 дня.

Аз, нижеименованный, даю во извѣстие сию мою сказку щеннодховному суду консисторскому архиепкпії киевской и галицкой в том, иж доносил на мене, ниж поменного, поп Феодор Хейло села Очкина (*Очкине Шосткинського р-ну – Ю.М., І.Т.*) пред судом щенного консистору, же якобы я противу архипастырской стѣны чести нікакиес неудобные и его преосщенству противные говорил словеса. На что совѣстию иерейства моего обязуюся и да чюжден буду литургисания, а поменного Хейла пред судом дховного консистору явилось непр[а]в[е]дное и ложное доношение. А буди яки донощик донесет на мене о поменном преосщенного архиерея ѳшого безсчетом поношении, готов я быти противу отвта доносителя. А для лучшаго віроятія собственною моею рукою подписуюся.

Дана в катедрі Стософійской року и дня вышъписанного.

Иерей Ияков Павлович, намістник короповскій, руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 27. Автограф. Запис на звороті: «1723 июня д. 6 сказка намісника короповского Якова Павловича»).

№ 23

1723, червня 28 (17). – Київ. – «Сказка» о. Григорія.

«Року 1723 мѣсяця июня 17 числа.

Я, ниже именованный иерей села Сергиевки, протопопий прилуцкой, получилим бил блгословенный патент от ясне в Богу преосѣщенства вѣшого и с которым то я блгословением и поехал бил ку дому своему. Приехавши я на мост до циловалника, пошел платити. Заплативши я оному циловалнику, поведено мене до иного офицера, который спитовал: “Зачим и откуду едеш?”. От которого я, повернувшись до воза своего, отехал оттуду мало и огляділс возі своему, аж немає ящика, в котором бил патент и дві книжки. И учинилем там опит об оном ящику, которого и не опиталем. Що я истинноу совѣстию сие доношу. Аще би я сие не по истинні доносил, дабы я не сподобился во втором пришествии пред нелицемірим судиею стати

Иерей Григорий Дацевич».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 25. Оригінал. Запис на звороті: «1723 июня д. 23 сказка попа села Сергіевки Григория Дацевича, который просит о патент, поневаж перводанный его патент украдено»).

№ 24

1723 (?), липня 8 (червня 27). – Чолобитна о. Корнилія.

«Ясне в Бгу преосвещенный мосце пане пастир, нам премилстивіши(й) пане и великий добродѣю.

В нынѣшнем [1]723-м году, в май мѣсе бил целом я, богомолецъ ваш, а в Киеве, в котедре Сѣо Софи[й]ской вашам преосвещенству подал суплику в отчаю (?) светле[й]шаго князя села Ша[ли]гина на троецкого попа Ивана да на брата его, Харисанфа, в бое (?) Глинѣской пустыни монаха, в грабеже и лаshade и в стерателско(?) рухльиди битья (?) и книг, и за то страител ерманах Карнилий на него, попа Ивана, и на брата ево, Харисанфа, в суплики своей написал все напрасно (погаваря напрасно) и пога[ва]ря с ним, попом Иваном, да з братом его, Харисанфом, поговоря промеж себе полюбовна, пом[и]рилис, а впред мне строитель иерѣмонаху Карнилия на него, попа Ивана, и на брата ево, Харисанфа, по той суплики в лаshade и в рухльиди и протчем не бит челом и никакими денг(?) не взыскавать. Всемиловичиши наш преосвещен[...] архипастыр, повелите сию нашу мируаву челобитную в котедре Свето Софийск[о]й (...)»* принять и в митрику записать.

Вашего архипастирского блгословение просечи, нижайший бо[го]молиц Глинской пустони строител, иеромонах Корнилий, подписуюся своєю рукою.

При сему писме мирово челобитной я, козинской (...)»* поп Григорей свидетелем был и руку приложил.

При сей мировой челобитной сториковѣской поп Георгий Филипов, свидетелем был и руку приложил.

Подлинна повинная Корнилия, строителя пустыни Глинской, поданная прежде росправи Ивану, попу шальегинскому, Сѣо-троецкому, подано 1723, июня 27».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 32–32 зв.).

№ 25

1723, жовтня 29 (18). – Нові Млини. –

Випис із міських книг про кримінальну справу.

«Копия.

Выпись з книг черных міських новомлинских.

Року тысяча сімсот двадцят третого. Мѣсяца октоврия 18 дня.

На ратуш міській новомлинский, пред нас, урядников, Ивана Троцкого, на тот час наказного сотника, Ивана Василиевича, атамана городского, Леонтия Марковича, войта, Ивана Антоновича, бурмистра, пришедши Василь Котляр, мещанин и обыватель пѣш новомлинский, освѣдчал ставшоеся вчерайшего вечера дочери его, дѣвчинѣ именем Наталіи, возрастом тринадцатолѣтней смертное убийство в такой способ: пошла она з дому его якобы перед вечернею против череды. Которой не дождавшись до смерку в дом возвращения, стали по слѣду искати и знайшли в его ж Василевом особном дворѣ пустом под містом, над ровом стоячом, в колодезі убитую и утопленную БГ вѣсть от кого. Толо пороковал на ніякуюс дѣвку Мелашку Кравцовну, з Батурина зайшлую, для того, же в его, Василя, недель сколько промешкавши, одишла была и потоль в Новых Млинах теньлася, поколь дочер его убита, а потом невідомо где з города поділася, любо много еі искали.

Сего ж октября 30-го дня, взыскавши туу дѣвку Мелашку Кравцовну з Батурина и засѣвши в ратушу урядовне при бытности пѣна Василя, Артема Тихулского, Хома Тихулского зятя, когда о вышшеписанном дочери Василевой убийствѣ допрошували. Теди оная Кравцовна добровольне повинилася, же сама причиноу ест тоей смерти и от приходу своего в Новие Млины аж до самого убийства подробну сказовала:

Зайшедши (мовит) я в Новые Млины з Батурина до Василя Котляра, прожила в него недель трох не наймаючися и як отходила от него, жена Василева при отході дала мнѣ шагов чѣтиры за тое послушание и йдучи я отселѣ в Батури, ночовала тут же в Карпа Лажченка, а на завтрое знову к Василю в дом наворачнулася и просила жены его, жебы мене наняла в себе, якая не приняла и я пошла в Батурин. И там в Троцка Кондратенка, зятя своего, одну ноч переночовала, где взыскавши мене пѣн сотник тамошний пред себе, приказал абы я в городі их не была, бо перед тим шкоды там починила злодійством и я знову пришла в Новие Млины до попа троецкого, який хотіл, абым в него найнялася. Тилко ж я и там гривну грошей зворовавши, першої ж ночи одишла тайно и пришедши в дом Василя Котляра на гору хатнюю злізла и лежала день и ноч, а ніхто о мнѣ не відал. В четверток вранці скоро я с тоей гори в сінци спустилася. Почувши мене, жена Василева первой спитала: “Хто ест в

сінцах?”, потом вышедши, говорит мні “Зачим пришла?”. Я сказала будто прислана хормы (!) свічарской от Петрихи козацкой позичити. Она отказавши: “Не маш”, отправила мене и я через той день четвертковый всода по місту ходила. А перед вечернею пришла в двор того ж Василия особый пустый и обачивши з двора дочер Василеву, самую мимо двор против череды идучую, кликнула к себѣ по имени. Якая ставши, питает мене: “Що ты тут діеш?”. Я отказала: “Ріпу ім, ходи ты ко мні”. Она як пришла, увоили з нею в хату пустую и їли морков, далій, нарвавши там же на в городі ріпы, сіли їсти на горбу под сінцями и под той час закомившися я на манисто, на шії дочери Василевой будучое каралевое, запалилася злым наваждением и один шнур каралиов болших, якбы з прозбою зняла з неї. А затым не утолившись, и для осталного маниста чотирох шнуров попроварила еї к колодязю, там же на огороді будучом, будто ног мити и подлі колодезя, насильно зорвавши з еї манисто, самую в плечи вдарила и упихнула в колодезь. Якая тилок голосу спустила “Ой лихо ж мині”, а я зараз стала бити цебрином зводовым, поколь она прибита потонула и для того мовит, от мене к дому покойная не спішилас, що я виділа хлопця их, к череді идучого, и еї упевнила тым, жебы забавилась в досмерку. По вкончено же того убийства пошла я з манистом от колодезя чрез огород и выбравшись на улицу, ишла до фолварков и ночовала, уприсившись у Павлихи Бокіенковой, сказала будто иду з Головенки до Подгрушного служити, а на завтрое в пятницю еще в місто воруалась. Того часу по покойной звонено по црквам и, купивши калач, пошла з Новых Млинов мановцем мимо Обмачев на Батури, а оттоль зайшла в Поповку и там побувши мало у попа, знову назад в Батури повернулася к зятєви своему, любо и чула, же мене искомут. И зять мой отпровадил мене до уряду тамошнего и задержал мене, поколь зыскали до Новых Млинов. А дівка ся злочинца от роду своего в двадцати літах знайдеться. Сия описавши, предлагаем премудрому разсмотрению и високому разсуждению.

Діялося в Новых Млинах року и дня вишписанных.

А такая инквизиция отослана и в Ніжин до бывшего полковника ніжинского Петра Петровича Толстого, при листі от вишей писанного уряду».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 41–42. Тогочасна копія).

№ 26

1723, жовтня 27 (16). – Київ. –

Лист київського митрополита Варлама Ванатовича.

«Варлаам Ванатович, мїстю Бжиєю православный архиеписп киевский, галицкий и Малия Рос-сий.

Всім приемлющим, чтущим и слушающим писание сие, благочестивим Црквы стия восточния православного кафолическия и нашего смирения в Дху стом благопослушным стном Бжия благословения при молитвах наших архиерейских, желающе извѣстно творим, иж прибувшие в катедру нашу архиеписпскую стю-Софійскую киевскую от хрстолубиваго братства греческого ніжинского висланные братчики, иміющие свою тамо цркв во имя стого архистратига Хрва Михаїла, отдавна созданную, презентовали нашей мїрности промоційшую себѣ данную его императорского величества на волноты свої жалованную грамоту, також де и прежде бывших антецессоров наших, преосвященных архиеписпов и митрополитов киевских блгословенные патенти, благословляющие им при црквы стого архистратига Михаїла и всіх стих, иміты союз дховный братолюбный, црквного братства, со належитостю вічною, присутивною и послушательною ни до кого инного, токмо до православного пртла стю софійского киевского. Да и инние архиереї никие же, паче же греческие и прочие странствующие и приезжающие в Ніжин, ни единого властительскаго діла иміют до црквы їх греческия. Також де и отц протопоп ніжинский, но оны самы братство их црквное да заведует црквы своея всяким благочестием, добрыми ея, к грунтами надлежащими, со усердным тицанием о црквном чину, благоліпії и дшеспасителном украшеніи пекущєся о том своем заведованию, данному же инному отвіт дают. Токмо киевской катедри митрополитанскому прстолу и от того самого по благословению вся блага тамо да творит, презвитера же до црквы своей греческой благоразумнаго и бгоубогного по своему общему совѣту в язѣци греческом искусна да иміют, мзду же и препитание ему, кромѣ отвладіния его црквию и от своего братского общаго собрания да обмислили б и постановили. Которие антецессоров мїрности нашея преосвященных архиеписпов и митрополитов киевских и смирение наше блгословительные и подтврждающие крїпости їх, патенти за важние имущє на прошение тщательное всего хрстолубиваго братства стомихайловского греческого ніжинского сим катедралним писанием ствержаем, конфїрмуем и благословляем, всім обичным их уставом быть попрежнему. А до црквы их греческой купці греческіи не токмо живуціи в Ніжині, но и на время приходящіи иноземнии того ж языка, яко же и волоскиі, знаменитиі в купечестві греческий язык уміющіи и за греков почитающіися, дабы в тожде братство вписующєся належали. Тако во участі стин црквных, во еже бы в том священныцы парохияльніи ніжинскіи, в которых парохиях таковой странствующіи греческіи купци пристанище себѣ обрацут, препоны не творили. Сицевое и бгоубогное братолюбия црквного, желание просительное мы, пастир, от того благочестивого братства греческого ніжинского приемше на все то, еже ко умножению хвали Бжия, и ко спасению члвчскому ест полезно, по должности попечения нашего о благостроении церковным соизволяем и братство им духовное содержати при црквы греческой обоє ніжинской не рады временного их прибития, но ради стяжания вічнаго спсєния блгословляем, приемлюще оноє братство з призволением на всі их требованя вишеописанная в наше и стое духовное присвоение и защищение. Дабы належало вічисті не до инной власти духовной во всіх ділах црквových, токмо до самого престола православного стю Софійскаго киевскаго с послушанием своїм совершенным и по силі помоществованием ему благоприятным дшеспасителным. Таковому же нашему сего бгоубогного братства поставленію аще бы ся кто противил, грядет гнів Бжий на того сына (?) противления и неблагословение

клятвенное; повинующим же ся сном послушания блгословение Бжие и наше архиерейское буди буди.

Дан з катедры сго Софійския киевския.

Року 1723 октобра 16 д.

На копії тако: Вишшеименованный архиепскп киевский, рукою власною».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Арк. 20–21. Тогочасна копія).

№ 27

1729, вересня 10 (серпня 29). – Глухів. – Купча.

«Року 1729 мсця августа 29 дня.

Пред нами, старшиною вороніжскою, на сей карті подписанною, ставши Григорий Пішовец, знатний козак сотні Вороніжской, объявил, что сего ж 1729 году мсця июня 4 д. купил от Варвари Коваловской Иосифой Романовичовой, перед сим вороніжской, а тепер обивателки олшанской, гай еї власний по легации покойному мужові еї в свекра пна Романа Лазаревича доставшийся, на урочищи, прозиваемом Полевичах, за селом Локотками, з двох сторон помеж войсковыми сіножатми полевичкими, с третьей стороны от чернецкого через шлях, а з четвертой от жителя локотковского, прозиваемого Колодки, ровом оточений, купно з плечем в селі Локотках лежащим, з одной стороны пней гетмановой бывшой, а з другой стороны шлях у коловорот идучи на пробитой улицы недалеко от церкви, за готовую и певную сумму грошей рублей за сорок сім. А тепер тот гай со всіми прописанными локотковскими плечем и хатками продаем в совокуплений до тих же войсковых полевичких сіножатей за такую ж сумму готовых грошей, як и я дадем, и во вичное владение войсковой енеральной артилерії сеюю моею купчою ствержаю. Що и ми, старшина вороніжская, от его, Григория Пішовця, вслушавши, яко ему, Григорию, данную купчую от помянутой Варвари велможному-его милости пну Якову Лизогубу, обозному войсковому енеральному, отдали, так и сим листом добровольную продажу и куплю ствержаем року и дня вишеписанного.

В подлинном подпис таков:

Кирило Слабій, атаман городовой вороніжский.

Григорий Яковлев, войт вороніжский.

Гаврило Финицкий, бурмистр вороніжский.

Вороніжский писар Иван Никитов».

(ВР БІАН. № 261. Т. 2. Арк. 141. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано три кола, всередині яких написано відповідно: «місто печати міської вороніжской», «місто печати атамана вороніжского», «місто печати войта вороніжского»).

№ 28

1729 р. – Реєстр речей, «пограбленных» з наказу архієпископа Іродіона

у козаков с. Ушні, Богданенка (?).

«Сверил канцелярист Григорий Максимович

Мы видели быт пана, взглянем на быт зажиточного козака.

Ржи 110 коп; волов 6; коней 2; винокуренный котел; жита 16 осмачок; гречки 17 осмачок; овса 13 осмачок проса 3 четверика; ячменю четвериков 6; гороху 2 четверика; муки ржаной 2 осмачки; гречаной 4 четверика; круп ячных ½ четверика; сал кабанних 8; сукна свытного неваленного 100 локтив; снасти плуговой на 3 плуга; борон 2; сошников 3 пары; сох пять; шкур яловых чынных 13; рымарских 2; возов воловых 5; конных 4; всю к ним сбрую; серпов 4; сокир зализа шин три; батогах железных 2; свердлов 4; чобут новых 4; прышов 11 пар; рукавиць 5 пар; лантухов 5; михов 15; кужелю повисом 5; конопель повисом 8; лиону 5 клубков портных; валовых 8, закочы 15 са(...)* стуг 6; кадовбов 20; ночов 4; ковшув 5; дижу пекальную; ягнят 15; куз 10; свиней 13; порсят 20; мысок деревяных 10; глыняных 15; овец старых 30; вовны 30 рун; поярковой 15; кожухов 6; свыт 6; убраня сукнового 5; курей 50; мазныць 2; хату з синьмы; синей лучыны 4 воза; дерево на клунно; дров 30 возов; осей 15; пудкув 6 пар; свинцю 1 фунт; ножицы кравецкие; молоткув 3; шваек 2; бычов коломиских 2; ярем 4; тертыць 50; дошок смоловых 40; лав 2; талирок 20; ложок 50; собак 3; выл 50; грабель 15; лопатню, горшкув 50, решето, оглобель 10, драни повкопы; лыка на 4 возы; пудусков на 2 возы; сад спустошылы; лозу вырубалы.

Подобным образом он в 1729 году ограбил 5 семейств козаках».

(ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 56728. Арк. 438 зв.–439. Оригінал).

№ 29

1731, жовтня 15 (4). – Нові Млини. –

Розгляд скарги Марії Котляр.

«Року тысяча сімьсот тридцять первого, мсця октоврия четвертого дня.

На уряді йшем міском новомлинском предо мною, Иваном Шишкевичем, сотником, Леонтием Метелским, атаманом городовым, Алексієм Филиповым, войтом, Иваном Антоновым, бурмистром, прекладала Мария Василиха Котлярка, жителька новомлинская, иж дівка Мелашка Кравцовна з Батурина в Новие Млины еще в 1723-м году зайшлася. В тое время забойство и утопление смертное еї, Василихи, дочери в тринадцати літех учинила и в том же вышпысанном году без всякой сатисфакції и разсуждения з ратуша новомлинского злодійственным своїм обычаем увойшла, а тепер в селі Білагородки, маетности мйстр сго Софійского киевского за мужем Лукьяном найдуючаяся. И по занесенню жалобы еї ж, Василихи, в консистор сго Софійский за убийство тое в вязенню нні заостает. Тилко ж за вымовою оной же будто она в тот час бісноватая была, да к тому ж еще и инквизиції оная Василиха записанной на уряді новомлинском во свидітелство не иміет, не учиненно сатисфак-

ції. Прето просила нас, уряду, дабы мы выписавши з книг міських инквізицію забойства онаго и свидѣтельство тых жен, на которых помянутая Кравцовна вимовляючися в своем убийствѣ зсилалася, же будто она в тое время бісноватая была, видали, якие за призыватем на ратуш пред уряд совѣстно сознали, а именно: Алексіѣха Носалка Ратушная того часу застаючая, жителка новомлинская, же ложно на себе сказует во время учиненного убийства от неѣ нѣкоторое бісовское нахождение, же будто и дѣтей в ратушу еѣ, Ратушной, же перепужала, в якой и дѣтей не имѣлось, которая при разумѣ совершенном застаючи, не токмо з своей доброй волѣ такое убийство зділала, але еще оной же Ратушной и чоботы, втікаючи, вворовала.

Другая Уляна Трохимиха, жителка ж новомлинская ж, жившая во время службы еѣ, Мелашки, в отца Афанасія, сценника корінского, сознала, же при цілом здоровю своем чрез тры года оная там служила. Теди сему еѣ прошенію давши містце, а відаючи об оном неуконченном смертном убийствіу дочери Василюхи от означенной убийцы, велілисмо выписать з книг черных міських вышше спеціфікованную инквізицію з свидѣтельством вышписанных для відома, куда надлежить, и в учиненно розправы з Мелашки (за которою як во время того убийства смертного, так и тепер, немало худобы своей Василюха поронила), обявляем и за руками нѣшими при печати сотницкой и городской выдаем року и дня вышписанных.

В подлинном подпись рук:

Иван Шишкевич, сотник новомлинский.

Леонтьѣ Мителский, атаман город[овый].

Алексіѣ Филипов, войт городской.

Иван Антонов, бурмистр міский.

Иван Михайловский, писар».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 597. Тогочасна копія. Наприкінці документа намальовано два кола, в середині яких відповідно написано: «печат сотницкая», «печат уряду новомлинского»).

№ 30

1735, вересня 6 (серпня 26). – Київ. –

Лист київського митрополита Рафаїла Заборовського ігумену Густинського монастиря.

«Пречестный игумен мѣстря Густинского, нам в Дѣху Сѣом блѣгослушный сѣн.

По указу нашему архиерейскому прошедшаго июлія 30 дня писал до пречестности вѣшой всечестный шафар катедры нѣшей иеромонах Пахоміѣ Вітвіцкій, дабы пречестность ваша прислал какого законника мѣстря вѣшого Густинского в катедру нѣшу для отобрания денег за двор ваш мѣстрский, на Подолѣ стоячий (о чем пречестности вашей оним шафарем з відомом нашим прежде уже уговор состоялся словесный и писменный) толко ж на тое всечестнаго шафара катедры нашей писание никакова от пречестности вѣшой отвѣтствия не учиненно. Того ради пречестности вашей по полученіи сего писания нашего какого повѣреннаго з монахов мѣстря вѣшого прислать не в продолженіи времени с крѣпостмы и с подлинною купчею на тот двор в мѣстр ваш Густинский, з Пустино-Николаевского мѣстря выданными, на владѣние того двора, в катедру нѣшу Киевософійскую и за отобранием тѣх крѣпостнѣ тому повѣренному вѣшему половина денег, от вас на тот двор вилуженных, та перича отданна будет, а другая половина в будущем 1736-м годѣ в февралѣ средних чисел отдана будет непременно в мѣстр вѣш Густинский с принятѣм обысторонних квѣтанцій. О сем пречестности вѣшей предложив Бжѣе блѣгословение и наше архиерейские препосилаем пречестности вѣшей со всею братією пребываю.

Киѣв 1735 года августа 26 дня.

Пречестности вѣшей доброжелательный пастир смиренный Рафаїл, архіепсѣ киѣвский».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 739. Оригінал. Внизу документа запис: «1735 года сентября 30 д. полу-чен»).

№ 31

30-ті (?) роки XVIII ст. – Реєстр монастирів Ніжинського полку, в які були надіслані друковані укази.

«Видініе

коликое число в репартицію козелецкую посилается печатных отпуцении вин указов.

В монастир мужеский и дѣвичий козелецкие, також протопопию и намѣснию остерскую – 1

В монастирѣ нѣжинские мужеский и дѣвичий, також в протопопию нѣжинскую – 1

В монастирѣ мужеский Максаковский и дѣвичий новомлинский, да в протопопию борзенскую – 1

В монастир батуринский протопопию батуринскую – 1

В протопопию кролевецкую – 1

В монастирѣ Гамаліѣвский, глуховский Петропавловский, дѣвичий глуховский, також в протопопию глуховскую – 1

Итого всѣх – 6

Канцелярист Петро Полянский».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 576).

№ 32

1750, вересня 13 (2). – Батурин. –

«Доношение» батуринської сотенної канцелярії.

«В сотенную батуринскую канцелярию доношение.

1750 году сентября 2 д. атаман рибалок Матвій Будин, рибалки Кирило Харченко, Василь Харченко (*останні два слова написані двічі – Ю.М., І.Т.*), Микита Будин, Роман Нагибенко, Мойсій Пугач, Левко Мунка с товарищи сотенной батуринской канцелярии сказали: Відають они как еще и занытие гетмана гетман Скоропадский озера при рекі Сейму под Батурином озера на его гетманских тонях знайдовались начав з гори Сейму от села Мелні первое озеро Котелня, другое Великое Вирище, в нем тоня Ліповое, другая тоня Сеймище, третое озеро Лаходи ополу (?) уступ Печиско, четвертое озеро Просторая, пятое Бубенная з річкою, шестое озеро Гунчая, в нем прислушает тоня Кунин, семое озеро Ковилная при нем тоня Сеймище, осмое Становое, девятое близ греблі Батуринской Поповка. Кої озера как из-за гетмана Скоропадскаго с волостю Батуринскою отдани князю Меншикову, а из-за князя вскорі описана на ея императорское величество, всегда хожовали, не зачепая других озер(...)*ного торгу на откупу до 740 году. А в 740 присланный генерал-майор де Вейсбах директором в Малую Россию маестностям, вишеписаним озерамы и другие издавна волние річки и озера при Батурині, в откуп на болшой цені запродад, а именно річку под самою горою Гнилицю и Сеймище, другая річка к Гончаровки Шовковица, третья річка за Сеймом Подгородище, и к оной присовокуплено над самим Сеймом Перевозное и Густатним (?). И что в сей сказки сказали праведно о том и подписались.

На копії підписано: в подлинном тако: К сей сказки вмісто атамана рибалского Матвія Будана и показанных товаришей неграмотных по их прошению козак житель батуринский Данило Колосовский руку приложил.

Свідітелствовав войсковий канцелярист Василь Петрашевич.

(ІР НБУВ. Ф. І. № 57842. Арк. 100. Тогочасна копія).

№ 33

1750, вересня 12 (1). – Батурин. –

«Доношение» батуринської сотенної канцелярії.

«С копії копия. В сотенную батуринскую канцелярию доношение.

Понеже імію (...) при рекі Сейму под городом Батурином озера, начав вгори Сейму от села Мелні: первое озеро Котелня, другое Великое Вирище в нем тоня Ліповое, другая Сеймище, третее озеро Лаходи (...) *ступ Печиско, четвертое озеро Просторая, пятое Бубенная з річкою, шестое Гончая, в нем тоня Кунин, семое Ковилная при нем тоня Сеймище, осмое Становое, девятое близ греблі Батуринской Поповка всегда належали на тоню гетманскую за гетмана Скоропадскаго. А как описаны на ея императорское величество, то присланный в [1]740 году генерал майор Вейсбах в Малую Россию к описним маестностям директором, вишеписание озера пустивши в откуп, пустил и другие издавна волние річки и озера при Батурині, а именно річку под самою горою Гнилицю и Сеймище, другую річку к Гончаровки Шовкову, третью річку за Сеймом Подгородище, до которой присовокуплено Перевозное и Густатним (?), в крайнюю батуринских всіх обывателей обыду. Которые річки и понні в разных откупах содержатся. Того ради сотенной батуринской канцелярии донося всенижайше просим, чтоб оние річки по прежнему были волни и в оних обывателем батуринским риби ловит возбращаемо не било, куди надлежит представить 1750 году сентября 1.

На копії підписано: в подлинном тако:

К сему доношению вмісто атамана рибалок Матвія Будана и товаришей Кирила, Василя Харченков, Микити Будина, Романа Губенка, Мойсія Пугача, Левка Мунки неграмотных, по их прошению руку приложил козак житель батуринский Данило Колосовский».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 567841. Арк. 99. Тогочасна копія. Запис: «Подлі[...] сентября 4 1750 году»).

№ 34

1761, липня 7 (червня 26). –

Універсал гетьмана Кирила Розумовського.

«Копия.

Граф Кирил Разумовский, гетман и кавалер.

Сотникам сосницкому, менскому, понурницкому, киселовскому и синявскому з сотенными старшинами и всім, до кого сие принадлежат имет.

Отправлен от нас войсковий товариш асаул полковий компанійський Петро Каневский полку Чернігівського в выше писанние сотни и в другие места для прискаания и вирубки к прозводимому в городі Батурині национальному строению в свободных пуцах двадцати тысяч дубовых и столовых дерев длиною трех трестинных сажень, а в отрубі трох вершков. В случае же ежели би такова дерева и толиким числом в тех свободных пуцах набратся не могло, то з владілческих за заплату, которой объявления оному асаулі Каниевскому приказано от нас в тех обывателей, в чїх бы пуцах ті дерева срубани были, требовать для представления о том нам. Вам же приказываем к вырубки такова дерева и свозки оногo к ближайшей для перевозки в Батурин способности в едно місто за востребованием его, асаули Каневского, давать потребное число пеших людей з сікїрами и подвод с приставами и прочее, что толко принадлежатимет до того порученного от нас ему діла чинит вспоможение безотговорочно.

В подлинном подпись таков:

Гетман граф Кирила Разумовский.

1761 года июня 26 дня».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 575. Арк. 26. Тогочасна копія).

№ 35

1763, липня. – Початок реєстру універсалів і грамот, наданих Свято-Троїцькому Андрониківському монастиреві та які зберігалися в його архіві (регест).

«Экстракт, имющийся в Троецком Андрониковском мнѣстрі на разных угодіи крѣпостей ... 1763 года июля дня сочиненный ...».

«1. Универсал гетмана изменника Мазепы ... Дан в Батурині июля 22 дня року 1691».

«2. Универсал того ж измѣнника Мазепы, данный того ж мнѣстря Бречицкого строителю Андронику на оборону (...)» ска их монастырского под виною талярей тысячи и суровим войсковим караньем. Дан в Батурині марта 9 дня року 1692. У оного универсала приложена войсковая малороссийская печать на воску с кустодиею и подпис такий: Звышменованный гетман рукою власною.

3. Универсал того ж измѣнника Мазепы, данный игумену Андронику на млин на реці Бреч и на слободку. Дан в Батурині априля 15 дня 1692 року. На том универсалі подпис руки того ж гетмана и печать войсковая на воску.

4. Универсал гетмана Иоанна Скоропадского, данный игумену монастыря Брецкого, что ѳні Андрониковский Пахомию Бялокринскому оборонный на ... монастыря. Дан в Глухові октябрия 10 дня року 1709. У оного универсала подпис руки оного гетмана и печать войсковая.

5. Универсал того ж гетмана Иоанна Скоропадского, (...)» игумена Брецкого Андрониковского охраны (?) хутора мнѣстрского и людей. Данный дан в Глухові октябрия 20 дня року 1709 с подписом руки гетманския и печатю войсковою.

6. Универсал гетмана Иоанна Скоропадского, данный мнѣстру Андрониковскому по прошению игумена Пахомия Бялокриньцкого в подтверждение универсала измѣнника Мазепы на ограничение грунту того мнѣстря и на млинок Брецкий. Данный в Глухові октябрия 19 дня року 1709. У оного универсала подпис руки оного гетмана и печать войсковая.

7. Универсал того ж гетмана Скоропадского, данный мнѣстру Андрониковскому с увольнением слободки мнѣстрской от консистенту и других тяжестей. Дан в Глухові октябрия 26 дня року 1714. На том универсалі подпис руки его, гетмана, и печать войсковая.

8. Универсал гетмана и кавалера Данила Апостола, данный монастырю Андрониковскому в подтверждение прежних гетманских универсалов на грунта, на мельницы и на прочее угодия по прошению игумена того мнѣстря Иоанна Дубинского. В Глухові ноеврия 8 дня 1732 году. На том универсалі подписался звышменованный гетман своею рукою и печать приложена войсковая.

9. Фундуш на мнѣстру Андрониковский преосвященнаго архієпискпа Лазаря Барановича данный игумену Андронику року 1691 июля 11 дня (...)» печать катедральная и подпис руки Феодосия [Углицкого], умершого архимандрита Елецкого».

10. Универсал чернігівського архієпископа і архимандрита чернігівського Єлецкого монастыря Феодосія Углицького про землі Андрониковского монастыря 13.02.1694 р.

11. «Ограничение грунту мнѣстря Андрониковского чиненое по указу гетманскому консистористом Пахомием Комаровским да світскими особами» чернігівським полковим осавулом Василем Марковичем, синявським сотником Василем Овдієвичем [Грищенком?], «державцею» Василем Антоновичем, «чепелювским державцею» Василем Скоропадським, березинськими міщанами Євдокимом Гавриловичем і Антоном Протасійовичем від 20.06.1691 р. підтверджене архієпископом і архимандритом Єлецкого монастыря Феодосієм Углицьким.

12. «Письмо мельника Федора Спаского, жителя михайловского, ... уступное» від 21.08.1692 р., монастырю Андрониківському. Мова про 1/5 Бречиського млина. Підписано наказним березинським сотником Яковом Голяницьким, городовим отаманом Власом Андрущенком, війтом Іваном Голяницьким, титарем Вознесенської церкви в Березній Іваном Чудовським, березинським писарем Петром Голубицьким.

13. Чолобитна ігумена Андрониківського монастыря Костянтина, написана в чернігівському магістраті 7.02.1742 р.

14. «Письмо уступное» від 12.04.1741 р. священника Покровського храму в Синявці Василя Дмитрієва монастырю Андрониківському. Мова йде про двір в містечку Синявці.

15. «Письмо уступное» від 20.12.1741 р. священника Покровського храму в Синявці Василя Дмитрієва монастырю Андрониківському. Мова йде про цей же двір в містечку Синявці.

16. «Письмо мировое» від 26.03.1728 р. козака Березинської сотні Григорія Мандрики зі священником Покровського храму в Синявці з уступкою йому у володіння Гармашівського двору в містечку Синявці та вільної ловлі риби. Згадується чернігівський наказний полковник Олексій Болбот.

17. «Декрет полкового черниговского суда данный щеннику синявскому Василию Дмитриеву на владение двора и огорода в Синявці 1741 года ноября 10 дня». Подписано чернігівським війтом Тимофієм Сенютою, полковим писаром Яковом Миткевичем, судовим писарем Юрієм Ярошевичем, канцеляристом Іваном Орловським.

18. Купча стрільця Седнівської сотні, жителя с. Хотенич Івана Безручки дана в Андрониківському монастырі 17.03.1743 р. на продаж ним монастыреві землі та бортей.

19. Купча стрільця Киселівської сотні, жителя с. Хотенич Артема Петрова на продаж ним Андрониківському монастырю 17.03.1743 р. землі та бортей.

20. Лист киселівського сотника Михайла Онупчинського [Купчинського] 5.08.1701 р., написаний «с увіщанием и угрожением о мельнице монастырской, чтоб чрез учиненное постановление пакостей в мельнице» не чинилися.

21. Купча Семена Селецького та його братів (Івана, Якова, Михайла, Йосипа, Стефана), дана 3.02.1727 р. на продаж ними Андрониківському монастирю млина на Жуковицькій греблі на р. Бреч.

22. «Выпис с книг міських ратуша ніжинского права майдебурского року 1709 июня 15 дня от Василя Струтинского, бывшего старости бакаевского, на проданные им Василию Селецкому, значковому полку Ніжинского товарищу, за восьмьсот золотых полкамена и на половину ступ на греблі Жуковицкой на реці Бреч в полку Черниговском в сотні Киселювской и на двор и на сіножать. На той виписі підписалися Роман Лазаренко, судия, и полковник наказний ніжинский, Леонтий Еремиевич Кониский, войт магистрата ніжинского [...]».

(ІР НБУВ. Ф. 160. № 575. Арк. 122. Тогочасна копія (?). Оригінал, завірений підписами та печаткою).

№ 36

1784, жовтня 14 (3). –

Випис із постанови ніжинського повітового суду

щодо довіреної особи полковниці Палажки Розумовської.

«По указу ея императорскаго величества самодержицы всероссийской из уездного нежинского суда.

Выпис.

Сего октября 3 д. в уездный нежинский суд гѣтжа полковница Пелагея Семеновна Разумовская поданным доношением представила по делам де в суде генералном, а именно по апелляции войскового товарища Ивана Комашинского и жены его на решение бывшего земскаго нежинского суда, в иске ея, госпожи полковницы, на них и на сынов умершаго сотника Нежинского полку Алексея Виридарского о должных ей деньгах да и в иске о козачестве людей ея, жителей уезда Нежинского села Пашковки Савы и Тихона Приймаченков, вірит она, полковница, брата своего, гѣпдна генерала майора Акима Семеновича Сулимы, человеку его, жителю уезда Стародубовского, села Кустич, Дмитрию Алексееву сыну Ковалеву, явится в суде генералном и просить рішення, подавать ему с подписью своею прошения, слушать рішення, подписатся в удовольствии или в недовольствии и слагая ему, Ковалеву, сие повереные на из иск и утрату. И просила она, госпожа полковница Разумовская, о вишеписанном ея извіреніи выдать вишеозначенному Ковалеву выпись для того. По определению уездного ніжинского суда о вишепрописанном в засвідітєлєствованіе из уездного ніжинского суда сей выпис за подписом прысудствующих и с приложением судовой печати вишепоказанному повіренному гѣтжи Разумовской Дмитрию Ковалеву выдан 1784 года октября 3 д.

Судия уїзду Ніжинского Степан Дівичий (?)

Заседатель гвардии подпоручик Густав Га(…)*

Заседатель капитан Семен Мусиевич.

В должности секретаря полковий писарь Стефан Маркевич

У сего выписа ея императорскаго величества печать, пошлин взято 27 коп.

Нежинского казначейства казначей Іадор Острянський

Канцелярист Андрей Федоренко».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 62708. Оригінал, завірений підписами і печаткою).

References

Briukhovetskyi, V., Khyzhniak, Z. (Ed.). (2002). Kyievo-Mohylianska Akademiia v imenakh XVII–XVIII st. [The Kyiv-Mohyla Academy in the names of the 17th–18th c.]. Kyiv, Ukraine.

Butych, I. (Ed.). (2002). Universal y Ivana Mazepy 1687–1709 [Universals of Ivan Mazepa 1687–1709]. Kyiv–Lviv, Ukraine.

Kryvosheia, V. (2005). Ukrainka kozatska starshyna [Ukrainian Cossack elders]. Kyiv, Ukraine.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Tarasenko Inna – Ph.D. in historical sciences, research fellow at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

FROM NEW DOCUMENTS TO THE HISTORY OF THE SIVERSHCHYNA (17th–18th c.) (part 27)

The purpose of this publication is to introduce into scientific circulation important documents on the history of the Hetmanate of the 17th–18th c., discovered mainly in the archives of Kyiv, partly in Krakow (Poland). These are various business documents (bills of sale, complaints, reports, etc.). In addition, the information capabilities of these sources are analysed, and especially important evidence is identified. The scientific novelty is closely related to the above goal, since for the first time archival, non-print sources stored in the Institute of manuscripts of the Vernadsky National library of Ukraine, partially in the manuscripts department of the Library of the Polish Academy of sciences and Academy of Arts in Krakow (Poland) and the Library of the Jagiellonian university are introduced into scientific circulation, and important facts from the socio-economic and military-political history of Ukraine in the seventeenth - eighteenth centuries are established for the first time, the activities of the judiciary, and the everyday life of the Ukrainian people. The documents related to such a little-studied region as Starodubshchyna are also important.

Key words: universal, letters, hetman, Hetmanate, Sivershchyna, bills of sale.

Дата подання: 12 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 5 січня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 27). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 114–132. DOI: 10.58407/litopis.250109.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2025). Iz novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny XVII–XVIII st. (chastyna 27) [From new documents on the history of the Sivershchyna (17th–18th c.) (part 27)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 114–132. DOI: 10.58407/litopis.250109.

ТРИ ЛИСТИ З ВІЙСЬКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ КАРЛА XII

Підготувала до друку та прокоментувала **Марина Траттнер**,
переклав з французької **Станіслав Пархоменко**

DOI: 10.58407/litopis.250110

© М. Траттнер, С. Пархоменко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6937-2347>; <https://orcid.org/0009-0004-8160-489X>

У статті перекладено українською мовою з латини три шведські джерела. У них повідомляється про вибори нового гетьмана, діяльність запорозьких козаків і про звірства московитів стосовно кубанських козаків, а також про підтримку останніх Карлом XII і кримським ханом. Листи були виявлені у Державному архіві Швеції у вересні 2021 р. Вони частково введені в науковий обіг. Більшість цих документів залишається відсканованою і доступною для досліджень на окремій сторінці Держархіву Швеції, присвяченій політичній історії України¹. Стаття має на меті привернути увагу українських дослідників до віднайдених архівних документів, перекладу та публікації їх в Україні.

Ключові слова: Державний архів Швеції, архівні документи, Гетьманщина, Шведське королівство, дипломатичне листування, Військова канцелярія Карла XII, вибори нового гетьмана, Генріх фон Мюллерн, кримський хан, кубанські козаки, звірства московитів.

У 2021 р. ми досліджували документи в Державному архіві Швеції та ідентифікували кілька листів, які були пов'язані з історією України. Вони належать до чернеток із особистого архіву шефа Військової канцелярії Карла XII Генріха фон Мюллерна. Деякі з них стосувалися подій після смерті гетьмана І. Мазепи та виборів нового гетьмана – Пилипа Орлика. Ці документи були перекладені з латини українською мовою Олександром Малишевим і частково опубліковані в книжці «Скарби шведських архівів»². Почалася активна фаза війни Росії проти України, і співавтори нашої книги пішли добровольцями звільняти Україну від окупантів. Ми були змушені шукати допомогу з перекладами і знайшли її у Харкові, який нещадно бомблять росіяни. Але місто стоїть і не планує здаватися ворогу. Саме там **Станіслав Пархоменко** зробив для нас переклади трьох важливих листів із латинської мови українською.

Першого листа Генріх фон Мюллерн написав у березні 1710 р. і надіслав його Івану Ломиковському – генеральному осавулу (1696–1707) та генеральному обозному (1707–1709) в уряді І. Мазепи. Від 1709 р. І. Ломиковський перебував у політичній еміграції на території Молдови (Бендерах, згодом у Яссах), а пізніше став одним із лідерів Гетьманату П. Орлика в екзилі. Лист є своєрідним «продовженням» у процесі запрошень козаків на вибори нового гетьмана. Першим був лист Генріха фон Мюллерна від 28 вересня 1709 р. під назвою «До пана Орлика, щоб він прибув у Бендери для обговорення справ козаків у зв'язку з раптовою смертю їхнього гетьмана Івана Мазепи». Лист був опублікований в перекладі з латини Олександра Малишева у статті авторства Олексія Кресіна в книзі «Скарби шведських архівів»³. У ньому згадувалися генеральний обозний І. Ломиковський та прилуцький полковник Д. Горленко.

Другий лист був відправлений 1 липня 1710 р. і є подякою запорожцям за порятунок двох шведських солдатів. Копія цього листа зберігається в книзі реєстратури Військової канцелярії Карла XII.

Третій лист був написаний 9 липня 1710 р. Він стосується Швеції, Кубанського війська та кримського хана. Здається, що цей лист написали під час сучасної російсько-української війни. З покоління у покоління, зі століття в століття відбуваються звірства московитів. Нічого не міняється. І зараз ціною життя найкращих людей Україна захищає Європу від цих варварів. Перемога буде за нами.

¹ Політична історія України. *Riksarkivet*. URL: <https://sok.riksarkivet.se/amnesomrade?infosida=amnesomrade-ukrainas-politiska-historia>.

² Скарби шведських архівів. Документи з історії України / Упор. М. Траттнер. Одеса: Музей української книги, 2021. 259 с.

³ Кресін О. Нові архівні знахідки. *Скарби шведських архівів. Документи з історії України* / Упор. М. Траттнер. Одеса, 2021. С. 100–163.

1. ЛИСТ ДО ГЕНЕРАЛЬНОГО ОБОЗНОГО ІВАНА ЛОМИКОВСЬКОГО ПРО ВИБОРИ НОВОГО ГЕТЬМАНА⁴

Я не вважаю за потрібне нагадувати Вашій Милості, що він і пан Прилуцький полковник⁵ перед від'їздом із Ясс були повідомлені про бажання Його Величності, щоб у березні місяці були проведені нові вибори, і не раніше. Оскільки призначений час уже наближається, і старий пан Кошовий і решта війська Запорозького згадують про цю нову справу, тому Його Величність наймилостивіше доручає мені, сприяти цим побажанням і запевнити, щоб разом із паном Прилуцьким полковником ви повернулися і поспішили до осіб, які займаються цією справою, разом із тими, хто вже там є або хто приєднається до нас згодом, щоб організувати необхідні заходи для обрання нового очільника. А тим часом завжди готовий до послуг і відданий назавжди.

Дано у Бендерах, березень 1710 року, Мюллерн.

2. ПОДЯКА СЛАВНОМУ ВІЙСЬКУ ЗАПОРОЗЬКОМУ ЗА ПОРЯТУНОК ДВОХ ШВЕДСЬКИХ СОЛДАТІВ⁶

1 липня 1710 року

Відповідь Війську Запорозькому, що на берегах Борисфену мешкають, щодо повернення двох солдатів Священної Королівської Величності. Видатний пане Кошовий і славне Військо Запорозьке.

Священна Королівська Величність, мій Наймилостивіший пан, цим листом від 11-го дня цього місяця дякує Пану Кошовому і славному Війську Запорозькому, за особливу турботу про двох солдатів Священної Королівської Величності, яких ваші товариші, Іван Переволоцький і Томаш із Ясена, зустріли і доставили сюди безпечно, і за їх труди Священна Королівська Величність наказав щедро винагородити. Тим часом, про решту справ дбаючи, Священна Королівська Величність не має сумнівів щодо славного Війська Запорозького, яке, згідно з мудро повтореними обітницями, залишиться до кінця вірним і непохитним, виживе і завдасть шкоди спільному ворогові.

Завжди готовий до послуг видатному пану Кошовому славного Війська Запорозького.

Х.Г. Мюллерн.

3. ЛИСТ ПРО ЗВІРСТВА МОСКОВИТІВ, ЇХНЮ СПРОБУ ПІДКОРИТИ КУБАНСЬКЕ ВІЙСЬКО І ПРО ПІДТРИМКУ ШВЕЦІЙ ТА КРИМСЬКОГО ХАНА⁷

Отаманам славного війська кубанського Севаст'яну Васильєву, Савелію Пахомову та Ігнатію Федоров(ичу) Некрасову⁸

9 липня 1710 року

До отаманів славного війська Кубанського, за яких Священна Королівська Величність буде клопотатися перед Найсвітлішим Ханом, щоб їм було дозволено повернути свою колишню свободу, виступивши зі зброєю проти своїх ворогів московитів.

Видатні панове отамани Кубанські. Ваші дивовижні посланці доставили Священній Королівській Величності, моему Наймилостивішому Пану, від імені отаманів усього війська Кубанського листи, з яких Священна Королівська Величність, серед іншого, дізнався про нечестиві підступи московитів і марні хитрощі, які вони вживали проти всякого права і справедливості протягом тривалого часу, щоб підкорити ваш народ під ярмо свого панування. І коли їм не вдалося зрадою досягнути своєї мети, вони вдалися до звичайних для них звірств, а також до невиданих до цього часу звірств. Його Величність із болем дізнався про несправедливі переслідування, яких завдавали вам московити та їх прислужники, і був вдячний Господу за те, що боєздатна частина вашого народу знайшла притулок і безпеку в землях Найсвітлішого Татарського Хана, і хоча там ви могли погодитися на спокійне життя, ні про що інше ви не просили, а тільки повернутися на свої древні землі, скинувши ярмо Московії.

Щоправда, завдяки силі договорів, із Найсвітлішим Татарським Ханом укладених, славному Війську Кубанському без його згоди не дозволялося нічого вчиняти проти своїх ворогів, але Священна Королівська Величність схильна сприяти безпеці та зручності знедоленого козацького народу на краще, тому розглянувши цю справу, Священна Королівська Величність рекомендувала Найсвітлішому Хану, щоб він ні в жодному разі не завдавав шкоди і не грабував Кубанське військо, а допоміг

⁴ Назв листів в оригінальних документах не було. Лист зберігається в Держархіві Швеції, Військовому архіві Арнінге / Тебі, в Проектах рішень службовців Канцелярії та отриманих листах, Проекти рішень Густава Генріха фон Мюллерна 1709–1712 pp. SE/RA/1441/10/84. Т. 84. Арк. 25. (Арк. 111 в онлайн-архіві. *Riksarkivet*. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40006044_00111).

⁵ Прилуцький полковник Дмитро Лазаревич Горленко (1660–1731).

⁶ Перепис листа зберігається в Держархіві Швеції, Військовому архіві Арнінге / Тебі, Реєстратурі Відділу Закордонних Справ. Т. 20. В/В 1/20. 1709–1710 pp. Арк. 182. (Арк. 286 в онлайн-архіві. *Riksarkivet*. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40006032_00286).

⁷ Держархів Швеції. Військовий архів Арнінге / Тебі, Проекти рішень службовців Канцелярії та отримані листи, Проекти рішень Густава Генріха фон Мюллерна 1709–1712 pp. SE/RA/1441/10/84. Т. 84. Арк. 105. (Арк. 200 в онлайн-архіві. *Riksarkivet*. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40006044_00200#?c=&m=&s=&cv=199&xywh=1671%2C321%2C5388%2C4963). Перепис листа зберігається в Реєстратурі Відділу Закордонних Справ. Т. 20. В/В 1/20. 1709–1710 pp. SE/RA/11201/В/В 1/20. Арк. 189. (Арк. 293 в онлайн-архіві. *Riksarkivet*. URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40006032_00293).

⁸ Адреса мовою оригіналу: Ad attamanus incltyi exercitus kubanensis Sebastian Wassiliof, Saveli Pachomof et Ignati Feoderof Nekrassof.

забезпечити його засобами, якими, з допомогою Божою, військо Кубанське могло б відновити свою колишню свободу, водночас сподіваючись, що славне Кубанське військо, ні на які успіхи незважаючи, не складе зброю, допоки війська нашого спільного ворога не будуть розбиті, а його міць у десяти разів не зменшена. Крім усього іншого, Священна Королівська Величність наказала мені оголосити славному війську Кубанському прихильність від імені усього Його Королівства, а також за величчям Священної Королівської Величності видатним панам отаманам.

Завжди готовий до послуг видатним панам отаманам та славному війську Кубанському.
Х.Г. Мюлерн.

References

Kresin, O. (2021). Novi arkhivni znakhidky. Skarby shvedskykh arkhiviv. Dokumenty z istorii Ukrainy [New archival finds. Treasures of Swedish archives. Documents on the history of Ukraine]. Odesa, Ukraine.

Trattner, M. (Ed.). (2021). Skarby shvedskykh arkhiviv. Dokumenty z istorii Ukrainy [Treasures of the Swedish archives. Documents on the history of Ukraine]. Odesa, Ukraine.

Траттнер Марина – магістр європейського ділового права, журналіст, перекладач, автор блогу «Наша історія МТ» (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Швеція).

Trattner Marina – master of European business law, journalist, translator, blogger «Nasha istoriia MT». (3 Björkstigen, 24732 Södra Sandby, Sverige).

E-mail: marina.trattner1@gmail.com

Пархоменко Станіслав Михайлович – солдат Збройних Сил України (Харківська область, м. Берестин, Україна).

Parkhomenko Stanislav – soldier of the Armed Forces of Ukraine (Kharkiv region, Berestyn, Ukraine).

E-mail: khpsubd@gmail.com

THREE LETTERS FROM THE MILITARY OFFICE OF CHARLES XII

Prepared for publication and commented on by **Maryna Trattner**,
translated from the French by **Stanislav Parkhomenko**

This article provides a translation of three Swedish sources into Ukrainian from Latin. They report on the election of a new hetman, activities of the Zaporizhzhya Cossacks, and atrocities committed by Muscovites against the Kuban Cossacks, as well it mention support for the Kuban Cossacks from Charles XII and the Crimean khan. These letters were discovered in the State archives of Sweden in September 2021 and have been partially introduced into academic circulation. Most of these documents have been scanned and are available for research on a dedicated page of the State archives of Sweden, devoted to the political history of Ukraine. The article aims to draw the attention of Ukrainian researchers to the newly discovered archival documents, their translation, and publication in Ukraine.

Key words: State archives of Sweden, archival documents, Hetmanate, Swedish kingdom, diplomatic correspondence, Military chancellery of Charles XII, election of a new hetman, Heinrich von Müllern, Crimean khan, Kuban Cossacks, Muscovite atrocities.

Дата подання: 6 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 26 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Траттнер, М., Пархоменко, С. Три листи з Військової канцелярії Карла XII. Сіверянський літопис. 2025. № 1. С. 133–135. DOI: 10.58407/litopis.250110.

Цитування за стандартом APA

Trattner, M., Parkhomenko, S. (2025). Try lyster z Viiskovoi kantseliarii Karla XII [Three letters from the military office of Charles XII]. *Siverianskyilistopys – Siverianchronicle*, 1, P. 133–135. DOI: 10.58407/litopis.250110.

Максим Блакитний

ОПИСИ МАЙНА ЦЕРКОВ БЕРЕЗНОГО (1921–1923 рр.)

DOI: 10.58407/litopis.250111

© М. Блакитний, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6523-1158>

Мета дослідження полягає у публікації інвентарних описів майна церков містечка Березного на Чернігівщині, що датовані 1921–1923 рр. Оприлюднені тексти майнових інвентарів Благовіщенського, Вознесенського, Покровського та Петро-Павлівського храмів. Описи були підготовлені у рамках проведення радянською окупаційною владою кампанії з вилучення церковних цінностей. **Наукова новизна** публікації пов'язана з використанням нових джерел, проаналізованих на підставі **принципів** історизму, об'єктивності та всебічності за допомогою сучасного методичного інструментарію. **Висновки.** Детальні характеристики предметів, які зустрічаємо в описах, дають змогу провести чітку ідентифікацію цінностей. Частина інвентарів зафіксувала майновий стан храмів Чернігівщини до та після кампанії з вилучення цінностей. Описи переважно підтверджують українську національну традицію щодо назв окремих богослужбових предметів, шанування ікон, незважаючи на церковну «асиміляцію» Росії.

Ключові слова: опис, церква, майно, ікона, Євангеліє.

У 1922 р. проходила кампанія злочинного вилучення радянською владою церковних цінностей по всій підконтрольній більшовикам території, у тому числі в Україні і зокрема на Чернігівщині¹.

Ще в 2010 р. Державним архівом Чернігівської області (далі – ДАЧО) була видана збірка документів «Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів»², на сторінках якого оприлюднено 189 документів, із яких 34 стосуються вилучення церковних цінностей протягом 1921–1930 рр. Вони дають побіжне уявлення про початок, перебіг злочинної «акції» у регіоні. Особливості ж проведення цієї кампанії, її наслідки для Чернігівської губернії до нашого часу залишаються малодослідженими. Тобто фахівці ДАЧО одними з перших почали вводити до наукового обігу документацію щодо вилучення цінностей.

Із документальних матеріалів ДАЧО довідуємося, що на Чернігівщині вже від літа 1921 р. радянська окупаційна влада почала проводити «інвентаризацію» церковного майна. Укладали так звані «описи имуществ» по кожному храму єпархії. Надалі подібні описи оформлювали в лютому–березні 1922 р., 1923–1925 рр. та 1927–1929 рр. (у 1925 р. була розроблена нова форма опису). Тобто, вилучення цінностей тривало і в 1930-ті рр. «Інвентарні книги» або майнові описи церков, що зберігаються в ДАЧО, містять детальну інформацію про кількість предметів, їх коротку характеристику. Вони дають найбільш повний матеріальний вираз церковного та культурного надбання, а іноді й мистецької спадщини Чернігово-Сіверщини на поч. ХХ ст., яка накопичувалася протягом кількох століть. За основу бралися інвентарі церковного майна, які велися ще до подій Української революції. Фіксувалося усе рухоме та нерухоме – будівлі церков, ікони (їх розміщення в іконостасах), Євангелія, напрестольні хрести, дарохранильниці, дароносиці, потири (чаші), дискоси, звіздиці, хоругви, плащаниці, лампади, підсвічники, кадила, богослужбове облачення, аналої, дзвони, шафи, богослужбові книги, періодичні видання. Незважаючи на поодинокі випадки крадіжок церковного начиння до 1917 р., які почастишали в період 1917–1920 рр., ці описи максимально відображають майновий стан та володіння церковними цінностями храмів Чернігівщини. Особливо інвентарі майна 1921 – поч. 1922 рр.

Завдяки описам окупаційна влада фактично мала реальну картину «скарбів», які у переважній більшості належали православним релігійним громадам, хоча Церква і здійснювала оперативне управління цим майном. Доречно припустити, що проведення інвентари-

¹ Блакитний М. Вилучення радянською владою церковних цінностей на Чернігівщині: кампанія 1922 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 36–45.

² Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. 36. док. і мат. Чернігів, 2010. 408 с.

зації церковного майна було одним із основних завдань кампанії – повний облік «матеріальних засобів». Інша її мета – банальний грабунок громад і населення, послаблення фінансових можливостей ідеологічного впливу Церкви.

Основний зміст описів такий: коротка характеристика храму, вівтарної частини, іконостасу й ікон, ризниці (Євангелія, хрести, потири, дарохранильніці тощо), богослужбового облачення, перелік дзвонів, перелік церковної літератури. Описи є нерівноцінними за обсягом (від 1–2 сторінок до 10–12), відтак різняться за інформаційним потенціалом. Уже після проведення злочинної акції з вилучення предметів, старі описи часто просто переписували, а на берегах аркушів відмічали вилучені речі. Детальні характеристики предметів, що зустрічаються в описах, дають змогу, за відсутності фотографій, провести чітку ідентифікацію цінностей. Хоча частину предметів із Вознесенської, Благовіщенської та Покровської церков ми можемо побачити на світлинах 20–30-х рр. ХХ ст. з колекції відомого українського мистецтвознавця Стефана Таранушенка (1889–1976), що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Документи про кампанію 1922 р. зберігаються переважно в таких фондах ДАЧО: Ф. Р-16 «Відділ управління виконкому Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», Ф. Р-17 «Адміністративний відділ виконкому Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», Ф. Р-65 «Виконавчий комітет Чернігівської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», Ф. Р-67 «Адміністративний відділ виконкому Чернігівської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів».

У фонді Р-17 наявна справа № 25 «Дело религиозных общин Березинского округа с уставами, договорами, описями имущества и списками членов общин Березинского района», що охоплює 1921–1923 рр., де безпосередньо розміщені шість описів церков Березного. Найбільш деталізованими й інформативними є описи предметів Благовіщенської церкви, які зафіксували майновий стан храму до та після кампанії з вилучення цінностей. У цьому й є їх найголовніша цінність. Два аналогічні описи має і Петропавлівська церква.

У циклі публікацій церковної періодики Чернігівської єпархії за 60-ті рр. ХІХ ст. ідеться про чотири храми м. Березного – Благовіщенський соборний храм, Вознесенська, Петро-Павлівська та Покровська церкви³. Згадано також і стародруки, що перебували у церквах містечка. Так, найстарішими з них були – Євангеліє (Львів, 1644 р.) із Вознесенського храму та Євангеліє (Львів, 1670 р.) із Покровської церкви. Вищезгадані чотири храми, згідно нарису краєзнавця Є. Корноухова (1881–1919), діяли і на поч. ХХ ст.⁴ У документах ДАЧО початку 1920-х рр. ідеться також про ті самі церкви Березного. Станом на червень 2024 р. в селищі залишилося два храми – Покровський та Петропавлівський.

У пропонованій публікації представлені повні тексти чотирьох майнових описів: Благовіщенської церкви 1921 р., Вознесенської церкви 1921 р., Покровської церкви (після 1922 р.), Петро-Павлівської церкви 1923 р.

Із цих документів довідемося, що станом на 1921–1923 рр. лише в храмах Березного, незважаючи на проведення грабіжницького вилучення старовини, ще могли зберігатися предмети, які мали елементи з дорогоцінних металів, а саме: 27 Євангелій, 24 хрести, 16 чаш, 7 дарохранильніць. На дзвіницях церков було 25 дзвонів. У переважній більшості ці майнові інвентарі підтверджують українську національну традицію щодо назв окремих предметів, шанування ікон тощо, незважаючи на церковну «асиміляцію» Російської імперії. Так, ікони Казанської Богоматері та Олександра Невського з чотирьох церков Березного були лише в храмі Петра і Павла.

Опис Благовіщенської церкви 1921 р. – здійснений чорним і синім чорнилами, містить багато деталей щодо характеристики речей, у тексті кілька разів зустрічаємо вираз «икона за ветхостю уничтожена», автор використовує чотири рази староукраїнське слово «шати» стосовно елементів оздоблення ікони (хоча в тексті наводить також слова «риза», «кіот»), формулюванням «подъ чеканъ и чернь» позначена стара техніка виготовлення предмета, слово «променами» згадується під час опису напрестольних хрестів, слово «епитрахиль» вживане і в чоловічому роді («съ таковымъ-же епитрахилемъ»), кінець опису написаний іншим почерком. У 1922 р. з Благовіщенської церкви було вилучено 5 предметів (з формулюванням: «Березинской волостной комиссией изъята в пользу голодающих»), про що йдеться в описі 1923 р. Так, ще на листопад 1921 р. у храмі перебували предмети, що були зроблені зі срібла або містили елементи з дорогоцінного металу: 14 ікон у срібних шатах, 6 Євангелій, 7 хрестів, 4 потири, 4 дискаси, 4 звзидиці, 1 дарохранильніця, 1 дароносиця. На липень 1923 р. статистика була іншою: 7 ікон, 4 Євангелія, 2 хреста, 2 потири,

³ Черниговский уезд. Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. 1864. 1 февраля. С. 92–96.

⁴ Корноухов Е. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Чернигов, 1908. Вып. 7. С. 47.

1 дискос, 2 зіздиці, 1 дарохранильниця, 1 дароносиця⁵. На дзвінниці храму було 7 дзвонів. Інвентарний опис передає також текстові написи на хрестах, потирях, дарохранильниці. Під час характеристики окремих предметів зазначена вага металу.

Опис Вознесенської церкви 1921 р. – зроблений чорним чорнилом, наводить інформацію про 25 ікон у срібних ризах, 11 євангелій (7 з них зі срібними елементами), 9 хрестів, 8 чаш, 5 дискосів, 5 зіздиць, 2 дарохранильниці, 2 дароносиці, 7 дзвонів.

Опис Покровської церкви (після 1922 р.) – чорним чорнилом, використовують слово «рушники», фіксує 6 ікон, 4 Євангелія, 3 хреста, 1 чашу, 2 дискоси, 2 зіздиці, 2 дарохранильниці, 75 книг, 5 дзвонів.

Опис Петропавлівської церкви 1923 р. – темно-синім чорнилом, перераховує 2 ікони у ризах, 4 Євангелія, 3 хреста, 2 чаші, 2 дискоси, 2 зіздиці, 1 дарохранильницю, 1 дароносию, 6 дзвонів. Під час характеристики окремих предметів вказані проба й вага металу.

Доречно зазначити, що частина речей із Березного зберігається в колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського. Це, переважно, Євангелія та богослужбове облачення, що надійшли до музейної колекції на поч. ХХ ст.

Документи друкуються мовою оригіналу з дотриманням стилістичних та лексичних особливостей.

* * *

Опись

имущества Благовещенской церкви зашт. г. Березны Черниговского уезда.

Подробное описание каждой вещи.

Часть первая.

Опись церкви.

Церковь холодная въ честь Благовещенія Пресвятыя Богородицы: трех-престольная, каменная, покрытая железомъ объ одной главе, фигуры крестообразной, на ней крестъ железный вызолоченный; западный деревянный предель снятъ, а на место его устроена каменная теплая церковь въ 1868 году.

Алтарь.

Главный престолъ во имя Благовещенія Пресвятой Богородицы: деревянный.

Жертвенникъ деревянный фигуры трех-угольной окрашенъ бѣлою масляною краскою, позолоченъ в разныхъ местахъ; в немъ иконы: по правую сторону изображенъ Іисусъ Христосъ, распятый на кресте с предстоящими, а по левую – Іисусъ Христосъ молящийся о чаше.

Горнее место – деревянный киотъ, позолоченъ в разныхъ местахъ; на немъ изображены Іисусъ Христосъ съ митрою и венцомъ на главе, сидящий на престоле, а по сторонамъ Матерь Божія и Іоаннъ Предтеча.

В предѣле с правой стороны главного алтаря престолъ во имя Св. Жень Мироносиць, деревянный. В предѣле с левой стороны главного алтаря престолъ во имя Андрея Первозванного, деревянный.

Предолтарный иконостасъ.

6. Иконостасъ о четырехъ ярусахъ, закрывающий все три престола, посредине вдавшийся полу-кругъ, въ алтаре, окрашенъ бѣлою краскою; на немъ рамы иконъ во всехъ четырехъ ярусахъ вызолоченны.

7. В главномъ престоле царские врата деревянные резные вызолоченные с просветомъ. На них иконы вверху пророковъ: Іессея, Авраама, Давида, посредине Іоакима и Анны, а внизу Захарію и Елисаветы.

8. По правую сторону царскихъ вратъ местная икона Христа Спасителя вся покрыта серебряною 84 пробы ризою съ вызолоченнымъ венцомъ.

9. Южная дверь съ изображеніемъ пророка Захарію и архангела Гаврііла.

10. Храмовая икона съ изображеніемъ Благовещенія Пресвятой Богородицы съ серебрянными пестро-вызолоченными одѣяніями и венцами и такою же ветвью в руке Архангела Гаврііла.

11. По левую сторону царскихъ вратъ местная икона Божіей Матери съ младенцемъ Іисусомъ, вся покрыта серебряною 84% ризою съ вызолоченными венцами.

12. Северная дверь съ изображеніемъ царя Мелхиседека.

13. Во второмъ ярусе иконостаса икона съ изображеніемъ Іисуса Христа сидящего на престоле и по сторонамъ Его Божія Матерь и Іоаннъ Предтеча; на главахъ ихъ серебряные венцы.

14. По правую и левую сторону сей иконы на четырехъ деревянныхъ доскахъ изображенія четырехъ Апостоловъ.

15. На третьемъ ярусе иконостаса икона Бож. Мат.

16. По правую и левую стороны сей иконы на четырехъ деревянныхъ доскахъ изображенія четырехъ пророковъ.

17. На четвертомъ ярусе иконостаса икона съ изображеніемъ Бога Отца со многими святыми.

18. По правую и левую сторону сей иконы на четырехъ деревянныхъ доскахъ изображ. четырехъ Патріарх.

⁵ Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 177–184.

19. Сверху сего иконостаса деревян. вызолочен. крестъ; подъ нимъ на круглой деревянной доске изображенъ Богъ Отецъ.

Въ боковомъ престоле съ правой стороны во имя Св. Женъ Мироносицъ.

20. Царские врата деревянные, резные, вызолочен., на шести деревянныхъ доскахъ изображенія: Благовещенія Божіей Матери и четырехъ Евангел.

21. По правую сторону царскихъ вратъ местная икона Воскресенія Іисуса Христа; на немъ малая риза, венецъ и въ руке крестъ.

22. Южная дверь съ изображеніемъ Аарона.

23. Храмовая икона съ изображеніемъ Св. Жен Мирон.

24. По левую сторону царскихъ вратъ местная икона Бож. Матери съ Младенцемъ Іисусомъ; на главахъ ихъ серебрянные венцы; малая риза на Младенце, крестъ въ Его руке и оклад на руке Бож. Матери серебрянные.

25. Во второмъ ярусе иконостаса икона съ изобр. двенадцати Апостоловъ и двухъ Ангеловъ.

26. По правую и левую стороны сей иконы пять иконъ съ изображеніемъ Апостоловъ.

27. На третьемъ ярусе иконостаса икона съ изображеніемъ Вознесенія Господня.

28. По правую и левую стороны сей иконы четыре иконы съ изображеніемъ шести Пророковъ.

29. Въ четвертомъ ярусе иконостаса икона съ изображеніемъ Бога Отца, Сына и Св. Духа.

30. По правую и левую стороны сей иконы две иконы съ изображеніемъ двухъ пророковъ.

31. Сверху иконостаса деревянная позолоченная звезда.

32. Въ боковомъ престоле съ левой стороны во имя Св. Апостола Андрея Первозванного.

33. Царские врата деревянные, резные, вызолоченные съ изображеніемъ на шести деревянныхъ доскахъ Благовещенія Пресвятой Богородицы и четырехъ Евангел.

34. По правую сторону царскихъ вратъ местная икона съ изображеніемъ Іисуса Христа и Апостолов: Андрея Первозванного и Петра; на главахъ сихъ изображеній серебрянные вызолоч. венцы и на Спасителе серебрен. вызолочен. поясъ.

35. Икона съ изобразж. Св. Николая съ серебряннымъ венцомъ на главе.

36. По левую сторону царскихъ вратъ местная икона съ изобразж. Сошествія Св. Духа на Апостоловъ съ серебрянными языками; таковыми же двенадцатью венцами на главахъ, а на Бож. Матери серебрен. риза и таковая же риза на Св. Духе.

37. Храмовая икона съ изобразж. Св. Апостола Андрея Первозванного съ серебрен. венцомъ на главе.

38. Северная дверь деревянная съ изобразж. Праотца Авраама, приносящего в жертву Исаака.

39. Во второмъ ярусе иконостаса икона съ изобразж. Тайной Вечери.

40. По правую и левую стороны сей иконы съ изобразж. Апостоловъ пять иконъ.

41. В третьемъ ярусе иконостаса икона съ изображеніемъ Іисуса Христа и многихъ друг. Святыхъ.

42. По правую и левую стороны сей иконы четыре иконы съ изобразж. шести Пророковъ.

43. В четвертомъ ярусе иконостаса икона съ изобразж. трехъ странников, принимающихъ отъ Авраама угощеніе подъ дубомъ Мамврійскимъ.

44. По правую и левую стороны сей иконы две иконы съ изображеніемъ двухъ Пророковъ.

45. Сверху иконостаса деревянная позлащенная звезда.

Опись церкви теплой.

Церковь теплая, двух-престольная: первый престолъ в честь Введенія во храмъ Пресвят. Богородицы, а второй въ честь Сретенія Господня.

Алтарь.

46. По правую сторону престолъ в честь Введенія во храмъ Пресвятыя Богородицы — деревянный.

47. Жертвенникъ деревянный ~~четыре~~ угольный столъ и при немъ икона съ изображеніемъ Распятаго Іисуса Христа и Моленіе о чаше.

48. Горнее место — кіотъ съ двумя колоннами, окрашенъ белою масляною краскою съ резьбою и позолотою в разныхъ местахъ; икона в немъ съ изобразж. Іисуса Христа съ серебряннымъ венцомъ на главе, а по сторонамъ изображен. Бож. Матери и Іоанна Богослова. перенесено въ Сретенскій алтарь, а вместо его сделано новое съ теми же изобразж. о четырехъ колоннахъ съ Змѣ ящикамъ внизу.

Предолтарный иконостасъ.

49. Иконостасъ одноярусный; поле на немъ выкрашено белою масляною краскою съ резьбою и позолотою в разныхъ местахъ.

50. Царскіе врата деревянные решетчатые съ шестью малыми иконами на деревянныхъ доскахъ, позолочены в разныхъ местахъ.

51. По правую сторону царскихъ вратъ икона съ изображеніемъ Спасителя съ серебряннымъ венцъ. на главе.

52. Южная дверь съ изображеніемъ Святой Пелагіи.

53. Храмовая икона съ изобразж. Введенія во храмъ Пресвятыя Богородицы съ серебрянными венцами; съ серебрянными венцами на главе Божіей Матери.

54. По левую сторону местная икона Бож. Матери с Младенцемъ и на главахъ Ихъ серебрянные венцы.

55. Северная дверь съ изображеніемъ Св. Апостола Онисима.

56. Икона съ изобразж. Святителя Николая съ серебрянною на главе митрою и венцомъ.

57. Сверху иконостаса икона полукругломъ бляте с вызолочен. деревяннымъ крестомъ, на томъ бляте изображенъ Іисусъ Христосъ, сидящий на престоле, а по бокамъ изображены Бож. Матерь и Іоанн Предтеча.

Алтарь

58. По левую сторону престоль въ честь Сретения Господня – деревянный.

59. Жертовникъ деревянный четырёх-угольный стол, шкафикъ, окрашенъ синюю масляною краскою; на немъ иконы: по правую сторону – Іисуса Христа, а по левую – Божія Матерь. икона Бож. Матери за ветхость уничтожена

60. Горнее место – кіот окрашенный синюю масляною краскою съ изображ. Свят. Николая Рыхловского; на главе Его серебрянная ~~риза~~ митра, украшенная простыми разноцвет. стеклами съ таковымъ-же серебряннымъ венцомъ, а по сторонамъ изображены Іисус Христос и Бож. Матерь въ серебрянныхъ ризахъ. перенесено въ левый⁶

Предолтарный иконостасъ.

61. Иконостасъ двухъ ярусный, поле на нем окрашено белою масляною краскою съ резьбою и позолотою в разныхъ местахъ.

62. Царскіе врата деревян. решетчатые съ шестью малыми иконами на деревян. досках; позолочены в разныхъ местахъ.

63. По правую сторону царскихъ вратъ местная икона Спасителя съ серебрян. на главе Его венцомъ.

64. Южная дверь съ изображ. Архангела Михаила.

65. Храмовая икона съ изображ. Сретенія Господня, съ пятью серебрянными венцами на главахъ изображенныхъ на ней лицъ.

66. По левую сторону царскихъ вратъ местная икона Бож. Матери с Младенцъ. съ серебрянными венцами на главахъ Ихъ.

67. Северная дверь съ изображ. Арханг. Гаврііла.

68. Икона съ изображ. Святыхъ Тихона и Митрофана.

69. Во второмъ ярусе иконостаса над царск. вратами икона съ изображ. Тайной вечери.

70. По правую и левую стороны сей иконы шесть иконъ съ изображеніемъ 12ти Апостоловъ.

71. Вверху иконостаса икона на полукругломъ деревянномъ бляте съ вызолоченнымъ деревян. крестомъ; на томъ бляте изображ. Вознесенія Господня.

Иконостасы и иконы в разныхъ местахъ храма холодного и теплого семьдесятъ восемь (78) съ изображеніями разныхъ святыхъ изъ нихъ:

72. Две небольшие знаменательные иконы Спасителя и Бож. Матери подъ серебрянными шатами, находятся на колоннахъ царскихъ вратъ.

73. Небольшая праздничная икона съ изображеніемъ Успенія Бож. Матери подъ серебрян. Шатой.

74. В большемъ кіоте съ колоннами, резьбою и позолотою икона Благов. Пресв. Богородицы: у Бож. Матери и Архангела Гаврііла на главахъ серебрян. вызолоченные венцы, серебрянные ризы и такая-же ветвь в руке Архангела.

75. Небольшая праздничная икона Черниг. Троицкой Божіей Матери подъ серебрянною ризою и вызолоченными венцами.

76. Въ большемъ кіоте съ колоннами, съ резьбою и позолотою в разныхъ местахъ икона Домницкой Бож. Матери подъ серебр. шатою и вызолоченнымъ венцомъ.

77. Въ большой раме, съ резьбою и позолотою икона Бож. Матери съ двумя серебр. венцами. Пришла в ветхость.

78. Въ большемъ кіоте съ колоннами, резьбою и позолотою икона Ахтырской Бож. Матери подъ серебрянною пестро-вызолочен. ризою.

79. Небольшая праздничная икона Бож. Матери «Взысканіе погибшихъ» подъ серебрян. ризою, весомъ 1 ф. и 10 золотн.

80. Икона 9ти ликовъ святыхъ съ изображеніемъ вверху Іисуса Христа съ серебрян. венцомъ на главе.

81. По правую сторону иконостаса икона Божіей Матери «Достойно есть» в серебр. ризе съ двумя вызолочен. венцами; помещается в кіоте, окрашенномъ белою краскою, съ резьбою и позолотою въ разныхъ местахъ.

82. По левую сторону иконостаса икона Козельцанской Божіей Матери; въ кіоте окрашенномъ белою краскою съ резьбою и позолотою в разныхъ местахъ.

83. Икона съ изображен. Святителя Николая съ серебрянными митрою и венцомъ на главе Его.

84. Небольшая праздничная икона съ изображеніемъ Рыхловского Свят. Николая съ другими восьмью другимъ изображеніями; Свят. Николай в серебрянной ризе и съ такимъ-же венцомъ на главе. пришла в ветхость

85. Небольшая праздничная икона Божіей Матери «Домницкой» съ двумя серебрянными венцами.

86. Небольшая икона Спасителя подъ серебрянною шатой; риза и венець серебрянно-вызолочен.

87. Икона съ изображеніемъ Св. Николая съ серебрянными митрою и венцомъ.

88. Небольшая празд. икона съ изображеніемъ Сретенія Господня съ шестью серебрян. венцами. икона за ветхостью уничтожена, а митра с венцомъ хранится при церкви.

89. Икона съ изображен. Спасителя съ серебрянною короною и венцомъ на главе Его.

90. Икона съ изображен. Божіей Матери съ Младенцъ. на рукахъ; съ серебрянными короною и венцомъ на главе Бож. Матери.

⁶ Так у документі.

Рака святыхъ мощей нетъ.

Иконостасы и иконы въ трапезе или притворе нетъ.

Паникадила, лампады, подсвечники и аналогіи.

91. Паникадило, висящее на средине холодной церкви на железной цепи, накладного серебра о двенадцати свечах.

92. Паникадило, висящее по средине теплой церкви на железной цепи.

93. Паникадило, висящее по правую сторону в теплой церкви на железной цепи, медное выбеленное о четырнадцати свечах.

94. Паникадило, висящее по левую сторону в теплой церкви на железной цепи, оловянное о восемнадцати свечах.

95. Лампадокъ в холодной и теплой церкви всего 32; изъ них две лампадки изъ бронзы о трехъ лампочках, а остальные изъ меди выбеленные об одной лампочке.

96. Лампады больших в холодной и теплой церкви всехъ 16ть; все они изъ меди на таковыхъ-же цепочках.

97. Запрестольный подсвечник о семи свечах изъ меди выбеленной.

98. Подсвечников медныхъ выбеленныхъ большихъ всехъ четыре.

99. Деревянныхъ подсвечников, окрашенныхъ синею масляною краскою съ резьбою и позолотою въ разныхъ местахъ четыре (4).

100. Выносныхъ подсвечников изъ меди выбеленныхъ всего ~~четыре (4)~~ три (3).

101. Два настольные подсвечники низкого серебра съ чеканенными подножіями; весу 1 фунтъ $\frac{3}{4}$ фунта.

102. Два настольные подсвечники накладного серебра.

103. Два настольные подсвечники, о трехъ свечахъ въ каждомъ, медные побеленные.

104. Подсвечниковъ малыхъ медныхъ всехъ 11ть.

105. Два подсвечника маленькихъ изъ жести.

106. Аналогіи для чтенія Евангелія деревянные.

Часть вторая.

Опись ризницы.

Евангелія

1. Евангеліе въ листъ, въ серебрянныхъ пестро-вызолоченныхъ доскахъ; на верхней стороне въ овальныхъ кругахъ изображенія: по средине Іисуса Христа сидящего на облакахъ съ предстоящими: Божією Матерью и Іоанномъ Богословомъ, а по угламъ 4хъ Евангелистовъ; на нижней стороне: по средине крестъ, а по угламъ на треугольникахъ серебрянные вызолоченные шарики. Печатано въ Москве 1753 года.

2. Евангеліе въ листъ покрыто фіалетовымъ бархатомъ, на верхней стороне въ овальномъ серебрянно-вызолочен. круге изображ. Св. Троицы и въ таковыхъ по углахъ трехъ-угольникахъ изображ. 4хъ Евангелистовъ; на нижней стороне въ серебрянно-вызолочен. круге изображ. Бож. Матери; по угламъ 4 серебрян. шарика; печатано въ Москве 1735 год.

3. Евангеліе въ листъ покрыто малиновымъ бархатомъ, на верхней стороне въ овальномъ круге по средине изображ. Распятія Спасителя съ предстоящими Бож. Матерію и Іоанномъ Богословомъ; по угламъ изображ. 4хъ Евангелистовъ; на нижней стороне въ овальномъ серебрян. круге изображ. Благовещ. Пресвятой Богородицы; по угламъ 4 серебрян. шарика; печатано въ Москве 1760 года.

4. Евангеліе въ листъ въ медныхъ чеканенныхъ съ позолотою доскахъ; на верхней стороне изображенія: въ овальномъ круге посредине Благовещ. Пресвятой Богородицы, а по угламъ 4хъ Евангелистовъ; на нижней стороне четыре серебрянные шарика – Печатано въ Москве въ 1779 год.

5. Евангеліе въ листъ покрыто синимъ плюсомъ, на верхней стороне изображенія: въ овальномъ круге по средине Распятіе Спасителя, а по угламъ 4хъ Евангелистовъ; на нижней стороне тоже въ серебрянномъ овальномъ круге по средине Херувимовъ; по угламъ 4 серебрянн. шарика. Печатано въ Кіеве 1712 год.

6. Евангеліе въ листъ въ медныхъ посеребрённыхъ доскахъ, на верхней стороне изображенія: въ овальномъ круге на камне Воскресенія Господня, а по угламъ четырехъ Евангелистовъ; на нижней стороне выбито изображеніе Іисуса Христа съ надписью «Господь Вседержитель» – Печатано въ Москве 1857 года.

Кресты напрестольные.

7. Крестъ на подножіи серебрянный четвероконечный, песто-вызолоченный съ полукруглыми выпуклыми променами; подножіе и рукоятіе подъ чеканъ съ чернью, съ изображеніями: на одной стороне Распятіе Спасителя, а по сторонамъ Его Іоанна Богослова, Логина, Бож. Матери и другого лица, сверху – снятіе съ креста Спасителя; а на другой стороне – Божіей Матери, а по сторонамъ Св. Апостоловъ: Андрея и Луки; сверху – Св. Николая, а къ низу Ангела. Весу 2 фунта и 66 золотниковъ.

8. Крестъ на подножіи серебрянный, четвероконечный, пестро-вызолоченный съ полукруглыми выпуклыми променами и съ изображеніями: на одной стороне Распятіе Спасителя съ предстоящими Бож. Матерью и Іоанномъ Богословомъ, сверху в сянїи слово «О ОСОС», а на другой стороне по-средине Св. Николая, а по сторонамъ Св. Мучен. Параскевы и Іоанна милостивого; выше – Духа Св.; на рукоятіи и подножіи изображенія Агнеловъ. Весу 2 $\frac{1}{4}$ фунта.

9. Крестъ кипарисный на подножіи, оправленный въ серебро, съ изображен.: на одной стороне Іисуса Христа, а на другой Божіей Матери; съ надписью на нем: «сей крестъ создася рабомъ Божіимъ Василіемъ Полювикомъ, до церкви Божіей. Весу 40 золотниковъ.

10. Крестъ рукоятный, серебрянный вызолоченный, съ полукругрыми променами и выпуклостями; на верхней стороне его подъ чеканъ съ чернью, следующ. изображ: на одной стороне – Распятіе Спасителя съ предстоящими Божією Матерію и Іоанномъ Богословомъ, а сверху Бога Отца; на другой стороне гладкій. Весу 1 фунтъ 87 золотниковъ.

11. Крестъ рукоятный кипарисный, оправленный въ серебро, съ выдвигаемымъ рукоятіемъ, съ полукругрыми променами и сіяніемъ, съ следующ. изображеніями: на одной стороне Распятіе Спасителя, сверху – всевидящего ока; на другой стороне Бож. Матери и сверху – Духа Святого, съ надписью на немъ: «крестъ церкви Благовещ.» весу 57 золотн, за бытностью старосты Ивана Чернякова.

12. Крестъ рукоятный кипарисный, оправленный въ серебро, съ выдвигаемымъ рукоятіемъ и лучами по угламъ, съ следующими изображеніями: на одной стороне Распятіе Спасителя съ предстоящими Божією Матерію и Іоанномъ Богословомъ, сверху Бога Отца и къ низу Андрея Юродивого; а на другой стороне по средине Бож. Матери, по сторонамъ – преподобныхъ: Антонія и Феодосія Печерскихъ, сверху Св. Духа, а къ низу Варвары Великомученицы; съ надписью: «1814 года, весу 28 золотн.»

13. Крестъ рукоятный, кипарисный оправленный въ серебро съ таковымъ же выдвигаемымъ рукоятіемъ, съ следующими изображеніями: на одной стороне – Распятіе Спасителя, на другой – Бож. Матери. Весу 24 золотника.

Священно-служебные сосуды.

14. Чаша серебрянная внутри и снаружи вызолоченная, до половины съ резьбою и съ четырьмя выпуклостями на которыхъ подъ чеканъ и чернь изображенія Іисуса Христа, Бож. Матери, Благовещ. Пресвятой Богородицы и Св. Ап. Андрея Первозванного, на подножіи чеканенные цветы и четыре овальные круга и также подъ чеканъ и чернь изображенія орудій страстей Господних, съ надписью внизу: «сделана сія чаша, дискось, звезда и лжица съ серебра и золота церковного, ~~въ~~ весу въ немъ 6 фун 41 золотн.; а за работу уплочено Тимофеемъ и Варварою Холявкиных 1813 года. Весу въ чаше 4 фунта.

15. При ней: дискось серебрянный, пестро-вызолоченный, съ вырезнымъ поверхъ крестомъ; на подножіи шесть выбивных чеканенных кружковъ и цветы, вокруг подножія чеканенный обводъ. Весу 1 фунт 48 золотн.

16. Звезда серебрянная, пестро-вызолоченная подъ чеканъ и чернь съ таковыми же цветами лучами, на верху изображеніе Бога Отца. Весу 60 золотниковъ.

17. Лжица серебрянная вызолочен. съ четвероконечнымъ въ конце рукоятія крестомъ. Весу 13 золотниковъ.

18. Коніе съ серебрен. круглымъ рукоятіемъ и чеканеными цветами, къ концу рукоятія шарикъ съ прорезью. Весу 13 золотниковъ.

19. Чаша серебрянная внутри и снаружи вызолочен; до половины съ чеканью, поверхъ съ изображен. Ангеловъ, на рукоятіи и подножіи также съ изображеніями шести Ангеловъ. Весу 1 фун и 11 золт.

20. При ней: дискось серебрянный сверху вызолоченный съ вырезными въ овальномъ круге словами: І. Хр. Весу 78 золотниковъ.

21. Звезда серебрянная, пестро-вызолоченная съ чеканенымъ изображеніемъ поверхъ Св. Духа, а по сторонамъ цветовъ, съ словами: Святъ Господь Богъ Саваофъ. Весу 40 золотниковъ.

22. Лжица серебрянная вызолоченная съ четвероконечнымъ крестомъ въ конце рукоятія и словами на кресте: І.І.С.Е. Весу 8 золотниковъ.

23. Конье съ серебрен. рукоятіемъ, въ конце его четвероконечный крестъ, на которомъ слова: І. Хр. Весу 4 золотника.

24. Чаша серебрянная внутри и снаружи вызолочен, съ чеканенною до половины резьбою; съ изображ. на рукоятіи трехъ Ангеловъ, и съ выбивными на рукоятіи и подножіи цветами. Весу 1 фун и 48 золот.

25. При ней: дискось серебрянный сверху вызолоченный, съ вырезаннымъ въ круге осьмиконечнымъ крестомъ и словами: Іс. Хр Ни-ка. Весу 50 золотниковъ.

26. Звезда серебрен., вызолоченная съ вырезнымъ сверху изображ. Божіей Матери и Іисуса Христа и по угламъ ее сіяніемъ. Весу 18 золотниковъ.

27. Лжица серебрянная съ четвероконечнымъ на конце рукоятія крестомъ, на коемъ слова Іс. Хр. Весу 6 золотниковъ.

28. Рюмочка для теплоты серебрянная съ выбивными на подножіи цветами. Весу 17 золотниковъ.

29. Чаша серебрянная внутри и снаружи вызолоченная съ изображеніями вокругъ нее: Христа Спасителя, Креста Господня, Бож. Матери и Св. Іоанна и съ выбивными на рукоятіи и подножіи цветами, съ вырезанными по сторонамъ при крае вверху чаши словами: тело Христово приимите, источника безсмертного вкусите, а внизу при подножіи вырезано: весу, словами, 87 золотн. За упокой Гавріла на брани убіенного.

30. При ней: дискось серебрянный, сверху вызолоченный съ вырезаннымъ изображен. Всевидящего ока и словами: се азець Божій вземляй грехи міра на овальномъ круге; а по средине вырезаны изображенія Спасителя лежащего въ гробе, при главе Его и при ногахъ изображены Ангелы, въ горе Духа Св. въ виде голубя.

Звезда серебрен. вызолочен. съ вырезаннымъ вверху изображеніемъ Всевидящего ока, а на всех 4х сторонахъ вырезаны изображенія Херувимовъ.

31. Лжица серебрянная, вызолочен. съ изображеніемъ вырезаннымъ на ней осьмиконечного креста, на коемъ надпись: Іс. Хр, при кресте съ одной стороны вырезано изображен. копія, а съ другой трости.

32. Сосудъ для подачи теплоты серебрянный, устроенный на подобіе чаши съ ручкою, по сторонамъ чаши вырезаны слова: теплота веры исполнь Духа Св., на ручке изображ. осьмиконечный крестъ, на немъ слова: Іс. Хс, по сторонамъ креста копіе и трость.

33. Маленькая серебрянн. тарелка, вверху вызолочена, для подачи сосуда съ теплою, на овальномъ круге вырезано изображение Всевидающа Ока и слова: Достойно есть, яко воистину; посреди тарелки изображение Бож. Матери съ распростертыми руками и съ пречечнымъ Младенцемъ, и съ надписью: Іс. Хс Мр Фу.

34. Меньшій сосудъ для теплоты серебрянный вызолоч. на подобіе чаши съ ручкою, на ней изображенъ осьмиконечный крестъ, надпись Іс. Хс, копіе и трость съ одной стороны вырезаны три изображен. четыркоконечного креста в круге и съ другой также.

35. Маленькая серебрянн. тарелка для подачи сосуда съ теплою, на овальномъ круге изображенія Всевидающа Ока и слова: Кресту Твоему поклоняемся Владыко. Посреди тарелки осьмиконечный крестъ съ надписью: Іс. Хс. копіе и трость вырезаны.

36. Копье стальное съ белымъ перламутровымъ рукоятіемъ.

Дарохранительница.

37. Дарохранительница серебрянная, пестро-вызолоченная, трех-этажная на четырехъ серебрянныхъ ножкахъ; поверхъ которыхъ небольшіе подсвечники; подножіе украшено чеканенными цветами съ слѣдующ. надписью: 1795 года месяца Декабря 13 дня сделана сія гробница до храма церкви Благовещ. Березинской; въ ней весу серебра 13 фун. 4 золотн. и 1 четв. и меди 3 фунта 20 лотовъ. Сверху подножія стоятъ по угламъ 4 Евангелиста. По сторонамъ вокругъ, кроме чеканенныхъ цветовъ разные изображенія изъ истории земной жизни Іисуса Христа, а поверхъ чеканенное изображ. Спасителя въ круговомъ сіяніи. Серебро безъ пробы.

38. Дароносица серебрянн. съ позолотою в разныхъ местахъ и съ накладными изображеніями: на верхней стороне – Распятие Спасителя, по сторонамъ Божіей Матери и Іоанна Богослова; а на нижней стороне – вырезанный крестъ съ другими символами Страстей Христовыхъ. Въ ней хранятся въ маломъ виде: чаша, лжица и ковчежецъ для приобщенія больныхъ въ домахъ.

39. Дарохранительница металлическая, выбеленная подножіе на 4хъ таковыхъ же ножкахъ; верхъ укрепленъ на 4хъ колоннахъ, между колоннами изъ того же металла резьба; верхъ увенчанъ 5ю бронзовыми крестами; по средине подножія вставленъ ящикъ въ виде гроба, съ вычеканеннымъ на крыше его крестомъ, о двухъ помещеніяхъ для запасныхъ Даровъ.

Кадила.

40. Кадило низкого серебра съ выбивными цветами и съ тремя изображ. Ангеловъ. Весу 1¼ фунт.

41. Кадило такового-же серебра пестро-вызолоченное съ чеканенною вокругъ резьбою. Весу 1 фунтъ.

Рапиды, дикириі, трихиріи, панагіи и крестовъ наперстныхъ нѣтъ.

Облаченіе престоловъ и жертвенниковъ.

42. Облаченіе на престолъ белой парчи въ крестахъ, в цветахъ, обложено желтымъ мишурнымъ газомъ, подшитъ коричневымъ ластикомъ.

43. Облаченіе на престолъ вязанное изъ суровыхъ нитокъ, вышито разнаго цвета шерстяными, обшито желтымъ мишурнымъ газомъ, подшито белымъ коленкоромъ.

44. Облаченіе на престолъ вязанное изъ суровыхъ нитокъ, вышито разнаго цвета шерстяными, обшито желтымъ мишурнымъ газомъ, подшито серого цвета ситцемъ.

45. Облаченіе на престолъ белой гладкой парчи, обшито зеленого цвета лентою шелковою, подшито белымъ долстомъ.

46. Облаченіе на престолъ гладкой белой парчи, обшито зеленого цвета шелковою лентою, подшито белымъ долстомъ.

Капитасмы.

47. Капитасмъ пять по всемъ пяти царскимъ вратамъ иконостасовъ изъ 48.шерстяной краснаго цвета матеріи. – Воздухи.

Облаченіа священническіе.

49. Риза красного бархата, которой оплечье вышито золотомъ и серебромъ съ изображеніями Іисуса Христа, 12ти Апостоловъ и Святителей, обложена серебрянною вызолочен. сеткою, подшита синєю крашениною; съ таковымъ-же епитрахилемъ.

50. Риза красного бархата, которой оплечье цветами золотыми и серебрянными и таковымъ же крестомъ; обложена золотою сеткою; подшита голубою крашениною.

51. Риза белой парчи, обложена желтымъ мишурнымъ газомъ; подшита белымъ ластикомъ; къ ней: епитрахиль, поясъ, поручи и набедренникъ изъ той же матеріи.

52. Риза черного полубарха, обложена белымъ мишурнымъ газомъ, подшита чернымъ коленкоромъ; къ ней: епитрахиль, поясъ, поручи и набедренникъ изъ той же матеріи.

Подризники.

53. Подризникъ изъ светло-красной шерстяной матеріи, подшитъ желтымъ коленкоромъ.

Сосуды для освященія хлебовъ.

54. Всеножникъ серебрянный пестро-вызолоченный о трехъ свечахъ; на подножіи чеканное изображение Ангеловъ. Вес 2 фунта 15 золотниковъ.

Сосуды для водоосвященія

55. Купель для крещенія младенцевъ желтой меди с такимъ же подножіемъ.

Крестильница для мира и еляя.

Хоругви

56. Две металлические большие хоругви, две малые металлические.

Колокол

57. Большой колокол весу 120 п.

58. Второй новый колокол весу 36 пуд 30 фунт.

59. Третий новый колокол весу 11 пуд. 23 фунт.

60. Четвертый новый колокол весу 4 пуд 4 фунт.

61. Три меньших колокола, весь их неизвестен.

62. Книгъ духовного содержания (50) пятьдесят экземпляров.

63. Книг исторического содержания (15) пятнадцать экземпляров.

Земли церковные

64. Пожертвована дочерью священника Марией Яковлевой Лавровой сеножатной земли (3) три десятины, ... причту за поминавание

65. Пожертвовано дочерьми поручика Елисаветой и Сусаной Калужскими в собственность церкви 2 десятины; на них построен кирпичный завод и хата построена прихожанами

66. Пожертвовано дворянкой Меланией Титовой Бурой полдесятины усадебной земли; на ней построен дом прихожанами для квартиры священника

67. На церковном погосте построен прихожанами дом для квартиры псаломщика

Председатель совета общины **підпис**

Товарищ председателя **підпис**

Священник **підпис**

Псаломщик **підпис**

Староста **підпис**

Председатель паркома

Копия

Из настоящей описи исключается имущество внесенное под № № от 64 до конца описи. 1 нояб-ря 1921 г.

Предгубликвидком. /Антоненко/.

с подлин. верно Секретарь **підпис**

февр. 22 дня 1922 года

№ 107

(ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 187–196).

Опись

ценнаго Богослужебнаго имущества принадлежащаго Вознесенской православной христианской общинъ зашт. г. Березны, Черниговского уезда и находящагося в храмахъ: 1) Вознесения Господня 2) св. Великомученицы Варвары и 3) в кладбищенском Всехъ Святыхъ.

Часть первая.

Опись церкви.

1) Церковь въ честь Вознесения Господня трехпрестольная, деревянная, на каменномъ фунда-ментъ, покрыта листовымъ железомъ, о 7 главахъ, холодная.

2) Церковь въ честь св. Велик. Варвары однопрестольная, деревянная, покрыта листовымъ же-лезомъ, на каменномъ фундаментъ обь одной главъ – теплая.

3) Церковь кладбищенская, деревянная на каменномъ фундаментъ во имя Всехъ Святыхъ, по-крыта листовымъ железомъ, въ связи съ колокольней тоже деревянной, имеющей маленьких коло-коловъ.

4) Колокольня стоящая въ связи съ храмомъ св. Вел. Варвары, деревянная о 7 колоколах, покры-та листовымъ железомъ.

5) Иконостасы во всехъ 3 хъ храмахъ деревянные, резные с позолотой.

Иконы въ иконостасъ Вознесенской церкви, отличающиеся своей ценностію и кіоты.

6) Местная икона Спасителя въ серебряной ризъ.

7) Храмовая икона Вознесения Господня въ серебряной ризъ.

8) Икона – Соборъ св. Ангеловъ въ серебрянной ризъ.

9) Местная икона Божіей Матери и Младенцемъ Иисусомъ въ серебрянныхъ ризахъ.

10) Местная икона трехъ Святителей: Василия Великого, Григорія Богослова, Иоанна Злато-устого въ серебрянной ризъ.

11) Икона Св. Николая въ серебрянной ризъ.

12) Икона Спасителя въ серебрянной ризъ.

13) Икона Св. Николая въ серебрянной ризъ.

- 14) Икона Божіей Матери въ серебрянной ризѣ.
  - 15) Икона св. Николая въ серебрянной ризѣ.
  - 16) Икона св. Великомученика и Победоносца Георгія въ серебрянной ризѣ.
  - 17) Икона Ахтырской Божіей Матери въ серебрянной ризѣ, небольшая.
  - 18) Икона св. Николая въ серебрянной ризѣ, небольшого размера.
  - 19) Икона Спасителя въ серебрянной ризѣ, небольшая.
  - 20) Дѣв панагийныхъ иконы, серебряные.
  - 21) Кіотъ съ изображеніемъ св. Велик. Пантелеимона въ серебрянной ризѣ.
  - 22) Кіотъ съ изображеніемъ Божіей Матери именуемой «Достойно есть» въ серебрянной ризѣ.
  - 23) Кіотъ съ изображеніемъ св. Феодосія въ серебрянной ризѣ.
  - 24) Кіотъ съ изображеніемъ Августовской Божіей Матери.
  - 25) Кіотъ съ изображеніемъ Божіей Матери в серебряномъ венцѣ на главѣ и ветхозаветныхъ праведниковъ и пророковъ.
  - 26) Кіотъ съ иконой Покрова Пресвятой Богородицы.
  - 27) Кіотъ съ изображеніемъ преп. Серафима Саровскаго.
  - 28) Жертовники во всехъ 3-хъ храмахъ деревянные съ позолотой.
  - 29) Подсвечниковъ въ храмъ Вознесенскомъ восемь (8) медные.
  - 30) Подсвечниковъ въ кладбищенскомъ храме два медныхъ и два деревянныхъ, въ храмъ же во имя св. Велик. Варвары нѣтъ, во время же совершаемого здесь богослуженія зимой переносятъ подсвечники изъ Вознесенской церкви.
  - 31) Паникадилъ во всехъ трехъ храмахъ три: изъ коихъ два медные и одно оловянное.
  - 32) Седмисвечникъ одинъ, медный.
  - 33) Лампадъ большихъ 12, медные.
  - 34) Лампадокъ маленькихъ въ трехъ храмахъ 46, медные или бронзовые.
  - 35) Металлическихъ хоругвей, пять (5).
- Иконы отличающіеся своей ценностью въ иконостасе церкви въ честь св. Велик. Варвары и кіоты.
- 36) Местная икона Спасителя въ серебрянной ризѣ.
  - 37) Местная икона Божіей Матери въ серебрянной ризѣ.
  - 38) Икона съ изображеніемъ св. Николая въ серебрянной ризѣ.
  - 39) Храмовая икона св. Велик. Варвары въ серебрянной ризѣ.
  - 40) Кіотъ съ изображеніемъ Ахтырской Божіей Матери, въ серебрянной ризѣ.
  - 41) Кіотъ съ изображеніемъ Божіей Матери именуемой «Всехъ скорбящихъ Радосте», въ серебрянной ризѣ.
  - 42) Кіотъ съ изображеніемъ Божіей Матери именуемой «Всехъ скорбящихъ Радосте».
  - 43) Кіотъ съ изображеніемъ Божіей Матери в медной посеребренной ризѣ.
- Часть первая.
Опись ризницы.
- 1) Два (2) Евангелія въ серебрянныхъ оправахъ.
  - 2) Пять (5) Евангелій покрытыхъ бархатомъ, в серебрянной оправе.
  - 3) Четыре (4) Евангелія, в медныхъ оправахъ.
  - 4) Четыре (4) кресты, серебрянные.
  - 5) Два (2) кипарисные кресты въ серебрянныхъ оправахъ.
  - 6) Одинъ (1) кипарисный крестъ в серебрянной оправе съ подножіемъ.
  - 7) Одинъ (1) серебрянный крестъ съ подножіемъ, маленький.
  - 8) Одинъ (1) медный крестъ съ подножіемъ.
  - 9) Одинъ (1) медный крестъ.
  - 10) Одинъ (1) кипарисный крестъ в серебрянной оправе съ подножіемъ.
  - 11) Восемь (8) чашъ, серебрянные.
  - 12) Дискосовъ пять (5), серебрянные.
  - 13) Звездицъ пять (5), серебрянные.
  - 14) Лжицъ восемь (8), серебрянные.
  - 15) Два (2) колюшки для теплоты, серебрянные.
  - 16) Четыре (4) тарелочки, серебрянные.
  - 17) Дарохранительницы две (2), серебрянные.
  - 18) Дароносицы две (2), серебрянныя.
  - 19) Одинъ (1) ковчежецъ, серебрянный.
  - 20) Сосудъ для освященія хлебовъ, серебрянный.
  - 21) Три (3) кадила серебрянные и одно (1) медное.
  - 22) Тазъ желтой меди для воды.
  - 23) Кувшинъ желтой меди для согретія теплоты.
  - 24) Одинъ (1) большой запрестольный медный крестъ.
  - 25) Пять (5) парчевыхъ престольныхъ облаченій.
  - 26) Пять (5) шелковыхъ престольныхъ облаченій.
  - 27) Четыре (4) парчевыхъ священническихъ ризъ, одна (1) бархатная и две (2) шелковыхъ.
  - 28) Два (2) стихари парчевыхъ, одинъ (1) бархатный и одинъ (1) шелковый.
  - 29) Плашаницы четыре (4) шитые серебромъ.
  - 30) Платковъ двенадцать (12) шелковыхъ или шерстяныхъ.
  - 31) Позризниковъ два (2) шелковые и одинъ (1) шерстяной.
  - 32) Коверъ одинъ (1) плюшевый.

33) Купель для крещенія младенцевъ листового железа.

34) Пара медныхъ венцовъ для бракосочетанія.

35) Катапетасмъ три (3) шерстяныхъ и две (2) сатиновыхъ.

При проверке церковного имущества, принадлежащаго Вознесенской церкви з г. Березны, бывшей 6го іюля 1921 г. присутствовали священникъ Георгій Петровский, Я. Заика, Сергій Копышанъ и Феодоръ <...>, а за нихъ неграмотныхъ и самъ за себя расписался діаконъ Івъ Приходько

При проверке имущества и составлении описи присутствовали:

Предволисполкома підпис

Секретарь підпис

(ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 92–93).

Опись

имеющегося в наличности, со времени изъятия в 1922 году церковных ценностей, церковно-богослужебного имущества у Св.-Покровской церковно-приходской православно-христианской религиозной Общины в зашт. г. Березне Черниговск. у.

Каменный (сложенный из красного кирпича, снаружи неоштукатуренный) с такою же (в одной связи) колокольною, двухпрестольный храм, представляющий внутри одну – открытую – без углублений, или боковых каких-либо отделений – притворов – залу.

I. Главный (средний) алтарь – Св.-Покровский.

А. Св.-Престол – деревянный, облаченный в первую полотняную одежду и поверх ее в атласно-голубую (выцветшую) одежду. На сем св. Престоле находятся: Св. Антиминс, на коем св. евангелие в ½ листа Моск. изд. 1863 г. в деревянном с посеребрен. обложками переплете и другое на-престольное евангелие в лист также в деревянном переплете с серебрян. обложками Моск. изд. 1779 г. Серебряный с подножием с кипарисовыми внутри мелкими резными изображениями (по середине) крест и серебряная (не во всех частях), местами позолоченная, высокая, с фигурными изображениями по времени от 1 ноябр. 1790 г. дарохранильница. Крест на-престольный большой посеребрянный и для треб крест меньший серебряно-позолоченный.

Запрестольный (предпосный) деревянный, резной, с изображением орудий Страданий Христо-вых с позолотой крест.

На горнем месте в большом киоте живописная икона Спасителя. Евангелие для треб в ¼ листа в медной оправе на стене в футляре четыре старых на атласе и бархате плащаницы, двадцать во-семь выносных в честь святых и праздничных икон, изображенных живописью на дереве и фото-типиях на жести, различных мерою, но без риз, помещенных на иконостасной со стороны алтаря стене и в других местах среднего алтаря храма.

Б. Жертвенник – в виде треугольного с позолотою киота с иконою внутри: «Моление о чаше».

На жертвеннике находятся: одна среднего размера в серебряной оправе серебряная чаша для богослужений и одна деревян-позолоченная малая чаша для приобщения. Два серебрян. Позолочен-ных диска со звездами (2) и две деревянных-позолоч. (одна подержанная – старая) лжица, два (одинаковых) металличesk.-посеребряных, два высоких металлических, три тройных металлич. и три медных для стола и аналоев подсвечника.

II. Боковой (справа) алтарь во имя Св. Арх. Михаила.

А. Св.-Престол деревянный, на нем по первому полотняному ... верхее (выцветшее) розовато-го сатина и шелково-парчевое покрывало. На Св. Престоле: Св.-Антиминс, на коем лежит еванге-лие Моск. изд. 1900 г. в лист в деревян. переплете с серебр. позолоч. ... Деревянный, составленный из кипариса, кедра и пегза крест; старая (низкопробн. серебр.) дарохранильница и запрестольный металлический с живописн. изображениями Крест.

Б. Жертвенный аналой, а на нем в разных местах двадцать семь больших, двенадцать малых, живописных на полотне, на жести – икон, без риз; серебрянный сосуд для освящения хлебов, одно серебряное блюдо и серебрян. ковщик, один подержанный серебрян. кубок (рюмочка), серебряное кадило; металличesk. 2 кадила для треб; пара металлических венцов; медный тазик и кувшин; два у престола, один на горнем месте, металлических подсвечника; два высоких, четыреуг. низких анало-ев, один стол, одно кресло, один табурет, одна дорожка ковра, две ковровых скатерти, три по-тертых ковровых куска, один малый и один больший потертых ковра.

III. Ризница

Деревянный шкаф, в коем хранятся тринадцать праздничных и простодневных фелоней, две по-стовых ризы, две старинных фелони; четыре для диакона один для пономаря стихаря; восемь (из разной материи – подержанных, чиненных) подризников (один из них – старинный, внизу с золотис-той вышивкой), два (одно из красного шелку с серебрист. вышивкою и одно из парчи) на-престоль-ных облачения; два на-престольных больших и одно малое (желто атласное) покрывала, четыре на-престольных платка; девять подержанных облачений на аналои; двадцать два различных мерою и качеством подержанных покрывала на аналои; восемь приборов, большею частию подержанных, воздухов, четыре шерстяных катапетасмы; тринадцать скатертей и семь рушников.

IV. Средний храм

Иконостас двухярусный, с резьбою и позолотою по белому фону с выступающим над средними царскими вратами плафоном со вписанной по нем иконою «Тайная вечеря», с окаймляющей сред-

нюю часть иконостаса аркой и вписанными на ней бю иконами двенадцатых праздников и с выступающими над боковым вратами (приделов) иконостаса навесами – балдахинами, покрывающими (справа) икону Распятия Христа, а слева икону Воскресения Христа с тремя (средними и боковыми) двустворчатыми царскими вратами со вписанными на каждах вратах шестью малыми иконами: Благовещения Пресв. Деве Марии (2) и 4 евангелистов. Над иконою Тайной вечери, под аркою, возвышается образ Спасителя на троне, с евангелием в руке. На боковых дверях в средней части иконостаса изображены: Св. Арханг. Гавриил и Св. Арх. Уриил. В нижнем ярусе иконостаса находятся двенадцать икон: наместные Спасителя и Богоматери, а также крестовые: Арх. Михаила и Св. Троицы, живописные, а остальные также живописью с окаймляющим изображением золотисто-штампованным по дереву фоном. В верхнем ярусе еще находятся: восемь больших и шесть малых живописных изображений. На колонках у царских средних врат две иконки: Спасителя и Богоматери под серебр. позлоц. (низкопробн.) ризами и две малых живописных у боковых (справа) врат. Четыре бронзированных металлич. (две у клиросов, а две у солеи) хоругви; две в алтаре и двадцать одна в среднем храме лампад – все металлическ., одна из них тройная; два деревянных (у клиросов) предпосных креста, три старинных с резьбою деревянных с позолотой подсвечника; шесть стоячих (по храму) и восемь подвесных в нижнем ярусе иконостаса белометаллических подсвечника; две отдельных на иконы Спасителя и Богоматери металлических посереберенных ризы и выносная храмовая икона Покрова Богоматери в серебрян. ризе и старая (без употребления) икона Архистр. Михаила в серебр. низкопробн. ризе. Икона Св. Николая без ризы, живописная в киоте у левого клироса икона Св. Феодосия в киоте. В металлич. венчике у правого клироса две иконы Богоматери – старинных складня в металлич. ризах и две живописных иконы Богоматери у клиросов; еще четыре отдельных по храму киота, из коих два за клиросом трехиконные, при чем срединные иконы в них Спасителя и Богоматери в серебр.-позолоченных ризах, а живописные – без риз.

Гробница; золотая; большое и малое паникадило. Книг относящихся к богослужению: больших в ½ лист 37; в ¼ листа 21 и в 1/8 л. – 17; дароносица и ковчезец для даров – серебрян. Аналоев: один высокий большой; один складной; два четырехугольных и два небольших под иконы и одна выносная икона «Домницкой» Богоматери под серебрян. ризою. Пять колоколов (большой, два средних и два малых). Во временном пользовании у Гусавской Общины шкаф

22 підписа

Собственноручные подписи вышеупомянутых кварталом № 2 свидетельствует.

печатка підпис підпис

(ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 211–212).

Опись

имущества Петро-Павловской цер. заш. г. Березны, Черниговского уез.

Церковь в честь св. Первоверховных ап. Петра и Павла, трехпрестольная, каменная, покрыта листовым железом, под зеленую краску, об одной главе, с таковой же колокольней в связи, формы крестообразной, на ней два железных вызолочен. креста.

Олтарь.

Престол во имя Первоверховных Ап. Петра и Павла, деревянный с белого металла обложением. Жертвенник деревянный, трехугольный с резьбой, вызолоч. внутри жертвенника две иконы, обе на деревянном блате. Внизу жертвенника шкафчик.

Горнее место деревянное с тремя иконами.

Запрестольный деревянный резной вызолоч. крест старый.

В алтаре – шкаф с растворчастими на обе стороны дверцами 2 мя выдвигаемыми ящиками; с двумя полками в середине.

Шкаф деревянный для хранения риз с растворчатыми на обе стороны дверцами и 2 мя выдвигаемыми ящиками.

Деревянный стол около жертвенника.

Деревянный стол малого размера, тамже.

Аналогий пред престолом, на 4х ножках, деревянный.

Алтарь правого придела во имя Воскресения Христова.

Престол деревянный.

Иконостас деревянный, выкрашен. масляч. краской, в три яруса.

Царские врата резные, вызолоченные.

По правую сторону их – икона Спасителя на дереве, с медным на голове вызол. венце, в медн. посеребр. ризе.

Рядом через южную дверь храмов. ик. «Воскресение Христово» с медн. вызолоч. на голове венц. в медн. посеребр. ризе.

По левую сторону царск. врат ик. Божией Матери с млад. Иисусом, с мед. на голове вызолоч. венц. в мед. посеребр. ризе. Рядом икона св. велик. Варвары с мед. на голове вызолоч. венцом. в мед. посеребр. ризе.

На южной стороне деревянная «Голгофа».

9. Шкап деревянный для хранения церковного архива⁷.

Предалтарный иконостас.

1. Иконостас дерев. выбеленный белой маслич. краской, о трех ярусах.
  2. Царские врата деревян. резные с просветом, вызолоч.; при царских вратах иконы Спасителя и Божией Матери.
  3. По правую сторону царс. врат ик. Христа Спасителя, Благословения на дерев. блате, с серебр. вызолоч. на голове вен. в мед. посеребр. ризе.
  4. Храмовая ик. св. ап. Петра и Павла в мед. посеребр. ризе.
  5. Кіот с ик. св. ап. Петра и Павла в мед. вызолоч. ризе.
  6. Кіот с ик. св. князя Александра Невского.
  7. По левую сторону цар. врат. икона Божией Матери с младенцем Иисусом с серебр. вызолоч. на голове венц. в мед. посер. ризе.
  8. Икона св. Николая на дер. бляте с серебр. вызолоч. на голове венце.
  9. Кіот с иконой Афонской Божией Матери «Достойно есть».
  10. Кіот с иконой «Успение Божией Матери» в ризе вышитой бисером.
- Алтарь левого придела во имя Казанской Божией Матери.

1. Престол деревянный.
2. Жертвенник, в виде простого трехугольного стола, деревянный, с важной деревян. иконой «Моление Спасителя о чаше».
3. Иконостас деревян. выбелен маслич. крас. в три яруса.
4. Царские врата дерев. гладкие с просветом, пред дверьми ик. Спас.
5. По правую сторону цар. врат икона Спасителя на дереве, с мед. на голове венц. в медной посеребр. ризе.
6. Рядом храмовая икона Казанской Божией Матери с мед. на голове в вызолоч. венц. в такой ризе.
7. По левую сторону царских врат ик. Божией Матери с млад. Иисусом с медн. на голов. вызолоч. венц. в такой же ризе.
8. Рядом через север. дверь, ик. св. Феодосія Углицкого, с медным в голове вызолочен. венцом в такой ризе.

Ломпады и подсвечники

1. Одна ломпада медная, о трех железных цепочках об 1ой связи.
2. Маленьких ломпадок 26; из них 3 в три стаканчика, а 23 в один.
3. Подсвечников больших и малых 14.
4. Два малых подсвечника аплике, 12 мед. малого размера.
5. Паникадил четыре.

Опись ризницы.

1. Евангеліе в ½ листа – малого размера.
2. Евангеліе в ½ листа в медной побеленной оправе.
3. Евангеліе в лист в медной вызолоченной оправе.
4. Евангеліе в лист в медной высеребренной оправе.

Кресты напрестольные.

1. Крест серебр. вызолоч. на подношении, без пр. впс. 1 ф. 18 л. 1 зол.
2. Крест серебр. вызолоч. без весу, 84 пр.
3. Рукоятный крест малого размера 84 пр.

Священно-служебные сосуды.

1. Чаша серебр. внутри и вне вызолоченная с серебр. вокруг чеканною резьбою, вес. 1 ф. 30 лот. 2 зол. без пробы; к ней –
2. Дискос серебр. поверх вызолоч. с чеканными 4мя вызолоч. на подножии украшеніями, вес. 25 л. 23 зол. без пробы.
3. Звездица серебр. сверху вызолоч. с чекан. бук. Г. Хр. а поуч. 4 ан.
4. Лжища серебр. с вырез. на конце крестиком, а посредины рукоятки с 3мя маленьк. рубчик. вес. 1 л. 2 зол. без пробы.
5. Копіе с серебр. рукоятіем, вес 11 ½ зол. без пробы.
6. Чаша серебр. вызолоч. с чекан. на ней крестиком, а на подножии цветами 18 лот без пробы.
7. Дискос серебр. вызолоч. с чекан. крестиком без весу и пробы.
8. Звездица серебр. вызолоч. вкруге вычеканено «Всевидающее око», без вес. и пр.
9. Лжища серебр. вызолоч.; на конце крестик со слов Г. Хр. без пробы и вес.
10. Рюмочка и ковшик серебр. 84 пр. вес. в обоих 9 золотников.
11. Маленькая тарелочка серебр. вызолочен. 84 пр. без весу.
12. Копіе стальное, большого размера, с кост. каш. цвета рукояткой.

Дарохранительницы.

1. Дарохранительница серебр. вызолоч.; на 4х дутых шар. под балдахином, без весу и пробы.
2. Дароносица серебр. с серебр. вызолоч. малого размера чашей, лжицей и сосудцем для св. Даров 73 пр. весу 1 ф. 1 лот.
3. Дарохранительница на Воскресенском престоле из желтого метала с растворчастыми на обе стороны дверцами спереди.

⁷ Береги аркуша заклеєні, вочевидь там могли бути номери попередніх пунктів-абзаців.

Кадила.

1. Кадила серебр. вызолоч. с накладн. серебр. сеткой вес. 1 ф. 5 з.
2. Кадила медное, среднего размера.

Облачения престола и жертвенника.

1. Престольные одеяния желтой парчи, вокруг облож. белым газом, спереди такой же крест.
2. *Облачение шелковой, бледно-розовой материи, вокруг облож. белой тесьмой, спереди крест.
3. Облачение из черного бархата, облож. бел. газ. и так же крест.
4. Плат черного полубархата, облож. бел. газ. для жертвенника.
5. Облачение белой парчи с крестом.
6. Облачение голубой парчи в крестах.

Облачения священнических.

1. Риза желтой парчи, с цветами по ней малинового бархата, облож. бел. газ. на желтом кален. с эпитрахилью, с поясом и поручами.
2. Риза желтой парчи с цветами голубого бархата, на желтом каленкоре, с эпитрахилью, поясом и набедрен. такой же парчи.
3. Риза парчи на желтом каленкоре.
4. Риза такой же парчи.
5. Риза красной шерстяной материи, на красной подкладке.
6. Риза черного полубархата, на черном каленкоре, с эпитрахилью, поручами, поясом и набедренником.
7. Риза белой парчи с голубыми по ней цветами на желтой подкладке, с поручами, поясом, набедрен. и эпитрахилью.
8. Риза зеленой материи.
9. Риза сиреневого цвета в цветах.
10. Риза желтой парчи на подкладке такого же цвета.
11. Риза из белой парчи.
12. Риза желтой парчи с фиолетовым крестом.
13. Риза из полушолковой материи желто-зеленого цвета.
14. Риза из полушолковой материи в крестах желто-зеленого цвета.
15. Плашаница на малиновом бархате (старая).

*Из облачения престольного пошит диаконский стихарь.

Постовые иконы.

1. Моление Спасителя о чаше.
2. Страждущий Спаситель в терновом венце.
3. Снятие Спасителя с креста.
4. Молящаяся Божия Матерь.

Разные вещи.

1. Блюдо антидорное оловяное 1.
2. Чайник желтой меди 1.
3. Таз желтой меди.
4. Кувшин малого размера желтой меди.
5. Всенощник аплика с Змя сосудами для пшен. вина и елея.
6. Купель жестяная.
7. Казанок красной меди.
8. Пасхальный трикирий металлический.
9. Два колокольчика малых.
10. Три ~~плащаницы~~ стола для плащаниц.
11. Четыре малых столика.
12. Аналойчик деревян. для ик. Домницкой Божией Матери.
13. Медн. посереб. рама для икон дванадесятых праздников.

Иконы.

1. Икона Божией Матери «Козельцанской» в серебр. вызолоч. ризе 84 п. в кіоте.
2. Разные ик. малого размера на дереве без рам 42.
3. Аналойчик с иконой св. Пантелеймона.
4. Икона св. Троицы в серебр. вызол. ризе над сред. царскими врат.
5. Икона Покрова Пресв. Богородицы под стеклом.
6. - - св. Иоанна Тобольского под стеклом.
7. - - Божией Матери под стеклом.
8. - - Августовская под стеклом.
9. Пара вызолочен. металлических венцов.
10. Две хоругви холстяные.
11. Пять металлических хоругви.
12. Три выносных креста.

Подризники.

1. Подризник красный вышитый внизу белыми нитками.
2. Подризник из шелковой материи, коричн. цвета, на желт. подклад.
3. Подризник из шелковистого сатина, зелен. цвета, на бел. подклад.
4. Подриз. из шерстян. материи зелен. цвета на коричн. подклад.

Катапетасмы

1. Красной шелковой матеріи.
2. Зеленой шерстяной матеріи.
3. Зеленой кашемировой матеріи.

Воздухи и покровцы.

1. Два покровца подшиты синей матеріей.
2. Воздух желтой парчи с цветами и 2мя покров. такой же парчи на желто-красном каленкоре.
3. Воздух желтой парчи с малиновыми цветами и 2мя покровцами такой же парчи, с нашивн. крест. на желт. каленкоре.
4. Возд. черного полубархата с 2мя покровцами.
5. Воздух из шелковой матеріи кремового цвета.
6. Воздух с покровцами зеленого цвета.
7. Воздух с покровцами сиреневого цвета.
8. Воздух с покровцами из синего бархата.
9. Воз. с порк. из полушолк. матеріи желто-зеленого цвета.
10. Воздух с покровцами из шелковой парчи.

Облаченія діаконскіе и стихари причетнические.

1. Стихарь желтой полупарчи с бархатными цветами.
2. Орарь желтый с бархатными цветами.
3. Стихарь пошитый из престольного облаченія, белой парчи.
4. Стихарь из белой парчи (старый).
5. Орарь из белой парчи (новый).
6. Орарь из белой парчи (старый).

Плациницы.

1. Плациница в дерев. футляре на малиновом бархате.
2. Плациница на горном бархате.
3. Выносная металлическая икона.

Платки.

1. Шелковый плат, коричневого цвета.
2. Шелковый плат коричн. цвета с фіолетовыми цветами.
3. Синий кашемировый плат.
4. Шелковый плат желтого цвета.
5. Платок из зеленой парчи.
6. Шелковый плат синего цвета.

Колокола.

1. Большой вес. в 152 п. 4 ф.
2. - - 35 п.
3. - - 10 п.
4. - - 6 п.
5. - - 25 фун.
6. - - 23 фун. разбитый.

1923 г. Августа дня мы члены Петро-Павловской церковной Общины гор. Березны, Черниговского уез. проверили имущество и инвентарь означенной церкви по описи и все оказалось в целости, в чем и подписываемся.

Председатель Общины А. Шаповаль

Казначей – Иванъ Гаркунъ

за секретаря – Ф. Красножен

члены Стефан Булка Иванъ Саповски И. Кравченко

Ф. Мироненко А. Сесъ А. Жук

Капитль Димитрій Чудовскій Филип Макіненко Андрей

Илл. Лавренец Т. Тумарецъ Заиц Пантелей П. Миронинко

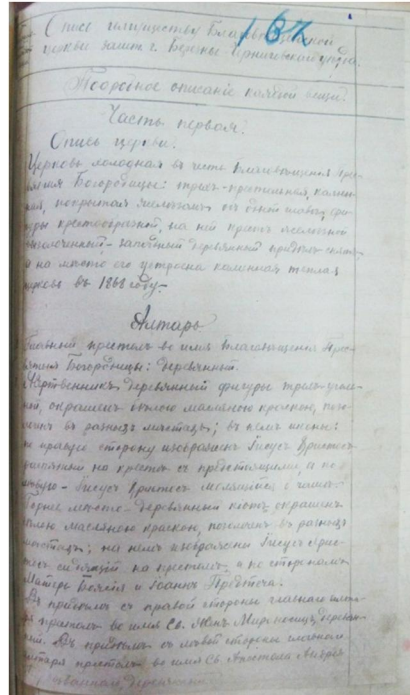
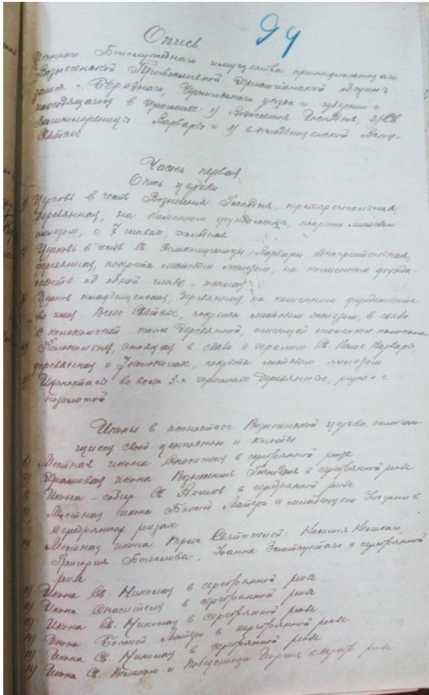
Александр Синявскій, а за него неграмотного и сам за себя росписался Андрей

Пинчук Филип Сасъ Евдокимъ Булка

Означенных в сей описи гр. г. Березны квартком № 3 свидетельствует.

6/VIII 923 г. **печатка підпис**
підпис

(ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 114–117).

References

Blakytnyi, M. (2022). Vyluchennia radianskoïu vladoïu tserkovnykh tsinnosti na Chernihivshchyni: kampaniia 1922 r. [Expropriation of church values by the Soviet authorities in the Chernihivshchyna: the campaign of 1922]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 36–45. Chernihiv, Ukraine.

Блакитний Максим Михайлович – кандидат історичних наук, виконуючий обов'язки директора Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Blakytny Maksym – Ph.D. in historical sciences, acting director of the Chernihiv historical museum of the V. Tarnovsky (4 Muzeina str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: max1914@ukr.net

DESCRIPTIONS OF THE PROPERTY OF CHURCHES OF BEREZNY (1921–1923)

The purpose of the research is to publish inventory descriptions of the property of churches in the town of Berezny, Chernihiv region, dated 1921–1923. Texts of the property registers of the Annunciation, Voznesensky, Pokrovsky and Peter and Paul churches have been published. Descriptions were prepared as part of a campaign by the Soviet occupation authorities to seize church valuables. **The scientific novelty** of the publication is connected with the use of new sources, analyzed on the basis of the **principles** of historicism, objectivity and comprehensiveness with the help of modern methodological tools. **Conclusions.** Detailed characteristics of the items found in the descriptions make it possible to make a clear identification of the values in the absence of photos. Part of the inventory recorded the property status of the churches of the Chernihivshchyna before and after the campaign to remove valuables. The vast majority of descriptions confirm the Ukrainian national tradition regarding the names of individual liturgical objects, veneration of icons, despite the church's «assimilation» of Russia.

Key words: description, church, property, icon, gospel.

Дата подання: 26 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 24 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Блакитний, М. Описи майна церков Березного (1921–1923 рр.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1 С. 136–151. DOI: 10.58407/litopis.250111.

Цитування за стандартом APA

Blakytny, M. (2025). *Opysy maina tserkov Bereznogo (1921–1923 rr.)* [Descriptions of the property of churches of Berezny (1921–1923)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 136–151. DOI: 10.58407/litopis.250111.

УДК 94(477.87)«18»:323.1:94(437.4):316.344.32

Неля Світлик

ГАЛИЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПРОТИДІЇ МАДЯРИЗАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ (друга половина XIX ст.)

DOI: 10.58407/litopis.250112

© Н. Світлик, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6377-5813>

У публікації охарактеризовано проблему особистої та інституційної співпраці між Галичиною і Закарпаттям після утворення Австро-Угорської дуалістичної імперії. Це дослідження є актуальним на тлі суспільної потреби в національній єдності, вивчення її історичних прикладів, для використання в сьогоденні. **Мета студії** – проаналізувати процес культурної співпраці між галицькою та закарпатською інтелігенцією, її роль у протидії мадяризації та утвердженні національної ідеї на Закарпатті. Для досягнення поставленої мети в публікації використані як загальноісторичні, так і спеціальні **методи** дослідження, зокрема метод критичного аналізу джерел, біографістики, а також історико-порівняльний та історико-генетичний методи дослідження. **Новизна** дослідження полягає в публікації джерельних матеріалів, що вперше вводяться в науковий обіг, і на їх основі – аналізу протидії мадяризації на Закарпатті з боку галичан. Зокрема, було встановлено, що процес мадяризації гальмував культурне і національне життя закарпатських українців. Чинити опір угорському шовінізму було складно, проте в цій боротьбі активну участь брали і галичани. У цій студії доходимо **висновків**, що галицька інтелігенція відіграла ключову роль у протидії мадяризації на Закарпатті, культурному пробудженню та активізації національного відродження серед закарпатських українців.

Ключові слова: угорський шовінізм, національне відродження, співпраця, культурні контакти, національна ідея.

Вступ. Становище українців в багатонаціональній імперії Габсбургів у добу національного відродження було складним як в соціоекономічному, так і політичному плані. На шляху національного самоусвідомлення поставало багато викликів, долаючи які, поступово формувалися українці як нація. Характерною ознакою національного відродження на західноукраїнських землях було те, що русинам (самоназва українців у XIX ст.) Австрійській імперії були притаманні множинні політичні та національні лояльності. Після Весни народів і активізації суспільно-політичного життя почнеться новий етап становлення українців, який пройде крізь призму зміни політичних і національних ідей.

У др. пол. XIX ст. серед української вченої когорти переважатимуть русофільські ідеї, що стали до певної міри відповіддю на посилення тиску з боку полонофілів та мадярофілів. Та якщо галицька інтелігенція вела порівняно успішну боротьбу проти русофільства і полонофільства й наприкінці XIX ст. в Галичині перевагу здобуде українофільство, то перед закарпатськими русинами поставали виклики протидії мадяронам, які було доволі важко подолати. До того ж у краї утвердиться закореніле москвофільство. Це врешті й призведе до того, що на Закарпатті процес національного усвідомлення йшов дуже повільно, і навіть на початку Першої світової війни закарпатські русини не мали ще сталої національної ідеї.

Галичина як «П'ємонт» українців у др. пол. XIX ст. поступово стає центром продукування національних ідей. Завдяки цілеспрямованій роботі наддніпрянських громадівців, серед галицької інтелігенції активізує роботу народовська українофільська течія, яка наприкінці XIX ст. у протиставленні з полонофілами та русофілами радикалізується, утворюючи перші партії. Натомість на Закарпатті після проголошення австро-угорського дуалізму 1867 р. ще більше посилюються мадярофільські настрої, що протидіють москвофільським ідеям. Поширювати українські національні ідеї серед населення краю беруться га-

лицькі вчені, що відгукнулися на заклик громадівця М. Драгоманова, який «дав собі Ганнібалову присягу працювати для того, щоб прив'язати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить її єдиний порятунок»¹.

Метою публікації є аналіз галицько-закарпатських наукових взаємин в умовах посилення політики мадяризації в др. пол. XIX ст. та окреслення основних заходів галицької інтелігенції в протидії мадяризації на Закарпатті та її ролі в процесі утвердження української національної ідеї. У ході дослідження зазначеної проблеми були використані як загальноісторичні, так і спеціальні **методи** дослідження. Зокрема в статті використано метод критичного аналізу джерел, який особливо доречний під час аналізу публіцистики та епістолярної спадщини галицьких вчених. У публікації також використано порівняльно-історичний метод дослідження та метод біографічного аналізу. Використання цих методів дозволило дати характеристику історичним постатям досліджуваного періоду. Виявлення суттєвих ознак для проведення історико-порівняльного аналізу потребує використання інших загальноісторичних методів, зокрема історико-генетичного. Його використання дало змогу продемонструвати причиново-наслідкові зв'язки та закономірності історичного розвитку українців. Зокрема в роботі на основі цього методу окреслено суспільно-політичне та культурно-національне становище русинів в Австро-Угорській імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес співпраці між галицькою та закарпатською інтелігенцією протягом XIX ст. неодноразово ставав темою дослідження. Різним аспектам цієї співпраці присвячено значну кількість наукової літератури, проте й досі окремі її складники залишаються не вивченими, а джерельні матеріали неопублікованими. Початок вивченню цієї теми поклав відомий галицький етнограф і активний дослідник Закарпаття В. Гнатюк², який сам значну частину своєї наукової роботи приділив вивченню краю та просуванню сюди національних ідей. Продовжив дослідження вчений і на поч. XX ст.³ А серед перших досліджень історії культурних взаємин із закарпатського боку став о. Гліб Кінах⁴, який довгий час жив і працював на Закарпатті, реформуючи монастирський Чин святого Василя Великого.

У радянський час історія культурної співпраці обох Карпат у контексті процесу становлення української національної ідеї не вивчалася в Україні. Помітно активізуються ці дослідження в роки незалежності. Проте більша увага дослідників зосереджується на вивченні подій Весни народів і процесу формування культурних взаємин між українцями Австрійської імперії в сер. XIX ст. Левова частка праць буде присвячена дослідженню взаємин між українськими «будителями»: Я. Головацьким, О. Духновичем, А. Добрянським та ін., – активізація яких припала на 50-ті – поч. 60-х рр. XIX ст. Історія взаємин після укладання австро-угорського дуалізму 1867 р. менш досліджена, оскільки і співпраця між вченими була зведена майже нанівець. Проте, зауважимо, що вона не припинилася повністю, а змінила свій характер, усе більше набуваючи рис протидії мадяризації Закарпаття.

Історичні дослідження культурних взаємин цього періоду є недостатніми й залишили поза увагою багато аспектів співпраці. Виняток хіба що становить дослідження постаті В. Гнатюка та його наукової роботи на Закарпатті. Галицький етнограф відомий не лише своїми дослідженнями з карпатоукраїніки – він також був активним учасником НТШ та спеціально створеного для дослідження Закарпаття «Угроруського фонду», що відіграв провідну роль у процесі протидії мадяризації та утвердження української національної ідеї. Різним аспектам наукової роботи вченого присвячено багато літератури, зокрема нами використано дослідження словацького історика М. Мушинки⁵, закарпатських дослідників І. Хланти⁶, М. Олашина⁷. Серед найновіших досліджень постаті В. Гнатюка слід згадати наукові роботи М. Глушка⁸ та М. Пайонк⁹.

¹ Драгоманов М. Відповідь на ювілейні привітання 16 грудня 1894 р. *Народ*. 1895. № 6. С. 82.

² Гнатюк В. Причинок до історії зносин галицьких і угорських русинів. *Літературно-науковий вісник*. 1898. Т. 7. Кн. 9. С. 162–178.

³ Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880). Відень: Наклад «Союза визволення України», 1916. 65 с.

⁴ Кінах Г. Матеріали до історії зносин Подкарпатської Русі з Галичиною в XIX в. *Науковий збірник «Просвіти»*. Ужгород, 1923. Рочник II. С. 115–121.

⁵ Мушинка М. Бібліографія праць В. Гнатюка про «Угорську Русь». *Науковий збірник музею української культури у Свиднику*. Братислава, 1967. Т. 3. С. 215–220.

⁶ Хланта І. Значення наукової діяльності В. Гнатюка у формуванні української мовної свідомості на Закарпатті. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*: Мат. наук.-практ. конф. (5–6 травня 1992 р.). Ужгород, 1993. С. 321–325.

⁷ Олашин М. Володимир Гнатюк (1871–1926). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*. 1996. Вип. 1. С. 69–77.

⁸ Глушко М. Володимир Гнатюк – біла джерела формування українознавства. *Народознавчі зошити*. 2018. № 6 (144). С. 1366–1375.

Окрему групу історичних праць становлять публікації, які безпосередньо присвячені процесу мадяризації на Закарпатті та його впливу на різні сфери духовного життя українців. Серед найновіших публікацій слід згадати наукові розвідки С. Папа⁹, Т. Макаренка¹¹, І. Мандрика¹², Р. Фатулі¹³ та Р. Майора¹⁴. Ці наукові роботи в основному містять загальну характеристику процесів мадяризації, засобів, якими вона проводилася, і наслідків, які мали для національного життя. Проте, епізодично в роботах згадано також ставлення до утисків закарпатських українців з боку культурно-освітньої та політичної еліти Австро-Угорської імперії та галицької інтелігенції зокрема.

Наукових робіт, що описують способи протидії мадяризації, небагато, як і праць про особисту співпрацю між вченими Галичини й Закарпаття. Різним аспектам наукової співпраці між галицькими та закарпатськими вченими присвятив дослідження закарпатський історик О. Мазурок¹⁵, який опублікував багато джерельного матеріалу, зокрема епістолярну спадщину вчених. Вивченням особистих та інституційних взаємин інтелігенції Закарпаття і Галичини займається і Н. Світлик¹⁶.

Виклад основного матеріалу.

У національно-культурному житті Закарпаття в часи входження до імперії Габсбургів протидіяли різні тенденції суспільного бачення. Після подій Весни народів у краї активізується діяльність місцевих «будителів», завдяки яким відбудеться становлення особистості співпраці із галицькими діячами. З посередництва останніх на Закарпаття поширяться русофільські ідеї, що стануть домінуючими в 60-х рр. XIX ст. Головними перешкодами на шляху утвердження української національної ідентичності буде, з одного боку, закореніле москвофільство, а з іншого, – активні процеси мадяризації в краї.

Будапешт завжди сприймав Закарпаття як частину великої Угорщини, власний історичний спадок. Із запровадженням австро-угорського дуалізму 1867 р. різко посилилась асиміляторська політика Будапешта щодо закарпатських русинів. Утвердження в державі ідеї формування мадярської політичної нації та прагнення угорської влади посилити власну позицію в імперії Габсбургів призвело до формування національної політики «перетворення» інших націй на угорців. І хоча ця, як зазначає І. Мандрик, «мрія великодержавних шовіністів створити однонаціональну державу була не чим іншим, як божевіллям»¹⁷, багато інших національностей стали її жертвою.

Як зазначають дослідники, у др. пол. XIX ст. в Угорщині остаточно утвердилася політика великодержавного шовінізму, жертвою якого стали й закарпатські українці. Цей факт навіть не заперечувався угорською владою, адже навіть угорський прем'єр Д. Банффі відверто заявляв: «Публічно визнаю, що мадяризація є головною великою метою, для якої мають працювати всі вірні мадярські патріоти. Без шовінізму не можна заснувати цілісну мадярську державу. Майбутнє Мадяричини залежить від того, чи вдасться нам поглинути немадярські національності»¹⁸.

Така настанова угорського уряду негативно позначилася на національному житті закарпатських русинів, їхній національно-культурний рух відбувався у складних умовах, та й зв'язки із сусідньою Галичиною помітно ослабли. Угорська влада всіляко протидіяла культурним взаєминам з галицькою інтелігенцією, щоб у такий спосіб зменшити опір процесам мадяризації. Спочатку загрозою для угорської національної політики влада вважала русофільські настрої серед закарпатської інтелігенції, які тільки посилилися за посередництва галицьких однодумців. Співпраця А. Добрянського та І. Раковського з Я. Голо-

⁹ Пайонк М. Володимир Гнатюк: фольклорист, етнограф, літературознавець (1871–1926). Бібліографічний покажчик. Тернопіль: Вид-во «Підручники і посібники», 2021 // Наукова бібліотека ТНПУ. URL: <http://catalog.library.tnpu.edu.ua/hnatjuk/pokaz4yk/2021-hnatyuk.pdf>.

¹⁰ Пап С. Історія Закарпаття. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. Т. III. 648 с.

¹¹ Макаренко Т. Закарпаття під тиском мадяризації. Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. 2008. Вип. 37. С. 176–187.

¹² Мандрик І. Ідеологія та практика проведення державної політики мадяризації в 70–80-ті рр. XIX ст. Науковий вісник Ужгородського університету. Ужгород, 2002. С. 112–118.

¹³ Фатула Р. Мадяризація освіти на Закарпатті в кінці XIX – на поч. XX ст. Грані. Дніпро, 2011. № 4. С. 162–164.

¹⁴ Майор Р. Політика мадяризації та її вплив на розвиток українського національного руху в Закарпатті в сер. XIX – поч. XX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. 2013. Т. 23. С. 324–343.

¹⁵ Мазурок О. Листи Ю.Ю. Жатковича до В.М. Гнатюка як джерело вивчення культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями та Росією в др. пол. XIX – на поч. XX ст. Карпатика. Ужгород, 1995. Вип. 3. С. 123–159; Його ж. Сторінки плідної співпраці (листування Я. Головацького з А. Кралицьким). Карпатика. Ужгород, 1999. Вип. 6. С. 195–203; Його ж. Лист М. Павлика до редакції «Карпат». Карпатський край. 1997. № 6–10. С. 76–85.

¹⁶ Світлик Н. Епістолярна спадщина як джерело вивчення культурних контактів Закарпаття і Галичини (1848–1918). Науковий вісник УжНУ. Ужгород, 2010. Вип. 24. С. 198–207; Її ж. Закарпаття у публіцистичній рецепції галичан (сер. XIX – поч. XX ст.). Науковий вісник УжНУ. 2011. Вип. 27. С. 285–293.

¹⁷ Мандрик І. Ідеологія та практика проведення державної політики мадяризації... С. 116.

¹⁸ Пап С. Історія Закарпаття. С. 362.

вацьким і Б. Дідицьким, діяльність Общества святого Василя Великого в Ужгороді вбачалася угорською владою основними засобами поширення русофільства. А публікації закарпатських вчених на сторінках галицької преси ще більше погіршували ситуацію. До того ж галицькі вчені всіляко поширювали на загал інформацію про реальне становище закарпатських українців під тиском мадяризації. Зокрема, про це не раз писалося на сторінках львівської газети «Слово», де ще в 1861 р. було відмічено, що мадяри через систему освіти «русинів роблять мадярами»¹⁹.

Одним із засобів проведення мадяризації було заснування угорськомовної преси. Її випуск мав також сприяти послабленню наукових контактів з галицькими дописувачами, які не мали б можливості підготувати публікації угорською мовою. До певної міри це дало свій результат. Наприклад, хоча 1867–1870 рр. в Ужгороді виходила руська газета «Світ», що видавалася Обществом св. Василя Великого, у 1871–1872 рр. перейменована на «Новий Світ»²⁰, матеріали галицьких вчених на їхніх шпальтах не зустрічалися. Хоча відомо, що ці видання періодично виписувалися в Галичині. Зокрема, оголошення про передплату на цю газету не раз розміщувалося на сторінках вищезгаданого львівського «Слова». А це свідчило про деяку взаємодію між цими виданнями, хоча й мінімальну.

Прикладом збереження певної співпраці обох Карпат було намагання вчених зберегти хоча б книготоргівлю між українськими землями. Дуже цікавим щодо розгляду проблеми книгообміну є листування закарпатського вченого Кирила Сабова із Ставропігією (основний центр книгодрукування у Львові в XIX ст.). К. Сабов у 1867–1869 рр. був відповідальним редактором вищезгаданої ужгородської газети «Світ». Він листувався із Ставропігією від імені редакції з приводу пересилання книг. У Центральному історичному архіві у Львові (далі – ЦДІА) зберігається декілька таких листів.

Перший лист датований січнем 1867 р. У ньому К. Сабов просить Ставропігію надіслати до Ужгорода цілий ряд книжок, виданих у Львові. У кінці листа також подано досить широкий список необхідних видань. Зокрема, К. Сабов пише: «У нас сільські священники вельми хочуть мати книг начертаних. – Я увідомлений, що в Львові можна получить таку “Європу”, “Австрію” ... Достопочтенной Ставропігії не угодно було би їй декілька екземплярів прислати на моє ім’я для продажу ... І я би після гроші їй благодаренієм отослав»²¹.

У наступному листі від 14 лютого 1867 р. К. Сабов знову подає інформацію про надіслані йому книги і перелік, які ще необхідно надіслати. До цього листа прикріплена картка, написана кимось із представників Ставропігійського інституту без підпису. На картці написано: «Книгарня інституту получила 10 екземплярів “Краткого сборника” і передала в комісійну продажу на ім’я преподавателя Кирила Сабова»²². Тобто, як бачимо, навіть в умовах послаблення особистих зв’язків, мінімальна книготоргівля зберігалася. Проте угорська влада всіляко перешкоджала книготоргівлі, здійснюючи конфіскації, і зрештою на поч. 70-х рр. XIX ст. вона була втрачена.

На Закарпатті мадяризаційні заходи Будапешта досить швидко дали свої результати. Більшість закарпатських вчених не тільки перестали чинити їй опір, а й активно їй сприяли. Особливо активно підтримувало мадяризацію духовенство. Про цей факт говорять і дослідники історії Закарпаття. Так, відомий історик І. Лисяк-Рудницький так коментував ситуацію в краї: «Греко-католицька церква, як єдина національна установа закарпатців і їх офіційна репрезентація, стала поволі слухняним знаряддям денационалізаторської політики Будапешта»²³. Становище, що склалося на Закарпатті в 1870–1880-х рр., дало можливість дослідникам констатувати, що впродовж XIX ст. «з угорсько-руського духовенства стало нове мадярське панство, яке мало свої культурні й економічні інтереси, цілком протилежні інтересам простої русинської людності»²⁴.

На зламі 1870–1880-х рр. в Ужгороді існувала лише одна руська газета «Карпат», що видавалася вже згадуваним Обществом св. Василя Великого. Головним його редактором був священник, викладач Ужгородської семінарії М. Гомичков. Однак видання вже з перших номерів заявило про свою мадярофільську позицію. Газета виходила в Ужгороді протягом 1873–1886 рр., і за весь цей час «Карпат» друкувався переважно угорською мовою впереміш з русинськими діалектами. Матеріали, що публікувалися в газеті, були в основному релігійного характеру і своїми сюжетами мали сприяти мадяризації й окатоличенню

¹⁹ Справи русинів венгерскихъ. II статья. Изъ Венгрии. Слово. Львовъ, 1861. Ч. 33.

²⁰ Світлик Н. Общество святого Василя Великого і книготоргівля в Австро-Угорській імперії в кінці XIX ст. Соціум. Документ. Комунікація. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 3. С. 34.

²¹ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІА). Ф. 129. Оп. 2. Спр. 113. Листування з редактором газети «Світ» Сабовим К. в м. Ужгороді про замовлення і комісійний продаж книжок. Арк. 1–2.

²² Там само. Арк. 6.

²³ Лисяк-Рудницький І. Закарпаття. Енциклопедія українознавства. Репринт. Львів, 1993. Т. II. С. 719.

²⁴ Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. Рим–Львів, 1997. Т. II. С. 109.

Закарпаття. Так, майже в усіх номерах «Карпата» підкреслювалося, що Закарпаття не має нічого спільного з Україною. Зрозуміло, що з такою позицією газета не знаходила великої підтримки серед населення краю.

Проти політики цього видання й діяльності його редактора М. Гомичкова виступила молода галицька інтелігенція, яка своєю діяльністю намагалася показати спорідненість українців по обидва боки Карпат. Про антинародну позицію «Карпата» також не раз писалося у львівському «Слові» та інших виданнях. Редакція ж газети також не втрачала нагоди критикувати львівські видання за їхні матеріали про національну й етнографічну спорідненість Закарпаття та Галичини. Через це газета не знаходила широкої підтримки й серед закарпатської інтелігенції, представники якої не раз анонімно писали до галицьких видань про асиміляторську політику газети.

У перші роки існування «Карпата» досить активними дописувачами до газети були закарпатські вчені А. Кралицький, І. Раковський та ін. Але з др. пол. 1870-х рр., коли газета набуває ще більш реакційного характеру, вони майже припиняють друкувати тут свої матеріали. З редактором газети М. Гомичковим був знайомий відомий український громадivecь, вище згадуваний М. Драгоманов, який переконав М. Гомичкова надрукувати деякі його матеріали в «Карпаті» (зокрема, у газеті був надрукований заклик до закарпатців надсилати М. Драгоманову стародавні рукописи та твори усної народної творчості). Але на цьому їх співпраця скінчилася. Реакційна діяльність «Карпата» аж ніяк не сприяла поглибленню взаємозв'язків по обидва боки Карпат. Негативне ставлення до цього видання на той час висловлювали цілий ряд галицьких діячів.

Після утвердження в Галичині українофільського, народовського руху, розпочнуться процеси поширення національної ідеї на інші українські землі. Особисті контакти між галицькою і закарпатською інтелігенцією оновляться на цей раз під виразним українським змістом. Галицькі вчені активно працюватимуть над залученням карпатських русинів до спільного національного становлення. Угорська влада в цьому вбачатиме нову загрозу для мадяризації, тому всіляко чинитиме перепони для співпраці. Відомо, що Будапешт вбачав в українському національному русі дуже серйозну проблему, адже, на думку угорської влади, – «заразитися українством було далеко небезпечнішим за русофільство».²⁵

Саме тому вкотре посиляться реакційна політика Угорщини на Закарпатті. Звичним явищем повсякденного життя закарпатських українців стануть домашні обшуки для вилучення галицьких газет і журналів, книг, виданих у Львові, конфіскації літератури, яка могла б пробудити національну свідомість. Закарпатських діячів звинувачували у зраді, якщо вони контактували з галичанами, а прикордонна поліція і жандармерія ретельно охороняли кордон з Галичиною, щоб звідти не пересилали українську літературу. Як констатує С. Пап, «За задумом угорської влади це мало розірвати зв'язки між українцями і ліквідувати шляхи і можливості для розвитку українського національного руху».²⁶

Однак настанова серед галицької інтелігенції щодо закріплення української національної свідомості серед карпатських русинів, незважаючи на вказані перешкоди, не втрачалася. Більше того, галицька вчена когорта активізує свою роботу для налагодження особистих контактів із закарпатською інтелігенцією, для подальшого просування національних ідей. Проте перешкодою для задуманого будуть не тільки урядові заборони, а й те, що значна частина місцевої інтелігенції поволі сама ставатиме «слухняним зняряддям мадяризації».

Шляхом просування на Закарпаття національних ідей буде обрано активізацію культурного та наукового життя в краї, залучення на бік українського національного руху місцевої інтелігенції. Проте, галицькі вчені до певної міри не очікували, що перепони для втілення задуманого буде чинити не тільки влада, а й місцева еліта. Однією з ключових перешкод культурної співпраці буде «мовна проблема», зокрема активізація серед прогресивних кіл ідеї формування літературної мови на основі народної. Зрештою, мова була й залишається одним із головних маркерів національної ідентичності, і звернення до її народних коренів мало найкраще посприяти національному самоусвідомленню. Ідеї запровадження народної мови в літературу продукувалися в Галичині ще з часів «Руської трійці», а в др. пол. XIX ст., в умовах протистояння москвофільству та полонофільству, набули більш радикального значення. Для галицької еліти наприкінці XIX ст. «мовне питання» стоятиме дуже гостро й буде головним полем їх діяльності в протидії русофілам, полонофілам та мадярофілам. Проте на Закарпатті опір «просуванню» народної мови чинитиме не тільки угорська влада, а й місцеві москвофіли та мадярони.

Оскільки одним зі зручних способів поширення національних ідей буде преса, мадяронство закарпатських нечисленних видань і небажання змінювати наявну ситуацію в

²⁵ Ключурак С. До волі. Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 57.

²⁶ Пап С. Історія Закарпаття. С. 473.

культурному житті сильно обурювало галичан. Одним із виявів такої участі галичан у закарпатських мовних справах і протидії мадяризації став лист галицького радикала М. Павлика до редакції вищезгаданої, єдиної на той час ужгородської газети «Карпат» під красномовним заголовком «Царство Антихриста и второе пришествіе Христово». Цей великий лист, більше схожий на есе, переповнений роздумами автора про стан культурних справ на Закарпатті й наслідки мадяризаційних заходів. М. Павлик одним із перших відгукнувся на заклик М. Драгоманова досліджувати карпатський край, і зробив чимало для налагодження контактів між інтелігенцією Закарпаття та Галичини. Зокрема, за порадою М. Драгоманова М. Павлик зав'язав контакти з ужгородським семінаристом М. Бачинським і написав йому листа з пропозицією культурної співпраці для покращення освітнього рівня русинів.

М. Павлик також не раз відверто висловлював свою позицію проти мадяризації закарпатського населення. Свідченням протидії мадяризації є згаданий лист М. Павлика в редакцію «Карпата». У листі М. Павлик, який протягом усього свого життя опікувався справами, пов'язаними із Закарпаттям, різко засудив політику газети й діяльність її головного редактора М. Гомичкова, тому й написав свого критичного листа до редакції.

Точна дата та обставини написання листа невідомі. Імовірно, цей лист-статтю М. Павлик написав у 1879 р. У той час він перебував разом з М. Драгомановим у Женеві. Із цієї причини, певно, надіслав листа І. Франку, щоб той переслав його до Ужгорода. Однак лист до Ужгорода так і не потрапив, тому що І. Франко, будучи добре обізнаним з москвофільськими та мадярофільськими настроями закарпатської інтелігенції, не відіслав його. Можливо, І. Франко вважав це марною справою і не вірив у можливість творчих і ділових контактів з людьми, схожими на редактора газети М. Гомичкова. Оригінал листа-статті Павлика зберігається в ЦДІА України у Львові (Ф. 663. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 43–48). Наразі він уже є опублікованим істориком О. Мазурком²⁷.

Зміст цього листа досить чітко окреслює ставлення галицьких учених до мадяризації на Закарпатті. У листі М. Павлик порушує найрізноманітніші проблеми, пов'язані з культурним і освітнім розвитком українців Закарпаття. Головною тезою листа є мовна проблема, зокрема протидія між москвофілами та мадяронами щодо запровадження літературної мови, використання різних алфавітів тощо. Уже на початку листа М. Павлик засуджує мову, якою друкується «Карпат», і виступає за запровадження в літературу народної мови: «...радив Вам: або писати мовою угорсько-руського хлопа, про нього і для нього, або перестати звати “Карпат” руською газетою і писати зовсім по-мадярськи, або, що найкраще зовсім перервати видавництво»²⁸.

Галицький учений критично ставився до наукової та просвітньої роботи закарпатської інтелігенції. Він справедливо дорікає редакції, що вона відійшла від інтересів власного народу. Зокрема М. Павлик зауважує: «“Карпат” – єдина, мабуть, газета в світі, котра сміє говорити іменем свого народу, між тим, як у нім ані одним словом ніколи не згадано про угорсько-руського хлопа, робітника, т. б. про більшість, про властивий народ, а говорить тільки про невидну частинку, т. б. про тих угро-руських попів, котрих навіть не можна вважати русинами, та ще хіба про мадярське начальство, котре давить навіть самих редакторів “Карпата”, що вже і занадто б'ють перед ними чолом»²⁹.

М. Павлик, як і більшість галицьких народовців та радикалів, був прихильником формування української культури на базі простої народної мови, що, за їх задумом, мало прискорити процес національного відродження та самоусвідомлення. Саме мова мала бути головною ознакою, яка б відрізняла українців від інших народів імперії. Процес національного відродження на Закарпатті галицькі вчені намагалися торувати тим же шляхом – народною мовою протидіяти мадяризації. Саме тому М. Павлик у згаданому листі радить писати живою народною мовою, тому що лише так можна піднести культурний рівень народу. На підтвердження цієї думки він пише: «...всі європейські літератури почали рости тільки тоді, як стали всюди писати народними мовами, т. б. живими мовами мужиків і міщанства; ті самі європейські літератури впадали тоді, як в них виробився язык книжний, язык одної місцевості, відірваний усе більше від живої мови, незрозумілий для народу, і вкінці, ті ж самі літератури знову оживали тоді, як тільки звернулися до живої мужицької і робітницької мови»³⁰.

Далі, продовжуючи думку про народну мову, М. Павлик пише: «Я радив “Карпату” писати по-мужицьки, кажучи, що тоді мадярське начальство не мало би причин говорити, що редакція стоїть у зв'язку з панславістами уряду російського, – тепер же я бачу, що

²⁷ Мазурок О. Лист М. Павлика до редакції «Карпат». С. 76–85.

²⁸ Лист М. Павлика в редакцію «Карпат». ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 43.

²⁹ Там само. Арк. 44.

³⁰ Мазурок О. Лист М. Павлика до редакції «Карпат». С. 83.

прихильники «Карпата» радше стануть за тим, щоб угорсько-руський мужик покинув свою мову і почав говорити по мадярськи»³¹.

Переорієнтація більшості закарпатської інтелігенції на мадярофільські настрої ще більш ускладнила співпрацю обох Карпат, що й так переживала свої не найкращі часи. Усе більше галицьких вчених апелюватимуть до марності наукової роботи на Закарпатті й небажанні місцевих діячів чинити якийсь опір мадяризації. Про це говорить у своєму листі і М. Павлик. Зокрема, учений зауважує, що й ця єдина газета («Карпат») дуже скоро за-непаде, оскільки не отримує підтримки ні від угорських властей, ні від простих людей. Він пише: «Даремне Ви сподіваєтесь якої-небудь підмоги від кого-небудь із русинів: угорських, галицьких, і російських, бо навіть львівське «Слово» і газети, прихильні російському деспотизму, не схотять підперти тих, що хочуть усіх русинів угорських зробити слугами мадярського начальства»³².

Та все ж наприкінці листа-статті М. Павлик не покидає надії, що з'явиться на Закарпатті нова молода інтелігенція, яка візьметься за культурне піднесення населення: «А тим часом між угорсько-руськими патріотами і іншими русинами знайдуться напевне люди, котрі почують потребу нової, живішої угорсько-руської газети, котра би боронила інтереси угорсько-руського мужицтва, і відвернуть молодіж від служби «господам-мадярам» для служби «рабам-мужикам»»³³.

М. Павлик не єдиний галицький учений, хто рішуче виступив проти мадярофільських настроїв закарпатської еліти. Писали про неї багато галичан, які відвідували край і наочно були знайомі із суспільно-політичною та культурною ситуацією на Закарпатті. Так, Закарпаття наприкінці XIX ст. відвідав галицький учений Володимир Охримович. Свої враження від побаченого він оформив у статті «Враження з Угорської Русі», що вийшла на сторінках газети «Народ» у Львові 1895 р. Стаття написана після поїздки В. Охримовича на Мараморошину та в Мукачеві. Автор на власні очі побачив важке економічне і культурно-національне становище закарпатців, тож писав, що їх давить «темнота і нужда», що вони є «рабами», що із селян «деруть шкіру угорські урядники, судді, лихварі»³⁴.

Більшу частину статті В. Охримович присвятив характеристиці побуту жителів Мараморошини, підкреслюючи його подібність з побутом у Галичині. Дослідник торкається проблеми неписьменності населення Закарпаття й називає її основні причини: бідність, мізерна кількість навчальних закладів, навчання угорською мовою і т. п. Разом з тим В. Охримович піддає нищівній критиці угро-руську інтелігенцію, називаючи її «пропащою» і такою, що «позбавлена національної гідності».

Важливо, що ця стаття В. Охримовича по-різному була сприйнята галицькою публікою. Багато вчених виступили проти різких тверджень В. Охримовича, вважаючи, що закарпатська інтелігенція може розвиватися в національний бік, особливо за підтримки галичан. Зокрема, такої думки дотримувався М. Драгоманов, виклавши свої роздуми з цього приводу у статті «В справі Угорської Русі» (1895 р.), та В. Гнатюк, який опублікував на сторінках газети «Буковина» статті «Темні духи на Угорщині» і «Світлі духи на Угорщині»³⁵, в яких до «темних духів» відносить москвофілів та мадяронів, а до «світлих» – невелику когорту закарпатських учених, готових працювати на ниві народництва.

Свої погляди на ситуацію на Закарпатті та наслідки мадяризації в краї висловив і інший галицький учений, член НТШ, І. Петрушевич. Зокрема у публікації «Вражіння з Угорської Русі» вчений називає закарпатську еліту «інтелігенцією без душі, без суспільно-національних ідеалів, ... яка живе життям неповним і штучним»³⁶. Головною причиною культурного занепаду краю І. Петрушевич вважав відсутність прогресу народної культури та засилля москвофільства й мадяризації. «Коли до того додати з одного боку до крайності темне москвофільство одної частини, а мадяризаційні змагання більшості з другого, можна уявити собі менше-більше той кромішний хаос, отсю духовну нікчемність і порожнечу, в якій нидіє Угорська Русь», – констатує вчений³⁷.

Чи не найвагомішим проявом протидії галицької інтелігенції мадяризації Закарпаття є маніфест «І ми в Європі», в якому найбільш знакові постаті галицьких інтелектуальних кіл висловили відкритий протест проти мадяризаційної політики Будапешта на Закарпатті. Причиною появи маніфесту були події в самій Угорщині. Так, 1896 р. в Угорщині з великим розмахом відзначали Міленіум – тисячоліття приходу давніх угорських племен до Паннонії. Така гучна подія вкотре викликала в певних офіційних колах каламутну хвилю

³¹ Мазурок О. Лист М. Павлика до редакції «Карпат». С. 83.

³² Там само. С. 84.

³³ Лист М. Павлика в редакцію «Карпат». Арк. 48.

³⁴ Охримович В. Враження з Угорської Русі. *Народ*. 1895. № 6 (11).

³⁵ Гнатюк В. Світлий дух на Угорській Русі. *Буковина*. 1897. № 87–88. С. 5.

³⁶ Петрушевич І. Вражіння з Угорської Русі. *Літературно-науковий вісник*. 1899. Т. 5. Кн. 1. С. 54.

³⁷ Там само.

шовіністичних, ксенофобських настроїв, спрямованих проти національних меншин, зокрема й закарпатських русинів.

Гідною відповіддю на такий шовінізм став написаний 15 червня 1896 р. маніфест «І ми в Європі: протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття». Ідею підтримало значне коло галицьких інтелектуалів. Після загального підпису під маніфестом – «Русько-українська молодіж академічна у Львові» – окремо стояли й 46 індивідуальних підписів. Зокрема серед підписантів цього протесту були І. Франко, М. Павлик, В. Будзинівський, В. Охрімівич, Ю. Романчук, Т. Окуневський, С. Новаковський, Д. Остапчук, Е. Олесницький, Р. Ярославич, М. Дорундяк, Є. Калитовський, К. Трильовський, О. Кульчицький, І. Гарасимович, О. Бурачинський, М. Крикливець, І. Дутчак, Д. Германюк, В. Киданецький, І. Бородайкевич, С. Данилович, Л. Озаркевич, О. Озаркевич, М. Олійник, Я. Невестюк, К. Чайківський, А. Чайківський, Л. Глібовицький, Б. Лепкий, А. Кос, І. Куровець, А. Герасимів, П. Боднарчук, Я. Коритовський, О. Миронович, А. Стахевич, П. Демчик, П. Чубатий, А. Павлик, О. Терлецький, М. Струсевич, М. Шухевич, Д. Лагодинський, О. Франко, Н. Кобринська.

Першими стояли підписи головних організаторів акції, зокрема перші чотири підписанти, а з-поміж них, безперечно, І. Франко. Зауважимо, що всі вони входили до згаданого вище «Комітету для справ угорських», який створювався для фінансування й підтримки досліджень на Закарпатті, налагодження культурних і наукових контактів тощо. Також важливо, що серед підписантів були депутати імперського і крайового парламенту та представники інтелігенції з різних міст Галичини, а також Буковини. Це був безпрецедентний на той час вияв солідарності між українцями по обидва боки Карпат.

Історія появи маніфесту була пов'язана із гучними заявами з боку угорських інтелектуалів. Так, святкуючи власний «ювілей», угорська влада водночас в офіційних виступах преси намагалася змінити думку світової спільноти з приводу угорського шовінізму. У пресі та з різних трибун лунали тези про національну терпимість в Угорщині. Наприклад, коли в Угорській академії наук вшановували ювілей німецького письменника й філософа Й. Гете, серед членів академії лунали тези, «... що тепер Європа, бачучи, як ми шануємо пам'ять цього великого генія, перестане поприкати нас національною нетерплячістю та шовінізмом»³⁸. На таку заяву галицька інтелігенція, «як члени українсько-руського народу, що живе безперечно також в Європі», – видала згаданий маніфест, показуючи на прикладі Закарпаття, наскільки угорці можуть бути національно терпимими.

Як свідчить зміст маніфесту «І ми в Європі», галичани були добре обізнані з проблемами українців Закарпаття. На 9 сторінках тексту засуджується політика угорської влади в краї, аналізуються основні проблеми народу, його підневільне становище. Важливо й те, що в «Протесті» проголошувалась єдність не тільки Закарпаття з Галичиною, а й усією Україною, що кидало виклик ще одному шовінізму – російському. «В кількох північних комітатах Угорщини живе до 500.000 Русинів. І походженням, і традицією історичною та літературною, і з погляду на тип етнографічний та на усну словесність вони частина того Українсько-руського народу, що заселює східну частину Галичини і полудневу частину Росії і в цілому числить сьогодні около 25 мільонів душ», – ідеться в маніфесті³⁹.

У «Протесті» досить детально описувалась історія культурного пробудження русинів на початку XIX ст., національне усвідомлення й участь у революційних подіях 1848–1849 рр. А також критично проаналізовано посилення мадяризації на Закарпатті після дуальної угоди 1867 р.: «Мадяризація розпочалася наново, та сим разом безмірно сильніше і брутальніше ніж уперед, на Русинів перенесли Мадяре всю ненависть, якою палали до Росіян за погром 1849 р.; нищити Русинів зробило ся немов патріотичним обов'язком мадярським. Дарма, що сповнювання сего ніби патріотичного обов'язку вело за собою економічну руйну, духовну темноту і безпомічність півмільйонної маси народу ... доводило до цілковитого етичного здичиння угорською інтелігенцією»⁴⁰.

Галицькі вчені також засуджували роль у посиленні мадяризації місцевого духовенства, яке, «живучи працею того люду, ... не тільки не знають мови того народу, але не хотять її навчитися, а що більше бажали б її знівечити з лиця землі»⁴¹. Критика падає і на світську інтелігенцію, яка «з дуже малими виїмками наскрізь змадяршена, встидає ся руської мови, цурає ся рідного люду. Мадяризація зробила їх не тільки перевертнями і ворогами власного народу, але рівночасно zdeградувала їх морально, поробила їх ... прислужниками панськими, загасила в їх душах всяке ... етичне почуте»⁴².

³⁸ І ми в Європі. Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячоліття. *Житє і слово*. 1896. Т. 5. Кн. 1–5. С. 1.

³⁹ Там само. С. 2.

⁴⁰ Там само. С. 4.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само С. 5.

Автори «Протесту», аналізуючи наслідки угорського шовінізму і заходів мадяризації, вважали їх одними з основних причин занепаду культурного та національного життя на Закарпатті. Зокрема, у тесті зазначалося, що «такими то способами обезсилено, зубожено, отемнено, обдерто з усіх найкращих здобутків цивілізації великий і живий відлам Українсько-руського народу, відібрано йому можливість промовити самому в своїй обороні, заткано уста, щоби криком розпуки, стогоном потоптаної і зневаженої гідності людської не псував гармонії пишних торжеств тисячоліття мадярської єдності і мадярської слави»⁴³.

Не оминули автори «Протесту» і ставлення угорської влади до співпраці з галичанами. Зокрема, констатувалося, що «мадяри забороняють Угорським Русинам відбирати руські часописи з Галичини, навіть неполітичні, лиш літературні або призначені для дітей, забороняють зносити ся з галицькими, отбирають листи, писані до Угорських Русинів»⁴⁴. Проте, на сторінках маніфесту галицька інтелігенція запевняла, що продовжуватиме налагоджувати відносини із закарпатськими українцями та сприяти їх національному і культурному пробудженню: «з свого боку запевнюємо, що не перестанемо боротися з теперішніми порядками в Угорщині, негідними краю європейського, не перестанемо всякими легальними способами розбуджувати серед наших угроруських братів руського народного почуття, віруючи твердо в те, що пановання брутального насилля і цинізму ніколи не може бути тривке»⁴⁵.

Маніфест «І ми в Європі», його критична оцінка й засудження мадяризації на Закарпатті стали безпрецедентним виявом толерантності та взаємної підтримки між двома гілками українського народу. Разом з тим, він познайомив весь науковий світ із проблемами тогочасного Закарпаття, із тією ситуацією, яка склалася в умовах посилення мадяризаційних заходів. Поява маніфесту стала також найбільш вагомим проявом зусиль галицьких учених у протидії мадяризації на Закарпатті та свідченням тісної співпраці між закарпатською та галицькою інтелігенцією.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що процес національного відродження на Закарпатті був складним і суперечливим. Головними перепонами на шляху національного самоусвідомлення були сильні впливи москвофільських ідей та утвердження угорського шовінізму, який бачив Закарпаття частиною Угорщини. Ідея створення угорської політичної нації принесла із собою агресивні заходи мадяризації, які особливо посиляться після укладення австро-угорського компромісу 1867 р. Суцільна мадяризація матиме негативний вплив не тільки на національне відродження, а й на всі сфери культурного, суспільно-політичного та навіть економічного життя. Закарпатська духовна еліта, яка спочатку чинитиме деякий опір мадяризації, дуже скоро сама стане її знаряддям. Це ще більше погіршить ситуацію на Закарпатті.

Важливим аспектом національного пробудження закарпатських українців буде співпраця з галичанами. Проте і вона в др. пол. XIX ст. значно ослабне, а період 1870-х – поч. 1890-х рр. в історії культурних контактів обох Карпат був найскладнішим. Посилення асиміляторської політики з боку угорської влади після впровадження австро-угорського дуалізму 1867 р. робило цю співпрацю майже неможливою. Було обмежено книготоргівлю, заборонено приватні зносини між українською інтелігенцією, чинилися перепони в організації спільних культурних заходів, конфіскувалася література, видана в Галичині, а закарпатським ученим була заборонена співпраця з галицькими колегами.

Та, не зважаючи на це, галицька інтелігенція активно протидіятиме мадяризації на Закарпатті. Особливо запекло проти угорського шовінізму виступатимуть галицькі народолюбці та радикали, які наприкінці XIX ст. дбатимуть про поширення національних ідей в усі куточки України. Прагнення приєднати Закарпаття до спільного національного кореня стимулює новий етап особистої співпраці обох Карпат, що мав виразне українофільське спрямування. Проте, на шляху національного та культурного єднання стоятиме значна мадяризація краю. Більшість галицької інтелігенції мала негативне ставлення до угорського шовінізму, мадяронства закарпатських учених, відверто висловлюючи свої позиції. Найбільш вагомими прикладами протидії мадяризації з боку представників галицької інтелігенції були їхні публікації в пресі, де відверто описані мадяризаційні заходи та їхній негативний вплив на культурне життя на Закарпатті. Були також випадки офіційних звернень галичан до культурних установ на Закарпатті з критикою їх мадяронства. Яскравим свідченням цього став лист М. Павлика до редакції ужгородської газети «Карпат». А маніфест «І ми в Європі» став однозначним найвагомішим прикладом заангажованості галичан у закарпатську дійсність і їх відвертого протесту проти мадяризації на Закарпатті.

⁴³ І ми в Європі... С. 8.

⁴⁴ Там само. С. 6.

⁴⁵ Там само. С. 9.

Угорська влада всіляко протидіяла співпраці з галичанами, правомірно вважаючи її основною причиною поширення української національної ідеї на закарпатський ґрунт. Національне пробудження українців Закарпаття кинуло б виклик угорському шовінізму, тому влада намагалася цього не допустити. Та, не зважаючи на це, культурні зв'язки між Закарпаттям і Галичиною пройшли своє випробування на міцність, ставши основою для поглиблення в наступні десятиліття.

References

- Fatula, R. (2011). Madiaryzatsiia osvity na Zakarpatti v kintsi XIX – na poch. XX st. [Magyarisation of education in Zakarpattia in the late 19th – the early 20th c.]. *Hrani – Facets*, 4, P. 162–164. Dnipro, Ukraine.
- Hlushko, M. (2018). Volodymyr Hnatiuk – bilia dzherela formuvannia ukrainoznavstva [Volodymyr Hnatiuk – at the source of Ukrainian studies]. *Narodoznavchi zoshyty – Ethnographic notebooks*, 6 (144), P. 1366–1375.
- Khlanta, I. (1993). Znachennia naukovoï diialnosti V. Hnatiuka u formuvanni ukrainskoi movnoi svi-domosti na Zakarpatti [The importance of V. Hnatiuk's scientific activity in the formation of Ukrainian language consciousness in Zakarpattia]. Uzhhorod, Ukraine.
- Maïor, R. (2013). Polityka madiaryzatsii ta yii vplyv na rovytok ukrainskoho natsionalnoho rukhu v Zakarpatti v ser. XIX – poch. XX st. [The policy of magyarisation and its impact on the development of the Ukrainian national movement in Zakarpattia in the mid-19th – the early 20th c.]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka – Scientific works of Kamianets-Podilskyi I. Ohienko national university*, 23, P. 324–343.
- Makarenko, T. (2008). Zakarpattia pid tyskom madiaryzatsii [Zakarpattia under pressure of magyarisation]. *Naukovi zapysky instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. Kurasa NAN Ukrainy – Notes of I. Kuras institute of political and ethnonational studies of NAS of Ukraine*, 37, P. 176–187.
- Mandryk, I. (2002). Ideolohiia ta praktyka provedennia derzhavnoi polityky madiaryzatsii v 70–80-ti rr. XIX st. [The ideology and practice of the state policy of magyarisation in the 70s and 80s of the 19th c.]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu – Scientific bulletin of Uzhhorod university*, 7, P. 112–118. Uzhhorod, Ukraine.
- Mazurok, O. (1995). Lysty Yu.Yu. Zhatkovycha do V.M. Hnatiuka yak dzherelo vyvchennia kultur-nykh zviatziv Zakarpattia z inshymy ukrainskymy zemliamy ta Rosiiei u dr. pol. XIX – na poch. XX st. [Letters of Y.Y. Zhatkovych to V.M. Hnatiuk as a source for studying cultural relations of Zakarpattia with other Ukrainian lands and Russia in the second half of the 19th – the early 20th c.]. *Karpatyka*, 3, P. 123–159. Uzhhorod, Ukraine.
- Mazurok, O. (1997). Lyst M. Pavlyka do redaktsii «Karpaty» [M. Pavlyk's letter to the editorial board of the «Karpaty»]. *Karpatykyi kraj – Carpathian land*, 6–10, P. 76–85.
- Mazurok, O. (1999). Storinky plidnoi spivpratsi (lystuvannia Ya. Holovatskoho z A. Kralytskym) [Pages of fruitful cooperation (correspondence between J. Holovacki and A. Kralytskyi)]. *Karpatyka*, 6, P. 195–203. Uzhhorod, Ukraine.
- Olashyn, M. (1996). Volodymyr Hnatiuk (1871–1926) [Volodymyr Hnatiuk (1871–1926)]. *Vcheni, pyssmennyky i politychni diachi pro Ukrainu – Scientists, writers and politicians about Ukraine*, 1, P. 69–77.
- Pap, S. (2003). Istoriia Zakarpattia [History of Zakarpattia]. Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Svitlyk, N. (2010). Epistoliarna spadshchyna yak dzherelo vyvchennia kulturnykh kontaktiv Zakarpattia i Halychyny (1848–1918) [Epistolary heritage as a source of studying cultural contacts between Zakarpattia and Galicia (1848–1918)]. *Naukovyi visnyk UzhNU – Scientific bulletin of UzhNU*, 24, P. 198–207. Uzhhorod, Ukraine.
- Svitlyk, N. (2011). Zakarpattia u publitsystychnii retseptsii halychan (ser. XIX – poch. XX st.) [Zakarpattia in the publicistic reception of Galicians (the mid-19th – the early 20th c.)]. *Naukovyi visnyk UzhNU – Scientific bulletin of UzhNU*, 27, P. 285–293.
- Svitlyk, N. (2017). Obshchestvo sviatoho Vasyliia Velykoho i knyhotorhivlia v Avstro-Uhorskii imperii v kintsi XIX st. [The society of St Basil the Great and the book trade in the Austro-Hungarian empire in the late 19th c.]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia – Society. Document. Communication*, 3, P. 33–47. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

Світлик Неля Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (площа Народна, 3, м. Ужгород, 88000, Україна).

Svitlyk Nelia – candidate of historical sciences, docent of the State higher scientific institution «Uzhhorod national university» (3 Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine).

E-mail: nelja.svitlyk@uzhnu.edu.ua

GALICIAN INTELLIGENTSIA IN OPPOSITION TO MAGYARIZATION IN ZAKARPATTIA (the second half of the 19th c.)

The publication describes the problem of personal and institutional cooperation between Galicia and Zakarpattia after the formation of the Austro-Hungarian dualistic empire. This study is relevant against the background of the social need for national unity, the study of its historical examples, for use in the present. The purpose of the study is to analyze the process of cultural cooperation between the Galician and Zakarpattia intelligentsia and its role in countering magyarization and establishing the national idea in Za-

karpattia. To achieve the goal, the publication uses both general historical and special **research methods**. In particular, the method of critical analysis of sources, the method of biographical studies, as well as historical-comparative and historical-genetic research methods were used when writing the article. **The novelty of the research** consists in the publication of source materials, which are introduced into scientific circulation for the first time, and based on them, the analysis of the opposition to magyarization in Zakarpattia. In particular, it was established that the process of magyarization inhibited the cultural and national life of Zakarpattia Ukrainians. Resisting Hungarian chauvinism was difficult, but Galicians took an active part in this struggle. In this study, we come to the **conclusion** that Galician intelligentsia played a key role in countering magyarization in Zakarpattia, cultural awakening and activation of national revival among Zakarpattia Ukrainians.

Key words: Hungarian chauvinism, national revival, cooperation, cultural contacts, national idea.

Дата подання: 7 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 9 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Світлик, Н. Галицька інтелігенція в протидії мадяризації на Закарпатті (друга половина XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 152–162. DOI: 10.58407/litopis.250112.

Цитування за стандартом APA

Svitlyk, N. (2025). Halyts'ka intelihentsiya v protydyi madyaryzatsiyi na Zakarpatti (dr. pol. XIX st.) [Galician intelligentsia in opposition to magyarization in Zakarpattia (the second half of the 19th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 152–162. DOI: 10.58407/litopis.250112.

БАСКСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ «ПРОЄКТ» В ІСПАНІЇ: НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ІДЕАЛИ, ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ЦІЛІ ТА НАСЛІДКИ

DOI: 10.58407/litopis.250113

© Ю. Ричка, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3608-3410>

Мета статті: простежити історію становлення й розвитку баскського націоналістичного руху в Іспанії, визначити його основні етапи, з'ясувати соціокультурну природу та ідейне наповнення баскського національного «проекту», його політико-економічні цілі та наслідки для Країни Басків. При написанні статті були використані **методи** історичної об'єктивності, логічності й послідовності викладення фактологічного матеріалу. **Наукова новизна** полягає в визначенні основних етапів розвитку баскського націоналістичного руху в Іспанії та з'ясуванні його метасистемної сутності.

Висновки. Свого політичного оформлення баскський націоналістичний рух набув після утворення в 1895 р. Баскської Націоналістичної партії. Завдяки відданості націоналістичним ідеалам та особистій харизмі засновника партії Сабіно Арани, баскський націоналістичний рух інституціоналізувався й поступово перетворився на впливову політичну силу. Політизація баскського націоналізму була пов'язана переважно з поступовою централізацією Іспанії на поч. XX ст. та індустріалізацією й модернізацією її периферійних регіонів. Цей етап розвитку баскського націоналістичного руху охоплює кінець XIX – першу чверть XX ст. Другий, проміжний, етап вкладається в хронологічні рамки 1917–1930-ті рр. Панування в Іспанії військової диктатури генерала Франко (1939–1975) збігається з третім етапом його розвитку. Визначальною його рисою стала радикалізація баскського націоналізму, що виявлялася у формах діяльності заснованої в липні 1959 р. ліворадикальної сепаратистської терористичної організації «Країна Басків і Свобода» / «Euskadi Ta Askatasuna» (ETA). Прийняття у грудні 1978 р. нової Конституції Іспанії, яка визнавала право історичних регіонів країни на отримання автономного статусу, поклало початок модерному етапу розвитку баскського націоналістичного руху. Баскська Націоналістична партія була успішно модернізована й швидко адаптувалася до нових реалій демократичної та все більш глобалізованої Іспанії. Її лідери, на відміну від радикальної ETA, яка продовжувала свою екстремістську діяльність до 2018 р., постійно взаємодіяли з силами глобалізації, у такий спосіб сприяючи своїм націоналістичним інтересам й амбіціям як щодо економічного розвитку, так і щодо відносин між центром і периферією. Отже, гегемоністський баскський націоналізм став доволі потужною глобалізуючою силою, що суперечить усталеним постулатам концепції глобалізації, згідно з якими сучасні націоналізми є проявом опору та протидії глобалізації. У випадку Країни Басків глобалізація та гегемоністський націоналізм постають як взаємодоповнюючі, а не суперечливі тенденції.

Ключові слова: Країна Басків, Іспанія, націоналізм, регіоналізм, Баскська Націоналістична партія, франкізм, ETA.

Країна Басків або Басконія – історико-культурний регіон на заході Піренеїв, що нині перебуває в межах двох суверенних держав – Іспанії та Франції. Іспанська частина Басконії складається з автономної області Країна Басків на заході і Наварри на сході. Автохтонне населення цього краю віддавна позиціонує себе як *Еускал Герріа* (баскський народ). Ця регіональна спільнота має самобутні культурні коріння та тяглу мовну традицію. Розмовна мова басків первісно складалася з різних місцевих діалектів. Однією із перших спроб їх уніфікувати, наблизити до писемних стандартів, стала поява в 1545 р. трактату Бернара Етченара «Перші плоди баскської мови». Прославлення мовних традицій спільноти й героїзації минулого були головними чинниками, які сприяли усвідомленню самобутності та пробудженню національної свідомості басків. Адже на ранніх етапах розвитку націоналізмів саме лексикографи, філологи та фольклористи відігравали провідну роль, «сприяючи широкому усвідомленню міфів, історії та мовних традицій спільноти, інтелігенти спромоглися заснувати та викристалізувати в головах більшості членів спільноти ідею етнічної нації»¹. У випадку Країни Басків її увиразнення сталося в кінці XIX – на поч. XX ст.

¹ Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. Тарашук П. Київ, 1994. С. 21.

Рубіж століть став періодом важливих соціально-економічних перетворень в Іспанії². Інтенсивний капіталістичний розвиток сприяв трансформації соціального і культурного життя країни, а поширення нових політичних ідей – піднесенню регіональних націоналістичних рухів. Вони потребували свого ідеологічного обґрунтування. Програмні цілі й засадничі ідейні принципи баскського націоналізму були вперше артикульовані в опублікованій 1892 р. книжці «Bizkai por su independencia» («За незалежність Біскаї»). Її автором був визначний біскайський вчений-гуманітарій Сабіно Арана (1865–1903). Обґрунтовуючи ідею культурно-національної автономії Біскаї, він проголосив басків «титальною нацією у своїй вітчизні» і вмотивовував їхню «вищість» над іспанцями. Визначальний ідейний зміст його вчення становить антиіспанство та антилібералізм³. Проте, попри антиіспанську спрямованість, певну архаїчність і наївність суспільно-політичних поглядів Арани, «батько-засновник» баскського націоналізму не закликав до збройної боротьби за відокремлення від Іспанії.

Своїх первісних організаційних форм баскський націоналістичний рух в Іспанії набув із появою, заснованої Араною в 1895 р., *Баскської Націоналістичної партії* (Partido Nacionalista Vasco). Вона постала у портовому місті Бермео, де на муніципальних виборах 1899–1901 рр. баскські націоналісти вперше отримали більшість місць у міській раді (Bizkai-Buru-Batzar). Місцева група націоналістичних активістів створила у Бермео *Будинки Партійних Зборів* (Batzoki Bermiotarra), де обговорювали актуальні питання партійної роботи.

Пошук ресурсів і вербування прихильників новоствореного руху вимагав винахідливості та відповідних зусиль. Проте політична мобілізація потребує мінімальної організації для пошуку однодумців⁴. Другим показником є фактична ефективність партійної організації. Після визначення своїх складових елементів, принципів і мети вона здатна використовувати пропаганду для впливу на суспільство в цілому. Націоналістичні ідеали добре сприймалися місцевими мешканцями. Про це свідчить висока відвідуваність публічних зборів і збільшення членства в партії. Націоналістична політична войовничість захопила людей, які раніше не брали участі у громадському та соціально-політичному житті країни.

Унаслідок широкої політичної мобілізації населення регіону виникає молодіжне крило націоналістичного руху, яке у 1904 р. налічувало 120 членів⁵. Завдяки привабливості націоналістичних ідеалів та особистій харизмі лідера партії, баскський націоналістичний рух інституціоналізувався й поступово перетворився на впливову політичну силу.

Політизація баскського націоналізму була пов'язана переважно з поступовою централізацією Іспанії на поч. XX ст. та індустріалізацією й модернізацією її периферійних регіонів, зокрема, Каталонії та Країни Басків. Унаслідок таких трансформацій було скасовано «фуерос», тобто історичні автономні права та свободи басків⁶. Змін зазнали традиційна економіка регіону, національна та соціальна структура місцевого населення, що зрештою й призвело до конфлікту між міським лібералізмом і сільським традиціоналізмом⁷.

Швидка індустріалізація, що охопила Країну Басків і Каталонію, за спостереженнями американського історика Джона Конверсі «перевернула досі гармонійну та здебільшого відокремлену культуру, зруйнувавши традиційні способи життя та залишивши смертельну рану»⁸. Ліками від якої, зазначав учений, стали баскський та каталонський націоналізми. Соціальні та економічні зміни, викликані швидкою індустріалізацією країни, були тими пружинами, що запустили націоналістичний рух і дозволили йому перетворити місцевий партикуляризм на національну ідентичність. Баски середнього класу розвинули націоналізм як реакцію на безперервні зміни, які, на їхню думку, загрожують баскській національній ідентичності та спричиняють непоправну деформацію традиційного суспільства⁹.

Маргіналізації баскської культури та мови в біскайських містах, що їх заповняв потік робітників-мігрантів з інших регіонів Іспанії, протистояла націоналістична пропаганда. У

² Castells L., Rivera A. 'Vida cotidiana y nuevos comportamientos sociales (El País Vasco, 1876–1923). Ayer. 1995. Vol. 19. P. 135–63.

³ Самсонкина Е. Учение Сабино Арано и зарождение баскского национализма. Вестник Московского университета. 2006. № 2. С. 66–89.

⁴ Inglehart R. 'Valores, ideología y movilización cognitiva en los nuevos movimientos sociales'. Los nuevos movimientos sociales. Valencia, 1992. P. 71–99; Tejerina B., Fernández Sobrado J. and Aierdi X. Sociedad civil, protesta y movimientos sociales en el País Vasco. Los límites de la teoría de la movilización de recursos. Vitoria, 1995.

⁵ La Gaceta del Norte. 10 and 13 September 1904; La Patria, 17 September 1904.

⁶ Suarez C. La Espana Liberal (1868–1917). Política y sociedad. Madrid, 2006. P. 78–82.

⁷ Castells L. 'El nacionalismo vasco (1890–1923) ¿una ideología modernizadora?' Ayer. 1997. Vol. 28. P. 27–162; Diego M. Ethnicity and violence: The case of radical Basque nationalism. London, 2008. P. 46.

⁸ Conversi J. The Basques, the catalans and Spain: Alternative routes to nationalist mobilisation. Reno: University of Nevada press, 2000. P. 48.

⁹ Fusi J. Pluralismo y Nacionalidad. Alianza editorial, 1984. P. 220.

першій третині ХХ ст. під гаслом збереження народних баскських звичаїв та самобутніх традицій розгорнули свою культурницьку діяльність націоналістичні угруповання. Їхніми зусиллями було сформовано ряд мобільних музично-хорових колективів. Широку популярність з-поміж них здобув гурт *Juventud Bermeana* (Молодь із Бермео)¹⁰. Музичні вечори обов'язково влаштовувалися на кожну річницю смерті Сабіно Арани. Такі форми пропаганди націоналістичних ідей лідери партії тоді вважали ефективними.

Баскські свята, які передували сьогоднішньому *Дню Батьківщини басків* (*Aberri Eguna*) або *Дню політичної партії* (*Alderdi Eguna*), були ще однією важливою маркетинговою та пропагандистською тактикою. Оскільки вони збирали націоналістів з усієї Біскайщини, їх використовували для проведення протестів. Вони слугували громадськими зборами для баскського суспільства в цілому та відповідним форумом для націоналістів, щоб ті мали змогу поділитися практичним досвідом боротьби та досвідом у формуванні політичного порядку денного. Поряд із розважальними, культурними та музичними заходами, політичні мітинги пропонували присутнім «здоровий» спосіб провести дозвілля, на відміну від іспанських класичних фієст із танцями та фестивалями.

Актуальною проблемою для баскських націоналістів було збереження та популяризація баскської мови. Від нарікань щодо обмеження її використання під час богослужіння в церквах, закладах шкільної освіти та у виборчих кампаніях, зокрема на місцевих виборах членів муніципальних рад, націоналісти перейшли до конкретних справ. Насамперед вони ухвалили закон, який вимагав від батьків давати своїм новонародженим дітям «справжні» баскські імена. Вони домоглися від міської ради Бермео зобов'язати проводити у школах єдиний щоденний урок письма та читання баскською мовою для учнів початкових шкіл¹¹.

У 1916 р. у Бермео, Більбао та низці інших біскайських міст було засновано численні філії *Товариства Допомога для Басків* (*Euzkel Laguntza*), метою діяльності якого був збір коштів для розвитку баскської мови та літератури. Доволі успішною була просвітницька та гуманітарна діяльність *Асоціації баскських націоналісток* (*Emakume Abertzale Batza*). Уже в 1934 р. вона налічувала у своєму складі понад тисячу жінок¹². Промоутори націоналістичного наративу об'єктивно сприяли піднесенню популярності серед широких народних мас Баскської Націоналістичної партії. поширенню її впливу на всі баскські провінції Іспанії. Уміло поєднуючи пропаганду із певним національним запитом зубожілого населення, партія зуміла об'єднати представників різноманітних соціальних груп, людей, які раніше були далекі від політики (особливо рибалки та жіноцтво) й отримати всенародну підтримку на користь автономії Країни Басків.

Зростання кількості прихильників партії, прийнятих нею колективних рішень у Бермео свідчить і про певний зсув національного руху до нових ідеологій та політичної поведінки. Впродовж перших трьох десятиліть ХХ ст. націоналісти відігравали значну роль у громадсько-політичних заходах. У відповідь на очевидні несправедливості, такі як от призначення мера від ліберальної групи меншості та призупинення діяльності націоналістичної ради, яка перемогла на місцевих виборах у квітні 1931 р., постала сильна народна опозиція. Коли легальними та мирними шляхами не вдалося досягти бажаного результату, Баскська Націоналістична партія вдавалась до насильства.

У 1936 р. рада баскських провінцій представила центральному уряду Іспанії проєкт адміністративно-політичного устрою автономної області. Щоб отримати підтримку інших політичних сил для легітимізації автономії, у цьому документі ідея єдності іспанської нації не заперечувалася. Електоральна підтримка в поєднанні з контролем комунії з боку поміркованих членів партії дозволила націоналістичному руху просувати свої ідеї, починаючи від ради Біскаї, на користь регіональної реінтеграції та отримання статусу автономії для Країни Басків. Президентом новоутвореної у тому ж році автономії став Рамонде ла Сота Абурто. Його однодумці стали сенаторами в регіональних кортесах Гіпускоа, Наварри та Біскаї. Проте баскські націоналісти не спромоглися тоді створити реалістично виваженої, чіткої та ясної програми побудови культурно-національної автономії через те, що їхня діяльність була розпрошеною й децентралізованою.

Великим випробуванням для баскського націоналістичного руху стала Громадянська війна в Іспанії, що тривала протягом 1936–1939 рр. Вона увійшла в баскський націоналістичний дискурс як іспанська агресія проти баскських провінцій, збройний наступ на суверенітет та право басків на національне самовизначення. Увесь світ вразило бомбардування стародавнього біскайського міста Герніка. Засноване у XIV ст., воно перетворилося на головний культурний та історичний центр баскської нації. Тут, під розлогим старим ду-

¹⁰ Corcuera J., Oribe Y. Historia del nacionalismo vasco en sus documentos. Bilbao, 1991. Vol. 3. P. 63.

¹¹ Mees L. The Basque contention: ethnicity, politics, violence. New York: Routledge, 2020. P. 41–48.

¹² Ugalde M. Mujeres y nacionalismo vasco. Génesis y desarrollo de Emakume Abertzale Batza. 1906–1936. Bilbao, 1993.

бом, віддавна відбувалися народні збори, відомі як *Рада старійшин басків*. *Дерево Герніки* було символом баскського парламентаризму, свободи й автономізму. Його зображення й досі прикрашає стіни будівлі парламенту Країни Басків.

Повітряний наліт на Герніку було здійснено за наказом Франко німецькими та італійськими військово-повітряними силами 26 квітня 1937 р. Перший в історії прицільний авіаційний удар по цивільному населенню знищив близько 90% міста та вбив понад 1600 людей. Історики не знайшли воєнно-стратегічного виправдання необхідності цієї атаки. Вона була каральною акцією. Такою самою за своєю природою, як путінські бомбардування у наші дні Чернігова, Харкова та інших українських міст. Після зруйнування Герніки опір баскських провінцій було придушено. Громадянська війна мала катастрофічні наслідки для баскської нації. Вона стала частиною колективної пам'яті басків.

Військова диктатура генерала Франциско Франко була специфічним різновидом тоталітарно-авторитарних режимів¹³. Він жорстоко придушував будь-який прояв периферійного націоналізму як ознаку сепаратизму й намагався знищити історично сильну регіональну та периферійну ідентичність Іспанії. Репресивні форми та методи боротьби франкістського режиму в 1940-х і 1950-х рр. з регіональними націоналістичними рухами в Каталонії та провінціях Країни Басків були вкрай жорстокими і безглуздими: уряд Франко заборонив використання баскської говірки Euskara під час церковних богослужінь та ритуалів, у закладах освіти, зокрема шкільній системі. Були скасовані давні податкові пільги, відомі як *conciertos economicos*. До того ж було заборонено використання традиційних баскських імен, постановки театральних вистав баскською мовою та фольклорних свят як культурних проявів баскської ідентичності. Військова диктатура спричинила так звану «приватизацію націоналістичної політики», яка відтісняла національні почуття в приватну сферу¹⁴.

Але методи Франко виявилися вкрай неефективними у вирішенні баскської проблеми. Майже сорок років авторитаризму, політики асиміляції та централізму призвели до загострення баскського питання, піднесення національної свідомості та національного руху ще з більшою інтенсивністю, ніж раніше¹⁵.

Це сприяло відродженню баскського націоналістичного руху та його подальшій радикалізації, що знайшла свій вияв у створенні в 1959 р. воєвничої націоналістичної організації *Баскська Батьківщина та Свобода* (Euskadi Ta Azkatasuna – ETA). На відміну від лідерів Баскської Націоналістичної партії (PNV), які вважали, що «тиха війна» могла б бути більш ефективною стратегією збереження баскської нації під диктатурою, ETA стала на шлях збройної боротьби з нею.

Створення останньої фактично задекларувало розкол в ідеології баскського націоналізму, який, починаючи від 60-х рр. XX ст., розвивається як дві різні течії. Уособленням радикальної стала ETA, а поміркована представлена найбільшою політичною партією Еускаді – PNV. На поч. 1970-х рр. ETA розширила свою діяльність, урізноманітвивши форми та методи боротьби з франкістським режимом. Вона вдавалася до шантажу та вимагала «революційних податків» із великих підприємств, викрадала людей та влаштовувала терористичні акти. Великий резонанс у країні викликало вбивство в 1973 р. офіційного спадкоємця диктатора Франко адмірала Карреро Бланко. Терористи вважали, що його смерть покладе край подальшому існуванню франкізму.

У 1974 р. так званий «Лейбористський фронт» ETA розколовся, і на його уламках було засновано партію LAIA (Langile Abertzale Iraultzaileen Alderdia – *Партія патріотичних революційних робітників*). Рух *Аберцале* був радикальним за метою й екстремістським за тактикою та безкомпромісним у своєму антидержавницькому підході, який спирався на політично мотивоване насильство. Він підтримував стратегію міської партизанської війни, якої дотримувалися обидві гілки ETA – військова (ETAм) і військово-політична (ETAп). Члени та прихильники спілки «баскських патріотів» (abertzales) вважали, що Країна Басків перебуває у стані війни з іспанською державою. Цілей радикального баскського націоналізму можна було досягти лише за умови фрагментації цієї чужої, на їхню думку, і ворожої держави. Покладаючись на політичне та символічне значення ETA, такі партії, як PNV, витворили образ «боротьби спільноти», демонструючи свою солідарність з ув'язненими членами ETA як мучениками та борцями за свободу. Вуличне насильство,

¹³ Ширше про політичну практику франкізму див.: Іваницька О. Політичний розвиток Франкістської Іспанії 1939–1975 рр. Вінниця, 1996; Павлишина Ю. Внутрішня політика франкістського режиму у 1939–1945 рр. *Вісник Міжнародного університету*. Київ: КиМУ, 2005. Вип. 4. С. 126–138.

¹⁴ Clark R. The Basques: Franco years and beyond. Reno: University of Nevada press, 1979; Fusi J. Pluralismo y Nacionalidad... P. 74.

¹⁵ Medrano J. Naciones divididas: Clase, política y nacionalismo en el País Vasco y Cataluña. Madrid, 1999. P. 135; Fusi J. Pluralismo y Nacionalidad... P. 225; Clark R. The Basques: Franco years and beyond... P. 76.

вибухи автомобілів, постріли та арешти вказують на незаперечну реальність того, що баскський народ пригноблений і бере участь у законній боротьбі за визволення. Як зазначила Синтія Ірвін, ефективність цієї насильницької боротьби «полягає так само, якщо не більше, в її символічній атаці на легітимність держави, як і в її фізичних атаках на агентів цієї держави»¹⁶.

Серед найбільших політичних партій, що представляють рух Аберцале, стала *Єдність* (Ezki Batasuna). Радикальний націоналізм дотримувався соціалістичної програми і домагався створення незалежної соціалістичної Баскської держави. Він позиціонував себе як антисистемний рух, бойкотуючи будь-яку участь в існуючій політичній системі, яку вважав нелегітимною. З іншого боку, PNV є традиційною християнсько-демократичною партією з довгою історією участі в парламенті та управлінні. PNV згодом розкололась на дві частини, однією з яких стала партія *Баскська Свобода* (Eusko Askatasuna – EA), вона здебільшого вважається поміркованою щодо націоналістичних процесів, яку часто називають *el nacionalismo democratico*, тобто демократичний націоналізм. Враховуючи ці відмінності, можна було б очікувати, що два прояви баскського націоналізму розвивають різні підходи та ставлення до глобалізації.

Одним із недоліків глобалізаційного підходу до осмислення модерного націоналізму є те, що він не розрізняє різні типи націоналізму й підводить їх усіх під одну категорію так званого *нового націоналізму глобальної ери*. Радикальний баскський націоналізм найближче підходить до нового націоналізму концепції глобалізації, маючи з ним багато схожих рис, але водночас виявляючи деякі відмінності. Характерною рисою Батасуни (і руху Аберцале загалом) є її антиглобалістська позиція. Глобалізація сприймається як капіталістичний та імперіалістичний проект, спрямований на підкорення націй як через міжнародні інституції (такі як ЄС і НАТО), так і через транснаціональні компанії. Тому це неприйнятно як з лівих, так і з націоналістичних поглядів. Батасуна виступала проти ЄС, розглядаючи його як клуб держав, а не сім'ю народів і націй. Рух також активно виступав проти вступу Іспанії в НАТО, стверджуючи, що такий крок ще більше зміцнить іспанську державу за рахунок ущемлення інтересів басків. У пропагандистських акціях PNV НАТО позиціонувалось як організація, що обслуговує потреби капіталістичного імперіалізму та втручається у внутрішнє життя інших країн, щоб забезпечити підкорення народів. До того ж Батасуна зіграла активну участь в антиглобалістських кампаніях, ставши на бік феміністичних, екологічних, антиядерних та інших тенденцій, які критикують мейнстрім глобалізації.

Отже, радикальний баскський націоналізм уподібнюється до так званого нового націоналізму глобальної ери через його антисистемний, антидержавницький, радикальний і безкомпромісний характер і його чітке позиціонування в опозиції до глобалізації. Водночас він демонструє низку особливостей, які відрізняють його від інших націоналістичних рухів. По-перше, його ставлення до держави неоднозначне. Подібно до посткомуністичних націоналізмів, радикальний баскський націоналізм виступає як за, так і проти держави. Він вів відкриту боротьбу з іспанською та французькою державами і мав підтримку протестних виборців, розчарованих у чинній політичній системі. Водночас він не розвиває жодної альтернативи державі чи системі національних держав. Він виступає за створення суверенної баскської національної держави, що охоплює як французькі, так і іспанські баскські провінції, і висуває незалежність Країни Басків як головну мету.

Враховуючи політичну програму лівих сил, баскські радикальні націоналісти намагалися звернутися до робітників-мігрантів небаскського походження та поєднати свій націоналізм із принципами соціалістичного інтернаціоналізму. Концепція баскського робітничого народу (*pueblo trabajador vasco*) є переважно громадянською та локальною, відкриваючи членство в баскській національній спільноті для всіх тих, хто живе й працює в Країні Басків і підтримує баскську справу. За словами Девіда Брауна, «сучасний баскський націоналізм у такий спосіб може запропонувати домівку тим, хто має як громадянську, так і етнокультурну орієнтацію, відтак майже урівнюється кількістю тих, хто ідентифікує баскську мову найперше як об'єкт гордості, і тих, хто ідентифікує її найперше як маркер певної території»¹⁷.

До того ж антиглобалістична позиція баскських радикалів виглядає більше відповідною їхнім соціалістичним, а не націоналістичним програмам. Вони не мають консервативного, релігійного чи традиціоналістського політичного походження, протистоять впливу глобалізації та прагнуть культурної ізоляції для захисту традиційного способу життя. Натомість радикальні націоналісти, такі як Батасуна, розвивають розгалужену мережу союз-

¹⁶ Cynthia I. Militant nationalism: between movement and party in Ireland and the Basque Country. Minneapolis: University of Minnesota press, 1999. P. 38.

¹⁷ Brown D. Contemporary nationalism: civic, ethnocultural and multicultural politics. London, 2000. P. 88.

ників як удома, так і за кордоном, із дуже різним ідеологічним і культурним походженням: «марксистки, захисники навколишнього середовища, гей-активісти, нео-традиціоналісти, антиядерники, прихильники культурного відродження, панки, пацифісти, феміністки та селяни, добре представлені в тому, що, ймовірно, вони є однією з найбільш неортодоксальних, неконвенційних партій у Європі»¹⁸. Батасуна також зайняла інтернаціоналістську позицію з багатьох питань, намагаючись продемонструвати, що націоналістичні вільні рухи не є обмеженими і підпорядкованими лише власним інтересам. Отримавши місце в Європейському парламенті, вона представила себе як «голос тих, хто не має голосу в Європі».

Політичні зміни в Іспанії, які почалися в країні після смерті диктатора Франко, зокрема прийняття у грудні 1978 р. нової Конституції Іспанії, дозволили на певний час стабілізувати ситуацію в країні. Конституція проголосила Іспанію парламентською монархією. Вона закріпила виконавчу владу за урядом, а законодавчу – за Кортесами. У ній визнавалось право історичних регіонів на отримання автономного статусу¹⁹. За Конституцією 1978 р. Іспанія поділена на 17 автономних областей. Проте баскські ліворадикальні патріотичні (*abertzale izquierda*) партії обрали шлях антисистемної боротьби, а не взаємодії з усталеною політичною системою.

Натомість PNV була однією з партій, яка брала участь у виборах і отримала значну електоральну підтримку (близько 16%) у 1980-х рр. Утім, серед членів партії виникли розбіжності щодо того, чи використовувати цю участь лише в символічних цілях і займати місця в Кортесах без участі в парламентському процесі, чи бойкотувати вибори, у такий спосіб заперечуючи їхню легітимність. Після гарячих внутрішніх дебатів PNV вирішила взяти участь у виборах, залучивши значну кількість не лише радикальних баскських голів, але й протестних голосів з усієї Іспанії, включаючи Мадрид і Барселону. Тактика Баскської Націоналістичної партії викликала антидержавні настрої серед окремих верств населення, особливо студентів, маргінальних інтелектуалів і безробітних. У цих випадках голосування за PNV було не так на користь баскського сепаратизму, як проти «системи»²⁰.

Символічним жестом PNV стало те, що вона вирішила висунути свого кандидата на посаду президента автономного співтовариства *lehendakari*, обравши для цього 21-річного підозрюваного з ЕТА Хуана Карлоса Йолді, який тоді перебував у в'язниці за необґрунтованим звинуваченням у терористичній діяльності. Цим кроком партія намагалась викрити іспанську «підставну демократію», привернувши увагу громадськості до наявності в країні політичних в'язнів, водночас реалізуючи подвійну стратегію збройної боротьби та електоральної мобілізації. Як прокоментував висунення Йолді один із активістів партії, «ми обрали своїм кандидатом політичного в'язня, щоб проілюструвати, що в нашій країні є ще люди, які вірять у право брати в руки зброю, тому що не бачать інших можливих засобів для досягнення своїх політичних цілей»²¹. Згодом уряд Іспанії оголосить партію поза законом на підставі того, що вона була невід'ємною частиною ЕТА, а її діяльність виходила за рамки нормативної бази демократичної політичної системи²².

У 1980-х рр. баскські націоналістичні партії були вагомою політичною силою, яку підтримували 14–18% населення Іспанії. Це пояснюється народним невдоволенням і розчаруванням, спричиненими як економічною реструктуризацією, високим рівнем безробіття, політичними змінами, так і повільними темпами, з якими центральний уряд передавав повноваження баскському уряду відповідно до положень статуту про автономію Країни Басків²³. Однак ситуація різко змінилася в 1990-х рр., коли баскська економіка відновила й зростала протягом десятиліття в середньому на 3–4% на рік, досягнувши 6-відсоткового темпу зростання в 1998 р. Процес передачі повноважень від центральної до регіональної влади було більш-менш завершено, а іспанський проєкт демократизації заслужив певне визнання та довіру. Після економічної стабілізації та консолідації іспанської демократії баскські радикальні партії (зокрема ЕТА) почали втрачати своїх прихильників і увійшли в період політичного занепаду.

У країні почали з'являтися громадські організації, що виступали проти ЕТА. Вони ставали дедалі популярнішими, демонструючи зміну громадської думки проти ЕТА в Країні Басків. Якщо в 1979 р. 17% баскського населення описували активістів ЕТА як борців за

¹⁸ Conversi J. The Basques, the catalans and Spain... P. 150.

¹⁹ Шмидт. Н. Испания. Конституция и законодательные акты. Москва, 1982. С. 78–90.

²⁰ Conversi J. The Basques, the catalans and Spain... P. 151.

²¹ Brown D. Contemporary nationalism... P. 87.

²² Diego M. Ethnicity and violence... P. 172.

²³ Cynthia I. Militant nationalism... P. 134.

свободу та патріотів, то через десять років ця цифра впала до 5%, водночас кількість тих, хто вважав членів ЕТА злочинцями, зросла з 13% до 32%.

Народне невдоволення ЕТА в 1990-х рр. зросло, оскільки це угруповання здійснило низку вкрай непопулярних терористичних актів, з-поміж них викрадення й тривале утримання чиновника Хосе Ортега Лара та вбивство молодого міського радника Ермуа Мігеля Анхеля Бланко. Останнє вбивство змусило всю Країну Басків вдатися до масштабних акцій протесту. За даними *The Economist*, у дні після вбивства Бланко майже шість мільйонів іспанців вийшли на демонстрацію проти ЕТА²⁴.

Занепад радикального націоналізму збігся зі зростаючою глобалізацією баскського регіону, процесом, який керував і заохочував поміркований баскський націоналізм у формі правлячої PNV. Баскський націоналістичний уряд розробив підхід до глобалізації, який можна описати як «стратегічне залучення». Він одночасно підтримував і сприяв зростаючій глобалізації регіону та намагався виокремити місце для Країни Басків у глобальній культурній та економічній площинах. Відповідно до офіційного курсу партії, мета уряду полягала в тому, щоб зберегти ідентичність і не відставати від глобальних тенденцій часу²⁵.

З огляду на це, націоналістичні цілі не є несумісними з процесами глобалізації. Навпаки, їх можна досягти шляхом глобалізації. В економічному плані Країна Басків може отримати значну користь від участі в глобальних економічних відносинах, залучення іноземних інвесторів і розвитку власного глобального охоплення для місцевих компаній і банків. Механізм, передбачений Баскським статутом автономії, дозволяє баскському уряду встановлювати власні податки, створювати сприятливий для інвестицій економічний клімат і зберігати більшу частину доходів у регіоні. Доклавши зусиль щодо подальшої глобалізації регіону, Країна Басків багато інвестувала в модернізацію комунікаційної інфраструктури і тепер пишається тим, що є вісню європейського сполучення зі своїми трьома аеропортами та двома морськими портами.

На додачу до традиційного промислового сектора, Країна Басків розвинула потужні фінансові послуги та значно збільшила обсяг зовнішньої торгівлі. Баскські компанії також розширили свою діяльність за кордоном, особливо у фінансовому та виробничому секторах Європи та Латинської Америки²⁶. Зі збільшенням прибутків і фінансових ресурсів націоналістичний регіональний уряд зміг витратити більше на підтримку баскської культури та мови, а також на рекламу Країни Басків як привабливого туристичного напрямку.

Либонь тому, починаючи від 1999 р. в Країні Басків різко зросла кількість туристів як з Іспанії, так і з-за кордону, що відбулося завдяки успішному плану відновлення міста Більбао під назвою «Більбао як глобальне місто». Цей план є одним із найяскравіших прикладів глобалізаційної політики націоналістичного уряду, яка перетворила «сонний морський порт» – описаний як пам'ятник смерті промислової революції – на процвітаючий мегаполіс. Згідно з новим будівельним планом, річка Нервіон і її околиці були ретельно очищені, на ній поклали привабливі мости Ронтегі, Еускальдуна та Зубізурі, стару частину міста – Каско-В'єхо – було відремонтовано, а також розроблено нову систему трамвая та метро.

У 1999 р. в Більбао було урочисто відкрито концертний і конференц-зал Eukalduna, а ще раніше чудовий музей Гутгенхайма. Безсумнівно, зараз Музей Гутгенхайма в Більбао є дуже популярним серед туристів зі всього світу, отже, дуже прибутковим. Концептуальну основу створення музею визначала політика розгортання, тобто необхідність за будь-яких умов стимулювати та піднести національну економіку²⁷. Світова криза 1990-х рр. спричинила різке зниження приросту ВВП Іспанії, разом із низкою інших фінансових негараздів. Одночасно загострилася проблема безробіття. На той період частка безробітних в Іспанії сягнула 22%, найвищого показника серед країн Європи. Отже, під час створення музею країна переживала фінансову скруту. Музей розвивався паралельно з іспанською економікою в цілому.

Коли в регіоні з віковою промисловою спеціалізацією почалися розмови про відкриття Музею Гутгенхайма, це викликало загальне непорозуміння. Здавалось, останнє, що можна зробити для відновлення економічного балансу міста, – побудувати Музей сучасного мистецтва. Але мер міста Іньякі Аскуна вирішив використати цей проєкт як імпульс до змін, і виділив 228,3 млн доларів із муніципального бюджету. Проєктування музею було доруче-

²⁴ «A Murder Too Far». *The Economist*. July 19, 1997. P. 38–40.

²⁵ Офіційний сайт баскського уряду доступний за адресою. URL: <http://www.euskadi.net>.

²⁶ У 1995 р. баскські інвестиції за кордон становили 250,2 тис. євро, а в 2002 р. – 1309,4 тис. євро. Доступно на URL: <http://www.euskadi.net>.

²⁷ Ричка Ю. Більбао. Музей Гутгенхайма (Як сучасне мистецтво врятувало економіку). *День*. 2016. № 113–114. С. 16.

но канадсько-американському архітекторові Френку Гері, що забезпечило міжнародний інтерес до будівлі. А збудувала музей фірма Fegtovial. Міський голова не помилився. Станом на 2011 р. Музей Гуггенхайма приніс Більбао 3,2 млрд доларів прибутку.

Музей Гуггенхайма в Більбао – один із кількох закладів, зведених завдяки Фонду Соломона Р. Гуггенхайма. Будівлю було визнано однією з найбільш видовищних у світі в стилі деконструктивізму. Архітектор Філіп Джонсон назвав її «найбільшим будинком нашого часу». Центральний атриум заввишки 55 м нагадує велику металеву квітку, від якої розходяться об'ємні пелюстки, де розташовані анфілади виставкових залів для різних експозицій. Як і більшість робіт Гері, будова складається з м'яких контурів. Френк Гері стверджував у одному з інтерв'ю, що «безладність вигинів призначена для уловлювання світла».

Будівництво музею вплинуло на міську інфраструктуру і створення нових робочих місць. У Більбао з'явилася нова лінія метро та аеропорт. Неймовірна робота мера Більбао – Іньякі Аскуни, – який перетворив робітниче місто на півночі баскської провінції Іспанії з високим рівнем безробіття та регулярними проявами сепаратизму в міжнародний центр туризму, вразила всіх. У 2012 р. незалежний Фонд City Mayors визнав його найкращим мером світу.

На відміну від ЕТА, яка остаточно розбрілась лише в 2018 р., Баскська Націоналістична партія була успішно модернізована, щоб адаптуватися до нових реалій демократичної та все більш глобалізованої Іспанії. Вона зберегла віру в мирну та системну політичну конкурентну боротьбу. Її політична орієнтація залишається помірно правою. PNV розглядала глобалізацію як можливість, а не загрозу. Її лідери, на відміну від радикалів ЕТА, постійно взаємодіяли з силами глобалізації, у такий спосіб сприяючи своїм націоналістичним інтересам і амбіціям як щодо економічного розвитку, так і щодо відносин між центром і периферією. Відтак гегемоністський баскський націоналізм став доволі потужною глобалізуючою силою, що суперечить усталеним постулатам концепції глобалізації, згідно з якими сучасні націоналізми є проявом опору та протидії їй. У випадку Країни Басків глобалізація та гегемоністський націоналізм постають як взаємодоповнюючі, а не суперечливі тенденції.

Висновок. Свого політичного оформлення баскський націоналістичний рух набув після утворення в 1895 р. Баскської Націоналістичної партії. Завдяки відданості націоналістичним ідеалам та особистій харизмі засновника партії Сабіно Арани, баскський націоналістичний рух інституціоналізувався й поступово перетворився у впливову політичну силу. Політизація баскського націоналізму була пов'язана переважно з поступовою централізацією Іспанії на поч. ХХ ст. та індустріалізацією й модернізацією її периферійних регіонів. Цей етап розвитку баскського націоналістичного руху охоплює кінець ХІХ – першу чверть ХХ ст. Другий, проміжний, етап вкладається у хронологічні рамки 1917–1930-ті рр. Панування в Іспанії військової диктатури генерала Франко (1939–1975) збігається з третім етапом його розвитку. Визначальною рисою стала радикалізація баскського націоналізму, що виявлялася у формах діяльності заснованої в липні 1959 р. ліворадикальної сепаратистської терористичної організації «Країна Басків і Свобода» / «Euskadi Ta Askatasuna» (ЕТА). Прийняття в грудні 1978 р. нової Конституції Іспанії, яка визнавала право історичних регіонів країни на отримання автономного статусу, поклало початок новому, завершальному етапу розвитку баскського націоналістичного руху. Баскська Націоналістична партія була успішно модернізована й швидко адаптувалася до нових реалій демократичної та все більш глобалізованої Іспанії. Її лідери, на відміну від радикальної ЕТА, яка продовжувала свою екстремістську діяльність до 2018 р., постійно взаємодіяли з силами глобалізації, у такий спосіб сприяючи своїм націоналістичним інтересам і амбіціям як щодо економічного розвитку, так і щодо відносин між центром і периферією.

Визначальною рисою баскського регіонального націоналізму є його метасистемність – розмаїття течій та ідеологічна багатогранність. Націоналістичному руху притаманна різночотність політизації. Його спад і підйом на різних етапах розвитку були пов'язані з процесами індустріалізації, а також із впливом франкістської диктатури, подальшої модернізації та проявами соціального невдоволення. Можна стверджувати, що підйом індустріального суспільства сприяв розвитку та поширенню націоналістичної свідомості серед баскського народу на поч. ХХ ст. У період 1939–1975 рр. репресивний режим створив законний привід для розчарування та соціального невдоволення, яке проявилось через політичне насильство ЕТА, діяльність якої слід відрізняти від націоналістичних поглядів партії. Однак усе це не пояснює стійкості і наполегливості націоналізму як у його поміркованій, так і в радикальній формі.

Упродовж понад столітнього розвитку баскський націоналізм розвинувся в могутню ідеологію, політичну силу, культурну традицію та інституцію, яка домінувала як в уряді, так і в опозиції Країни Басків. Помітний вплив на характер і практику баскського націона-

лізму мала глобалізація. Проте баскський націоналізм не можна уподібнювати до так званого нового націоналізму глобальної ери.

Сьогодні в Країні Басків існують різні прояви націоналізму, що відображає традиційний поділ на поміркованих і радикалів. Це радикальний націоналізм руху *abertzale*, який більше нагадує так звані нові націоналізми, ніж поміркований націоналізм Баскської націоналістичної партії. Радикали розвинули чіткий антиглобалістичний дискурс, зображуючи глобалізацію як простий прояв капіталістичного імперіалізму. Вони дотримувалися безкомпромісної політичної позиції, обираючи силові методи для досягнення своїх політичних цілей. Їхній націоналізм заперечує легітимність іспанської держави та прагне до її фрагментації, а їхня привабливість ґрунтується на народному невдоволенні, викликаному широким спектром економічних, політичних і соціальних проблем. Радикальні баскські націоналісти залишаються відданими не лише справі незалежності та націоналізму, а й соціалізму, що робить їх незручними союзниками антиглобалістських рухів у всьому світі. Радикальний націоналізм нині не є домінуючою політичною силою в Країні Басків. Його популярність і електоральна підтримка падають разом із висхідною глобалізацією Баскського регіону.

References

- Ivanytska, O. (1996). *Politychnyi rozvytok Frankistskoi Ispanii 1939–1975 rr.* [Political development of Francoist Spain in 1939–1975]. Vinnytsia, Ukraine.
- Pavlyshyna, Yu. (2005). *Vnutrishnia polityka frankistskoho rezhymu u 1939–1945 rr.* [Internal policy of the Francoist regime in 1939–1945]. *Visnyk Mizhnarodnoho universytetu – Bulletin of the International university*, 4, P. 126–138. Kyiv, Ukraine.
- Rychka, Yu. (2016). Bilbao. Muzei Huhhenkhaima (Iak suchasne mystetstvo vriatuvalo ekonomiku) [Bilbao. Guggenheim Museum (How contemporary art saved the economy)]. *Den – Day*, 113–114, P. 16.
- Samsonkyna, E. (2006). *Uchenye Sabino Arano y zarozhdenye baskskoho natsyonalizma* [The doctrine of Sabino Arano and the emergence of Basque nationalism]. *Vestnyk Moskovskoho unyversyteta – Bulletin of the Moscow university*, 2, P. 66–89.
- Tarashchuk, P. (Transl.), Smit, E. (1994). *Natsionalna identychnist* [National identity]. Kyiv, Ukraine.

Ричка Юрій Володимирович – аспірант кафедри всесвітньої історії Київського столичного університету ім. Б. Грінченка (вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, Україна).

Rychka Yurii – postgraduate student at the department of world history at B. Grinchenko Kyiv metropolitan university (18/2 Bulvarno-Kudriavska str., Kyiv, 04053, Ukraine).

E-mail: yuriiryczka@gmail.com

THE BASQUE NATIONAL «PROJECT» IN SPAIN: NATIONALIST IDEALS, POLITICAL AND ECONOMIC GOALS AND CONSEQUENCES

The purpose of the publication: to trace the history of the formation and development of the Basque nationalist movement in Spain, to define its main stages, to clarify the socio-cultural nature and ideological content of the Basque national «project», its political and economic goals and consequences for the Basque Country. **The methods** used in writing the article were: historical objectivity, logic and consistency of presentation of factual material. **The scientific novelty** lies in determining the main stages of development of the Basque nationalist movement in Spain and elucidating its metasystemic essence.

Conclusions. The Basque nationalist movement acquired its political form with the formation of the Basque Nationalist party in 1895. Thanks to the devotion to nationalist ideals and the personal charisma of the party's founder, Sabino Arana, the Basque nationalist movement was institutionalized and gradually transformed into an influential political force. The politicization of Basque nationalism was mainly associated with the gradual centralization of Spain in the early 20th c. and industrialization and modernization of its peripheral regions. This stage of the development of the Basque nationalist movement covers the end of the 19th – the first quarter of the 20th c. The second, intermediate, stage is placed in the chronological framework of 1917–1930s. The reign of the military dictatorship of general Franco in Spain (1939–1975) coincides with the third stage of its development. Its defining feature was the radicalization of Basque nationalism, which manifested itself in the forms of activity of the radical left-wing separatist terrorist organization «Basque Country and Freedom» / «Euskadi Ta Askatasuna» (ETA) which was founded in July 1959. The adoption in December 1978 of the new Spanish Constitution, which recognized the right of the country's historical regions to receive autonomous status, marked the beginning of the modern stage in the development of the Basque nationalist movement. The Basque Nationalist party was successfully modernized and quickly adapted to the new realities of a democratic and increasingly globalized Spain. Its leaders, unlike the radical ETA, which continued its extremist activities until 2018, constantly interacted with forces of globalization, thus promoting their nationalist interests and ambitions both in terms of economic development and in terms of relations between center and periphery. Thus, hegemonic Basque nationalism became a rather powerful globalizing force, which contradicts the established postulates of the concept of globali-

zation, according to which modern nationalisms are a manifestation of resistance and opposition to globalization. In the case of the Basque Country, globalization and hegemonic nationalism appear as complementary, rather than contradictory, trends.

Key words: Basque Country, Spain, nationalism, regionalism, Basque Nationalist party, francoism, ETA.

Дата подання: 2 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 25 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ричка, Ю. Баскський національний «проект» в Іспанії: націоналістичні ідеали, політико-економічні цілі та наслідки. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 163–172. DOI: 10.58407/litopis.250113.

Цитування за стандартом APA

Rychka, Yu. (2025). Baskskiy natsionalnyi «proiekt» v Ispanii: natsionalistychni idealy, polityko-ekonomichni tsili ta naslidky [The Basque national «project» in Spain: nationalist ideals, political and economic goals and consequences]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 163–172. DOI: 10.58407/litopis.250113.

УДК 930.2:929.52Семенко

Любов Якимчук, Володимир Захаров

ГЕНЕАЛОГІЯ МИХАЙЛЯ СЕМЕНКА: ПРАЩУРИ

DOI: 10.58407/litopis.250114

© Л. Якимчук, В. Захаров, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9257-0870>, <https://orcid.org/0000-0001-7429-1339>

Мета публікації – дослідити генеалогію основоположника українського футуризму Михайля Семенка за неопублікованими спогадами його матері, письменниці Марії Степанівни Проскури, що зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ (Ф. 55, од. зб.: 210, 211, 212), порівняти висвітлені в них факти з відомими архівними документами (сповідними розписами, купчими записками, планами перебувань, сучасними працями краєзнавців тощо). **Методологія досліджень** спирається на історико-документальні (зокрема архівні) пошуки з використанням біографічного, бібліографічного, культурно-історичного та генеалогічного підходів. **Новизна досліджень** полягає в тому, що вперше проаналізовано факти про походження М. Семенка з неопублікованих записів матері поета як тих, що історично підтверджені, так і тих, що є родинними легендами, до яких належать: дружина-туркеня в прапradіда письменника, походження бабусі письменника від Д. Троцинського. У тексті вперше подається образ Д. Троцинського у рецепції М. Проскури та односельців з огляду на класову «демонізацію» кріпосника та власника с. Кибинці на початку ХХ ст. **Висновки.** На основі дослідження фактів, поданих у записках М. Проскури, а також документів із архівних збірок та з родинного архіву Семенків, встановлено походження батька письменника, В. Семенка, з с. Яреськи Миргородського повіту, визначено географічну локалізацію розміщення його житла в селі. На основі фактажів в записках матері письменника досліджено генеалогію діда письменника по її лінії, який походив із кибинського роду козаків Проскурєнків. Окремим предметом дослідження в статті є перевірка гіпотези про походження матері Михайля Семенка від державного діяча та українського мецената Дмитра Прокоповича Троцинського, зроблена на основі джерел про факти життя Д. Троцинського та фактів, наведених у записках М. Проскури.

Ключові слова: Семенко Михайль, Проскура Марія Семенівна, Дмитро Прокопович Троцинський, с. Кибинці, с. Яреськи, генеалогія.

Михайль Семенко (Михайло Васильович Семенко; 19 (31) грудня 1892, с. Кибинці, Миргородський повіт, Полтавська губернія, Російська імперія – 24 жовтня 1937, тюрма НКВС, Київ, СРСР) – поет доби Розстріляного відродження (також відомої як «Наші 20-ті»); основоположник і теоретик українського футуризму (відомого також як панфутуризм), організатор низки футуристичних угруповань, редактор журналу «Нова генерація», редактор фільму «Тарас Шевченко» (1926, режисер – Петро Чардинін), культурний діяч, учасник дипломатичної місії до Риги «для перекладу на українську мову» Ризького мирного договору¹.

Основні відомості про генеалогію засновника українського футуризму можна почерпнути з записів матері поета, Марії Степанівни Проскури, яка підписувала свої тексти як Марія Проскурівна.

Марія Степанівна Проскурівна (1860–1945) була уродженкою с. Кибинці. Не закінчивши навіть сільської школи («була вже заміжжям без ніякої грамоти тільки писати та четати знала, ходила в школу зім три»²), вона опанувала письмо та дуже багато читала, у чому їй сприяв молодший брат Платон, випускник Новосіверської гімназії та Московського уні-

¹ Герасимова Г. Семенко Михайло Васильович. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 522–523.

² Проскурівна М. Записки з історії с. Кибинці. 1936 р. Автограф олівцем. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ* (далі – *Відділ рукописних фондів*). Ф. 55. Од. зб. 210. Зшиток 3. Арк. 5.

верситету. За підтримки й завдяки заохоченню брата вона почала писати оповідання. Перед I Світовою війною їй вдалося видати три книги, серед яких повісті «Уляся», «Пані Писарка» й «Од сіна до соломи», а також опублікувала низку оповідань у тогочасній пресі.

Марія Проскурівна.
Журнал «Всесвіт». № 19
від 20.10.1925. С. 4.

Як зазначалося в журналі «Всесвіт»: «У своїх старих недрукованих творах Проскурівна прекрасно змальовує сільський побут, виявляючи соціальну нерівність на селі, а також містечкове життя. Улюблений її мотив – це гірка доля наймита, головним чином в романтичному розрізі у М. Проскурівни добре композиційне почуття й прекрасна мова»³.

Уже в сер. 1920-х рр. М. Проскурівна почала «поtroху витягувати свої зшитки зі скрині» та друкуватися в місцевій пресі, в журналах «Рідний край», «Червоний шлях», «Всесвіт», «Глобус». За радянських часів зверталася до теми людської жорстокості (оповідання «Святий дух», «Опорок», що були оприлюднені у 20-х рр.)⁴. Редактором творів М. Проскурівни був її син Михайло Семенко, який їх переписував та часто пропонував українським видавництвам.

Сергій Єфремов писав в «Історії українського письменства»: «Далеко од всяких політичних бур стоїть і суто побутовими рисами розпочала свою літературну діяльність Марія Проскурівна (оповідання “Од сіна до соломи” й “Пані писарка”, повість “Уляся”). Спокій-

ним тоном і в простенькій, напіветнографічній формі вміє Проскурівна мережити гарні картини з українського життя, даючи пластично вимальовані постаті дійових людей»⁵.

Окрім художніх текстів, М. Проскурівна писала автобіографічні нотатки у формі мемуарів, у певний період вела щоденник, а також написала записки з історії с. Кибинців, які в подальшому мали стати книгою, але так ніколи й не були видані. Автобіографічні записки майже не досліджувалися та перебувають у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ: Ф. 55, одиниці зберігання: 210, 211, 212.

У них приділяється окрема увага родині Семенків, та з них ми можемо почерпнути інформацію про генеалогію поета Михайля Семенка.

Зокрема, батько поета, Василь Леонтійович Семенко, був родом із с. Яреськи, з якого ще підлітком ходив у Кибинці на заробітки («Він з Яресок до нас в село у волость переїшов невеликим хлопцем, став за сторожка, носив горілку писарям, як став сам писарем, то йому вже носили»). Перед одруженням із Марією Проскурою, він ще жив у с. Яреськи. Їй було шістнадцять, а йому двадцять шість років⁶.

Василь Леонтійович народився близько 1859 р., про що свідчить запис у списку виборців с. Кибинці за 1921 р.⁷

На момент народження сина Михайла, Василь Леонтійович уже працював волосним писарем, і трохи згодом став писарем земської управи в містечку Хорол, до чого його спонукала дружина, оскільки в Хоролі було реальне училище, де могли навчатися діти⁸.

Родина батька Михайла, Семенки, належала до яреськівського козацького роду. У приязі Миргородського полку в 1718 р. згадується козак Грицько Семеняченко⁹. Вірогідно, це патронімічне, за походженням, прізвище (що означало «син Семена») пізніше трансформувалося в Семенко¹⁰. Так, протягом 1855–1856 рр. в містечку мешкали родини козаків Якова, Корнія та Степана Семенків¹¹.

³ Марія Проскурівна. *Всесвіт*. 1925. № 19. 20 вересня. С. 4.

⁴ Розсоха Л. Миргородський родовідник: знадоби до генеалогії Миргородщини XVII–XX ст. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 610.

⁵ Єфремов С. Історія українського письменства / За ред. М. Наєнко. Київ: Femina, 1995. С. 457.

⁶ Проскурівна М. Біографічні відомості. *Відділ рукописних фондів*. Ф. 55. Од. зб. 183. Арк. 13.

⁷ Списки виборців по Кибинській сільradі. *Державний архів Полтавської області*. Ф. 1503. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 200.

⁸ Проскурівна М. Записки з історії с. Кибинці... Од. зб. 212. Арк. 25.

⁹ Присяга Миргородського полку 1718 р. / Опрацювали Д. Вирський і Р. Москаленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 135.

¹⁰ Редько К. Сучасні українські прізвища. Київ: Наукова думка, 1966. С. 122.

¹¹ Крестьянские земли и леса м. Шишаки, х. Толстой, м. Яреськи, с. Барановки, Вел. Перевоз, с. Портянки. Съемка 1855 и 1856 гг. *Российский государственный исторический архив* (далі – РГИА). Ф. 380. Оп. 22. Д. 396. Л. 131 об.–132.

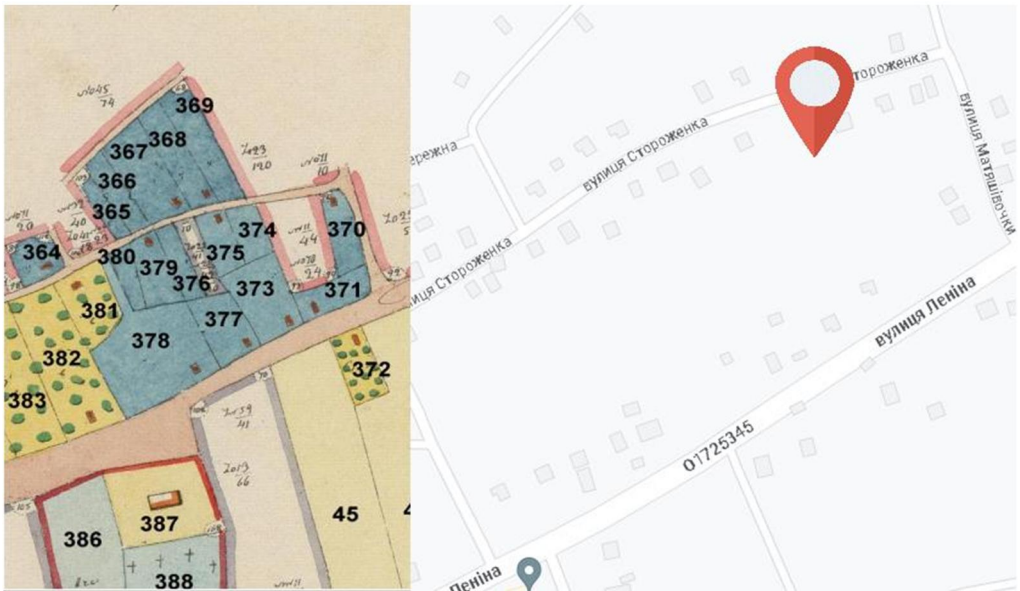
Згідно з тогочасними документами про купівлю нерухомості, купчою розпискою від 3 лютого 1860 р., козак містечка Яреськи Яків Феодосійович Семенко, прадід письменника, купив за 33 рублі сріблом у жителя хуторів Мареничевих Олександри Онисимової, у дівочтві Мареничевої, двір із хатою в містечку Яреськи, що дістався їй від покійного чоловіка. Двір межував із двором козака Никифора Цехмистренка, дорогою містечка, землею державних селян та землею вдови Ульяни Чубової¹².

Згідно з планом межування містечка Яресьок 1855–1856 рр., це ділянка № 374. Вона позначена як двір козачки Олександри Проценкової, таке прізвище, вірогідно, мала Олександри Онисимова в заміжжі. Із заходу двір Никифора Цехмистренка, південніше – козака Івана Чуба, східніше ділянка, що могла в 1860 р. належати казенному відомству, і на півночі – дорога¹³.

Нині цей куток має назву Матяшівочка, розміщений між горами Жарівською та Дзюбиною.

На жаль, будинок Семенків не зберігся, одразу після революції в селі сталася пожежа, яка знищила багато хат¹⁴.

Приблизне розташування садиби Семенків в с. Яреськи у географічних координатах – 49.84120157832611, 33.912917405701606.

Зліва – фрагмент плану межування містечка Яреськи 1855–1856 рр.: 373 – двір козака Івана Чуба, 374 – двір Олександри Проценкової, 375 – Никифора Цехмистренка (РДІА. Ф. 380. Оп. 22. Спр. 396. Арк. 131 зв., 133), справа – сучасна локалізація цього місця на мапі (платформа wikimapia.org).

Про відвідини родиною Семенків Яресьок свідчать спогади Марії Степанівни. Вона згадує купання в Пслі, відвідини Сорокалітової гори – найвідомішого туристичного об'єкту села¹⁵. Відомий вірш М. Семенка «Тіні забуті» написаний в Яреськах 30 липня 1912 р.¹⁶ Тобто Семенки продовжували відвідувати Яреськи та контактувати з місцевими мешканцями, коли проживали в Кибинцях або Хоролі.

Загалом походження письменника Михайля Семенка по лінії матері має козацькі й турецькі корені.

Марія Степанівна була донькою Степана Петровича Проскури¹⁷. Проскури (Проскурени) – козацький рід, який проживав на теренах Багацької, Миргородської та Сорочинської сотень Миргородського полку, був пов'язаний із Проскурами-Сущинськими, українськими шляхтичами з Київського воєводства. Так, відомий Іван Проскура-Сущинський, який отримав близько 1646 р. королівський привілей на «добра» містечка Багачки на Пслі.

¹² Купча розписка від Олександри Онисимової Мареничевої козаку Якову Федосієву Семенку датована 3 лютого 1860 р. *Особистий родинний архів Марка Миколайовича Семенка*. Арк. 1.

¹³ Крестьянские земли и леса м. Шишаки, х. Толстой, м. Яреськи... Л. 131 об., 133 (планшет № Е2).

¹⁴ Краєзнавчими стежками Яреськівського краю: топонімічний довідник / Ред. О. Дзюба, В. Захаров. Київ, 2020. С. 436.

¹⁵ Проскурівна М. Записки з історії с. Кибинці... Од. зб. 210. Зш. 3. Арк. 20.

¹⁶ Семенко М. Поезії. Київ: Радянський письменник, 1985. С. 46.

¹⁷ Проскурівна М. Записки з історії с. Кибинці... Од. зб. 210. Зш. 3. Арк. 2.

У с. Кибинці в ревізії Миргородського полку 1723 р. згадано Якіма Проскурєнка, записаного як «Товариство можнійшиє з діда та отця козаки»¹⁸.

Уже відомо, що 1738 р. в Кибинцях жили виборні козаки, ґрунтові брати Данило, Дмитро та Тиміш Проскурєнки¹⁹.

У сповідному розписі церкви Святомихайлівської с. Кибинці 1786 р. є відомість, що брати Проскури були синами Якіма. Поряд із їхнім двором мешкала родина Гордія Гаврилова Проскурєнка (бл. 1723 р. н.), який із дружиною Явдохою Іванівною (бл. 1728 р. н.) мали синів Івана (бл. 1744 р. н.), Пилипа (1755 р. н.) та Івана (бл. 1758 р. н.).

Старший син Іван разом із дружиною Уляною Андріївною (бл. 1746 р. н.) мав сина Андрія (бл. 1784 р. н.)²⁰.

Проскура Петро Андрійович – козак, який на поч. 1860-х рр. мав землю біля с. Кибинців, в урочищі Кошаріще 18 дес., разом із козаком Іваном Івановичем Проскурою – 33 дес. на х. Проскури²¹.

У Петра Проскури було декілька синів, які були заможними та мали землі біля Кибинців та на хуторі Проскуриному: Володимир (1832 р. н.), Микита (1838 р. н.), Кирило (1840 р. н.)²² та Степан²³.

Згідно з розповідями Степана Петровича, що їх переповідає його донька Марія, його дід брав участь «в поході на турка», звідкіля привіз із собою дружину туркеню. Вони мали багато дітей, які жили на хуторі Проскуриному біля Кибинець²⁴.

Степан Петрович чумакував із батьком, потім сам ходив у валці на Крим. Заробивши грошей, він покинув ремесло чумака й купив собі двір у Кибинцях. Невдовзі батько помер і Степан із братами поділили його майно²⁵.

Степан мав дружину Оксану, яка походила з кріпаків²⁶.

Про походження своєї матері Марія Проскурівна згадує, наголошуючи на тому, що через нього сім'я мала проблеми: «...моя мати преходе до свекра кидай хоч яке діло крикне бый поклоны, замолуй свой гріхи. А гріхи булі такі моя маты була незаконна отого Трощинского незаконна дочка. Моя прабаба була за хазяйку в Трощен(ского) і підложнецію з ным нажила багато собі дітей незаконных і це мой матері довіку тяжко лежало і горя через це було багато та муки одмого батька було їй як пняий так і лає хто ты така»²⁷. Марія Степанівна мала на увазі Дмитра Прокопович Трощинського (1749–1829) – українського шляхтича, державного діяча, який і справді володів землею у Кибинцях та мав там великий маєток, що розташовувався на пагорбі перед ставком, що звався Трощен.

Щоразу розповідаючи цю історію родства з Трощинським, повертаючи її в різних місцях своїх записок та в різних варіаціях, Проскурівна говорить про те, що від цього біографічного факту жінки її роду лише страждали. Що ним докоряли під час сварок їхні чоловіки або свекри. Проскурівна жодного разу не хизується своїм родством із Дмитром Трощинським, а радше як письменниця витягає «скелети з шафи», як щось ганебне, але варте уваги для літератури, адже й за часів радянської влади, коли вона пише ці спогади, таке родство засуджувалося, і подібні корені радше приховували за словосполученням «походжу із селянської родини».

Дмитро Трощинський свого часу придбав Кибинці. У 1787 р. він купує у бунчукового товариша Максима Петровича Соханського село поблизу Миргорода, заплативши за нього 25 тис. рублів²⁸. Зрозуміло, що, відповідно до тогочасних законів, село було куплене разом із кріпаками, нащадками яких був і Михайль Семенко.

Марія Проскурівна пише свої записки про історію Кибинців на основі вражень, почутих від батьків чи старожилів, які ще застали кріпосне право.

Власне, Дмитро Трощинський згадується авторкою в негативному ключі як поміщик, котрий бенкетував із гостями, а «мужикам було горе та сльози, тягли з мужика з шкурою». Сюди ж належать і згадки про незаконнонароджених дітей поміщика. Загалом Трощинський постає у спогадах Марії Проскурівни як соціальний паразит, кривдник, експлу-

¹⁸ Швидько Г. Компут і ревізії Миргородського полку 1723 р. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. С. 23.

¹⁹ Розсоха Л. Миргородський родовідник... С. 709.

²⁰ Сповідні розписи Миргородських церков. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1016. Спр. 78. Арк. 1048 зв.

²¹ Розсоха Л. Миргородський родовідник... С. 709–710.

²² Там само. С. 709.

²³ Проскурівна М. Записки з історії с. Кибинці... Од. зб. 210. Арк. 2.

²⁴ Там само. Од. зб. 211. Арк. 2.

²⁵ Там само. Арк. 11–11 зв.

²⁶ Там само. Арк. 10.

²⁷ Там само. Арк. 9 зв.–10.

²⁸ Записка Дмитрия Прокофьевича Трощинского о министерствах / Сообщ. А. Поповым. Санкт-Петербург: Тип-я Имп. Акад. наук, 1868. С. 5–6.

ататор селян та бідняків²⁹, що, звичайно, було в дусі радянської інтерпретації панів як ви-
нятковно негативних діячів.

Варто зазначити, що в радянські часи Трощинського згадували як багатого родича Го-
голів-Яновських, який допомагав батькам Миколи Васильовича фінансово³⁰.

Дмитро Трощинський був українцем не лише за походженням, але й за поглядами, ме-
ценатом української культури того часу. Тут доцільно процитувати Михайла Слабо-
шпицького: «Звичайно, образ Дмитра Трощинського був би набагато любіший серцю сьо-
годнішнього українського патріота, якби Трощинський, наприклад, утворив якусь таємну
організацію для визволення від колоніального гніту чи підняв повстання проти Росії. Але
нічого подібного в нього навіть в думках не було. Навіть навпаки: він був благополучним
і законотворчим високодостоїнником імперії, служив їй, як мовиться, і вірою, і прав-
дою. В цьому роздумі його, як і Безбородька, не раз ставили за взірць іншим.

І все ж Трощинський не забув, що він українець, не відцурався свого кореня, як це бу-
ло з сотнями інших. Він робив для української людяності те, що міг (багато інших цього
не робили), він був у цьому розумінні кращим за багатьох інших»³¹.

Марія Степанівна, наголошуючи, що вона є онукою Трощинського, пише в спогадах,
що її дід: «...жив так в Кыбен(-цях) як турецький султан его і его гостей повні села були
незаконних дітей»³².

Зрозуміло, що факт спорідненості між Марією Проскурівною, а значить і Михайлом
Семенком, та Дмитром Трощинським, реально підтвердити чи заперечити лише на основі
аналізу письмових джерел наразі неможливо, бо, вірогідно, йдеться про позашлюбну ди-
тину, але варто спробувати перевірити те, чи справді Трощинський мав звичай жити «як
турецький султан», тобто перебувати в стосунки з багатьма жінками, та чи визнав бодай
когось із позашлюбних дітей.

Поглянемо на початок кар'єри Дмитра Трощинського. Він розпочав службу в Пошто-
вому Департаменті під опікою князя О. Безбородька, у якого і мешкав якийсь час. Там
Трощинський не міг не познайомитися зі звичаями та укладом домашнього життя Безбо-
родька та перейняти таку модель поведінки. Як згадував М.Греч, князь Безбородько час-
то був учасником оргій у «самых неблагопристойных домах» аж до п'ятої години ранку.
О восьмій годині, розбуджений, він приводив себе до ладу і йшов на доповідь до Катери-
ни II³³.

До того ж у сатиричному вірші «Бостон» С. Маріна, що був написаний на поч. XIX ст.
й спрямований проти імперських чиновників того часу, Д. Трощинського описано так:

«Расклавши карты на уделы
Трощинский сюрсы подхватил
Когдабъ не женщины, престарелый
игрокъ большихъ бы онъ былъ силъ
но люди есть созданья слабы
Имъ овладели девки, бабы...»³⁴

Дмитро Трощинський не був одружений. Але є свідчення про те, що він мав зв'язки
з різними жінками, що іноді компрометувало його. Відомо про скандал, через який чинов-
ник ледве не втратив кар'єру. Про це писав В. Кочубей в листі до О. Воронцова від
28 серпня 1801 р., коли вказував, що через не прийнятну поведінку розпусної жінки, яка
мешкала з Трощинським, того викликали до імператора³⁵.

У Трощинського була слава розпусної людини, саме тому ним цікавилися куртизанки.
Так, у втраченому фонді Д. Трощинського містився лист до нього від відомої красуні-кур-
тизанки Софії Потоцької. Згідно з архівним описом, у цьому листі вона запрошує Тро-
щинського до себе й обіцяє прокинутися раніше та бути готовою задля такої зустрічі о
9 год. ранку, через те, що в нього немає часу відвідати її в інший час доби³⁶.

²⁹ Проскурівна М. Записки з історії с. Кибиці... Од. зб. 210. Зш. 1. Арк. 2–4, 9–9 зв.

³⁰ Оглоблин О. Предки Миколи Гоголя. Мюнхен–Нью-Йорк: Logos, 1968. С. 34–35.

³¹ Слабошпицький М. Українські меценати: нариси з історії української культури. Київ: Ярослав Вал, 2001. С. 102.

³² Проскурівна М. Записки з історії с. Кибиці... Од. зб. 210. Зш. 1. Арк. 2 зв.

³³ Греч Н.И. Записки о моей жизни. Москва–Ленинград: Academia, 1990. С. 120–121.

³⁴ Стихотворения сатирические и духовные и другие статьи сплетены в тетрадь с бумажной обложкой. *Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки*. Ф. 178. Д. 989. Л. 22 об.

³⁵ Архив князя Воронцова. Книга 14-я. Москва: Тип-я Лебедева, 1879. С. 163–164.

³⁶ Трощинский Д. Опись архива Министра Юстиции Дмитрия Петровича Трощинского с конца прошлого столетия по половину настоящего (заключает в себе письма, рукописи, планы, карты и редкости библиографическое). Крайние даты: 21 января 1879 г. *Отдел рукописных источников. Институт русской литературы и искусств*. Ф. 538. Оп. 1. Д. 162. Л. 36.

Дмитро Прокопович Трощинський хоч і ніколи не був офіційно одружений, проте мав співмешканку Параскеву Степанівну Скобєєву, яка проживала з ним у Петербурзі (до першої відставки у 1806 р.) та фактично була його цивільною дружиною. Він зазвичай представляв її гостям своєю домогосподаркою, але чутки ходили про любовний характер їхніх взаємин³⁷.

Цей мотив обіграє М. Гоголь у «Травневій ночі», де сільський голова Макогоненко багато в чому нагадує Д. Трощинського, у тому числі й історією зі співмешканкою: «...у него живет в доме свояченица, которая варит обедать и ужинать, моет лавки, белит хату, прядет ему на рубашки и заведывает всем домом. На селе поговаривают, будто она совсем ему не родственница»³⁸.

У цивільній дружині Трощинського, Параскеви Степанівни, було дві позашлюбні доньки, яких Трощинський визнає та називає своїми дітьми: Марія Дмитрівна Міллер³⁹ та Надія Дмитрівна Хілкова⁴⁰.

Тож Трощинський заробив собі репутацію людини, яка мала сексуальні контакти поза родиною, що тоді засуджувалося суспільством, а також мав двох визнаних позашлюбних дітей, якими опікувався.

Про долю сільських жінок та позашлюбних дітей вельможі Марія Проскурівна пише так: «В его повні селы были незаконных дітей то его ж его гостей ... Дівкам молодьцям осудовыще на все жетя неснят. Женут у панські покой було батогамы як скот як овец. Мені про це старі бабы розказували ... Як задумав собі в селі дівку забрат колы не сылоу то за гроші візме біднячку бо голод нужда на все падка»⁴¹.

Окрім сімейних переказів, джерелами для записок Проскурівни були також свідчення місцевих жінок. Марія згадує, як вона 10-ти літньою дівчинкою полола людям городи та кликала старших жінок на підмогу. Серед них була й шістдесятилітня баба Ковалиха – одна з найстарших жительок села, яка любила розповідати про кишинську давнину. У цієї жінки пан забрав жити до себе матір, а батька відправив у москалі: «...Ох і гірке те жетя було. Де красива дівка жінка пан собі бере отам вона і посевіє в неволі не злюбивым і вік проживе. А яку пан сам прожене не саму а з дьтеною на руках іды собі куды хоч в пана красчі ест. А він про тебе забуде що ты на світі жевеш ... Моя маты була заможым гребла сіно на полі в дубынах. Пан преїхав верхы на коні погулят і подывыця на сіно. А прежа-чык послав мою матір панового коня напоит. Вона молода та проворна за відро та в дольну до крыниці. Пренесла воды і коня напуває. Пан очима влып в молодьцую. Каже піды і мені пренесы воды я дуже пыты хочу. Вона і ему пренесла бігом. Ніт не воды ему проклятому хотіло а все дывывся на жіночу красу та вроду. І ему хотіло красче надывыця. Вечором додому не пустылы забрала до пана ... Паны з гурту дівок жінок выбырали. Прекажчик нарочыто выбрав мою матір чі пан уподоба. Колы раз вподобав. Погубыв пан ій молоде жетя і батькові моему і мені малій»⁴².

Марія Проскурівна доходить висновку, що пан ставився до жінок із Кишинців, як до своєї власності, ці передбачало не лише право на рабську працю кріпачок, а й право на їхнє тіло: «Всі жінки молоді та дівчата его та гостей его. Була за хазяйку его моя, прабаба і підложницею самого пана Трощенского наплодила собі багато дітей. Бігали ці діти як собаки по селу байстрюками не чули доброго слова собы одні проклены та лайку харцызь-кы. Довго після смерті Трощенского его потомство вже онуки не на ходельы собі містя бо ще народ стороньвся як заразы. І якесь наще пятно лежало страму та совісты. Воны зпы-валыс і під тыном пропадалы а не то ішли в крадіжку в розбой их ловылы і каралы смер-тю а не то по его жетя отдавалы в каторгу»⁴³.

Як бачимо, бути невизнаною дитиною пана – сором, бо прості селяни засуджували позашлюбні стосунки, відповідно, й дітей від них називали байстрюками та принижували через походження. Від суспільного тиску страждали не лише позашлюбні доньки, а й позашлюбні сини: «Ковал Грецько це за моеї памяти було Трощенского онук був пропав із горілки під тыном».

За словами Проскурівни, сексуального насильства від Трощинського зазнавали не лише неодружені дівчата, а й заміжні жінки: «А скілько отых молодых чоловіків пішло в мос-

³⁷ Фортунатов О. Памятные заметки вологжанина. *Русский архив. Историко-литературный сборник*. Москва: Тип-я В. Грачева и К°, 1867. Вып. 7–12. С. 1673–1674.

³⁸ Гоголь Н. Майская ночь или утопленница. *Полное собрание сочинений*: В 14-ти т. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1940. Т. 1. С. 160.

³⁹ Письма Д.П. Трощинского [дочери] Марии Дмитриевне (замужем за К.В. Меллером). 1808. *Государственный архив Российской Федерации*. Ф. 728. Оп. 1. Д. 706. Л. 2.

⁴⁰ Метрические книги церквей Санкт-Петербурга. *Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга*. Ф. 19. Оп. 111. Д. 144. Л. 441.

⁴¹ Проскурівна М. Записки з історії с. Кишинці... Од. зб. 210. 3ш. 1. Арк. 3.

⁴² Там само. Арк. 30.

⁴³ Там само. 3ш. 2. Арк. 9.

калі як взяв Трощен жінку собі чоловіка отселяє на воєну службу. І багато такого клопоту було в селі бо треба було жінки Трощен а більше гостям що желы в его без виїздно а таке було право панске. Отаке невіліне було наше село Кыбенці. Булы такі случаи в нашім селі розказують старі люды вышалис дівчата та жінки у воду скакалі і гынулы а бы панові не достатся абы сорому на себе ненакласты».

Деякі жінки дуже тяжко переживали сексуальне насильство та накладали на себе руки. Марія Проскурівна описує випадки самогубства: «Про одну Явдоху довго в старовину говорыли та пекла обіда панска а болячка як vyrвалася од Трощен та в его саду повисилас а ій чоловіка Івана забрыли в москалі не вытерпів з жінкою розлуки утопився»⁴⁴.

Отже, дослідження генеалогії М. Семенка, проведене на основі неопублікованих спогадів його матері, письменниці Марії Степанівни Проскури та інших документів, дозволило встановити кілька важливих фактів про походження засновника українського футуризму:

1. Походження родини Семенків:

Батько М. Семенка, Василь Леонтійович Семенко, походив із с. Яреськи Миргородського повіту. Рід Семенків належав до яреськівського козацького роду. У присязі Миргородського полку за 1718 р. згадується козак Грицько Семеняченко, чие прізвище згодом трансформувалося в Семенко.

Згідно з документами про купівлю нерухомості та планом межування, вдалося встановити приблизне розташування садиби Семенків у с. Яреськи.

2. Походження матері Марії Проскури:

Родина Проскурів походила з козацького роду, який проживав на теренах Багацької, Миргородської та Сорочинської сотень Миргородського полку. Були пов'язані із Проскурами-Сущинськими, українськими шляхтичами.

Батько Марії, Степан Петрович Проскура, чумакував і мав землі біля Кибинців. Згідно з його розповідями, дід Марії брав участь у поході на Туреччину та привіз звідти дружини-туркеню.

3. Можливий зв'язок із Дмитром Трощинським:

М. Проскурівна у своїх записках згадує, що її мати була незаконною дочкою Дмитра Прокоповича Трощинського, українського шляхтича, державного діяча та мецената. Цей факт не підтверджений офіційними документами, але згадується як родинна легенда. Аналіз спогадів про устрій життя Д. Трощинського дає всі підстави вважати таке родство ймовірним. Утім, для точного встановлення цього факту потрібен генетичний аналіз біологічних матеріалів М. Семенка та Д. Трощинського або їхніх родичів, якщо такі зразки можна отримати.

Таким чином, дослідження генеалогії М. Семенка розкрило складну історію його родини, яка включає козацьке, турецьке та можливе шляхетське походження. Ці факти додають глибини розумінню впливів родинних історій на формування особистої ідентичності засновника українського панфутуризму.

References

- Dziuba, O., Zakharov, V. (Ed.). (2020). *Kraieznavchymy stezhkamy Yareskivskoho kraiu: toponimichnyi dovidnyk* [Along the local history trails of the Yareskiiv land: a toponymic guide]. Kyiv, Ukraine.
- Herasymova, H. (2012). *Semenko Mykhailo Vasylovych. Entsiklopediia istorii Ukrainy* [Semenko Mykhailo Vasylovych. Encyclopaedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Rozsokha, L. (2022). *Myrhorodskyi rodovidnyk: znadoby do henealohii Myrhorodshchyny XVII–XX st.* [Mirgorod genealogy: a guide to the genealogy of the Mirgorodshchyna in the 17th–20th c.]. Vinnytsia, Ukraine.
- Shvydko, H. (2004). *Komput i reviziia Myrhorodskoho polku 1723 r.* [Komput and the audit of the Myrhorod regiment in 1723]. Dnipropetrovsk, Ukraine.
- Slaboshpytskyi, M. (2001). *Ukrainski metsenaty: narysy z istorii ukrainskoi kultury* [Ukrainian patrons: essays on the history of Ukrainian culture]. Kyiv, Ukraine.
- Vyrskyi, D., Moskalenko, R. (Ed.). (2012). *Prysiaha Myrhorodskoho polku 1718 r.* [The oath of the Myrhorod regiment in 1718]. Kyiv, Ukraine.

Якимчук Любов Василівна – магістр філології (теорія, історія літератури та компаративістика), НаУКМА; дослідниця біографії М.В. Семенка, письменниці (вул. Михайлівська, 97, с. Кибинці, Миргородський район, Полтавська обл., Україна).

Iakymchuk Liubov – master of philology (theory, history of literature and comparative studies), NaUKMA; researcher of the biography of M.V. Semenka, writer (97 Mykhailivska Str., Kybyntsi, Myrhorodsky district, Poltava oblast, Ukraine).

E-mail: sonzecolor@gmail.com

⁴⁴ Проскурівна М. Записки з історії с. Кибинці... Арк. 30.

Захаров Володимир Миколайович – генеалог, член Національної спілки краєзнавців України (вул. Героїв Небесної сотні, 29/2, Полтава, 36034, Україна).

Zakharov Volodymyr – genealogist, member of the National union of local historians of Ukraine (29/2 Heroes of the Heavenly hundred Str., Poltava, 36034, Ukraine).

E-mail: overspainclearsky@gmail.com

GENEALOGY OF MYKHAYL SEMENKO: ANCESTORS

The purpose of the publication is to investigate the genealogy of the founder of Ukrainian panfuturism, Mykhayl Semenko, according to the unpublished memoirs of his mother, the writer Maria Stepanivna Proskura, stored in the department of manuscript collections and textology of the T. Shevchenko Institute of literature of the National Academy of Sciences of Ukraine (F. 55, st. un.: 210, 211, 212), compare facts highlighted in them with known archival documents (confessions, merchant notes, demarcation plans, modern works of local historians, etc.). **Research methodology** is based on historical-documentary (in particular archival) searches using biographical, bibliographic, cultural-historical and genealogical approaches. **The novelty of the research** lies in the fact that for the first time an analysis of the facts about the origin of M. Semenko, from the unpublished records of the poet's mother, both those that are historically confirmed and those that are family legends, which includes: the presence of a Turkish wife in the great-great-grandfather the writer, the origin of the writer's grandmother from D. Troshchynsky In the text, for the first time, the image of D.P. Troshchynsky vision by M. Proskura at the beginning of the 20th c. is presented, against the background of the proletarian «demonization» of the serf and the owner of the Kybintsi village. **Conclusions.** On the basis of the research of the facts presented in records of M. Proskura, as well as documents from archival collections and from the family archive of the Semenko, the origin of the writer's father, V. Semenko, from the village of Yareski, Myrhorod district, was established, and the geographical location of his house in the village was determined. Based on the evidence in the records of the writer's mother, the genealogy of the writer's maternal grandfather, from the Proskurenko cossack family of Kybintsi, was researched. A separate subject of discussion in the article is the study of the possible origin of Mykhayl Semenko mother from the statesman and patron of Ukrainian culture Dmytro Prokopovych Troshchynskyi. The analysis of the possibility of this fact was made on the basis of the bibliographical facts of the life of D. Troshchynsky and facts given in the records of M. Proskura.

Key words: Mykhayl Semenko, Maria Stepanivna Proskura, Dmytro Prokopovych Troshchynsky, Kybintsi village, Yareski village, genealogy.

Дата подання: 11 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 17 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Якимчук, Л., Захаров, В. Генеалогія Михайля Семенка: пращури. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 173–180. DOI: 10.58407/litopis.250114.

Цитування за стандартом APA

Iakymchuk, L., Zakharov, V. (2025). Henealohiia Mykhailia Semenka: prashchury [Genealogy of Mykhayl Semenko: ancestors]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 173–180. DOI: 10.58407/litopis.250114.

Єгор Семенюк

МИХАЙЛО ІВЧЕНКО У ПРОКРУСТОВОМУ ЛОЖІ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ

DOI: 10.58407/litopis.250115

© Є. Семенюк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7382-3580>

Мета статті – дослідити особливості прижиттєвої критики творчості Михайла Івченка, зокрема її ключові риси та суперечності. У роботі проаналізовано також тенденції впливу ідеологічного тиску на літературну рецепцію письменника, враховуючи перехід від розмаїття поглядів та оцінок до однозначного засудження його творів у контексті так званої справи СВУ як кампанії проти антирадянських «ворожих елементів». **Методологічну** основу дослідження становлять принципи історико-літературного та дискурсивного аналізу, що дозволяє простежити динаміку критичної оцінки й ідеологічних впливів на літературний процес. **Новизна** дослідження полягає у визначенні ролі прижиттєвої критики та її впливу на М. Івченка. У **результаті** встановлено, що критика творчості автора була глибоко політизованою та гострою, але письменник не зраджував собі, залишався послідовним та не змінював стилю. Автор наголошує на необхідності врахування історичного контексту для повнішого розуміння літературної спадщини письменника.

Ключові слова: Михайло Івченко, літературна критика, прижиттєва критика, СВУ, 1920-ті рр.

Художній текст завжди був своєрідним відображенням епохи, її настроїв та цінностей. Водночас літературна критика – це ще один важливий вимір, який не менш красномовно відбиває характер і дух часу, в якому вона твориться. Через критику ми можемо побачити, які вимоги ставили перед літературою, та які ідеї домінували в суспільному дискурсі в різні періоди.

У контексті Михайла Івченка дослідження прижиттєвої критики набуває особливого значення, адже його творчість розгорталася в часи стрімких соціальних і політичних трансформацій, тож відгуки на його тексти відображають не лише оцінку літературної майстерності, але й тогочасні ідеологічні пріоритети.

Ще одним важливим аспектом прижиттєвої критики є формування образу письменника, адже інтерпретації, які пропонує критика як посередниця між автором і читачем, значною мірою впливають на ставлення до автора та сприйняття його творчості.

Попри невеликий обсяг, доробок М. Івченка неодноразово ставав предметом гарячих дискусій серед критиків, адже твори викликали суперечливі оцінки у представників різних ідеологій.

Аналізуючи відгуки сучасників на творчість М. Івченка, можна виокремити кілька основних суперечливих тем, які стали предметом активних дискусій: стиль, сюжетність, типові персонажі творів, акцент на селянській тематиці, відтворення пейзажів та імпресіоністські тенденції, пантеїстичні мотиви та ідеологічний підхід. Саме ці теми викликали найбільше суперечок та емоцій. Почати варто з особливостей письма, його естетичних ви-токів, і контексту, в якому писав М. Івченко.

Життя письменника припало на складний і буремний період історичних потрясінь, соціальних трансформацій та політичної нестабільності. Науково-технічний розвиток (НТР) кінця XIX – початку XX ст. стрімко змінив уявлення про світ та самопозиціонування людини, яка перестала бути частиною природи, – вона вийшла з цієї залежності й стала «над» природою, ладна перебудовувати усе на свій смак завдяки здобуткам науки. Очевидно, така зміна ієрархічної парадигми вплинула й на мистецтво та його сприйняття. На думку літературознавиці Анни Білої, «...авангард тут же починає претендувати на володіння і законодавчу роль з характерним для цього руху радикальним реформізмом і непримиренністю щодо минулого, а також витворенням єдиної метамови. Саме тоді починається “регресивний рух”: авангардизм “привласнює” собі НТР, оскільки ототожнює текст і владу. Цим пояснюється “першість” і агресивність “лівого” руху в літературі (у порівнянні з об-разотворчим мистецтвом) – через історично зумовлене надмірне навантаження вербально-

го рівня (останній прирівнюється до сакрального) ... , володіння мовним дискурсом прямо пропорційне владному контролю»¹.

Додатковим каталізатором розвитку нових напрямків стала війна. Зруйнувавши старий міжнародний уклад, разом з тим вона обірвала період Belle Époque. Нова епоха потребувала нового мистецтва. «Роки Першої світової війни, – твердить Мирослав Шкандрій, – засвідчили появу ще радикальнішої культурної позиції. Футуристи не лише порвали з традицією культивувати “просту” літературу, а й закликали відмовитися від самої концепції національної літератури на користь інтернаціональної, універсальної. На їхній погляд, навіть модерністи стримували розвиток української літератури, зосереджуючись на національних особливостях»².

На цьому тлі М. Івченко продовжував українську літературну традицію. Він не зраджував своєму стилю, не вдавався до жанрових експериментів, уникав літературної моди, хоча добре орієнтувався в тогочасних тенденціях. За весь письменницький шлях М. Івченка його авторський стиль не зазнав різких або значних змін.

Це набуває особливого контрасту в період глобальних змін і пошуків, коли всі гарячково намагалися витворити нове мистецтво і порвати з попередньою українською літературою, яка на ту пору багатьма сприймалася вороже. Тобто в час шалених формальних експериментів та пропагандистських творів, М. Івченко, залишаючись вірним традиції, звертався до стильових засобів романтизму, символізму та імпресіонізму, продовжуючи тяглість української літератури, а не вступаючи в полеміку з її спадком.

Як письменник-дебютант М. Івченко стверджувався в 1917 р. на сторінках відновлено-го «Літературно-наукового вістника», де його оповідання здобули схвальні відгуки критиків: «З інтересом і приємністю читається оповідання М. Івченка “Марійка” й друге його оповідання “До землі”. Діобродій Івченко, порівнюючи недавно став виступати в нашій літературі; його писання роблять гарне вражіння своїм своєрідним ліризмом й сердечністю тону, умінням знайти свіжі фарби й тони у малюванні сільського життя»³.

Проте вже у 1918 р. рецензент Микола Зеров вказує і на недоліки його творів: «По-вість [“Шуми весняні”] читається доволі легко, але по прочитанню не лишає ніякого вражіння: тему розроблено примітивно: од багатьох сторін і сцен віє самим справжнім Арцибашевським “Саниным”, – немає тільки пишного апотеозу героя, що натворивши не дуже славних і не дуже трудних подвигів, іде “назустріч сонцю”»⁴.

Подібні ж закиди звучать і в рецензії Михайла Могилянського на першу збірку творів М. Івченка «Шуми весняні», яка вийшла ще через рік – 1919: «От коли б авторські очі дійсно загорілися “вогнем шукання”, якби він покинув творчість під знаком книжкових впливів і уважнійш поставився до “дійсних фактів” сучасности, може би наша література і збагатилася, коли не “прекрасними палацами”, то художніми творами дійсної цінности. Формальні данності для того у Івченка, безперечно, маються... Теплий ліризм, шляхетний романтизм, незадоволення нудною дійсністю, мрія про “прекрасні палаці” і зараз привабливими рисами прикрашають його новелі»⁵.

Після виходу в світ «Шумів весняних» у творчості М. Івченка настає перерва, викликана політичною нестабільністю. За кілька років його ім'я знову з'являється на сторінках періодики. Проте це вже був час, коли в Україні закріпилася більшовицька влада й почала встановлювати контроль над культурним життям.

А втім, письменник здобув популярність і став помітною фігурою в літературному процесі. Уже у першому виданні «Підручника історії української літератури» (1924), підготовленому «для робітничих факультетів, педагогічних курсів, технікумів та інших шкіл», Олександр Дорошкевич зокрема пише і про М. Івченка. Хоча історик літератури своєрідно дорікає письменникові за персонажів: «Всякий же дотик реальности призводить Івченкових романтичних нитиків до ролі дешевих Дон-Жуанів, прикрашених машкарою розчарування», – все ж визнає: «... збірка “Шуми весняні” безперечно впливає на сучасного читача, не сюжетом, інколи шаблонним, а своїм ліризмом, своїм емоційним офарбленням. Лірична стихія дуже сильно в збірці, інколи цілком навіть покриваючи сюжетний стовбур ... Тим то “Шуми весняні” в свій час звернули на себе увагу». Розгляд творчості М. Івченка дослідник завершує побажаннями авторові динамізації майбутніх текстів і називає його «письменником з безперечним мистецьким хистом».

¹ Біла А. Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки. Донецьк, 2004. С. 67.

² Шкандрій М. Модерністи, марксисты і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років. Київ, 2006. С. 24.

³ Жученко М. Українське письменство в 1917 році. *Літературно-науковий вістник*. 1918. Т. LXIX. Кн. II/III. С. 235.

⁴ Зеров М. Українське письменство в 1918 році. *Літературно-науковий вістник*. 1919. Т. LXIII. Кн. III. С. 334.

⁵ Могилянський М. Нові збірники оповідань. *Літературно-науковий вістник*. 1919. Т. LXXV. Кн. VII–IX. С. 176.

⁶ Дорошкевич О. Підручник історії української літератури. Харків–Київ, 1924. С. 346–347.

Наступною вийшла збірка «Імлистою рікою». Аналізуючи її, відомий бібліограф і літературознавець Олександр Лейтес зазначає, що вона, хоч і вийшла друком аж через 8 років після першої, зберігає стильову цілісність: «8 років – строк чималенький, – особливо якщо мати на увазі нашу насичену подіями та переживаннями добу і той величезний зигзагоподібний – з підйомами та зривами шлях, що його, звичайно, проходить кожен стиліст і художник, що живе переживаннями свого бурхливого часу.

І ось тут якраз передусім треба відзначити цікаве явище. Діапазон повістярського стилю М. Івченка дуже невеликий. М. Івченко ішов своїм простим шляхом – майже не ухиляючись в бік на протязі 8 років, аж чудом здається. ... М. Івченко ішов і йде увесь час шляхом здорового реалізму. ... не має потягу ні до захватно-агітаційного вихваляння, ні до саркастичного, сатиричного портретування»⁷.

Критик Фелікс Якубовський також звертає увагу на самобутність і певну незалежність творчості М. Івченка від зовнішніх обставин: «Бувають такі особливі письменники. Коли навколо шумує літературна повінь, вибиваються нові струмки, вирують суперечні течії, їх творчість тече зовсім окремою, спокійною, начебто й чужою, байдужою до всього, що робиться навколо, річкою. І ще трудніше визначити течію, коли ця річка, імліста, плутана, коли іноді тяжко помітити навіть, яких змін завдають час і простір цій течії»⁸.

Видана того ж року невелика збірка «Порваною дорогою» отримала негативний відгук від Івана Лакизи. Рецензент закидає авторові «брак живої дії, штучне притягнення психологічних моментів, блідість дієвих осіб, обмеженість щодо розгортання сюжетів, невдалість спроб зв'язатися з сучасністю»⁹.

Зрештою він констатує, що «такою є вже природа М. Івченка: виднокруг у нього надто малий, йому трудно в нього вкласти свої життєві спостереження, накреслити широкую перспективу, розгорнути її, вивести на певну путь. А це завдає вже авторіві прибрати собі певної літературної манери, певного характеру, твердо стати на власні ноги»¹⁰.

У рецензії на ту саму збірку «Порваною дорогою» поет і критик Яків Савченко (колишній символіст) також звертає увагу на те, що сюжет для М. Івченка другорядний, але вже без докору: «Характерне для всіх трьох оповідань [“Порваною дорогою”, “Ранок”, “Землі дзвонять”] – відсутність зовнішньо-розгорнутого й закінченого сюжету. ... письменник свідомо обмежує свої сюжетні ресурси, ставлячи їх у тісну залежність од тих проблем, які письменник втілює в кожному окремому випадкові. Але через те, що письменник не до кінця розв'язує проблеми в цих трьох оповіданнях ... а тільки намічає їх і так би мовити “заряджує” їх певним ідеологічним напрямком – одпадає потреба в розгорнутому сюжеті. Автор обмежується тут конспективно – стислою і спрощеною формою сюжету, беручи тільки один епізод фабульного значіння, що може висвітлити психо-ідеологічну проблему оповідання»¹¹.

Із цим погодився й Олександр Білецький, зазначивши: «Проблема сюжетності авторові виразно нецікава»¹². Натомість голова спілки селянських письменників «Плуг» і редактор її журналу «Плужанин» Сергій Пилипенко, відгукнувшись на цю саму збірку, інакше оцінив її автора, назвавши М. Івченка свого роду продовжувачем традиції української літератури: «Отож бачимо перед собою одного з останніх могикан в українській літературі і щодо стилю, і щодо ідейності – представника романтичного ідеалізму, яким показав себе Івченко в двох попередніх збірках (“Шуми весняні” і “Імлистою рікою”)»¹³.

Оцінюючи вже третю збірку «Землі дзвонять», І. Лакиза, який негативно відгукнувся про попередню збірку М. Івченка, цього разу визнав і достоїнства автора: «М. Івченко – письменник цільний: в його творчості завжди гармонійно поєднано художній задум, світогляд з мистецькими способами витрактання. Розвиток такого письменника завжди може йти тільки органічно, а це визначає й певну повільність, поступовість, та, мовляв, консерватизм»¹⁴.

Справді, художні засоби, яким надає перевагу М. Івченко, а саме увага до художньої деталі, паралелізм, портрет, інтер'єр, насамперед пейзаж, а також тонкий психологізм

⁷ [Лейтес А.]. [Рецензія на:] М. Івченко. Імлистою рікою. ДВУ, стор. 302. *Культура і побут*. 1926. 14 лютого. № 7. С. 7. Підпис – А.Л.

⁸ Якубовський Ф. Під водами імлістої річки. *Червоний шлях*. 1926. № 2. С. 166. Рецензія на: Івченко М. Імлистою рікою. Збірка друга. К., 1926. 304 с.

⁹ Лакиза І. [Рецензія на:] М. Івченко. Порваною дорогою. Оповідання. В-во письменників «Маса». К., 1926. *Життя й революція*. 1926. № 12. С. 100–101.

¹⁰ Там само.

¹¹ Савченко Я. [Рецензія на:] Івченко М. Порваною дорогою. В-во письменників «Маса», 1926 р., ст. 96. *Червоний шлях*. 1927. № 1. С. 320.

¹² Білецький О. Проза взагалі й наша проза. 1925 р. *Червоний шлях*. 1926. № 3. С. 136.

¹³ Пилипенко С. [Рецензія на:] М. Івченко. Порваною дорогою. Оповідання. В-во «Маса», К., 1927, с. 96, ц. 55 коп. *Плужанин*. 1927. № 2. С. 26.

¹⁴ Лакиза І. [Рецензія на:] М. Івченко. Землі дзвонять. ДВУ, с. 346. *Життя й революція*. 1928. № 5. С. 170.

сприяють творенню цієї особливої ліричної та імпресіоністичної атмосфери. Автор зосереджується на передачі стану та враження, залишаючи історію другорядною.

За це його називали безсюжетним письменником і часто дорікали. Особливо на тлі активного розвитку жанрової літератури, одними з важливих ознак якої були сюжетність і динамізм.

Що «сюжетна цікавість» стоїть нижче за «художню кваліфікацію Івченківських оповідань, що “на високому рівні”» зауважив також О. Лейтес. Натомість Ф. Якубовський заперечує, що М. Івченко безсюжетний письменник: «Ніхто не візьме Івченка за зразок сюжетного письменника. Кажуть, що Івченка читати нудно. А проте не можна сказати, що він є письменник безсюжетний. Проаналізувавши з цього погляду його твори, ми вважаємо його за більше сюжетного письменника, ніж Косинку, Підмогильного, навіть Хвилювального. В Івченка буває інтрига, буває й ґрунт для ідеологічного висновку на сюжетному тлі. Проте, все це не доведено до належної яскравості й чіткості. Усе це часто тоне в акварельних прийомах письменникових. Тепер Івченко, на нашу думку, талановитий і цікавий, але місячний, а не сонячний письменник. А такий тепер завжди стоятиме на другому плані. І це природньо»¹⁵.

Особливої уваги заслуговує аналіз персонажів М. Івченка. Це люди невизначені, інколи розгублені й загублені. Вони в постійному пошуку ідеалу, їм важко прийняти брутальну реальність і тягар побутових клопотів. Вони відчайдушно прагнуть краси, адже це люди природи, землі. Часто зовнішні обставини призводять їх до роздвоєності та нещастя. М. Івченко фокусується на внутрішньому світі цих своїх героїв, на моменті їхнього щирого переживання, намагаючись створити навколо цього щільну атмосферу і передати весь масштаб емоції. Часто для підсилення автор звертається до прийому паралелізму, коли пейзаж перегукується з настроями героїв.

От і Я. Савченко вважає характерною рисою персонажів М. Івченка те, що вони «живуть глибшим внутрішнім життям», «хоч і селяни, мають складнішу психіку», «кожен – по-своєму філософ»¹⁶.

Але тоді ці риси переважно засуджували як такі, що не відповідають викликам і вимогам доби, а також продовжують застарілу, а подекуди й ворожу та контрреволюційну, національну традицію української літератури. Модними стали ідеалізовані герої, діяльні сильні люди, що змінювали реальність згідно своїх потреб – долали перешкоди та перемалювали природу.

Тож не дивно, що багато критиків дорікали М. Івченкові за таких персонажів, називаючи їх старомодними, пасивними, бездіяльними, далекими від реальності мрійниками та навіть нитиками.

Наприклад, відомий бібліограф Юр Меженко пише про персонажів М. Івченка так: «Невиразні й недокінчені естети», «безбарвні мрійники, з неясними бажаннями, з майже невиявленими прагненнями», «безіндивідуальні індивіди», яких «перемагає життя», «зашкарублі душі, або сліпо некультурні, або сліпо культурні (все одно сліпі) особи, що стороною обходять життя і не чують його гучних голосів»¹⁷.

За соціальною приналежністю персонажі М. Івченка переважно селяни, а події розгортаються в селі. У 1920-х роках це вже вважалося старомодним: у контексті індустріалізації актуальним хронотопом тепер вважалося місто. Але М. Івченка як співця природи й людей землі воно не так цікавило. Для нього село, на відміну від метушливого міста, – це простір спокою, світлого смутку, зрозумілості, простоти і обережного щастя. При цьому автор не оминає проблем «розкуркулення», продрозкладки, колективізації, гноблення, бідності й голоду, тож іноді село постає як дуже неблагополучний простір безнадії та побивань, де життя в кращому разі нудне й одноманітне.

Тож саме на селі, при чому як дореволюційному, так і тому, що почало змінюватися під пануванням більшовиків, послідовно зосереджувався письменник.

О. Лейтес писав про це так: «Тематика М. Івченка – селянська. Але він воліє показувати інтелігента на сільському тлі, при чім зовсім не з погляду класових конфліктів. Психологічні типи, ліричні настрої – його далеко більше цікавлять, ніж соціальні сюжети. ... Він швидше намагається переходити від революційного сюжету до ліричного оформлення, від фабули – до імпресіоністичних картинок природи. “Чуття природи” хороше і пов-

¹⁵ Якубовський Ф. До кризи в українській художній прозі. Під водами імлістої річки. *Життя й революція*. 1926. № 1. С. 46.

¹⁶ Савченко Я. [Рецензія на:] Івченко М. Порваною дорогою. В-во письменників «Маса», 1926 р., ст. 96. *Червоний шлях*. 1927. № 1. С. 319–320.

¹⁷ Меженко Ю. Про твори Михайла Івченка. (З літературного щоденника). *Життя й революція*. 1926. № 10. С. 41–45.

не, що пронизує книжку [“Імлистою рікою”] – звільняє нас від особливо настирливих “соціальних” та “сюжетних” претензій до неї”¹⁸.

Письменник і критик Сергій Пилипенко вважав, що М. Івченко «ідеалізує сільське су-мирне (ніби-то!) життя», а також те, що персонажі «ніяк ще не попадають у ногу з сучасним життям, не пізнають бадьорого патосу революційного сьогодні»¹⁹.

Варто розкрити ще одну рису творчості М. Івченка, яка теж стала предметом дискусій та незадоволення серед критиків, – відсутність прямого моралізаторства. Автор тяжіє до зображення контексту й розкриття людських переживань у ньому, а не повчання чи агітації. Цей принцип невтручання постійно зазнавав критики.

Наприклад, на думку І. Лакизи, «слабкість» М. Івченка полягає в тому, що, порушуючи питання, він не дає на них відповідей: «Автор не знає, губиться в безпорадності, не даючи майже жодних перспектив; саме в цьому й слабкість оповідання. Але такою вже є природа М. Івченка: виднокруг у нього надто малий, йому трудно в нього вкласти свої життєві спостереження, накреслити широку перспективу, розгорнути їх, вивести на певну путь»²⁰.

Аналізуючи оповідання «Порваною дорогою», Я. Савченко вважає, що М. Івченко «утримуються від того, щоб показати, на чийому ж боці [серед персонажів] його особисті симпатії». Так само і Юр Меженко був незадоволений браком декларування політичних поглядів: «Прочитав “Смертний спів”. А з ким Івченко? Свою прихильність кому віддає? Оповідання без тла; випадковий епізод; ні дії, ні характеру; плутаність, напруженість слів і схематично змальованих персонажів. Автора в оповіданні не почував. Ніби він викреслював все, що тільки могло виявити авторове ставлення до оповідання»²¹.

До схожого висновку приходять і Ф. Якубовський: «Івченко одстає од Тичини, коли брати це з погляду погодження індивідуального з колективним. Для ролі письменника, організатора читачевої волі, йому багато дечого бракує. Часто з нього навіть – письменник-дезорганізатор. Спричиняється до цього, звісно, загострений підкреслений індивідуалізм усієї письменникової вдачі. Це поки що письменник чернець, що споглядає на світ з вузького віконця своєї келії. А завтра... що буде завтра, на це Івченко не дає поки що ніякої відповіді, або ж десь глибоко ховає її під каламутною течією імлістої річки»²².

Ще одним суперечливим аспектом були релігійні переконання письменника та те, як він відбивав їх у творчості. Щодо християнства в нього не було однозначного ставлення. Інколи він міг зображувати священнослужителів, християнські атрибути чи ритуали з на-смійшкою або навіть знуцальною сатирою, а інколи – серйозно, з великим трепетом і повагою.

Також у своїх записниках і щоденниках він часто звертався до Бога, просив Його, до-рікав, дякував. Водночас М. Івченко незмінно вірив у природу, у силу землі. Зокрема й то-му в його творчості так багато ліризму, імпресіоністських тенденцій та настільки важливу роль відіграє пейзаж. Сучасники М. Івченка такий світогляд і пієтет до природи називали пантеїзмом, цей термін тоді був поширеним і модним.

О. Білецький взагалі стверджував, що «сила М. Івченка – в пантеїстичному ліризмі», називає його авторовою основною рисою, яка до всього є запорукою оригінальності. Вод-ночас «він же поки що і перешкоджає його [Івченка] талантові далі розвиватися»²³. О. Лейтес пов’язував так званий пантеїзм із принципом відсутності прямого моралізатор-ства письменника: «Пантеїстичний ухил і символічна манера творчості ... дає змогу Ів-ченкові не зачіпати ні побутових типів нового села, ні його конкретних проблем»²⁴.

Комуністична влада була налаштована вороже щодо будь-яких проявів віри. Попри це М. Івченко, як завжди, не зраджував собі й незмінно працював у своєму стилі, намагаю-чись не ігнорувати духовність і своєрідне християнство в атеїстичному контексті радян-ської доби. Через це Ф. Якубовський називає М. Івченка «тонким музикою, що шукає гар-монії з дисонансів». А проте критик не вірить, що письменникові «пощастить відшукати тут будь-якої гармонії». Наприклад, в оповіданні «Із днів польових» ми бачимо цікаву ци-

¹⁸ [Лейтес А.]. [Рецензія на:] М. Івченко. Імлистою рікою. ДВУ, стор. 302. *Культура і побут*. 1926. 14 лютого. № 7. С. 7. Підпис – А.Л.

¹⁹ Пилипенко С. [Рецензія на:] М. Івченко. Порваною дорогою. Оповідання. В-во «Маса», К., 1927. *Плужанин*. 1927. № 2. С. 26.

²⁰ Лакиза І. [Рецензія на:] М. Івченко. Порваною дорогою. Оповідання. В-во письменників «Маса» К., 1926. *Життя й революція*. 1926. № 12. С. 101.

²¹ Меженко Ю. Про твори Михайла Івченка. (З літературного щоденника). *Життя й революція*. 1926. № 10. С. 44.

²² Якубовський Ф. Під водами імлістої річки. *Червоний шлях*. 1926. № 2. С. 169. Рец. на: Івченко М. Імлистою рі-кою. Збірка друга. Київ, 1926. 304 с.

²³ Білецький О. Проза взагалі й наша проза. 1925 р. *Червоний шлях*. 1926. № 3. С. 136.

²⁴ [Лейтес А.]. [Рецензія на:] М. Івченко. Імлистою рікою. ДВУ, стор. 302. *Культура і побут*. 1926. 14 лютого. № 7. С. 7. Підпис – А.Л.

тату, яка стала резонансною: «Христос і Маркс зустрілись і не впізнали один одного». Ф. Якубовський коментує це так: «Христос і Маркс не зустрічаються ніколи, бо там, де є Маркс, ніяк не може бути Христа. Він його витісняє. Коли хочете, це є ідеологічний і психологічний закон Архимеда, що його ніяк не може збagnути Івченко»²⁵.

Відчуваючи політичний тиск і, можливо, передчуваючи репресії, у автобіографічних записах 1929 року М. Івченко згадує історію своєї родини так: «Батьки мої походять з козаків, з тих недобитків давньої гетьманщини, що по всіх змаганнях тихо посіли собі сотнями на землі хліборобствувати. Деякі спритні критики з цього дрібного факту хотіли б зразу залучити мене до куркулів. В батька мого було 9 десятин землі на 9 душ родини. Отже, як не мудруйте, а далі звичайнісінького середняка не дістанешся»²⁶.

Тобто письменник відчував потребу виправдовуватися за своїх батьків, за своє походження. Це ще один красномовний документ, що засвідчує соціальну напругу та тиск.

Якщо розглянуті вище критичні відгуки насправді різні, неоднорідні, що видно як на прикладах докірливих пасажів, так і на словах схвалення та прихильності, то згодом ситуація стає однозначною.

Роман М. Івченка «Робітні сили» виходить 1929 р., а невдовзі по тому автора арештовують по сфабрикованій справі Спілки визволення України (СВУ). Цей факт суттєво позначився і на відгуках критиків на новий твір письменника, адже відтепер М. Івченко – «ворог».

На тлі посилення соціальної напруги й тиску радянської влади наприкінці 1920-х років розпочався так званий процес СВУ – нібито антирадянської контрреволюційної організації, якої насправді ніколи не існувало. СВУ була вигадкою радянського Об'єднаного Державного Політичного Управління (ОДПУ). Цей орган спеціалізувався на боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, забезпеченні державної безпеки та боротьбі з «антирадянськими елементами».

Метою створення так званої СВУ було дискредитувати та ліквідувати активних українців серед мистецької, наукової та церковної інтелігенції, стимулювати ворожнечу до прихильників українізації та скомпрометувати саму політику українізації, а суттю – обґрунтування масових переслідувань.

М. Івченкові дали умовний термін і він залишився живим. Але час, проведений в ув'язненні – з арешту у вересні 1929 р. й до суду у квітні 1930 р. – став неймовірно травматичним для письменника. На основі матеріалів слідчої справи М. Івченка можна простежити, як він поступово змінює показання. У першому свідченні, згадуючи деякі літературні вечірки, письменник однозначно й навіть з дешицею гумору заперечує «антирадянську діяльність»: «Ніде на цих сходинах якихось розмов на політичні теми, що критикували б радянський устрій, я не чув і мушу сказати, що збіговисько літераторів любить здебільшого обгострено й жваво говорити й дискутувати на літературні теми»²⁷.

Але знову й знову на допитах описуючи ті самі гостини у своїх свідченнях, письменник поступово «згадує» якісь нові дискредитуючі подробиці: «В попереднім своїм свідченні я дуже багато даних пропустив тільки тому, що був дуже схвилюваний, не міг зібратися з думками, щоб подати всі дані в повнім і послідовнім порядку. Тепер же, згадавши за всю свою діяльність, подаю цілком щирый звіт за свою громадську й політичну діяльність та соціально-політичний світогляд»²⁸.

Далі М. Івченко «зізнається», що був учасником різних гуртків і організацій та по-іншому говорить про свої політичні переконання: «Оцінюючи тепер цю свою пору діяльності мушу сказати, що мої національно політичні погляди, як і погляди більшої частини статистичної організації ґрунтувались на засадах радикально-демократичної, дрібно-буржуазної української партії, що своєю національно політичною стороною намагалась прикрити соціально-економічні противенства. ...

Оцінюючи всі ті збори, що відбувалися в Старицької-Черняхівської і на яких брав участь і я, я тепер бачу, що вони становили собою повне організоване товариство, що ставило собі метою всякими способами – поширенням політичних інформацій, критикою поточної радянської політики й інш. – організувати певні антирадянські думки й настрої серед суспільства»²⁹.

Від допиту до допиту кількість «пригаданих» фактів, прізвиськ та зізнань, так само як і чужих письменнику шаблонних фраз і канцеляризмів, тільки зростає.

²⁵ Якубовський Ф. Під водами імлістої річки. *Червоний шлях*. 1926. № 2. С. 167. Рец. на: Івченко М. Імлистою рікою. Збірка друга. Київ, 1926. 304 с.

²⁶ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 109. Од. зб. 20. Арк. 1–2.

²⁷ Галузевий державний архів СБУ. Ф. 6, №67098-ФП. Допит 18.10.1929. Арк. 5 зв.

²⁸ Там само. Допит 04.11.1929. Арк. 1.

²⁹ Там само.

Для літературних критиків ця подія була ніби помахом червоного сукна для бика: творчість М. Івченка враз стала мішенню, тренажером для вправ із жовчних коментарів, аби вислужитися перед владою.

У цьому контексті найбільше відзначився поет і критик Михайло Доленго, який на початку 1920-х років писав вірші, позначені сильними впливами символізму, а згодом став членом Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, яка підтримувала лінію партії в літературі. Рецензент огульно твердить, що враження від творів М. Івченка в нього «в основному негативне: як матеріал до художнього пізнання життя вони [твори] не цікаві, бо забагато в них суб'єктивізму, ... твори великою мірою занепадні, реакційні. Зокрема описи природи в М. Івченка, на наш погляд, занадто солодкі, розпливчасті, не організовані»³⁰.

Критик дорікає авторові за примітивність, провінціалізм, «пасивний соціальний нігілізм», і нарешті за «буржуазність», при чому стверджує, що творчість М. Івченка не дрібнобуржуазна, а «просто буржуазна, занепадно-буржуазна».

Рецензію «Що треба і чого не треба» на роман М. Івченка «Робітні сили» критик починає так: «Нам залишається ще переглянути питання про одіозний твір М. Івченка “Робітні сили”». Він, цей буржуазний твір, відносно його класової домінанти ми не сперечаємось, набирає для нас своєрідної актуальності саме як бойова мішень, що на ній ми перевіряємо влучність нашої методи й класовість нашої войовничої методології. Саме як мішень, і був цей твір запропонований в моїй статті “Що саме тепер нам треба робити?”. Він був протиставлений пролетарській літературі саме як найяскравіше, найталановитіше літературне втілення буржуазного опору. “Робітні сили” на тому боці літературного фронту, товариші, не тачанка, а танк»³¹.

Далі М. Доленго звинувачує інших критиків у тому, що вони недостатньо суворо оцінювали цей текст, що призвело до «першого успіху білого танка в нашому запіллі», водночас відверто глузує над М. Івченком щодо втягнутості його до процесу так званої СВУ. Наприклад, так: «“Робітні сили” зовсім не є такі щирі й наївні, як уявляє собі тов. Б. Коваленко у своїй блискучій статті “Марксизм чи форсоцівство”. ...

Б. Коваленко йде тут М. Івченкові на допомогу: правильно, мовляв, пане, кажете, буржуазна ця вся технічна інтелігенція, довели, поважний СВУ'овець, переконали. І ніколи з них [ідеться про персонажів роману] пуття для “нас” не буде, забирайте “ви” їх собі, до СВУ. М. Івченко, як автор цього політичного роману, що відбиває погляди СВУ, як правильно сказав, але не показав тов. Б. Коваленко, дякує критикові-марксистові Б. Коваленкові і, в цілковитій з ним згоді, додає “что и требовалось доказать”. Білий танк може з рейду по “Літгазеті” й “Молоднякові” повертати до СВУ з трофеями»³².

Усього на трьох сторінках, присвячених М. Івченкові, слова «дрібнобуржуазний» і «буржуазний» повторюються 25 разів. Ба більше, намагаючись переконати читача, М. Доленго повторює практично одне й те саме речення – з нього починаються три абзаци в різних місцях статті:

«М. Івченко виводить дрібнобуржуазних радянських інтелігентів».

«Отже, М. Івченко виводить дрібнобуржуазних радянських інтелігентів».

«М. Івченко створює буржуазні образи дрібнобуржуазних героїв».

Ця стаття М. Доленго настільки емоційна, глузлива та токсична, що навіть має редакторську зноску – «стаття дискусійна».

Ще одним дуже красномовним описом становища літературної критики може бути спогад Григорія Костюка про те, як М. Хвильовий вмовив його написати рецензію на роман «Робітні сили» М. Івченка для «Пролітфронту». Він викладає її «творчу історію»: «Коли через кілька днів я приніс статтю, Хвильовий відразу ж при мені її прочитав. Прочитавши, деякий час мовчав. Потім поволі сказав:

– Стаття – добра. Тільки ви забули про час, у який пишете й про кого пишете.

...

– Візьміть статтю й зробіть з неї те, що треба. Врахуйте контрреволюційність СВУ і наш невблаганний час.

Я якусь мить мовчав. Я бачив і відчував, як тяжко дається Хвильовому ця роль, але тепер я не мав сумніву, що інакше бути не могло. Я тільки тихо сказав:

– Я... спробую, Миколо Григоровичу. Але чи вийде в мене що-небудь, не знаю.

– Мусить вийти, – кинув він мені, ледь-ледь посміхаючись.

Я статтю ґрунтовно переробив у стилі тогочасної політико-наступальної чи викривальної критики. “Робітні сили” в цій редакції вже були “вилазкою класового ворога на літера-

³⁰ Доленго М. Що треба і чого не треба. *Гарт*. 1930. № 3. С. 191.

³¹ Там само.

³² Там само. С. 194.

турному фронті”. Це біла річ, яку я писав, стаючи собі на горло, гвалтуючи своє сумління. Я не соромлюся цього. Бо це тільки свідчить, у яких умовах доводилось моєму поколінню жити та якими отруйними флюїдами дихати. Тоді ще не міг, як у післясталінські 60–70 роки, народитися Гелій Снегірьов, щоб відважно, перед фактом реальної смерті, виставившись гордо на весь зріст, устати й плюнути в лице всесильному тиранові. То було передгроззя великого терору тридцятих років. Ми були, як заворожені кролики перед пащею удава»³³.

Що було в оригінальній рецензії Г. Костюка – невідомо. А от у переробленій під агресивною назвою «Трибуна селекційної станції СБУ» (дія роману відбувається на селекційній станції) критик ототожнює М. Івченка з головним героєм роману професором-селекціонером Савлутинським: «Автор вдовбує в голову читачеві можливість, шляхом селекції вивести якнайкращий сорт і рівнобіжно – цю можливість, цю методику застосовує і до української нації. ...

Хто ж такі ці сильні, гідні продовжувати доброякісний “сорт” української нації, кущики, що їх треба залишати на селекційних рядках, і хто ці крихкі рослини, що призводять до деградації колись прекрасний сорт і яких дбайлива рука оранжерійного “садівничого” – Михайла Івченка – просто вириває й кидає геть?»³⁴.

Далі Г. Костюк пояснює, нібито за М. Івченком, що гідні персонажі – це селекціонер Савлутинський, «ніхто інший як ідеолог необуржуазії, з принципами західно-європейського фашизму», та «тиха аполітична дівчина» Оріся, а всі інші персонажі – непотріб чи бур’ян. Критик навіть дорікає вищезгаданому рецензенту Доленгові за «поблажливе ставлення» до головного героя роману.

Врешті Г. Костюк закидає М. Івченкові буржуазність, хуторянство, міщанство, фашизм тощо, та висновує, що «Робітні сили» – трибуна ворога, і що проблеми селекційної станції – це «безперечно, проблеми контрреволюційної “Спілки визволення України” на чолі з академіком Єфремовим»³⁵.

М. Івченко ніколи не висловлювався щодо критичних відгуків на свої твори, і на закиди у свій бік ніколи не реагував. Єдиний раз, коли письменник відреагував – це в останньому абзаці автобіографії «З минулого» 1929 р.: «Я дуже уболіваю, що не можу зробити приємності своїм критикам: – писати так, як вони велять мені. І на виправдання мені стає тільки та думка, що це в мені говорить спадщиність в поглибленім сприймані природи, спадщиність, яку проте не швидко щастить людині перемогти»³⁶.

Отже, період активної творчості М. Івченка припав на роки карколомних перетворень. Нова влада, яка закріпилася на більшості теренів колишньої Російської імперії, намагалася використати діячів культури для обслуговування своїх інтересів. Одним із методів впливу на письменників була літературна критика. Прижиттєва критика творчості М. Івченка як письменника, який не мав на меті закріплювати здобутки революції та прославляти радянську владу, не пристосовувався, не агітував, на початку була суперечливою й неоднозначною, а пізніше стала просто таки ненависницькою. А проте, письменник не звертав із наміченої стежки, був вірним собі й не зважав на злобителів.

References

- Bila, A. (2004). *Ukrainskyi literaturnyi avanhard: poshuky, stylevi napriamky* [Ukrainian literary avant-garde: Searches and stylistic directions]. Donetsk, Ukraine.
- Kostiuk, H. (2008). *Zustrichi y proshchannia: Spohady u dvokh knykhakh* [Meetings and Farewells. Memoirs], vol. 1. Kyiv, Ukraine.
- Shkandrii, M. (2006). *Modernisty, marksysty i natsiia. Ukrainska literaturna dyskusiiia 1920-kh rokiv* [Modernists, Marxists, and the Nation: Ukrainian Literary Discussion of the 1920s]. Kyiv, Ukraine.

Семенюк Єгор Олегович – аспірант Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (вул. М. Грушевського, 4, кімн. 109, м. Київ, 01001, Україна).

Semeniuk Yehor – PhD student at the Shevchenko Institute of Literature (M. Hrushevsky str. 4, ap. 109, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: yehor.semenyuk.1@gmail.com

³³ Костюк Г. Зустрічі й прощання: Спогади у двох книгах. Київ, 2008. Кн. 1. С. 283.

³⁴ Костюк Г. Трибуна селекційної станції СБУ. *Червоний шлях*. 1930. № 5–6. С. 158.

³⁵ Там само. С. 163.

³⁶ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 109. Од. зб. 20. Арк. 53.

MYKHAILO IVCHENKO IN THE PROCRUSTEAN BED OF LITERARY CRITICISM

The purpose of the article is to explore the features of the contemporary critique of Mykhailo Ivchenko's literary work, focusing on its key traits and contradictions. The study also analyzes the influence of ideological pressure on the literary reception of the author, emphasizing the shift from a diversity of opinions and assessments to unequivocal condemnation of his works in the context of the so-called «Union for the Liberation of Ukraine» trial, which served as a campaign against anti-Soviet “hostile elements.” **The methodological foundation** of the research lies in the principles of historical-literary and discursive analysis, enabling a trace of the dynamics of critical assessment and ideological influences on the literary process. **The novelty of the study** is in identifying the role of contemporary critique and its impact on M. Ivchenko. **Findings** reveal that criticism of the author's work was deeply politicized and sharp, yet M. Ivchenko remained consistent, true to himself, and steadfast in his stylistic choices. The author underscores the necessity of considering the historical context to fully understand the literary legacy of the writer.

Key words: Mykhailo Ivchenko, literary criticism, criticism during the writer's lifetime, SVU, 1920s.

Дата подання: 22 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 18 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Семенюк, Є. Михайло Івченко у прокрустовому ложі літературної критики. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 181–189. DOI: 10.58407/litopis.250115.

Цитування за стандартом APA

Semeniuk, Y. (2025). Mykhailo Ivchenko u prokrustovomu lozhi literaturnoi krytyky [Mykhailo Ivchenko in the Procrustean Bed of Literary Criticism]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 181–189. DOI: 10.58407/litopis.250115.

Лілія Шеремета

ФОРМУВАННЯ НЕГАТИВНИХ КОНОТАЦІЙ ДО ЛЕКСЕМИ «КУРКУЛЬ»: ЛІНГВІСТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТИ

DOI: 10.58407/litopis.250116

© Л. Шеремета, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2972-9578>

Мета роботи – висвітлити, як радянська влада змінила первісне значення лексики «куркуль» та створила негативні конотації¹ до цього слова; прослідкувати роль і значення «куркуля» в українському соціумі; проаналізувати авторське опитування на тему «Хто такі “куркулі”?». **Методологія дослідження** ґрунтується на загально-наукових методологічних принципах та основних вимогах, які ставляться до праць історичного спрямування. **Новизна** розвідки полягає у комплексному дослідженні поняття «куркуль», «куркульство» в двох площинах – лінгвістичній та історичній. У лінгвістичному аспекті досліджено етимологію, лексичне й стилістичне значення слова «куркуль», а в історичному – «куркульство» розглянуто як один із прошарків суспільства, яке радянська влада намагалася знищити. **Висновки.** «Куркулі» – заможна верства українського селянства, що стали ворогом радянської влади, з яким вона нещадно боролася і намагалася ліквідувати як клас. Лексема «куркуль» в українській мові зазнала трансформації під впливом історичних подій. Якщо спочатку це слово означало прізвисько, що давали людям, які прийшли з іншої місцевості, то згодом його використала радянська влада як еквівалент російського слова «кулак», яке характеризувало людину як жадібну, таку, що все забирає у свій кулак. Негативне забарвлення слова «кулак» позначилося й на слові «куркуль». Якщо раніше селян-власників, селян-виробників називали «господарями», «заможниками», «власниками», «багачами / багатіями», «хазяїнами», «індивідуалами», «приватниками», «фермерами», то радянська влада почала називати їх «куркулями», «спекулянтами», «експлуаторами», «кулаками», «глинтами», «мироїдами», «ворогами», «капіталістами в землеробстві», «сільською буржуазією», «дрібними буржуа», «агентами», «шкідниками», «контрреволюціонерами», «петлюрівцями», «горлохватами», а дітей «куркулів» – «куркульськими виродками», «куркульськими мордами».

Ключові слова: авторське опитування, Голодомор 1932–1933 рр., геноцид, комуністичний тоталітарний режим, конотація, куркуль.

Слово «куркуль» в українській мові відоме здавна, задовго до перевороту 1917 р. Більшовики цього слова не створювали, проте активно почали використовувати на окупованих українських територіях щодо селян, які чинили опір свавільній експропріації продовольства. Злочинний режим кардинально змінив семантику слова, надавши йому негативних конотацій. Якщо від початку ця лексема позначала людину, яка прийшла з іншої місцевості, то більшовицька влада почала називати «куркулями» заможних українських селян (а згодом і всіх, хто опирався режиму), які вороже ставилися до неї, з якими потрібно боротися і врешті знищити, ліквідувати як клас.

Дослідження поняття й лексики «куркуль», «куркульство» відбувається у двох площинах – філологічній (дослідження етимології та семантики лексики «куркуль») та історичній (дослідження «куркульства» як одного з прошарків суспільства).

Лексему «куркуль» досліджували Н. Сологуб, М. Тимошик, Л. Масенко та ін. Н. Сологуб вказує на те, що слово «куркуль» є українським еквівалентом слова «кулак», порівнює ці слова, вказує етимологію та наводить визначення зі словників². М. Тимошик дослідив походження слова «куркуль», визначив три категорії селян, яких називали «куркулями» (з

¹ Конотація (лат. *connotatio*; від *con* – «разом», і *notare* – «позначати») – «додаткове до основного, денотативного значення знака, що містить інформацію про експресивну силу та оцінну вартість даного знака, емоції та волевиявлення, що супроводжують його використання» (Конотація. *Новий словник іншомовних слів* / Укл. і передмова О. Сліпушко. Київ: АКОНІТ. С. 370). Конотація як лінгвістичне поняття тісно пов'язана із позамовними чинниками, які активно впливають на її формування чи зміну. Отже, цілком логічно, що конотації слів можна формувати цілеспрямовано, ретранслюючи певні наративи, пов'язані з цими лексемами. Радянська влада активно послуговувалася такими методами, намагаючись штучно сконструювати ставлення переважної більшості громадян до певних реалій. На сьогодні залишаються недослідженими питання, пов'язані з процесом, результатом і залишковими явищами такого цілеспрямованого впливу на конотацію багатьох знакових лексем.

² Сологуб Н. Куркуль, кулак... Культура мови на щодень. Київ: Інститут української мови НАН України, 2010. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine70-20.pdf>.

1917 р. до 1932 р.), а також вказав на негативні наслідки боротьби більшовиків із «куркулями»: зречення батьків-«куркулів», «розкуркулення» тощо³. Слово «куркуль» в історико-етимологічному та соціально-політичному аспектах проаналізувала Л. Масенко⁴. Зокрема, науковиця вважає, що це слово за радянської влади отримало негативні конотації, зазнало семантичної зміни, що слід вважати мовним виявом тотальної війни, яку сталінська диктатура провадила проти українського народу.

В. Лазуренко досліджує становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні в період НЕПу, зокрема й заможне селянство України, параметри заможності селянських господарств⁵. Цю ж проблему він розглядає у співавторстві з А. Морозовим⁶. В. Марочко дослідив питання українських «куркулів» як жертв більшовицької політики соціал-шовінізму⁷. Н. Романець висвітлює репресивні заходи влади, спрямовані проти куркулів третьої категорії, що здійснювалися в українському селі під час суцільної колективізації протягом 1930–1931 рр.⁸ Я. Мотенко досліджував визначення терміна «куркуль» в історіографії періоду Української революції 1918–1921 рр., виснувавши, що «проблема визначення терміну “куркуль” є однією з найскладніших у історіографії періоду 1918–1921 рр. в Україні». Він також зазначив, що до поч. 1960-х рр. господарча діяльність «куркуля» в працях радянських істориків мала виключно негативну оцінку, «проте з поступовою деідеологізацією української історичної науки відбувається зміна поглядів вітчизняних дослідників на роль “куркуля”». Ці погляди наближаються до думки закордонних дослідників⁹. М. Дніпроенко дослідив питання походження слова «куркуль», утворення «куркульських» господарств та взаємодію радянської влади із «куркулями»¹⁰.

За «Етимологічним словником української мови», укладеним ще до здобуття Україною незалежності, «куркуль» – це «багатий селянин-власник, на якого працюють наймити; [переселенець з іншої місцевості]». Словник подає дві версії походження цього слова – і обидві, імовірно, з турецької мови. Перша – вказує на те, що це слово походить від тур. *Korkulu* («той, що вселяє страх; страшний; небезпечний»), є похідним від дієслова *korkulmak* («боятися»). За другою – слово «куркуль» походить від тур. *kürklü* («критий хутром», «вдягнутий у шубу»), але вказано, що, очевидно, ця версія є хибною¹¹.

М. Тимошик зазначає, що слово «куркуль» вперше на письмі використав Д. Яворницький, тлумачачи його так, як було прийнято на гетьманській Чигиринщині й Чернігівщині: «...прізвисько, яке в насмішку давали міщани прийшлим до міст козакам-чорноморцям»¹².

Уперше в словник слово «куркуль» увів Б. Грінченко («Словарь української мови», 1907–1909 рр.), який навів такі визначення: «Пришлый, захожий изъ другой мѣстности челоуѣкъ, поселившійся на постоянное жительство. Екатер. г. Залюбовск. Слов. Д. Эварн. Въ Чигир. у. – прозвище, даваемое въ насмѣшку мѣщанами казакамъ черноморцамъ»¹³, фактично залишивши тлумачення Д. Яворницького. Отже, й історик Д. Яворницький, і філолог Б. Грінченко не пов'язували слово «куркуль» ні з приватною власністю, ні з заможністю, ні з землею чи працею (зокрема, й найманою).

³ Тимошик М. Куркулі. За що радянська влада не любила працюючих українських господарів. *Український тиждень*. 2015. 27 листопада. URL: <https://tyzhden.ua/kurkuli-za-shcho-radianska-vlada-ne-liubyla-pratsovytykh-ukrainskykh-hospodariv/>.

⁴ Масенко Л. Слово куркуль в історико-етимологічному та соціально-політичному аспектах. *Українська мова*. 2015. № 2. С. 24–37.

⁵ Лазуренко В. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. іст. н.: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2012. 57 с.

⁶ Морозов А., Лазуренко В. Селянин-власник часів НЕПу: хто він? З історії формування класового жупеля «куркуль». *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 33–37; Лазуренко В., Морозов А. Дискусії щодо визначення об'єктивних параметрів заможності селянських господарств періоду НЕПу у науковій літературі 20-х рр. XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 53–58.

⁷ Марочко В. Українські «куркулі» – жертви більшовицької політики соціал-шовінізму. *Український селянин*. 2022. Вип. 27. С. 54–60.

⁸ Романець Н. Куркульські висілки під час суцільної колективізації: особливості формування. *Наукові праці Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2014. Вип. 41. С. 106–109.

⁹ Мотенко Я. Визначення терміну «куркуль» в історіографії громадянської війни 1918–1921 рр. в Україні. *NTUKhPIIR*. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/b739c0a5-e60c-47ce-b10c-5b1b82658821/content>.

¹⁰ Дніпроенко М. Куркулі. Спогади, свідчення, роздуми. Дніпропетровськ: Моноліт, 2009. 348 с., іл.

¹¹ Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 3: Кора – М. 1989. С. 155.

¹² Тимошик М. Куркулі. За що радянська влада не любила працюючих українських господарів.

¹³ Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: В 4-х т. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Т. 2. Ст. 330 // *Словарь української мови* / Упорядкував Б. Грінченко. URL: http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/25451-kurkul.html#show_point.

Слово «куркуль» є еквівалентом до російського слова «кулак». С. Маркова зазначає: «На початку ХХ ст. заможних російських селян почали називати “кулаками”. Заможного хуторянина після століпінської аграрної реформи називали не фермером, а “кулаком” і “мироїдом”, котрий усе прибирав до свого “кулака”, забираючи в “мира”, тобто общини»¹⁴. Через те, що значення слова «кулак» перенесли на слово «куркуль», воно теж набуло негативного забарвлення, адже слово «кулак» від початку мало негативне значення. В. Даль дав таке тлумачення: «Скупец, скряга, жидомор, кремень, крепьш; перекупщик, переторговщик, маклак, прасол, сводчик, особ. в хлебной торговле, на базарах и пристанях, сам безденежный, живет обманом, обчетом, обмером; ... торгаш с малыми деньжонками, ездит по деревням, скупая холст, пряжу, лен, пеньку, мерлушку, щетину, масло и пр. прасол, прах, денежный барышник, гуртовщик, скупщик и отгонщик скота; разносчик, коробейник, щепетильник»¹⁵. У пізніших тлумачних словниках російської мови значення слова «кулак» змінюється, його починають трактувати як багату людину, яка використовує найману працю. У такий спосіб відбулася зміна семантики цього слова. Отже, більшовики надали слову «куркуль» негативного значення в розумінні «мироїд», змінили його первинний смисл.

Негативно конотоване тавро «куркуль» стосувалося усієї родини. В одинадцятитомному «Словнику української мови» (перший тлумачний словник, що був виданий протягом 1970–1980-х рр.) слово «куркуль» має таке значення: «багатий селянин-власник, на якого працюють наймити і незаможники»¹⁶. Поряд із цим словом є такі спільнокореневі: «куркуленко» (син куркуля), «куркуленчиха» (дружина куркуленка), «куркулик» (має зневажливе забарвлення, зменшене до слова куркуль), «куркулити» (те саме, що розкуркулювати), «куркулиха» (дружина куркуля), «куркулице» (має зневажливе забарвлення, збільшене до слова куркуль), «куркулівна» (дочка куркуля), «куркуляка» (має зневажливе забарвлення, збільшене до слова куркуль), «куркулька» (жіноче до слова куркуль), «куркульня» (збірне до слова куркуль), «куркульство» (клас куркулів; куркулі), «куркульський» (прикметник до слова куркуль; належний куркулеві; який складається з куркулів; властивий куркулеві, такий, як у куркуля).

Отже, «Словник...» не надає негативного забарвлення слову «куркуль», але у похідних словах зафіксовано зневажливе забарвлення. Словотвірне гніздо слова «куркуль» велике, є слова на позначення всієї родини «куркуля». Це свідчить про те, що радянська влада маркувала, ставила тавро на всій родині «куркуля», не жалючі ні дорослих, ні дітей. У такий спосіб зневажалась господарність, працьовитість, любов до рідної землі українського селянства. Тавро «куркуль» несли на собі не лише господарі, а й їхні діти та онуки.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2009 р.) маємо лише одне дещо змінене визначення слова «куркуль»: «Багатий селянин-власник, який використовував найману робочу силу»¹⁷, а спільнокореневих слів залишилося ще менше: куркуляка, куркулька, куркульство, куркульня, куркульський. Зменшення похідних також свідчить про втрату актуальності цього слова в сучасній українській мові, у повсякденному житті людей, адже нині немає такого прошарку суспільства.

Отже, згідно з тлумачними словниками української мови, головне значення слова «куркуль» – це багатий селянин-власник, з яким це слово асоціюється й нині. Попередніх визначень це слово не зберегло, і негативних конотацій, які активно пропагувала більшовицька влада, також.

Щодо вивчення «куркульства» в історичній площині, то О. Ганжа зазначає, що «за перше десятиріччя радянської влади, ні В.І. Леніним, ні пізніше, так і не було вироблено загальних економічних дефініцій терміну “куркуль”. А відсутність чітко сформульованого і загальноприйнятого визначення сприяла тому, що зі зміною економічного курсу наприкінці 1920-х років, поняття “куркуль” остаточно втрачає соціально-економічне значення, перетворюючись у політичний жупел у боротьбі режиму із селянством. Під нього підганялися всі селяни, незадоволені політикою, що здійснювалася режимом»¹⁸.

Ненависть більшовиків до заможного селянства можна пояснити тим, що вони, прагнучи збудувати комуністичне суспільство, були ідейними ворогами приватної власності й

¹⁴ Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д.і.н.: 07.00.01. Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 74.

¹⁵ Кулак. Толковый словарь живаго великорускаго языка / Сост. В. Даль. URL: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=14365>.

¹⁶ Словник української мови: В 11 т. / Ред. тому А. Бурячок, П. Доценко. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 4. 840 с.

¹⁷ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Кер. вид. проекту П. Мовчан, В. Німчук, В. Клічак. Київ: Дніпро, 2009. С. 486.

¹⁸ Ганжа О. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.): монографія. Київ, 2000. С. 13.

насамперед власності на засоби виробництва. Більшовики прагнули встановити монополію на виробництво та розподіл матеріальних благ, насамперед продовольчих. Це давало їм необмежену владу й контроль за суспільством, яке відтак ставало залежним від компартійно-радянського режиму, що фактично перетворювався на єдиного власника усіх капіталів та засобів виробництва. А заможний селянин був власником землі, реманенту, худоби, був успішним с/г виробником і міг бути незалежним від режиму. Тому «куркулі» були природними антагоністами більшовиків, оскільки їхня приватна господарська діяльність йшла в розріз із прагненнями та ідеями комуністів, «куркулі» та інші селяни-власники стояли на заваді комуністам проводити радикальні соціально-економічні перетворення.

Тому В. Ленін у своїх виступах використовував такі емоційно-забарвлені слова на позначення «куркулів»: «звіряча куркульня», «шалений ворог», «павуки», «п'явки», «вампири»¹⁹. Також заможних селян-«куркулів» називали «спекулянтами», «експлуаторами», «кулаками», «глитаями», «кровопивцями», «мироїдами», «ворогами», «капіталістами в землеробстві», «сільською буржуазією», «дрібними буржуа», «агентами», «шкідниками», «контрреволюціонерами», «петлюрівцями», «горлохватами». Це негативні конотації до описуваної лексеми. У такий спосіб комуністичний режим спотворив значення слова «куркуль», сформувавши до нього негативні конотації й використав як тавро на позначення українців-хліборобів, людей-трударів, землеробів. У сучасній науці такі способи емоційно-ціннісного мовного впливу тлумачать як «розлюднення» або «дегуманізація».

Із введенням в СРСР нової економічної політики (НЕПу), якою передбачалися заміна продрозверстки фіксованим продовольчим податком і часткове відновлення ринкових відносин, у селянства з'явилася мотивація до підвищення продуктивності праці й можливість поліпшити свій матеріальний стан. Тож поступово конотація «куркуль» зникла з ужитку. Проте вже наприкінці 1920-х рр., коли відбулося згортання НЕПу, вона була відроджена.

Н. Лапчинська зазначила, що саме наприкінці 1920-х рр. із «куркулів» «почали створювати образ ворога. Було реанімовано термін “куркуль”, що не вживався з 1923 р. Зарахування господарства до категорії “куркульське” ставило на його власникові тавро ворога радянської влади»²⁰.

Перехід сталінського режиму «від політики обмеження експлуаторських тенденцій куркуля до політики ліквідації куркуля як класу» розпочався після сумнозвісного виступу Й. Сталіна на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.

Як змінилося ставлення влади до заможного селянства, можна порівняти на прикладі двох пропагандистських матеріалів. У статті «Взискуючи бога», опублікованій у газеті «Вісті ВУЦВК» № 64 за 24 березня 1923 р., описано життя і світогляд «куркулів» так: «На чому стояв куркуль? Що він рахував підпорою ладу і взагалі всього світу? Приватна власність – раз, добрий статечний господарь – два, твердий лад – три, пошана до дідивських звичаїв – чотири. От ті кити, на яких стояв і твердо вірив в їх вічність і їх непохитність. Центральним пунктом, найбільшим, так би мовити, китом був хазяїн з власністю. Бог – власник неба і землі ... цар – власник держави, а куркуль – власник у себе вдома, якому у його хаті “да покоряється всякая тварь од невістки до поросяти”»²¹.

У 1929 р. П. Тронь, відповідаючи на своє ж запитання «Хто є куркуль?», писав у газеті «Радянський селянин»: «Селянин куркуль живе з того, що експлуатує чужу робочу силу, обробляючи й ту землю, що йому наділили, й ту, що він орендує. Куркуль приторговує, здає в оренду машини, позичає гроші за грабіжницькі відсотки, скуповує хліб та продає його на кабальних умовах; позичаючи хліб бідності, куркуль облутує її павутинням усяких зобов'язань і цупко тримає її в своїх хижацьких лапах»²². Різкий розворот від конотації «куркуль» – господар до «куркуль» – експлуатор, очевидний. З метою виставити заможного селянина ворогом народу, автор не пошкодував різних стилістичних засобів.

Відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 13 серпня 1929 р. про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське, до «куркулів» зараховували хазяїв, які мали або використовували в своєму господарстві найману працю для сільськогосподарських робіт; мали млин, олійницю, круподерню, просорушку, вовночухральню, шаповальню, терковий заклад, сушарню, шкіряний завод, цегельню або інше промислове підприємство, вітряк або водяний млин; якщо займалися торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом або мали інші нетрудові прибутки²³ тощо.

¹⁹ Масенко Л. Слово куркуль... С. 26.

²⁰ Лапчинська Н. З3 запитання і відповіді про Голодомор-геноцид. Дрогобич: Коло, 2018. С. 11.

²¹ «Взискуючи бога». *Вісті ВУЦВК*. 1923. № 64. 24 березня. С. 2.

²² Тронь П. «Хто є куркуль?» *Радянський селянин*. 1929. № 14 (449). 6 лютого. С. 1.

²³ Постанова Раднаркому УСРР про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське. 13 серпня 1929 р. *Колективізація і голод на Україні: 1929–1933*. / Відп. ред.: Кульчицький С. Київ: Наукова думка, 1992. С. 106–107.

У постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», закріплено поділ «куркулів» на три категорії для репресування, у такий спосіб влада приступила до «знищення куркуля як класу» або «розкуркулення». Під час цієї операції використання дефініції «куркуль» набуло доволіного характеру. Фактично «куркулями» називали селян-власників, господарів, хазяїв, індивідуалів, які споконвіку працювали на землі й не бажали вступати в колгоспи та усуспільнювати нажите тяжкою працею майно. Майнова ознака при цьому втрачала превалююче значення, на перший план виступав фактор незгоди з «політикою партії й уряду на селі». Для означення невдоволених, але не заможних селян, з'явилися конотації «куркульський прихвостень», «підкуркульник»²⁴.

Найжорстокішим репресіям піддавалися перші дві категорії. До першої застосували ізоляцію в концтаборах або найвищу кару – розстріл, до другої – виселення за межі УСРР у північні райони РСФРР (де вони часто гинули від голоду й холоду). Третю категорію після розкуркулення залишали на місцях. Репресії проти «куркулів» проводили каральні органи – ОДПУ та міліція.

В. Марочко зазначає, що «політика розкуркулення, яку ідеологічно обґрунтував і практично запровадив Сталін, була одним із інструментів державного терору проти селян»²⁵. Внаслідок проведення політики ліквідації куркульства як класу в УСРР було знищено «близько 300 тис. селянських господарств. [...] Проти заможних верств села застосовували «конфіскацію майна, землі, реманенту, житла, реквізицію продовольства, а незаможних обкладали непосильними податками, натуральними повинностями (хлібозаготівельний план до двору, мірчук тощо)»²⁶. Це була війна із селянством, ліквідація економічно-господарського, соціально-економічного укладу заможних українських селян.

Під час Голодомору такі злочинні дії влади не могли пройти безслідно. Це мало свій вплив на психіку й поведінку людини. І. Рева зазначає, що «політика розкуркулення, яка є невід'ємною частиною геноцидних дій з боку радянської влади, спричиняла, на думку психологів, травму, співставну з душевним потрясінням, що переживає людина під час пограбування. ... Господарство, яке віками було запорукою добробуту родини, раптом ставало джерелом страждань та страху»²⁷. Такий негативний вплив на ментальне здоров'я нації мав пролонговані наслідки, які часто можна простежити й нині.

Наведемо приклади зі свідчень людей, які пережили Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. про те, що «куркулі» були трударями на своїй землі, а не ворогами, як це кваліфікував комуністичний режим. Так, Я. Пасічник, мешканець м. Городище Черкаської обл. Городищенського р-ну, згадував: «Мій батько мав пару коней, був хазяїн хороший. Землі в нього небагато було, два гектари, але коні в нього були найлучі в районі і він попав у списки розкуркулювання»²⁸. Є. Стригун із с. Євминка Чернігівської обл. Козелецького р-ну засвідчила таке: «Сталін посилав от і де хто такий заможніший був, що самі хазяїни вони були, не якісь там, дійствітельно, багатіє були, а самі своє сім'єю робили і яка розумніша людина, тих усіх забирали і висилали на Соловки»²⁹.

Нині можна знайти активне використання слова «куркуль», яке асоціюється із достатком, ситістю, господарністю, хазяйновитістю, багатством, землею, заможністю. Це слово, зокрема, використовують у назвах³⁰ кафе та інших закладів харчування, торгових домів, інтернет-магазинів, сайтів тощо (клуб «Вінницькі куркулі», ресторація м'яса та сала «Куркуль», кафе «Куркуль», ресторація «Куркуль'є», торговий дім «Куркуль», проект «Український донецький куркуль», назва телеграм-каналу «Я – куркуль», сайт «Куркуль – онлайн-асистент фермера», канал на ютубі «Куркуль – фермерський канал», сторінка у фейсбуці «Куркуль.com», фермерське господарство «Куркуль» тощо). Це свідчить про те, що в свідомості сучасного українця утвердилася позитивна конотація цього слова. Куркуль нині сприймається як людина з достатком, заможна, хазяйновита.

²⁴ Офіційно прийнятий в СРСР ідеологічний ярлик, який вживали для дискредитації (суспільного таврування) селян, які за майновим станом не відповідали соціально-економічному статусу «куркулів», але чинили активний або пасивний спротив насильницькій колективізації, розкуркуленню, реквізиційним хлібозаготівлям та іншим заходам більшовиків на селі. Таких осіб радянська пропаганда називала також «ставлениками куркулів», «посібниками куркулів», «поплічниками куркулів», «підспівувачами куркулів», «переродженнями», «особами, пов'язаними з куркулями», «елементом, близьким до них». Радянська влада звинувачувала «підкуркульників» у тому, що вони підтримують політичні та економічні інтереси куркулів (Марочко В. Підкуркульник. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дрогобич: «Коло», 2018. С. 532–533).

²⁵ Марочко В. Йосип Сталін – фельдмаршал Голодомору. Київ, 2020. С. 19.

²⁶ Там само. С. 16–17.

²⁷ Рева І. Страх бути господарем. Які наслідки Голодомору українці відчувають досі. *BBC News Україна*. 2020. 28 листопада. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-55074954>.

²⁸ Борисенко В. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 рр. Київ: Стило, 2007. С. 253.

²⁹ Там само. С. 267.

³⁰ Назви наведено не з метою реклами, а в наукових цілях.

Щоб дізнатися, чи відомо сучасним людям первісне значення слова «куркуль»; чи знають вони, хто такі «куркулі»; як ставляться до них; чи використовують нині таке колісь активно вживане слово і в якому контексті, авторка цієї статті провела опитування на тему: «Хто такі “куркулі”?». Воно тривало один місяць – від 31 липня по 31 серпня 2023 р.

Опитування проводилося онлайн за допомогою платформи Google Forms. Обираючи формат запитань (визначені варіанти відповідей чи довільні), ми зупинилися на довільному варіанті відповідей, адже це дає змогу дізнатися реальну думку опитуваних, їхнє бачення зазначеної проблеми. Ми вважаємо, що визначений перелік відповідей не розкрив би повністю поглядів опитуваних, а просто поставив би їх у певні межі, значно звузивши варіанти відповідей.

Охочі взяти участь в опитуванні переходили за посиланням і відповідали на 6 запитань:

1. Як Вас звати та скільки Вам років? Вкажіть тільки ім'я та вік.
2. Яку маєте освіту?
3. На Вашу думку, хто такі «куркулі»?
4. Яке Ваше ставлення до «куркулів»?
5. Чи були у Вашій родині «куркулі»?
6. Чи використовуєте Ви у повсякденному вжитку слово «куркуль»? У якому контексті? Якщо можете, наведіть приклад.

Варто зазначити, що люди не дуже активно брали участь в опитуванні. Посилання на нього було розміщене в чатах (Viber), соціальній мережі Facebook, а також активно поширювалося серед друзів та знайомих. Чисельність людей, яким було надіслано опитування, значно перевищувала кількість отриманих відповідей. З чим пов'язана така пасивність – невідомо, але можна припустити, що серед основних факторів – боязнь шахрайських схем; невміння користуватися таким сервісом, як Google Forms (можливо, актуально для людей старшого віку); невпевненість у своїх знаннях з історії України; звичайний страх тощо. Наприклад, один із респондентів (36 р.) відмовився взяти участь в опитуванні, сказавши, що в ньому «якісь компрометувальні запитання».

Загалом у такий спосіб вдалося опитати 140 осіб, серед яких чоловіків – 38, жінок – 99, і 3 людини не вказали ім'я, через що неможливо визначити їхню стать. Віковий діапазон респондентів – від 20 до 77 років. Метою визначення віку респондентів було простежити, чи відрізняються знання про «куркулів» та ставлення до них, і використання цього слова у людей молодшого й старшого віку. Щоб простежити активність опитаних, віковий діапазон можна поділити на 6 груп: 1) 20–29 років – 13 осіб; 2) 30–39 років – 62 особи; 3) 40–49 років – 41 особа; 4) 50–59 років – 15 осіб; 5) 60–69 років – 4 особи; 6) 70–79 років – 5 осіб. Найактивнішими виявилися люди віком 30–39 років.

Аналіз відповідей дозволив дійти висновку, що молодь і люди старшого віку переважно знають, хто такі «куркулі». Як серед молоді, так і серед людей старшого віку є ті, хто використовують слово «куркуль» у щоденному вжитку, але здебільшого в жартівливому сенсі. Проте більшість не послуговується ним взагалі.

Друге запитання – «Яку маєте освіту?» – ставилося з метою дослідити, як здобута освіта (вища, незакінчена вища, середня) впливає на знання та сприйняття такого соціального прошарку людей 1920–1930-х рр., як «куркулі». Отож переважна більшість опитаних має вищу освіту (120), незакінчену вищу (2), середню освіту (16) і двоє людей не вказали, яку освіту здобули. Проаналізовані відповіді свідчать про те, що незалежно від здобутої освіти, українці здебільшого розуміють, ким були «куркулі» та яка доля їх спіткала.

Відповідаючи на третє запитання – «На Вашу думку, хто такі “куркулі”?», – респонденти зазначали³¹: заможні селяни (73); ярлик, тавро, маркер, створений радянською владою на позначення селянина-трударя (20); працюючі селяни (11); багаті селяни (10); господа (4); фермери (4); успішні селяни (3); підприємці (2); селяни-власники (2); земле-власники (2); хазяйновиті селяни (2); хазяї (1); люди, які мають потенціал (1); переселенці (1); підлабузники (1); жадібні люди (1); люди, які привласнюють чуже (1); не знаю (1).

Деякі респонденти давали відповідь двома-трьома словами, інші – відповіли розгорнуто, із поясненнями власної думки та оцінкою. Наведемо декотрі з них. Отож «куркулі» – це: «Хазяї, що мали наділ землі і господарство»; «Це людина, що жила у сільській місцевості, мала велике господарство. Багато працювала на землі і для допомоги собі залучала селян»; «Підприємці у галузі сільського господарства, які використовували найману працю, переважно за дуже незначну оплату»; «Селяни-власники (заможні, міцні господарі), які володіли індивідуальними господарствами, мали (різні за площею) наділи землі, с-г

³¹ Усі назви та визначення наведено мовою оригіналу, здійснено редагування пунктуаційних помилок. Якщо в одній відповіді були перераховані декілька назв чи характеристик, то вони зараховувалися в категорію по першому слову.

реманент, свійську худобу тощо. Були антагоністами соціально-економічної політики комуністів, які прагнули знищити приватних власників, які володіли власними засобами виробництва й були в економічному плані відносно незалежними від режиму»; «Заможні люди, яких не любили за їхні статки»; «Заможні землевласники, які давали свої землі в оренду простим селянам за велику ціну, таким чином заганяли їх у борги»; «Заможні селяни, які мали певний достаток порівняно з іншими. Наприклад, якщо у вас була корова чи коняка, то ви – куркуль. Вони, або їхні батьки заробили власною працею. На теперішній час найближче порівняння – це невеликі фермерські господарства переважно сімейного типу з мінімальним залученням найманих працівників»; «Заможні люди, які, на думку влади, надто успішні та становлять загрозу»; «Заможні люди, конкретніше – заможні селяни. Які самі працювали і мали змогу наймати за оплату працівників»; «Людина, яка привласнює чуже»; «Зажиточна людина, яка має дохід від здачі в оренду землі, яка прийшла не зовсім чесним шляхом, або купив за борги, і продав дорожче, що використовує бідну робочу силу, бо людям треба заробити на хліб хоч якось»; «Заможні люди, використовують працю інших, трохи жадібні, але в цілому розумні господарники»; «В дитинстві це слово мало негативний відтінок – людина-здирник, що примушувала працювати на себе інших. Зараз розумію, що це були найкращі господарі у селі»; «Заможний селянин, який сам нічого не робив, а використовував працю людей»; «Думаючи й працюючи люди, які й без фінансової освіти вчилися вести так господарство, щоб можна було ще примножити свої статки» тощо.

Серед отриманих відповідей на вказане вище запитання, 20 респондентів відповіли, що «куркуль» – це тавро, ярлик та маркер на позначення українського селянина. Наприклад, «Це негативне найменування для тих селян, які були багатші за решту села. Зустрічала таке слово як маркер для тих, хто мав у господарстві найманих працівників»; «Спеціальний термін, вигаданий більшовиками для створення образу класового ворога серед селян»; «Куркуль – назва-ярлик, що використовувалася за часів Радянського Союзу на позначення заможних прошарків сільського населення (фактично – успішних фермерів та господарів за сучасними критеріями). Таких людей окупаційна для України більшовицька влада таврувала, ганьбила, прирікала на покарання й фізичне знищення (виселення персональне або зі всіма членами родини, націоналізація особистого майна, ув'язнення, розстріл)»; «Це термін радянський, навмисно образливий для українців, які були насправді добрими і міцними господарями»; «Куркулі: 1) назва-тавро українських селян 20–30-х рр. XX ст., що були відносно багатшими за своїх односельчан та / або виступали проти політики колективізації, за що були репресовані; 2) утверджена у громадській думці з часів СРСР та успадкована в сучасній Україні зневажливо-заздрісна назва багатого селянина, що забезпечує свій добробут працею у сільському господарстві»; «Ярлик, що навішувався на людей, які мали певний рівень заможності; потім політичне кліше для репресій»; «Люди, які потрапили під совєцьке тавро ворогів і яким було заподіано шкоду» тощо.

Отже, проаналізувавши отримані відповіді, можна дійти висновку, що в переважній більшості українців сформовано чітке розуміння й усвідомлення того, що «куркулі» – це фермери, підприємці, розумні, працюючі й талановиті господарі, трударі, які змогли досягнути успіху й розвитку завдяки своїй праці. Радянська влада штучно створила цей термін, використала слово «куркуль», змінивши його первісне значення та наклавши негативний відбиток, і таврувала ним українського селянина-власника.

Після аналізу четвертого запитання – «Яке Ваше ставлення до “куркулів”?» – маємо такі результати: позитивне (сюди увійшли такі відповіді, як: хороше, добре, чудове, прекрасне) (63); нормальне (18); нейтральне (17); не дали чіткої відповіді (12); негативне (9); позитивне, але з умовою (6); співчутливе (5); з повагою (3); ніяке (2); неоднозначне (1); не визначилася/вся (1); нейтральне, ближче до зневаги (1); різне, залежить від ситуації (1); жертви більшовизму (1); подвійне (1).

Загалом ставлення до «куркулів» оцінювалося позитивно. Є відповіді, де респонденти ставилися до них позитивно, але з умовою (6). Наприклад: «Підприємництво – це добре, проте експлуатація, неналежна оплата та понаднормова робота – це зло»; «Якщо це люди, які досягли такого статусу своєю працею та розумом, то дуже добре»; «Якщо гроші зароблені своєю працею, то це дуже добре. Якщо нечесним шляхом, то негативно»; «Загалом позитивне, якщо тільки “куркуль” не був глитаєм і поганою людиною»; «Скоріше позитивне, бо люди самі працювали, і розраховували на власні сили, не чекаючи, що хтось щось їм винен. ... Не виключаю варіант, можливо, куркулі шахрайським способом здобували свого заможного положення»; «Якщо не жадібні, то добре».

Також зафіксовано 11 відповідей, не пов'язаних із питанням «Яке Ваше ставлення до “куркулів”?». Респонденти ухилялися від прямої відповіді, натомість поділилися своїми думками, емоціями та враженнями: «Гадаю, нашим історикам треба переосмислити цей термін і феномен українського селянина-господаря. Слово куркуль вживали переважно в

негативно-зневажливого сенсі через більшовицьку традицію»; «Верства населення, яка була штучно звинувачена у злочинах і знищена»; «Вважаю цю назву некоректною. Я за право власності і конкурентоспроможність»; «Не вбачаю поділу на куркулів»; «Куркуль – негативний термін, тому він викликає негативні асоціації, звісно, але це не стосується жодних певних людей, це термін репресивної системи, це слово її словника» та ін.

Із отриманих відповідей, можна висувати, що негативне ставлення респондентів до «куркулів» пов'язане з несприйняттям використання найманої праці за заниженою ціною, тобто з експлуатацією бідних людей, зловживанням їхнім становищем. Та все ж переважна більшість опитаних ставиться до «куркулів» позитивно, характеризує їх як працьовитих, самодостатніх, розумних, підприємливих людей.

П'яте запитання – «Чи були у Вашій родині “куркулі”?»: так (53), ні (56), не знаю (29), не відповіли (2). Метою цього запитання було дізнатися, чи знають респонденти історію своєї родини та чи відрізняється ставлення до «куркулів» в опитаних, в родинях яких були представники цієї верстви. Аналіз відповідей показав, що позитивно до «куркулів» ставляться люди, в родинях яких вони були. У сім'ях, де не було «куркулів», відповідно, і ставлення здебільшого негативне. Серед отриманих відповідей були, зокрема, й такі: «Так, родину мого дідуся розкуркулили, після цього його батько й сестра померли від голоду в 1933 р.»; «Мій прадід сидів у тюрмі за сфабрикованою справою “приховування зерна”»; «Так, мого прапрадіда розкуркулили. Вислали до Сибіру, в його хаті відкрили початкву школу, а взуття його і дружини носили люди, які на нього “настукали”»; «Так. В історії моєї родини були і ті, що розкуркулювали, і ті, кого розкуркулили. І моє ставлення до тих, хто це робив на місцевому рівні, – то невдахи, які дорвалися до влади і забирали задарма чуже, прикриваючись дозволом тієї влади»; «На думку советів, були. Родину діда викинули з хати взимку, забрали все, що було, бо так не можна. Бо куркулі»; «Такого формулювання стосовно моїх родичів не чув, однак мій прадід Йосип мав багато поля, власні коні та наймав робітників. Після приходу советів після II св. війни усе забрали в колгосп, однак ні він, ні його родина не була виселена. (Львівщина)»; «Мій прадід був розкуркулений, а потім розстріляний. Мати померла до того, і всі діти, у тому числі моя бабуся, опинилися у дитбудинках»; «В моїй родині, по батьківській лінії, прадід був родом з Полтавщини, то був доволі заможним. Так, з розповідей мого батька, я чула, що прадід мав навіть “карусель”. А коли прийшла радянська влада, то від усього поступово мали відмовитись. Прадід був працьовитим, вмів заробляти гроші, користувався повагою, мав зв'язки, і коли його попередили, що почнеться вилучення продовольства, все швидко розпродав. Мав 5 дітей. В роки Голодомору приховав вилучені від продажу майна кошти, частину розподілив на кожну дитину та відправив їх порізно в різні села до родичів на утримання. Тож під час Голодомору всі вижили. Сам прадід дожив до глибокої старості і продовжував працювати. Повертаючись з базару, де продавав яблука, він присів біля паркану і помер по дорозі додому. Тож працював до останніх днів. От такі вони куркулі».

Отже, відповіді на вказане вище запитання свідчать про те, що переважна більшість опитаних знає історію свого роду. Аналіз відповідей також показав, що респонденти, чії родичі були «куркулями», позитивно до них ставляться, вони розуміють, які це були люди, чим займалися, як примножили свій статок. У кого в родині «куркулів» не було, ставляться переважно до них негативно, з осудом, вважаючи їх жадібними людьми, такими, які наживаються на інших.

Останнє, шосте, запитання – «Чи використовуєте Ви у повсякденному вжитку слово “куркуль”? У якому контексті? Якщо можете, наведіть приклад». Метою цього запитання було дізнатися, чи актуальне слово «куркуль» у ХХІ ст. Як часто його використовують молоді люди і старше покоління та в якому сенсі. Отже, на це запитання отримано такі відповіді: так (62), ні (78). Наведемо приклади отриманих позитивних відповідей. Отож слово «куркуль» опитані використовують: «Інколи використовую. Зазвичай у виразі “багатий, як куркуль”»; «Так. Використовую тоді, коли на роботі вимагають більше, ніж було домовлено і нічого за це не доплачують»; «У значенні людини, яка має певний достаток і примножує його»; «У моєму селі в мого однофамільця прізвисько Куркуль. У нього в родині були куркулі. Його (і батька його – всю родину загалом) так прозивають, бо він хитрий і жадібний. В якомусь такому значенні це слово проскакує, але загалом не вживаю»; «Куркуль вживаю, коли людина накопичує багато грошей або інших речей»; «Так, інколи використовую. Називаючи людей так, коли вони багато працюють, і шкодують на себе щось витрачати та прагнуть лише накопичувати»; «Так. Цим терміном описую заможних / багатих людей, які збагатили за рахунок інших»; «Так. Зазвичай як “скупий”, “жадний”»; «Так, використовую, як заощадити та зробити запаси. Якщо на зиму купляю мішками картоплю та цибулю: я – куркулька!»; «Так. В контексті заможна, але не дуже щедра людина»; «Звісно використовую, я ж села. “Ну ти куркуль!” – з захватом, коли мої друзі щось купляють, а перед тим не хвалились про це»; «Так, користуюсь. Куркулі в сенсі гос-

подарники-селяни, які можуть бути прикладом для інших, менш організованих селян»; «Іноді, коли хочу підкреслити, що людина працьовита і заощадлива»; «Рідко, у значенні жадібного господаря, у мене це совковий спадок»; «Інколи. Не часто. Коли хтось хвалиться прибутком, чи якимось купленими речами, я можу сказати: “О, то ти куркуль!”» тощо.

Серед позитивних відповідей можна виділити респондентів, які вживають слово «куркуль» жартома, іронічно, в гумористичному контексті (24). Наприклад: «Тільки жартома, якщо хтось веде себе більш ощадливо, ніж я, чи у когось під рукою є те, що потрібно саме зараз мені»; «Так. Шуткую з тих, у кого неочікувано збільшились прибутки. Наприклад, премія на роботі»; «Використовую лише як жартівливе щодо людей, які мають накопичення грошей, але постійно прибідняються»; «Лише в жартівливій формі, коли хочу підхвалити людину, яка вона запаслива»; «Використовую в іронічному дусі. Калькулятор називаю “куркулятором”»; «Переважно у жартівливому. Наприклад, якщо подруга викупує купе, коли їде до матері (у неї собака, то тільки так), то кажу, що вона куркулька»; «Так, у сенсі більш такому веселому. Людина, яка щось купила, та ти хочеш її “підколоти”»; «Так, рідко. У жартівливому контексті, коли людина має щось цінне, чого немає ні в кого з оточуючих. Наприклад, “У тебе iPhone? Да ти куркуль!”»; «Дуже рідко. Хіба що в іронічному значенні, щось на зразок “куркульська морда” про поведінку людини, яка має багато певних ресурсів, вища класово. Однак для мене звичніше сказати у цьому випадку “буржуй”, ніж “куркуль”» тощо.

Багато опитаних не послуговуються терміном «куркуль» у повсякденному мовленні, бо слово має негативний відтінок. Наведемо деякі відповіді з поясненнями: «Здебільшого ні, бо це дуже образливо. Якщо й було, то у значенні “жадібна” людина»; «Ні, не використовую, але чула, що люди використовують це слово з негативною конотацією (підкреслюючи надмірну жадібність, заощадливість особи, яка вміє заробляти гроші)»; «Не використовую. Але чула, як використовували це слово, як образу. Типу “От, ти куркуль!”»; «У повсякденному житті слово “куркуль” не вживаю, оскільки воно негативно забарвлене. Здається, в дитинстві так називала жадібних»; «Ні, не використовую, бо воно образливе»; «Ні, не використовую. Але мої родичі використовують. Наприклад, у значенні заможної людини, яка не хоче ділитися своїми речами з іншими людьми. Слово “куркуль” використовується як образа, щоб зацікавити людину, показати їй, що вона ще, можливо, й не чесно працює заробила свої статки, а тепер ще й не хоче допомогти іншим» тощо.

Отже, отримані відповіді на шосте запитання дають змогу дійти висновку, що в Україні ХХІ ст. слово «куркуль» втратило свою актуальність, адже нині немає такого прошарку суспільства. Якщо його і вживають, то в іронічному, жартівливому контекстах.

У такий спосіб, лексема «куркуль» в українській мові зазнала трансформації під впливом історичних подій. Якщо спочатку це слово означало прізвисько, що давали людям, які прийшли з іншої місцевості, то згодом його використала радянська влада як еквівалент російського слова «кулак», яке характеризувало людину як жадібну, таку, що все забирає у свій кулак. Негативне забарвлення слова «кулак» позначилося й на слові «куркуль». Якщо раніше селян-власників, селян-виробників називали «господарями», «заможниками», «власниками», «багачами / багатіями», «хазяїнами», «індивідуалами», «приватниками», «фермерами», то радянська влада почала таврувати їх «куркулями», «куркульськими мордами», «горлохватами», «глитаями», «мироїдами», «кровопивцями», а дітей «куркулів» називати «куркульськими виродками». «Куркулі» – заможна верства українського селянства, – стали ворогом радянської влади, з яким вона нещадно боролася й намагалася ліквідувати як клас. До зневажливих ярликів додалися політичні конотації – «бандити», «петлюрівці», «бувші люди», «дрібні буржуа». Усе це формувало асоціативний ряд до слова «куркуль» із негативною, різко зниженою, зневажливою конотацією, способи емоційно-ціннісного мовного впливу тлумачать як «розлюднення» або «дегуманізація». Такі негативні конотації надовго закарбувалися в свідомості українців. Таврування людей мало пролонговані наслідки.

Попри намагання тоталітарного комуністичного режиму надати лексемі «куркуль» негативного значення, нині в українців є розуміння й усвідомлення того, що це було зроблено штучно. Тому зараз можна знайти активне використання цього слова (у назвах кафе, ресторанів, сайтів тощо), яке асоціюється із достатком, добробутом, ситістю, господарністю, хазяйновитістю, багатством, землею, заможністю.

Проаналізувавши авторське опитування на тему «Хто такі “куркулі”?», можна дійти висновку, що в переважній більшості українців сформовано чітке розуміння й усвідомлення того, що «куркулі» – це фермери, підприємці, розумні, працьовиті й талановиті господарі, трударі, які змогли досягнути успіху й розвитку завдяки своїй праці, розуму, підприємницькому таланту. Нині українці словом «куркуль» у щоденному вжитку послуговуються не часто, здебільшого в жартівливому сенсі.

References

- Borysenko, V. (2007). *Svicha pamiaty: Usna istoriia pro henotsyd ukrainsiv u 1932–1933 rr.* [A candle in remembrance: An oral history of the Ukrainian genocide of 1932–1933]. Kyiv, Ukraine.
- Dniprenko, M. (2009). *Kurkuli. Spohady, svidchennia, rozдумы* [Kurkuli. Memories, testimonies, reflections]. Dnipropetrovsk, Ukraine.
- Hanzha, O. (2000). *Ukrainske selo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.)* [Ukrainian peasantry during the formation of the totalitarian regime]. Kyiv, Ukraine.
- Lapchynska, N. (2018). *33 zapytannia i vidpovidi pro Holodomor-henotsyd* [33 questions and answers about the Holodomor-genocide]. Drohobych, Ukraine.
- Lazurenko, V. (2012). *Stanovlennia ta rozvytok selianskykh fermerskykh hospodarstv v Ukraini: sotsialno-ekonomichnyi aspekt (1921–1929 rr.)*: [Formation and development of peasant farms in Ukraine: socio-economic aspect (1921–1929)]. Pereyaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.
- Lazurenko, V., Morozov, A. (2011). *Dyskusii shchodo vyznachennia obiektyvnykh parametriv zamozhnosti selianskykh hospodarstv periodu NEPu u naukovi literaturi 20-kh rr. XX st.* [Discussions on the determination of objective parameters of the peasant farms prosperity during the NEP period in the scientific literature of the 20s of the 20th c.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st. – Issues of the history of Ukraine of the 19th – the early 20th c.*, 18, P. 53–58.
- Markova, S. (2015). *Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.)* [Socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. Kamianets-Podilskyi, Ukraine.
- Marochko, V. (2020). *Yosyp Stalin – feldmarshal Holodomoru* [Joseph Stalin – field marshal of the Holodomor]. Kyiv, Ukraine.
- Marochko, V. (2022). *Ukrainski «kurkuli» – zhertyv bilshovytskoi polityky sotsial-shovinizmu* [Ukrainian «kurkuli» are victims of the Bolshevik policy of social-chauvinism]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 27, P. 54–60.
- Masenko, L. (2015). *Slovo kurkul v istoryko-etymolohichnomu ta sotsialno-politychnomu aspektakh* [The word kurkul in historical, etymological and socio-political aspects]. *Ukrainska mova – Ukrainian Language*, 2, P. 24–37.
- Morozov, A., Lazurenko, V. (2010). *Selianyn-vlasnyk chasiv NEPu: khto vin? Z istorii formuvannia klasovoho zhupelia «kurkul»* [Peasant-owner of the NEP times: who is he? From the history of formation a dirty class word «kurkul»]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 12, P. 33–37.
- Movchan, P. (Comp.) (2009). *Velykyi tumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv, Ukraine.
- Romanets, N. (2014). *Kurkulska vysilka pid chas sutsilnoi kolektyvizatsii: osoblyvosti formuvannia* [Banishment of kurkuli during the forced collectivization: peculiarities of formation]. *Naukovi pratsi Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of Zaporizhzhia national university*, 41, P. 106–109.

Шеремета Лілія Олександрівна – методист відділу досліджень Голодомору та штучних масових голодів Національного музею Голодомору-геноциду (вул. Лаврська, 3, м. Київ, 01015, Україна).

Sheremeta Liliia – methodologist of the Holodomor and mass man-made famine research department of the National museum of the Holodomor-genocide (3 Lavrska Str., Kyiv, 01015 Ukraine).

E-mail: lilyok3@ukr.net

FORMATION OF NEGATIVE CONNOTATIONS TO THE LEXEME «KURKUL»: LINGUISTIC AND HISTORICAL ASPECTS

The purpose of the work is to highlight the way the Soviet government changed the original meaning of the lexeme «kurkul» and created negative connotations to this word; to trace the role and meaning of «kurkul» in Ukrainian society; and to analyse the author's survey on the topic «Who are the "kurkuli"?». **The research methodology** is based on general scientific methodological principles and basic requirements applied to the works of historical direction. **The novelty of scientific research** lies in comprehensive study of the concept «kurkul», «kurkulstvo» two-fold – linguistic and historical. The etymology, lexical, and stylistic meaning of the word «kurkul» are investigated in the linguistic aspect, and in the historical aspect, «kurkulstvo» is considered one of the strata of society that the Soviet authorities tried to destroy. **Conclusions.** «Kurkuli» are a wealthy stratum of the Ukrainian peasantry who became an enemy of the Soviet government, against whom it mercilessly fought and tried to eliminate as a class. The lexeme «kurkul» in the Ukrainian language underwent a transformation under the influence of historical events. If initially this word meant a nickname given to people who came to the cities, then later it was used by Soviet authorities as an equivalent of the Russian word «kulak», which described a person as greedy, one who takes everything in his fist. The negative connotation of the word «kulak» affected the word «kurkul» as well. If earlier peasant-owners, peasant-manufacturers were called «owners», «prosperous men», «proprietor», «rich/wealthy men», «landlords», «individuals», «private owners», «farmers», then the Soviet authorities began to stigmatize them as «kurkuli», «profiteers», «exploiters», «kulaki», «hlytai (rich exploiters)», «myroidy (usurer)», «enemies», «capitalists in agriculture», «rural bourgeoisie», «petit-bourgeoises», «agents», «wreckers», «counterrevolutionaries», «Petliurivets», «horlokhvaty (mercenary persons)», and the children of «kurkuli» as «kurkul bastards» and «kurkul snouts».

Key words: author's polling; Holodomor 1932–1933; genocide; communist totalitarian regime; connotation; kurkul.

Дата подання: 2 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 11 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шеремета, Л. Формування негативних конотацій до лексеми «куркуль»: лінгвістичний та історичний аспекти. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 190–200. DOI: 10.58407/litopis.250116.

Цитування за стандартом APA

Sheremeta, L. (2025). Formuvannia nehatyvnykh konotatsii do leksemy «kurkul»: lnhvistychnyi ta istorychnyi aspekty [Formation of negative connotations to the lexeme «kurkul»: linguistic and historical aspects]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 190–200. DOI: 10.58407/litopis.250116.

Антон Процюк

АСИМЕТРІЯ ЛІТЕРАТУРНИХ РИНКІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРИСУТНОСТІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В НІМЕЧЧИНІ ТА НІМЕЦЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В США (1990–2021 рр.)

DOI: 10.58407/litopis.250117

© А. Процюк, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5929-6722>

Мета дослідження – проаналізувати особливості німецько-американських літературних зв'язків у період 1990–2021 рр., виявити основні тенденції та асиметрії у культурному обміні між двома країнами, а також дослідити інституційну інфраструктуру, що підтримувала ці зв'язки. **Методи дослідження** включають порівняльний аналіз присутності літератури обох країн на відповідних ринках та статистичний аналіз перекладів та продажів. **Наукова новизна** полягає у комплексному дослідженні асиметричного характеру німецько-американських літературних зв'язків після об'єднання Німеччини, виявленні специфіки сприйняття німецької літератури в США та американської в Німеччині, а також аналізі впливу технологічних змін на характер літературних зв'язків.

Висновки дослідження свідчать про помітну асиметрію у літературних зв'язках: американська література мала потужну присутність на німецькому ринку, тоді як німецька література в США мала обмеженішу аудиторію. Переклади становили лише 0,7% книжкового ринку США, натомість у Німеччині частка перекладів з англійської була значно вищою. Німецька література на американському ринку спеціалізувалася переважно на історичній тематиці, особливо періоду нацизму та об'єднання Німеччини. Інституційна підтримка літературних зв'язків була розвиненішою з німецького боку. Технологічні зміни, зокрема розвиток електронної книготоргівлі, суттєво вплинули на характер літературних зв'язків між країнами.

Ключові слова: Німеччина, Сполучені Штати Америки, німецько-американські зв'язки, культурна дипломатія, книжковий ринок, возз'єднання Німеччини.

Літературні зв'язки між Німеччиною та Сполученими Штатами від 1990 до 2021 рр. відображають комплексний патерн культурного обміну. Американська література користувалася значною популярністю в Німеччині протягом цього періоду. Німецька література мала значущу присутність на американському ринку, однак значно більш обмежену порівняно з роллю американської літератури в Німеччині. Наслідком цієї динаміки став асиметричний, однак багатий, літературний діалог між обома країнами.

Історичний контекст: німецько-американські зв'язки у сфері літератури під час Холодної війни

Літературні зв'язки між Німеччиною та Сполученими Штатами під час Холодної війни формувалися під впливом політичних реалій епохи. Рецепція американської літератури в Німеччині часів Холодної війни позначалася різкими контрастами між ФРН та НДР, що відображали їхні відмінні інституційні структури та ідеологічні підходи. У Західній Німеччині американська література закріпила міцні позиції як через академічні, так і через комерційні канали. Як зазначає німецький науковець М. Маєр, німецькі університети під ту пору розробили комплексні програми вивчення американської літератури всіх жанрів¹. Ці академічні програми були відкритими до вивчення сучасної літератури, що допомогло встановити та легітимізувати сучасний американський літературний канон у Німеччині. Американська література також користувалася комерційним успіхом у ФРН. За даними М. Маєра, до 1990 р. з 8321 перекладних видань, опублікованих у Західній Німеччині, 5648 були з англійської мови, причому американські твори становили третину всіх пере-

¹ Meyer M. American Literature in Germany and Its Reception in the Political Context of the Postwar Years. *The United States and Germany in the Era of the Cold War, 1945–1990: A Handbook* / Ed. by Junker D., Gassert P., Mausbach W., Morris D.B. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 313.

кладів². Понад тисячу нових американських книжок з'являлося щороку на західнонімецькому ринку.

Ситуація в Німецькій Демократичній Республіці була складнішою. НДР підходила до американської літератури крізь ідеологічну призму соціалізму; на відміну від ФРН, підхід до видання американських авторів був у першу чергу ідеологічним, а не комерційним. Тогочасні американські твори або не видавалися, або публікувалися з передмовами чи післямовами, які ставили їх у проурядовий ідеологічний контекст. Уряд НДР був більш відкритий до публікації усталеної американської літературної класики³.

Водночас американська рецепція німецької літератури під час Холодної війни проходила кілька окремих фаз, кожна з яких формувалася ширшим політичним і культурним контекстом. У перші два десятиліття після Другої світової війни інтерес американських читачів до німецької літератури зосереджувався на розумінні нацистської диктатури та її наслідків. Як зазначає німецька науковиця З. Баушінгер, американці шукали відповіді про недавнє минуле Німеччини та її повоєнну трансформацію у творах авторів в екзилі, таких як Томас Манн, та повоєнних письменників, як-от Генріх Белль і Гюнтер Грасс⁴. Цей фокус змінився до середини 1960-х рр., коли американське суспільство сфокусувалося на внутрішніх проблемах, зокрема війні у В'єтнамі. У цей період у США виник «бум Гессе», коли Герман Гессе, який помер у 1962 р., став неочікуваним культурним феноменом. Його твори, деякі з яких були написані за десятки років до того, викликали помітний інтерес у німецьких контркультурних рухів, зазначає З. Баушінгер⁵. У 1970-х та 1980-х рр. серед американських читачів домінували два великі західнонімецькі автори – Генріх Белль і Гюнтер Грасс. Нобелівська премія Белля 1972 р. зробила широко популярними його твори, як-то «Груповий портрет з дамою». Східнонімецька література залишалася значною мірою невідомою американським читачам. Певним винятком стала лише письменниця Кріста Вольф, чия творчість резонувала з американським феміністичним рухом. Утім, від кінця 1960-х та початку 1970-х рр. популярність німецької літератури у Сполучених Штатах Америки пішла загалом на спад. Як зазначає З. Баушінгер, «між 1968 і 1990 роками в Сполучених Штатах була видана велика кількість книжок німецьких письменників, але більшість із них не здобули популярності серед читачів»⁶.

Роль американської літератури в Німеччині у 1990–2021 рр.

Період після возз'єднання Німеччини охарактеризувався продовженням та еволюцією американського літературного впливу в країні. Інтеграція НДР до ФРН означала, що західнонімецькі моделі читання та літературні вподобання, встановлені під час Холодної війни, розширилися на об'єднану країну: до прикладу, західнонімецькі видавництва та мережі розповсюдження вже мали розвинуті міцні зв'язки з американськими видавцями та авторами.

Уплив американської літературної культури на німецький книжковий ринок виявився у кількох тенденціях. Мабуть, найбільш значущим став розвиток цифрового книговидання та вихід американської компанії Amazon, яка стала найбільшим продавцем книжок у США та Європі на поч. ХХІ ст., на німецький ринок у 1998 р.⁷ Вплив компанії Amazon розширився, коли вона представила електронну книгу Kindle в Німеччині у 2011 р., прискорюючи прийняття цифрових форматів читання⁸. Технологічний розвиток супроводжувався змінами в маркетингових стратегіях та залученні читачів: онлайн-огляди та алгоритмічні рекомендації все більше впливали на вибір німецьких читачів.

Іншою помітною тенденцією стала зростаюча популярність американської жанрової літератури в Німеччині, зокрема в таких категоріях, як трилер, література для молоді та фентезі. Інтелектуальна художня література продовжувала мати успіх на німецькому ринку, але частково поступилася позиціями жанровій літературі.

Можемо виділити кількох найуспішніших американських авторів у Німеччині в цей період. Джонатан Франзен досяг значної популярності, частково завдяки його особистому зв'язку з Німеччиною – він навчався там за Програмою Фулбрайта і вивчив німецьку мо-

² Meyer M. American Literature in Germany and Its Reception in the Political Context of the Postwar Years. P. 317

³ Ibid. P. 316

⁴ Bauschinger S. The American Reception of Contemporary German Literature. *The United States and Germany in the Era of the Cold War, 1945–1990: A Handbook* / Ed. by Junker D., Gassert P., Mausbach W., Morris D.B., Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 319.

⁵ Ibid. P. 319.

⁶ Ibid. P. 322

⁷ Future of opportunity: 20 years ago Amazon launched in Germany. *About Amazon Europe*. 2018. October 15. URL: <https://www.aboutamazon.eu/news/press-lounge/future-of-opportunity-20-years-ago-amazon-launched-in-germany>.

⁸ Amazon.de Launches German Kindle Store with the Largest Selection of Any E-Bookstore in Germany. *AboutAmazon*. 2011. April 21. URL: <https://press.aboutamazon.com/2011/4/amazon-de-launches-german-kindle-store-with-the-largest-selection-of-any-e-bookstore-in-germany>.

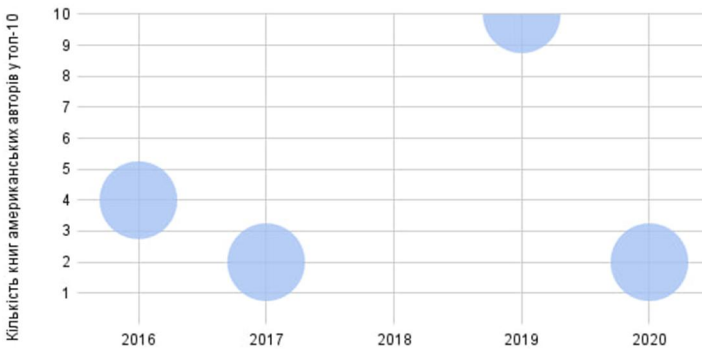
ву – що дозволило йому безпосередньо спілкуватися з німецькою аудиторією⁹. Його твори, особливо «Поправки» (2001) та «Свобода» (2010), отримали широке висвітлення в німецьких ЗМІ та критичне визнання в німецьких літературних колах.

У комерційній літературі «Код да Вінчі» (2003) Дена Брауна став культурним феноменом у Німеччині: загалом по всьому світу було продано понад 80 мільйонів примірників книжки за перші шість років¹⁰, зокрема суттєві продажі спостерігалися в Німеччині. У такий спосіб серія «Сутінки» Стефені Маєр домінувала на ринку молодіжної літератури, демонструючи зростаючий вплив американської популярної культури на німецькі читацькі звички.

У елітарній літературі кілька американських авторів зберегли сильну присутність у німецькому інтелектуальному дискурсі. Постмодерністські наративи Пола Остера відкрили широку аудиторію серед німецьких читачів¹¹. Також широко перекладали й вивчали твори Тоні Моррісон: вона була першою афроамериканкою, яка отримала Нобелівську премію з літератури, і теми раси та ідентичності в її творчості були цікавими для німецької аудиторії¹². Також популярним у Німеччині був Дон Делілло; наприклад, в Оснабрюку в 2008 р. відбулася Міжнародна конференція з творчості Делілло¹³. Успіх цих авторів показує, що американська література в Німеччині була не лише частиною ринку розваг, але й засобом культурного діалогу та інтелектуального обміну.

Для ілюстрації популярності американських книжок у Німеччині ми проаналізували дані за 2016–2020 рр., які були доступні в архівах німецького журналу для книговидавців Börsenblatt. У художній літературі серія Джеффа Кінні «Щоденник слабака» посіла четверте місце в 2016 р., тоді як «Джерело» Дена Брауна досягло другого місця у 2017 р. Особливо помітним став прорив Делії Овенс із романом «Де співають раки», який посів десяте місце у 2019 р. і піднявся до другого місця у 2020 р.¹⁴

У категорії нехудожньої літератури американська присутність була особливо помітною в мемуарах та політичній тематиці. Автобіографія Брюса Спрінгстіна «Народжений бігти» посіла шосте місце у 2016 р., а мемуари Мішель Обами та Барака Обами входили до десятки найпопулярніших книг кілька років поспіль. Також у 2020 р. до десятки найпопулярніших нехудожніх книг увійшли мемуари Мері Л. Трамп про її дядька, Президента США Дональда Трампа.

Графік 1. Місця книжок американських авторів у десятці найпопулярніших художніх книжок Німеччини (2016–2020 рр.).

⁹ Jonathan Franzen – Fulbright Student to Germany, 1981. *International Exchange Alumni*. 2012. November 28. URL: <https://alumni.state.gov/jonathan-franzen-fulbright-student-germany-1981/transcript>.

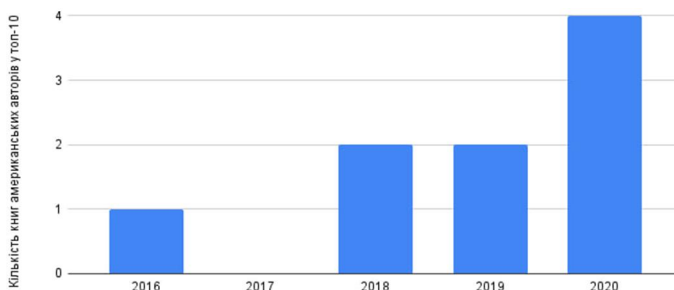
¹⁰ Dan Brown novel breaks one-day sales records. *Reuters*. 2009. September 17. URL: <https://www.reuters.com/article/lifestyle/dan-brown-novel-breaks-one-day-sales-records-idUSTRE58E5Q7/>.

¹¹ Kürten J. Paul Auster tours Germany with novel '4321'. *DW*. 2017. March 14. URL: <https://www.dw.com/en/paul-auster-tours-germany-with-fate-twisting-novel-4321/a-37920685>.

¹² Liu Z, The Sociolinguistic Dynamics of Grotesque and Satire: Comparative Analysis in Contemporary German and African American Literature. *Critical Survey*. 2024. Vol. 36. Iss. 2. Pp. 19–32.

¹³ Terrorism – Media – Literature: Don DeLillo and the Ethics of Fiction. *Perival*. URL: <http://perival.com/delillo/osnabruck08.html>.

¹⁴ Johnson H., Germany's Bestselling Books of 2020: Serious Themes and Escapism. *Publishing Perspectives*. 2021. January 8. URL: <https://publishingperspectives.com/2021/01/germany-bestselling-books-of-2020-serious-themes-and-escapism-covid19/>; Johnson H., Germany's Bestselling Books of 2019: Fiction, Nonfiction, Self-Help. *Publishing Perspectives*. 2020. January 15. URL: <https://publishingperspectives.com/2020/01/germanys-bestselling-books-of-2019-fiction-nonfiction-self-help/>; Johnson H., Germany's Bestselling Books of 2018: Crime, Politics, and Big Questions. *Publishing Perspectives*. 2019. January 9. URL: <https://publishingperspectives.com/2019/01/germany-bestselling-books-2018-crime-politics-big-questions/>; Johnson H., 2017 Bestselling Books in Germany: Translations Top the Fiction List. *Publishing Perspectives*. 2018. February 13. URL: <https://publishingperspectives.com/2018/02/2017-bestselling-books-germany/>; Johnson H., Germany's Bestselling Books of 2016: Fiction and Nonfiction. *Publishing Perspectives*. 2017. January 16. URL: <https://publishingperspectives.com/2017/01/germany-bestselling-books-of-2016/>.

Графік 2. Кількість книжок американських авторів у десятці найпопулярніших нехудожніх книжок Німеччини (2016–2020 рр.).

Роль німецької літератури у Сполучених Штатах Америки в 1990–2021 рр.

Стан німецької літератури на американському книжковому ринку протягом 1990–2021 рр. визначався ширшою тенденцією більшого розміру американського видавничого бізнесу, а також обмеженої взаємодії американського видавничого бізнесу з перекладною літературою. На відміну від німецького, американський ринок залишався помітно замкнутим.

За даними дослідження Рочестерського університету, переклади становили лише 0,7% книжок, які щорічно публікувалися у Сполучених Штатах станом на середину 2010-х рр. До прикладу, як зазначають дослідники, 2010 р. лише близько 20 літературних творів було перекладено з німецької англійською для американського ринку¹⁵.

Ця асиметрія особливо помітна у списках найбільш продаваних книжок. Вище ми навели дані про наявність американських творів у списках найбільш популярних книжок у Німеччині в 2016–2020 рр. Натомість наш аналіз списків найбільш популярних видань у Сполучених Штатах Америки в означений період (за матеріалами профільного видання *Publishers Weekly* та списків бестселерів *The New York Times*) показав, що жодна німецька книжка не увійшла до десятки найпопулярніших за цей період.

Обмежену присутність німецької літератури на американському ринку можна пояснити кількома факторами. За даними Німецького книжкового офісу в Нью-Йорку, американські видавці зазвичай більш обережні щодо інвестицій у переклади, які вимагають додаткових витрат і часто стикаються з маркетинговими викликами¹⁶. Ця комерційна обережність призвела до ситуації, коли сучасна німецька література в США частіше виходила в спеціалізованих видавництвах та академічних видавничих домах, а не у великих комерційних видавництвах. Утім, популярністю продовжували користуватися класичні німецькі автори, як-то поет XVIII ст. Фрідріх фон Гарденберг (більш відомий як Новаліс) та драматург XIX ст. Георг Бюхнер, а також німецькомовні письменники з інших країн, як-то Франц Кафка¹⁷.

Однак попри те, що німецька література не була широко представлена у списках бестселерів у Сполучених Штатах Америки, вона мала помітний вплив на американський інтелектуальний та академічний дискурс. Американське сприйняття німецької літератури протягом цього періоду характеризувалося кількома виразними тематичними вподобаннями та видавничими тенденціями. У першу чергу продовжували отримувати сприйнятливую аудиторію твори, які стосувалися історичної спадщини Німеччини, особливо нацистської епохи, Другої світової війни та її наслідків.

Американські видавці та читачі зберігали стійкий інтерес до літератури, яка стосується нацистського минулого Німеччини та Голокосту. Про це свідчив успіх таких авторів, як лауреат Нобелівської премії Гюнтер Грасс, чиї твори незмінно привертати увагу провідних американських газет¹⁸. (Г. Грасс і Герта Мюллер були двома німецькомовними письменниками, які отримали Нобелівську премію з літератури протягом окресленого часу). Загалом Г. Грасс зберігав позицію найбільш визнаного німецького автора в Америці протягом аналізованого нами періоду. Регулярне висвітлення його творчості в провідних американських газетах утвердило письменника не лише як літературну постать, але і як важливий політичний голос.

¹⁵ Schwabel F. «Meine Forschung»: Deutsche Erzählliteratur in den USA. *Universität Wien*. 2015. Januar 21. URL: <https://mediportal.univie.ac.at/uniview/forschung/detailansicht/artikel/meine-forschung-deutsche-erzaehlliteratur-in-den-usa/>.

¹⁶ Kürten J. Deutsche Bücher für Amerika. *DW*. 2014. Dezember 21. URL: <https://www.dw.com/de/deutsche-b%C3%BCcher-f%C3%BCr-amerika/a-18128943>.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Schwabel F. «Meine Forschung»: Deutsche Erzählliteratur in den USA...

З авторів нової генерації особливо варто відзначити популярність роману Бернгарда Шлінка «Читець» 1995 р. Від часу його перекладу англійською мовою й особливо після включення до книжкового клубу популярної телеведучої Опри Вінфрі в 1999 р. цей роман продемонстрував постійну зацікавленість американської публіки цією темою. Загалом у США було продано понад два мільйони примірників цього роману, чимало з них після його включення до книжкового клубу Опри Вінфрі¹⁹.

Особливо популярним на американському ринку був письменник Вінфрід Георг Зебальд, який у своїй творчості успішно поєднував художню літературу з мемуаристикою. Як зазначає сучасна німецька науковиця Ф. Швабель, В.-Г. Зебальд був навіть більш популярним у Сполучених Штатах Америки, ніж на «домашньому» ринку в Німеччині²⁰.

До того ж після возз'єднання Німеччини в 1990 р. американські видавці виявили інтерес до творів, які досліджували досвід Східної Німеччини та виклики возз'єднання. Особливий резонанс мали твори, що висвітлювали життя в НДР та перехідний період. Також той час характеризувався усе вищим інтересом до сучасних німецьких поглядів на модерні проблеми. Це включало твори, що стосувалися імміграції, мультикультуралізму та ролі Німеччини в сучасній Європі.

Міжнародні літературні премії відігравали важливу роль у формуванні американсько-го сприйняття німецької літератури. Найкраще це демонструє присудження Нобелівської премії з літератури Герті Мюллер у 2009 р. Г. Мюллер була відносно непомітною на світовому літературному ринку до отримання премії: зокрема лише 5 із її 20 книг були перекладені англійською мовою²¹. Однак вручення їй премії значно підвищило інтерес американських видавців як до її творчості, так і до подібних літературних голосів із Центральної та Східної Європи. Сама Г. Мюллер після цього неодноразово виступала з презентаціями та літературними читаннями у Сполучених Штатах Америки, зокрема на запрошення ключових культурних установ країни, як-то Бібліотека Конгресу США²².

Також із сучасних німецьких письменників варто відзначити Даніеля Кельмана. Його твір «Обмірювання світу», виданий у 2005 р., став одним із найпопулярніших німецьких літературних творів, виданих у проаналізований нами період²³. Міжнародний успіх роману допоміг відкрити двері для інших сучасних німецьких авторів на американському ринку²⁴. Серед інших помітних сучасних авторів, які здобули визнання в американських літературних колах, можна виділити Уве Тімма, Марселя Баєра та Дженні Ерпенбек.

Інституційна інфраструктура двосторонніх літературних зв'язків: огляд ключових програм та ініціатив

Інфраструктура, яка підтримувала німецько-американські літературні зв'язки між 1990 і 2021 рр., мала складну систему інституцій, програм та ініціатив, що діяли в обох країнах. Деякі з цих структур були створені в повоєнний період, але багато з них зазнали значної еволюції після возз'єднання Німеччини, адаптуючись до нових політичних реалій та технологічних змін у видавничій індустрії.

Однією з ключових інституцій, яка підтримувала літературні зв'язки між ФРН та США, був Франкфуртський книжковий ярмарок – найбільший книжковий ярмарок у Європі та світі. Франкфуртський книжковий ярмарок функціонував як основний міжнародний майданчик для торгівлі літературними правами протягом 1990–2021 рр. Щорічно захід збирав видавців, агентів та літературних професіоналів із понад 100 країн, зокрема в окремих просторах для англomовного ринку. У контексті німецько-американських літературних зв'язків ярмарок відображав певну асиметрію, згадану нами вище: німецькі видавці активно купували права на американські книжки, натомість американські видавці менше інвестували в переклади з німецької²⁵.

Серед інфраструктури двосторонніх літературних зв'язків особливо варто відзначити Німецький книжковий офіс у Нью-Йорку (також відомий як Франкфуртський книжковий ярмарок у Нью-Йорку) – ініціативу Франкфуртського книжкового ярмарку, започатковану

¹⁹ Hall K. Text Crimes in the Shadow of the Holocaust: The Case of Bernhard Schlink's *Der Vorleser/The Reader*. *German Text Crimes: Writers Accused, from the 1950s to the 2000s*. / Ed. by Cheesman T., Rodopi B. 2013. Pp. 193–208.

²⁰ Schwabel F. «Meine Forschung»: Deutsche Erzählliteratur in den USA...

²¹ Rich M., Kulish N. Herta Müller Wins Nobel Prize in Literature. *The New York Times*. 2009. October 9. URL: <https://www.nytimes.com/2009/10/09/books/09nobel.html>.

²² Nobel Laureate Herta Müller Reads at Library, May 15. *Library of Congress*. 2012. April 22. URL: <https://www.loc.gov/item/prn-12-085/>.

²³ Mund H. Daniel Kehlmann: 'Measuring the World'. *DW*. 2018. August 10. URL: <https://www.dw.com/en/daniel-kehlmann-measuring-the-world/a-45691344>.

²⁴ Kürten J. Deutsche Bücher für Amerika. *DW*. 2014. Dezember 21. URL: <https://www.dw.com/de/deutsche-b%C3%BCher-f%C3%BCr-amerika/a-18128943>.

²⁵ Rich M. Translation Is Foreign to U.S. Publishers. *The New York Times*. 2008. October 17. URL: <https://www.nytimes.com/2008/10/18/books/18book.html>.

в 1998 р. за підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини. Метою офісу була промоція німецької літератури на північноамериканському ринку²⁶.

Серед ініціатив Німецького книжкового офісу в Нью-Йорку були організація поїздок американських редакторів до Німеччини, проведення міжнародних конференцій із дитячої літератури в Нью-Йорку, заснування премії для перекладачів²⁷, а також розробка майстерень, дискусій та промоційних заходів для популяризації німецької літератури. Окремо варто відзначити літературний фестиваль «Festival Neue Literatur», заснований у 2010 р. – перший та єдиний фестиваль німецької художньої літератури в США²⁸.

Німецький книжковий офіс у Нью-Йорку був закритий 2020 р. під час реструктуризації Франкфуртського книжкового ярмарку на фоні фінансових проблем, спричинених пандемією COVID-19. На той момент у ньому працювали чотири людини, які втратили роботу внаслідок закриття ініціативи. Утім, Франкфуртський книжковий ярмарок продовжив роботу з північноамериканським книжковим ринком в інших форматах²⁹.

Цікаво, що з протилежного боку не існувало схожої інституції для промоції американської літератури в Німеччині. Можемо пояснити це як більшим розміром американського книговидавничого ринку (а відтак меншою потребою у промоції американської літератури), так і вищим рівнем децентралізації американських культурних установ і американської культурної дипломатії.

До інших ініціатив двосторонніх літературних зв'язків між Німеччиною та Сполученими Штатами Америки можна віднести грантові програми Інституту Гете для перекладачів³⁰; щорічну премію імені Гелен та Курта Вольфів для перекладачів із німецької мови англійською, яку з 1996 р. організовував Інститут Гете за підтримки німецького уряду³¹; а також діяльність Німецької служби академічних обмінів (ДААД) у сфері літературних перекладів³².

Висновки

Німецько-американські літературні зв'язки протягом 1990–2021 рр. характеризувалися помітною асиметрією. З одного боку, американська література мала потужну присутність на німецькому ринку, що виявлялося у високих показниках перекладів, комерційному успіху американських авторів та їх активному висвітленні в німецьких медіа. З іншого – німецька література в США мала хоча й помітну, але більш обмежену аудиторію.

Ця асиметрія підтверджується статистично: якщо американські автори регулярно потрапляли до списків бестселерів у Німеччині, то німецькі книги майже не з'являлися в американських відповідниках. Переклади становили лише 0,7% книжкового ринку США, тоді як у Німеччині частка перекладів з англійської була значно вищою.

Водночас спостерігалася певна спеціалізація німецької літератури на американському ринку. Найбільший резонанс мали твори, присвячені історичній тематиці (особливо періоду нацизму та Другої світової війни), а також книжки про досвід НДР та об'єднання Німеччини. Успішними були також окремі сучасні автори, як-от Бернгард Шлінк та Даніель Кельман.

Інституційна підтримка літературних зв'язків була більш розвиненою з німецького боку. Німеччина підтримувала спеціальні установи (як-от Німецький книжковий офіс у Нью-Йорку) та програми для просування своєї літератури в США. Важливу роль відігравали також міжнародні літературні премії та Франкфуртський книжковий ярмарок.

Технологічні зміни, зокрема розвиток електронної книготоргівлі та вихід компанії Amazon на німецький ринок, суттєво вплинули на характер літературних зв'язків. Цифровізація створила нові можливості для розповсюдження літератури, але водночас посилила домінування великих гравців книжкового ринку.

Загалом період 1990–2021 рр. продемонстрував, що попри певну асиметрію та комерційні обмеження, німецько-американські літературні зв'язки стали важливим каналом

²⁶ Johnson H. Celebrate 15 Years of German Book Office New York. *Publishing Perspectives*. 2013. December 9. URL: <https://publishingperspectives.com/2013/12/celebrate-15-years-of-german-book-office-new-york/>.

²⁷ German Book Office in New York Announces Translation Competition Winner. *Today Translations*. 2013. January 7. URL: <https://www.todaytranslations.com/news/german-book-office-in-new-york-announces-translation-competition-winner/>.

²⁸ Neue Literatur Festival March 7–9, 2010. *NYU Arts & Science*. URL: <https://as.nyu.edu/research-centers/deutscheshaus/cultural-program/events/spring-2010/neue-literatur-festival-march-7-9-2010.html>.

²⁹ Nawotka E., Frankfurt Book Fair New York Is Closing. *Publishers Weekly*. 2020. December 9. URL: <https://www.publishersweekly.com/pw/by-topic/international/frankfurt-book-fair/article/85094-frankfurt-book-fair-new-york-is-closing.html>.

³⁰ Übersetzungsförderung. *Goethe Institut*. URL: <https://www.goethe.de/ins/us/de/kul/bks/uef.html>.

³¹ Helen & Kurt Wolff Translator's Prize. Past Prizewinners. *Goethe Institut*. URL: <https://www.goethe.de/ins/us/en/kul/bks/hkw/vga.html>.

³² DAAD/GSA book prizes. *German Studies Association*. URL: <https://www.thegsa.org/prizes/daadgsa-book-prizes>.

культурного діалогу між двома країнами, що підтримувався комплексною мережею інституцій та ініціатив.

References:

- Bauschinger, S. (2004). *The American Reception of Contemporary German Literature. The United States and Germany in the Era of the Cold War, 1945–1990: A Handbook*. Cambridge, USA.
- Hall, K. (2013). *Text Crimes in the Shadow of the Holocaust: The Case of Bernhard Schlink's Der Vorleser / The Reader. German Text Crimes: Writers Accused, from the 1950s to the 2000s*.
- Liu, Z. (2024). *The Sociolinguistic Dynamics of Grotesque and Satire: Comparative Analysis in Contemporary German and African American Literature. Critical Survey*, 36 (2), P. 19–32.
- Meyer, M. (2004). *American Literature in Germany and Its Reception in the Political Context of the Postwar Years. The United States and Germany in the Era of the Cold War, 1945–1990: A Handbook*. Cambridge, USA.

Процюк Антон Степанович – аспірант ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (вул. Леонтовича 5, Київ, Україна)

Protsiuk Anton – PhD student at the state institution «Institute of world history of the National academy of sciences of Ukraine» (Leontovycha str. 5, Kyiv, Ukraine)

E-mail: antonprotsiuk@gmail.com

THE ASYMMETRY OF LITERARY MARKETS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PRESENCE OF AMERICAN LITERATURE IN GERMANY AND GERMAN LITERATURE IN THE USA (1990–2021)

The purpose of the study is to analyze the specific features of German-American literary translations between 1990 and 2021, to identify the main tendencies and asymmetries in the cultural exchange between the two countries, and to examine the institutional infrastructure that maintained such relations. The methodological basis of the study includes a comparative analysis of both countries' literature representation in the market of the other country and statistical analysis of translations and sales. The novelty of the study is in study's comprehensiveness of the asymmetrical nature of German-American literary relations after German unification, identifying perception of German literature's specifics in the USA and American literature's specifics in Germany, as well as analyzing the impact of technological changes on the nature of literary relations. Conclusions of the study indicate a noticeable asymmetry in literary relations: American literature had a solid presence on the German market, whereas German literature had much limited audience in the USA. Translations from German language covered only 0.7% of the US book market, while the number of translations from English was much higher in Germany. German literature on the USA market was mainly focused on historical topics, especially on the period of Nazism and German unification. Institutional support of literary relations was more developed on German's behalf. Technological changes, such as e-book sales' development, have had a significant impact on the nature of literary relations between the countries.

Key words: Germany, United States of America, German-American relations, cultural diplomacy, book market, German reunification

Дата подання: 20 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Процюк, А. Асиметрія літературних ринків: порівняльний аналіз присутності американської літератури в Німеччині та німецької літератури в США (1990–2021 рр.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 201–207. DOI: 10.58407/litopis.250117.

Цитування за стандартом APA

Protsiuk, A. (2025). *Asymetria literaturnykh rynkov: porivnialnyi analiz prysutnosti amerykanskoj literatury v Nimechchyni ta nimetskoj literatury v USA (1990–2021 rr.)* [The asymmetry of literary markets: a comparative analysis of the presence of American literature in Germany and German literature in the USA (1990–2021)]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 201–207. DOI: 10.58407/litopis.250117.

УДК 94(092):930](477/51-25)

Ярослав Трикашний

ПЕДАГОГІЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ С.Г. БАРАНА-БУТОВИЧА (1877–1944): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

DOI: 10.58407/litopis.250118

© Я. Трикашний, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7784-877X>

Стаття присвячена аналізу літератури, яка стосується діяльності відомого українського історика, археолога, краєзнавця та педагога С.Г. Барана-Бутовича. **Мета статті:** з'ясувати ступінь висвітлення у вітчизняній історіографії усіх аспектів діяльності С.Г. Барана-Бутовича. **Наукова новизна** роботи полягає у здійсненні історіографічного аналізу основних праць, які так чи інакше стосуються С.Г. Барана-Бутовича і в загальному контексті висвітлюють його діяльність. **Методологічна основа** роботи ґрунтується на базі біографічного методу, з використанням принципів наукової об'єктивності, комплексності, системності та історизму. **Висновки.** У статті опрацьовано основний історіографічний матеріал і простежено динаміку дослідження діяльності С.Г. Барана-Бутовича вітчизняними науковцями. Історіографічні дослідження, присвячені С.Г. Барану-Бутовичу, починалися зі згадок у закордонних публікаціях 1962 р. Поступово зацікавленість його діяльністю поживалася, і нині ця постать становить інтерес для фахівців з різних напрямів – історики, археологи, музеєзнавці. Попри це, певні періоди життя та діяльності С.Г. Барана-Бутовича досі є недостатньо дослідженими.

Ключові слова: С.Г. Баран-Бутович, історіографія, дослідження, Чернігів, краєзнавство, освіта.

Степан Гаврилович Баран-Бутович народився 17 травня 1877 р. у с. Козел (нині смт Михайло-Коцюбинське) Чернігівського повіту Чернігівської губернії¹. Після закінчення сільської школи, Чернігівського духовного училища та духовної семінарії він вступив до Петербурзького історико-філологічного інституту, навчання в якому успішно завершив у 1901 р.

Трудову діяльність С.Г. Баран-Бутович розпочав на посаді вчителя історії та географії семикласного механіко-технічного училища міста Олександрівськ (нині Запоріжжя) Катеринославської губернії. Згодом він переїхав до Варшави, де викладав у жіночій та чоловічій гімназіях і, крім того, займався підготовкою викладачів середніх навчальних закладів при Варшавському навчальному окрузі.

У 1915 р. Варшавська російська 6-та чоловіча гімназія була евакуйована до Москви й перейменована у Московську 15-ту чоловічу гімназію. Тут С.Г. Баран-Бутович працював до другої половини 1918 р. Крім викладання історії та російської літератури, брав активну участь у роботі історичної комісії при «Товаристві поширення технічних знань».

У 1918 р. С.Г. Баран-Бутович переїхав до Чернігова, де почав працювати викладачем історії у 2-й чоловічій гімназії (колишня Варшавська 5-та чоловіча гімназія, яку було ева-

¹ Коваленко О.Б. Баран-Бутович Степан Гаврилович. *Енциклопедія історії України: У 10 т. /* Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. А–В. С. 182.

куйовано до Чернігова)². У Чернігові він працював у багатьох навчальних закладах міста, а також був одним із фундаторів першого в Чернігові екскурсійного бюро.

До того ж С.Г. Баран-Бутович активно працював у Чернігівському державному музеї, де спочатку очолював історичний відділ, а згодом – відділ первісного, рабовласницького та феодального суспільства. У цей час він займався вивченням археологічних старожитностей краю, виявив і дослідив близько 50 пам'яток доби неоліту й Давньої Русі, а також брав участь у роботі Мізинської палеолітичної (1932) та Поліської (1933) експедицій Всеукраїнської Академії Наук.

У 1930-х рр. С.Г. Баран-Бутович, як і багато представників інтелігенції того часу, зазнав репресій. У 1934 р. його звільнили з Чернігівського історичного музею за «протягування контрреволюційних, буржуазних та буржуазно-націоналістичних теорій і пропаганду контрреволюційного троцькізму в експозиції музею»³.

Згодом, у серпні 1938 р. його заарештовано й засуджено до 8 років позбавлення волі за звинуваченням у так званій «Музейній справі», в основу якої було покладено звинувачення 1934 р. Однак С.Г. Баран-Бутович домогся звільнення з в'язниці, подавши касаційну скаргу.

Після окупації Чернігова в 1941 р. німецькими військами С.Г. Баран-Бутович відновив свою трудову діяльність. Спочатку він виконував канцелярську роботу при старостаті міста Чернігова, а згодом, від 1 грудня 1941 по 19 вересня 1943 рр., обіймав посаду завідувача відділу культури та освіти міської управи.

Напередодні вступу радянських військ до Чернігова С.Г. Баран-Бутович виїхав на захід України, але невдовзі повернувся і був заарештований ВББ УНКВС у Чернігівській області. Згідно з вироком військового трибуналу від 29 вересня 1944 р. його засудили до вищої міри кримінального покарання – розстрілу за звинуваченнями по ст. 54-І-а та 54-10 ч. 2 КК УРСР⁴.

У 1962 р. за кордоном було видано працю, присвячену українським ученим, які були знищені більшовицькою Москвою⁵. Є в ній і С.Г. Баран-Бутович. У стислому нарисі Н. Полонської-Василенко «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків» здійснена спроба висвітлити становище представників історичної науки в Україні. Серед інших науковців С.Г. Барана-Бутовича згадано як археолога, якого було звільнено з роботи.

До того ж у цьому томі «Записок Наукового товариства імені Шевченка» вміщено роботу відомого археолога та історика М. Міллера «Доля українських археологів під совєтами». Автор зазначив, що в Україні репресії набули одного з наймасовіших і найжорстокіших проявів: крім однакових для всіх наукових робітників СРСР обвинувачень ідеологічного порядку, українські вчені також обвинувачувалися в буржуазному націоналізмі. С.Г. Барану-Бутовичу в цій праці М. Міллера присвячено лише кілька рядків: «Баран-Бутович С., завідувач церковно-історичного музею, засланий, мабуть, повернувся по війні»⁶.

Після проголошення Незалежності України у 1991 р. в газеті «Чернігівські відомості» було надруковано статтю керівника прес-групи УКДБ О. Добриці, присвячену С.Г. Барану-Бутовичу. Крім суто біографічних даних, наведено цікаву інформацію про звільнення С.Г. Барана-Бутовича з музею та арешт 1938 р. Автор акцентує увагу на цілеспрямованому прагненні колег по музею С.Г. Барана-Бутовича звільнити його з посади: написання рецензій-доносів про наукові публікації, вишукування цитат із заборонених праць М. Грушевського, а також участь С.Г. Барана-Бутовича в Чернігівському науковому товаристві, яке розглядали як контрреволюційне. Також у статті йдеться про взаємини С.Г. Барана-Бутовича з представниками Організації українських націоналістів, а також його бачення повоєнного устрою України⁷.

У 1992 р. в газеті «Деснянська правда» надруковано статтю чернігівського краєзнавця Г. Кузнецова «Фатальна помилка науковця», також присвячену С.Г. Барану-Бутовичу. Автор вважає його талановитим істориком, який зробив вагомий внесок у вивчення минулого Чернігівщини та міг би зробити багато корисного, якби не став на шлях співпраці з німецькими окупантами в роки німецько-радянської війни. У статті наведено відомості про

² ДАЧО. Ф. Р-3011. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3.

³ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507 – ФП. Т. 2. Арк. 152.

⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507 – ФП. Т. 25. Арк. 18.

⁵ Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. 173: Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. Париж–Чикаго: East Side Press, 1962. 356 с.

⁶ Міллер М. Доля українських археологів під совєтами. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Париж–Чикаго: East Side Press, 1962. Т. 173: Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. С. 123.

⁷ Добриця О. Коли горять рукописи... З архіву КДБ. *Чернігівські відомості*. 1991. № 24. С. 5.

переслідування С.Г. Барана-Бутовича в 1930-х рр. радянською владою, його діяльність у міській управі на посаді завідувача відділу культури та освіти під час окупації Чернігова, співпрацю з газетою «Українське Полісся» тощо⁸.

У 1993 р. в Києві перевидана «Енциклопедія Українознавства», що видавалася в 1940–1990-ті рр. у Франції під егідою Наукового товариства імені Шевченка в Європі. Над довідковими матеріалами для неї працювала більшість провідних учених, політичних та громадських діячів українського зарубіжжя. Вміщено тут інформацію і про С.Г. Барана-Бутовича: «Баран-Бутович Степан – 1920-30-х рр., співробітник Чернігівського історичного музею, дослідник мезоліту і неоліту»⁹.

В умовах національного та духовного відродження України, розбудови її державності відкрилася можливість здійснити глибоке і всебічне дослідження та переосмислити багато сторінок історії українського народу. Одне з головних завдань, що постало перед вітчизняними істориками, полягало в правдивому дослідженні драматичних подій ХХ ст., яке увібрало численні військові конфлікти (зокрема дві світові війни), екологічні катастрофи, масштабні соціальні експерименти й безліч зумовлених ними людських трагедій.

Непоправних і невинуватих втрат зазнала Україна внаслідок масових репресій, які охопили всі без винятку верстви суспільства, обірвавши й покалічивши життя наших співвітчизників, розстріляних та знищених у концентраційних таборях, в'язницях та на за-сланні.

Після прийняття Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (від 17 квітня 1991 р.) було взято курс на відновлення історичної справедливості, встановлення порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які потерпали від репресій комуністичного тоталітарного режиму в 1917–1991 рр.

Зважаючи на це, держава ініціювала перегляд тогочасних кримінальних справ, серед яких було й рішення військового трибуналу від 26 вересня 1944 р. про вищу міру покарання – розстріл з конфіскацією майна С.Г. Барана-Бутовича.

Відтак у межах чинного законодавства 1994 р. було визнано безпідставними звинувачення С.Г. Барана-Бутовича: «кваліфікація дійствий Баран-Бутовича по ст. 54-1а УК УРСР являється необоснованной. Так как его убеждения в идеологии украинского национализма и проведении соответствующей агитации и пропаганды среди населения идей этого политического течения не содержит объективной стороны состава преступления»¹⁰.

Відтоді дослідники починають приділяти увагу багатьом репресованим науковцям, і зокрема С.Г. Барану-Бутовичу. До того ж акцент у дослідженнях репресій поступово змістився від загальних аспектів до більш конкретних: вивчення спільнот та окремих людей, їхніх втрат, страждань, а також внеску у розвиток громад.

Однією з перших праць, які було опубліковано у цей період, був енциклопедичний словник-довідник «Дослідники археології України», що вийшов друком 1997 р. і підготовлений відомим археологом, істориком і музеєзнавцем Г. Мезенцевою. До словника увійшло близько 600 персоналій археологів, причетних до вивчення старожитностей України: від академіків до краєзнавців і працівників районних музеїв. Видання містить матеріали енциклопедичного характеру, присвячені дослідникам археології України: короткі біографічні дані про життя, доробок, археологічну діяльність та назви їх основних наукових публікацій (станом на 1991 р.).

Інформація про С.Г. Барана-Бутовича подана в хронологічному порядку: періоди навчання, основні місця роботи та напрями досліджень. Згадано також і застосування до нього репресій, а також його діяльність у період німецької окупації Чернігова. З основних праць Г. Мезенцевої виділяє «Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи» та «Чернігів як об'єкт історико-краєзнавчих студій», однак цей перелік не є вичерпним.

Важливою подією в науковому житті України стало видання «Енциклопедії історії України». Цьому сприяла ґрунтовна робота науковців, які створили належний фундамент для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів радянського часу та підготовки якісно іншого словника в порівнянні з «Радянською енциклопедією історії України».

Редакційна колегія керувалася певними критеріями у відборі персоналій. Обираючи вчених-істориків, укладачі послуговувалися не лише формальним критерієм (наприклад, наявність докторського ступеня), а фактом лідерства в певній галузі історичної науки¹¹. До цього переліку включено й С.Г. Барана-Бутовича як педагога, музейного працівника,

⁸ Кузнецов Г. Фатальна помилка науковця. *Деснянська правда*. 1992. № 121. С. 3.

⁹ *Енциклопедія Українознавства*. Київ: Глобус, 1993. Т. 1: Репринтоване відтворення видання 1955–1984 років. С. 46.

¹⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. 76507 – ФП. Т. 1. Арк. 113.

¹¹ Передмова. *Енциклопедія історії України: У 10 т.* Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 6.

історика та археолога. Автором статті про нього був О.Б. Коваленко¹². У розвідці більш докладно подані біографічні відомості, увагу приділено репресіям, що були застосовані до С.Г. Барана-Бутовича в 1930-х рр., зокрема звинуваченням в «ідеологічних ухилах» та арешту в «Музейній справі» в Україні в 1938 р. Перелік основних праць, порівняно з енциклопедичним словником-довідником «Дослідники археології України», розширено.

О. Коваленко та Л. Ясновська ввели до наукового обігу виявлені в Науковому архіві Інституту археології НАНУ листи С.Г. Барана-Бутовича та його колег. Зокрема йдеться про листи П.І. Смолічева до С.С. Гамченка (від 22 березня 1928 р.) та С.Г. Барана-Бутовича до С.С. Гамченка (від 10 травня 1928 р.)¹³. Листи стосуються можливої участі С.Г. Барана-Бутовича в археологічних дослідженнях на території Дніпрельстану, а також обставин, які могли стати на заваді. Наразі достеменно невідомо, чи брав С.Г. Баран-Бутович участь у цих дослідженнях.

У 2007 р. видано навчальний посібник В. Ткаченка «Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя»¹⁴, в якому висвітлено основні форми, методи та напрями історико-краєзнавчої роботи на Чернігівщині протягом 20–30-х рр. ХХ ст., наведено відомості про чернігівських краєзнавців, репресованих за часів сталінізму, які зробили вагомий внесок у вивчення історії регіону. У посібнику на системній основі розкрито найважливіші напрями розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині в означений період як складової історичної науки, з одного боку, і громадського руху – з іншого. Значна увага в посібнику присвячена С.Г. Барану-Бутовичу. Крім суто біографічних даних (розширених порівняно з попередніми публікаціями), надано цінну інформацію про його участь у революційних подіях 1905 р., внесок у роботу губернського екскурсійного бюро та активну археологічну й музейну діяльність. Наведені відомості про діяльність С.Г. Барана-Бутовича під час окупації Чернігова, зокрема створення за його ініціативи Архівного управління та Музейного фонду, співробітники яких (близько 10 осіб) рятували залишки колекцій, за певними винятками покинуті напризволяще та значною мірою зруйновані під час бомбардування міста в серпні 1941 р. Згадано також про активні розкопки науковця на згаданих музеях, під час яких було виявлено і частково описано понад 3000 експонатів.

У дев'ятому випуску збірника наукових праць «Скарбниця української культури» опублікована розвідка О. Черненко, присвячена історії формування археологічної колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського від заснування музею до 1948 р. Авторка схарактеризувала діяльність С.Г. Барана-Бутовича на посаді завідувача історичного відділу та хранителя археологічного фонду Чернігівського державного музею, участь у Тимчасовій комісії по проведенню археологічного та архітектурного обстеження пам'яток Чернігова¹⁵. Значну увагу приділено його участі в археологічних експедиціях та розвідках болотного городища «Висока гряда», поселень в ур. Друцька Гора поблизу с. Друцьке та Крайній Зруб на околищах с. Анисів, «дюнової стоянки» в ур. Бір біля с. Красне, поселення поблизу с. Підгірне тощо.

До того ж наведено важливу інформацію про діяльність С.Г. Барана-Бутовича, пов'язану з частковим відновленням роботи Чернігівського історичного музею в період нацистської окупації Чернігова, зокрема розкопкам 1942–1943 рр. на згаданих будівлі музею, яка постраждала від бомбардувань.

Розсекречення кримінальної справи С.Г. Барана-Бутовича в грудні 2010 р. надало фактиям доступ до нової інформації, відтак інтерес до його діяльності значно підвищився й дослідження поживалися.

У статті «Особистісний вимір музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр.» А. Пудовкіна проаналізувала освітній рівень тогочасних дослідників, окреслила низку наукових регіональних осередків, визначила їхніх наукових лідерів. Авторка віднесла С.Г. Барана-Бутовича до когорти високих професіоналів, творців «багатогранного інтелектуального світу». Вона вважає його одним із видатних дослідників пам'яток вітчизняної археології від палеоліту до пізнього Середньовіччя, які склали основу музейної археології України, змогли створити потужні регіональні центри досліджень і визначити основні напрями музейної археології¹⁶.

¹² Коваленко О.Б. Баран-Бутович Степан Гаврилович. С. 182.

¹³ Коваленко О., Ясновська Л. До історії Чернігівського історичного музею у 20-х рр. ХХ ст. *Скарбниця української культури*. Чернівці, 2005. Вип. 6. С. 106.

*Дніпрельстан – територія будівництва Дніпровської гідроелектростанції, яка в 1930-ті рр. була відома під назвою Дніпрельстан.

¹⁴ Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя. Київ: Знання, 2007. 215 с.

¹⁵ Черненко О. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.). *Скарбниця української культури*. Чернівці, 2007. Вип. 9. 136 с.

¹⁶ Пудовкіна А. Особистісний вимір музейної археології Радянської України 1920-х – початку 1930-х рр. *Літера-*

О. Мельник назвала С.Г. Барана-Бутовича одним із представників «репресованого краєзнавства»¹⁷. Вона розкрила зміст наукової діяльності вченого, результати якої стали вагомим внеском у вивчення минулого Чернігівщини, збереження її історичних пам'яток. Значну увагу приділено роботі науковця в Чернігівському державному музеї, цілеспрямованій та організованій кампанії зі звільнення С.Г. Барана-Бутовича з роботи. Окремо аналізується період діяльності вченого під час нацистської окупації Чернігова, зокрема створення Архівного бюро та робота, пов'язана зі збереженням пам'яток старовини.

У 2014 р. І. Синельник захистила дисертацію «Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського: інституційний розвиток, напрями роботи, формування фондів зібрань (кінець XIX – початок XX ст.)»¹⁸. Авторка детально висвітлила процес становлення та розвитку Чернігівського історичного музею, з'ясувала основні напрями діяльності цього закладу. У дисертації згадано й С.Г. Барана-Бутовича, зокрема з'ясовано форми та методи його експозиційної та науково-дослідної діяльності. Дослідниця високо оцінила практичний досвід С.Г. Барана-Бутовича у справі збереження архівів, бібліотечних фондів у період нацистської окупації.

Однією з найбільш ґрунтовних робіт, присвячених С.Г. Барану-Бутовичу, є стаття І.С. Азарх «Нові аспекти біографії С.Г. Баран-Бутовича: погляд з сьогодення» (2017)¹⁹. Авторка здійснила спробу переосмислення життєвого шляху та наукового доробку С.Г. Барана-Бутовича. Розглянуто його практичну та теоретичну діяльність у різних наукових і навчальних установах в 1930-х рр., а також на посаді завідувача відділом культури і просвіти Чернігівської міської управи в 1941–1943 рр. Увагу приділено його відносинам із представниками українського національно-визвольного руху в окупаційний період, а також проаналізовано його бачення повоєнного державного устрою України.

В. Пилипенко та В. Кириченко у 2017 р. проаналізували роботу Чернігівського екскурсійного бюро на початковому етапі розвитку, розглянули його структуру, склад та діяльність, зокрема роботу С.Г. Барана-Бутовича в контексті функціонування бюро²⁰.

Автори наголошують, що період його діяльності характеризується значними напрацюваннями в роботі ЧЕБ: розробка маршрутів екскурсій, підготовка екскурсіводів і проведення екскурсій.

У статті В. Пилипенка та В. Кириченка також наведено інформацію про наукову діяльність працівників Чернігівського екскурсійного бюро, зокрема згадуються археологічні експедиції для дослідження неолітичних стоянок і поселень давньоруського періоду на околицях Чернігова, в яких С.Г. Баран-Бутович брав активну участь не лише як фахівець краєзнавчо-туристичної сфери, а й відомий історик того часу.

Важливу інформацію містить розвідка Т. Дорохіної та Л. Рябус, в якій згадується діяльність С.Г. Барана-Бутовича. Зокрема, ідеться про його роботу позаштатним кореспондентом газети «Українське Полісся»²¹. Наведено також інформацію про тематику статей науковця: робота чернігівських культурно-просвітніх закладів, статті на історичну тематику. Додамо від себе, що всього за вказаний період у газетах «Українське Полісся» та «Український Кур'єр» опубліковано 14 статей С.Г. Барана-Бутовича.

Дослідники Л. Ясновська, О. Крук та О. Коліватов, розглядаючи пам'яткоохоронну діяльність на Чернігівщині у 20-х рр. XX ст., аналізують діяльність місцевих органів влади та громадських організацій зі збереження пам'яток історії та культури, пов'язану з їх виявленням, обстеженням і взяттям на облік. С.Г. Баран-Бутович згадується як один із провідних науковців, який у липні 1923 р. приєднався до Тимчасової комісії по проведенню археологічних та архітектурних обстежень пам'яток Чернігова²².

У 2022 р. О. Кіріченко захистила дисертацію на тему «Діяльність засобів масової інформації Чернігівщини в період окупації 1941–1943 рр.», в якій приділено увагу публікаціям С.Г. Барана-Бутовича в окупаційній пресі Чернігова. Авторка проаналізувала тематику його статей, визначивши основні з них. Серед статей С.Г. Барана-Бутовича, згідно з

тура та культура Полісся. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. Вип. 61: Проблеми літературознавства, історії та культури України з погляду сучасності. С. 160

¹⁷ Мельник О. С.Г. Баран-Бутович. Трагічна доля науковця. *Сіверянський історичний архів*. 2012. № 1. С. 84.

¹⁸ Синельник І.С. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського: інституційний розвиток, напрями роботи, формування фондів зібрань (кінець XIX – початок XX ст.): дис. канд. іст. наук 07.00.06. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 290 с.

¹⁹ Азарх І. Нові аспекти біографії С.Г. Баран-Бутовича: погляд з сьогодення. *Сторінки воєнної історії України*. 2017. Вип. 19. С. 124.

²⁰ Кириченко В., Пилипенко В. Чернігівське екскурсійне бюро (1919–1924 рр.) та початок шкільного туризму на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 148–153.

²¹ Дорохіна Т., Рябус Л. Редакція газети «Українське Полісся» в Чернігові у період німецької окупації 1941–1943 років. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 183–188.

²² Ясновська Л., Крук О., Коліватов О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині у 20-х рр. XX ст. *Шрагівські читання*. 2022. № 5. С. 145–151.

якими можна аналізувати суспільне життя чернігівців періоду нацистської окупації, дослідниця виділяє «Рік відбудовної роботи в галузі освіти та культури», в якій ідеться про роботу в освітній галузі: відкриття шкіл, курсів для підвищення кваліфікації, курсів німецької мови та роботу міської бібліотеки. У статті «Наші християнські свята» засуджується ставлення радянської влади до церковних питань.

Отже, історіографічні напрацювання, що стосуються С.Г. Барана-Бутовича, пройшли досить складний шлях від мінімальних згадок у закордонних публікаціях 1962 р. до сучасності, коли його діяльністю зацікавилися історики, музеєзнавці, краєзнавці, археологи тощо.

Попри згадані напрацювання дослідників, діяльність чернігівського історика-краєзнавця, археолога та музеєзнавця С.Г. Барана-Бутовича, його біографія ще не стали предметом спеціального дослідження, тому окремі періоди його життя та творчий доробок потребують подальшого вивчення.

References

- Azarkh, I. (2017). Novi aspekty biografii S.G. Baran-Butovycha: pohliad z sohodennia [New aspects of the biography of S.H. Baran-Butovych: a view from today]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, 19, P. 124–140.
- Chernenko, O. (2007). Arkheolohichna kolektsiia Chernihivskoho istorichnoho muzeiu im. V. Tarnovskoho (1896–1948 rr.) [Archaeological collection of the V. Tarnovsky Chernihiv historical museum (1896–1948)]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*, 9, P. 3–62. Chernihiv, Ukraine.
- Dorokhina, T., Riabus, L. (2018). Redaktsiia hazety «Ukrainske Polissia» v Chernihovi u period nimetskoi okupatsii 1941–1943 rr. [The editorial office of the newspaper «Ukrainian Polissya» in Chernihiv during the German occupation of 1941–1943]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 183–188.
- Kovalenko, O. (2003). Baran-Butovych Stepan Havrylovych. Entsyplopediia istorii Ukrainy [Baran-Butovych Stepan Havrylovych. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Kovalenko, O., Yasnovska, L. (2005). Do istorii Chernihivskoho istorichnoho muzeiu u 20-kh rr. XX st. [To the history of the Chernihiv historical museum in the 20s of the 20th c.]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*, 6, P. 102–107.
- Kyrychenko, V., Pylypenko, V. (2017). Chernihivske ekskursiine biuro (1919–1924 rr.) ta pochatok shkilnoho turizmu na Chernihivshchyni [Chernihiv excursion bureau (1919–1924) and the beginning of school tourism in Chernihivshchyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 148–153.
- Pudovkina, A. (2011). Osobystisnyi vymir muzeinoi arkhеolohii Radianskoi Ukrainy 1920-kh – pochatku 1930-kh rr. [The personal dimension of museum archeology of Soviet Ukraine in the 1920s – the early 1930s]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and culture of Polissia*, 61, P. 159–165.
- Synelnik, I. (2013). Chernihivskyi istorichnyi muzei im. V. Tarnovskoho: instytutsiyni rozvytok, napriamy roboty, formuvannia fondovykh zibran (kinets XIX – poch. XX st.) [Chernihiv V. Tarnovsky historical museum: institutional development, directions of work, formation of fund meetings (the end of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Tkachenko, V. (2007). Istorychne kraieznavstvo: Chernihovo-Sivershchyna u pershe pozhovtneve dvadtsiatyrichchia [Historical local lore: Chernihovo-Sivershchyna in the first twentieth anniversary of October]. Kyiv, Ukraine.

Трикашний Ярослав Юрійович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Trykashnyi Yaroslav – post-graduate student of the department of history of Ukraine, archaeology and local lore of T. Shevchenko National university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka st., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: yaroslavtrykashnyi@gmail.com

PEDAGOGICAL AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF S.H. BARAN-BUTOVICH (1877–1944): HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article is devoted to the analysis of literature related to the activities of the famous Ukrainian historian, archaeologist, local historian and teacher S.H. Baran-Butovych. **The purpose of the article:** to find out the degree of coverage of all aspects of the activity of S.H. Baran-Butovych in domestic historiography. **The scientific novelty** of the work consists in the implementation of a complex historiographical analysis of works that in one way or another relate to S.H. Baran-Butovych and in the general context highlight his various activities. **The methodological basis** of the work is based on the biographical method, using the principles of scientific objectivism, complexity, systematicity, and historicism. **Conclusions.** The article elaborates the main historiographical material and traces the dynamics of research into the activities of S.H. Baran-Butovych by domestic scientists. Historiographic studies devoted to S.H. Baran-Butovych, began with mentions in foreign publications in 1962. Gradually, interest in his activities revived, and now specialists of various fields are showing interest in his person – historians, archaeologists, museum ex-

perts. Despite this, certain periods of the life and activity of S.H. Baran-Butovych are still under-researched.

Key words: S.H. Baran-Butovych, historiography, research, Chernihiv, local history, education.

Дата подання: 17 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 6 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Трикашний, Я. Педагогічна та наукова діяльність С.Г. Барана-Бутовича (1877–1944): історіографія проблеми. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 208–214. DOI: 10.58407/litopis.250118.

Цитування за стандартом APA

Trykashnyi, Ya. (2025). Pedagogical and scientific activity of S.G. Barana-Butovych (1877–1944): historiography of the problem. [Pedagogical and scientific activity of S.H. Baran-Butovich (1877–1944): historiography of the problem]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 208–214. DOI: 10.58407/litopis.250118.

Роман Михальчук

УСНОІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ГОЛОКОСТ ІНСТИТУТУ ВІЗУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ТА ОСВІТИ ФОНДУ ШОА УНІВЕРСИТЕТУ ПІВДЕННОЇ КАЛІФОРНІЇ (НА ПРИКЛАДІ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОКРУГИ «ВОЛИНЬ-ПОДІЛЛЯ»)

DOI: 10.58407/litopis.250119

© Р. Михальчук, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

Мета роботи: проаналізувати усноісторичні джерела про Голокост колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії (США) на прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля», яка під час нацистської окупації (1941–1944 рр.) входила до Райхскомісаріату «Україна». **Методологія дослідження** базується на принципах об'єктивності, науковості, історизму, пошукового, проблемно-історичного, хронологічного методів, а також методах аналізу і систематизації. Провідним став метод усної історії. **Наукова новизна** полягає в тому, що в окремі розвідці проаналізовано інтерв'ю спогадів про Голокост з теренів генеральної округи «Волинь-Поділля» колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії. На основі вибірки із 200 свідчень жертв Голокосту (євреїв), а також тих, хто їх рятував – Праведників народів світу – виокремлено найбільш висвітлені теми в спогадах свідків, а також менш ними згадувані. Реконструйовано специфіку проведення Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» на основі спогадів жертв та свідків Голокосту. Уперше введено до наукового обігу групу усних джерел Голокосту з архіву вищеназваної колекції.

Висновки. Усноісторичний проєкт «Люди, які пережили Шоа» став одним із наймасштабніших у контексті дослідження та збереження пам'яті про Голокост. Заснований в 1994 р. з метою фіксації спогадів жертв нацистів, фонд записав на відеоплітку понад 52 тис. інтерв'ю. Із них – 3425 відеоджерел записані в Україні (1995–1999 рр.). В інтерв'ю розкриваються міжнаціональні відносини, насильства та вбивства під час німецької окупації, антисемітські накази та розпорядження, сегрегація бранців гетто, грабунок жертв Голокосту, опір нацизму, переховування та порятунків, життя після Голокосту тощо. Проаналізована колекція усних свідчень засвідчує її надзвичайно потужний потенціал для вивчення Голокосту. У деяких випадках – це єдині джерела про певну подію, що підтверджує їхню актуальність та значимість.

Ключові слова: усна історія, інтерв'ю, Голокост, свідчення очевидців, Інститут візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії, генеральна округа «Волинь-Поділля».

Усноісторичні джерела посідають усе більш чільне місце в сучасних дослідженнях. Такий вид джерел дає можливість аналізувати досліджувані події з ретроспективи конкретної особистості, у них наявна інформація, яка не відклалася в офіційних задокументованих джерелах. Використання усноісторичних нарацій особливо є актуальним для дослідження травматичних подій ХХ ст., зокрема аналізу тоталітарних практик націонал-соціалізму, Радянського Союзу, Голодомору, Голокосту, Другої світової війни тощо. На сьогодні надзвичайно актуальними є усні свідчення жертв, які потерпіли від російських окупантів після повномасштабного вторгнення в Україну 2022 р.

Серед масштабних проєктів усної історії, що реалізовувалися для дослідження Голокосту з 1994 р., став проєкт фонду історичних відеоматеріалів «Люди, які пережили Шоа», інтерв'ю якого зберігаються в Інституті візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. Відеоджерела колекції мають потужний потенціал для дослідження нацистської окупації і є надзвичайно цінними для аналізу подій Голокосту в Україні.

Аналіз досліджень і публікацій. Колекцію Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії аналізував куратор цього архіву Кріспін Брукс. На основі систематизації даних він зазначав, що із загальної кількості понад 52 тис. інтерв'ю в Україні з 1995 по 1999 рр. були записані 3425 відеоджерел¹. У ході роботи було про-

¹ Brooks C. Video interviews on Ukraine in the USC Shoah foundation institute's visual history archive. The Holocaust in Ukraine: New sources and perspectives: Conference presentations. Washington: Center for advanced Holocaust studies US Holocaust memorial museum, 2013. P. 18.

індексовано 340 гетто в межах території України, створено перелік свідчень по кожній області. Солідаризуємося з думкою дослідника про те, що ці інтерв'ю не є повністю вичерпним джерелом і до них слід ставитися критично, співставляти з іншими даними. Однак у деяких випадках вони можуть бути єдиним джерелом про певну місцевість. Аналізуючи інтерв'ю колекції на прикладі свідчень циган, дослідник Сміт акцентує на особливостях розповідей різних груп, зокрема, подає відмінності в оповідних традиціях євреїв і циган². Українські дослідники та дослідниці почали активно використовувати свідчення цієї колекції в студіях Голокосту, хоча слід наголосити на ще не повністю реалізований потенціал їх аналізу в дослідженні Голодомору. Анна Ленчовська проаналізувала відеоджерела фонду під призмою вивчення історії ромів України в період окупації³, а Наталія Івчик використала кейси усної історії свідчень з теренів генеральної округи «Волинь-Поділля» у дослідженні про гендерно-мотивоване насильство в часи Голокосту⁴. Роман Михальчук в окремих статтях висвітлював долі врятованих євреїв зі свідчень колекції⁵. Два інтерв'ю ним транскрибовані та опубліковані⁶. Для розуміння специфіки усної історії важливими дослідженнями є напрацювання Тетяни Боряк⁷, Гелінади Грінченко, Ірини Ребрової та Ірини Романової⁸, а з історії Голокосту на досліджуваних теренах – інформаційні видання за редакторством Мартіна Діна⁹, Олександра Круглова¹⁰, праці Романа Михальчука¹¹.

Джерелами дослідження стали 200 усних відеосвідчень колекції Інституту візуальної історії й освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії з теренів генеральної округи «Волинь-Поділля».

Використання усної історії дозволяє збагатити та глибше доповнити базу дослідження, «олюднити історію», дає можливість зрозуміти тло епохи. Пережите індивідуальне минуле допомагає дізнатися про деталі, яких бракує в традиційній історії. У цьому контексті усна історія врівноважує офіційно написану історію з колективним та індивідуальним досвідом. Як зазначає А. Ленчовська, «усна історія дає змогу зберегти як певні історичні факти у сприйнятті конкретної особи, так і її емоції, думки, психологічні реакції на геноцид і переслідування, мотивацію рятування та можливості виживання»¹². За словами Т. Боряк, усна історія – «це ж не тільки “живі” свідчення про минуле – вони виступають засобом подолання травми і, одночасно, олюднення та гуманізації минулого. Завдяки їхньому залученню відбулася зміна методологічних підходів до формування джерельної бази наукових студій певної тематики, зокрема й через надання переваги персональній історії над політичною. Відтак до центру уваги потрапили не державні інституції чи політичні лідери, а конкретна людина як творець минулого»¹³.

Проект фонду історичних відеоматеріалів «Люди, які пережили Шоа» став одним із наймасштабніших усної історії проєктів, що реалізовувався для дослідження та збе-

² Smith St. Audio-visual interviews of Gypsy and Jewish victims of Nazi genocidal policy: reflections on language, memory and narrative culture. *The Holocaust in history and memory*. 2010. Vol. 3. P. 42.

³ Ленчовська А. Відеосвідчення інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. *Голокост і сучасність*. 2009. № 2 (6). С. 114–123.

⁴ Івчик Н. Гендерно-мотивоване насильство у часи Голокосту. *Суспільно-політичні та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст*. Київ: ІПІЕНД ім. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 329–344.

⁵ Михальчук Р. Порятунк євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. Пам'ять неглітна: Голокост на теренах нашого краю. *Велика Волинь*: Мат. Міжнар. наук.-краєз. конф. (Бердичів, 13–14 вересня 2021 р.). Бердичів, 2021. Вип. 62. С. 226–238; Його ж. Примусова праця в Райху як порятунок (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон). *Historians*. 2017. 17 серпня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalschuk-primusova-pratsya-v-rajku-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>.

⁶ Михальчук Р. Відеосвідчення Праведниці народів світу Марії Мосійчук як джерело вивчення Катастрофи та місцевої історії. *Голокост і сучасність*. 2011. № 2 (10). С. 97–165; Його ж. Свідчення Ісаака Розенבלата як джерело вивчення Голокосту та місцевої історії. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Дніпро: ПП «Ліра ЛТД», 2023. Вип. 15. С. 60–99.

⁷ Боряк Т. Усна історія Голодомору: до питання про інтерпретацію історичного джерела. *Рукописна та книжкова спадщина України: археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів*. Київ, 2020. Вип. 26. С. 276–290.

⁸ Грінченко Г., Реброва І., Романова Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172–187.

⁹ Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-occupied Eastern Europe / Vol. ed. Dean M. Washington: Indiana University Press, 2012. Vol. 2. 1962 p.

¹⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. Киев: Ин-т иудаики, 2002. 486 с.

¹¹ Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. Вид. 2-ге, доповнене. Монографія. Київ: Вид-чий дім «Кондор», 2022. 344 с.; Його ж. Роль єврейської власності в динаміці Голокосту в генеральній округі «Волинь-Поділля»: фокус місцевого неєврейського населення. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Дніпро: ПП «Ліра ЛТД», 2021. Вип. 13. С. 38–85.

¹² Ленчовська А. Відеосвідчення інституту Фонду Шоа... С. 114.

¹³ Боряк Т. Усна історія Голодомору... С. 280.

реження пам'яті про Голокост. Фонд був заснований режисером Стівеном Спілбергом 1994 р., щоб записати й зберегти спогади тих, хто пережив Голокост, а також спогади інших свідків і жертв нацистських переслідувань. Інтерв'ю проєкту записувалися на відеоплівку в 1994–1999 рр. Більшість із них було взято саме у євреїв як жертв, що пережили Голокост (48361). Також архів має свідчення політичних в'язнів (257), ромів та циган (408), свідків Єгови (83), жертв євгеніки (13), гомосексуалістів. Важливо й те, що в проєкті брали інтерв'ю в тих, хто рятував євреїв та надавав їм допомогу (1115), визволяв концентраційні табори (361), брав участь у військових судах (63). Усього кількість інтерв'ю колекції складає близько 52 тис. свідчень. Вони були записані у 56 країнах світу 32 мовами¹⁴.

На сьогодні інтерв'ю колекції є однією з найбільших у світі бібліотек цифрових відеоматеріалів. Із 1 січня 2006 р. фонд історичних відеоматеріалів «Люди, які пережили Шоа» увійшов до складу факультету літератури, мистецтва та природничих наук університету Південної Каліфорнії, де він одержав назву «Інститут візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії» (USC Shoah foundation institute for visual history and education)¹⁵. Доступ до цього архіву існує в багатьох організаціях у різних країнах світу (зокрема, частково і в Україні). За допомогою комп'ютерного пошуку за каталогізованими та індексованими даними можна віднайти конкретне місце, населений пункт, які цікавлять дослідників.

Свідчення записаних груп доволі різноманітні. Зокрема, оповідні традиції євреїв і циган дуже відрізняються. Зосередженість на писемності, священних текстах і літургії в межах єврейської традиції означала, що євреї передали свою історію та традиції через письмовий текст. Циганські громади передавали свої звичаї та сімейну історію загалом через усну традицію¹⁶. Також важливими є гендерні аспекти свідчень, адже чоловіки та жінки по-різному переживають, запам'ятовують і розповідають про пережиті події¹⁷.

З одного боку, зазначимо, що усноісторичні свідчення мають потужний потенціал для дослідження Голокосту. З іншого – слід пам'ятати, що такі джерела не позбавлені певних недоліків і потребують належної «тріангуляції» (співставлення з іншими типами джерел)¹⁸. Зокрема свідчення жертв Голокосту (євреїв) відзначаються більшою емоційною забарвленістю, ніж оповіді свідків із числа неєврейського населення. Це пояснюється пережитим трагічним досвідом. Зважаючи на тему насильства, історична достовірність такого виду джерел може бути підважена психологічною травмою оповідачів, яка могла вплинути на їхню розповідь.

Що стосується України, то фонд проводив інтерв'ю протягом 1995–1999 рр. У результаті проєкту було записано 3425 інтерв'ю в 268 різних локаціях. Найбільше спогадів в Одесі (544), Києві (359), Вінниці (202), Чернівцях (182), Могилів-Подільському (162) та ін.¹⁹

На момент запису інтерв'ю, що стосувалися теренів України, майже дві третини оповідачів емігрували до різних країн, зокрема до Ізраїлю, Сполучених Штатів тощо. Перша еміграція відбулася одразу після війни, друга – у 1970-х рр., третя – на початку 1990-х рр. Зараз нараховуються 45 різних країн, де було взято інтерв'ю 23 різними мовами²⁰.

Кожне свідчення має свою структуру: охоплює довоєнний, воєнний і повоєнний періоди. Перед проведенням інтерв'ю проводилася підготовча робота – інтерв'юер знайомився з біографією респондента та заповнював опитувальник, де фіксувались особисті дані: дата народження, освіта, досвід перебування в гетто і таборах (якщо такий був), переховування, спротив, спосіб виживання тощо.

Після інтерв'ю зазвичай респонденти показували фотографії як доказ своєї розповіді, представляли членів своєї родини та людей, про яких розповідали. Якщо це були рятівники – часто на фотографіях були зображені врятовані жертви геноциду, і навпаки – врятовані жертви показували своїх рятівників за наявності світлин. Були оповідачі, у яких з різних причин не збереглися фотографії. Під час інтерв'ю в кадрі відео інколи з'являлися інші особи, переважно члени родини. Наприклад, в інтерв'ю свідка Голокосту на Рівненщині Миколи Слободюка наприкінці запису була присутня його сестра – Праведниця народів світу Марія²¹.

¹⁴ Ленчовська А. Відеосвідчення інституту Фонду Шоа... С. 115.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Smith St. Audio-visual interviews of Gypsy and Jewish victims... Р. 42.

¹⁷ Івчик Н. Гендерно-мотивоване насильство у часи Голокосту. С. 330.

¹⁸ Грінченко Г., Реброва І., Романова Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках... С. 180.

¹⁹ Brooks C. Video interviews on Ukraine... Р. 32.

²⁰ Ibid. Р. 18.

²¹ USC SFI VHA, Testimony 38669, Nikolai Slobodiuk.

Мотивацією розповісти про події для респондентів було вшанування пам'яті загиблих близьких, бажання засвідчити про злочини, щоб зарадити неповторення їх у майбутньому. Часто відеосвідчення представляють родинний та особистий травматичний досвід переможців. Із цих та інших причин багато боялися або ж відмовлялися говорити про своє минуле, і, як відмічав куратор архіву візуальної історії фонду Шоа Кріспін Брукс, заохочення їх до розмови було серйозною проблемою²².

Щодо специфіки українських свідчень, то вони охоплюють переважно три групи свідків: євреїв, ромів та їхніх рятівників. У середньому кожне українське інтерв'ю триває 2,5 год. Структура хронологічно послідовна: респондент розповідає про своє довоєнне, воєнне та післявоєнне життя. Завдяки цьому розкривалися різноманітні теми, а не лише геноцид. Мовами свідчень, які стосуються радянської України до 1939 р., є переважно російська та українська, часто – суржик (русинська – лише свідчення із Закарпаття). Проте відрізняються свідчення з Галичини та Волині. Вони часто записані за кордоном в еміграції, тому поширеними мовами є англійська, іврит, польська, іноді французька або німецька; і лише іноді є російська та українська²³. Наприклад, різноманіття мов можна простежити на прикладі м. Мізоч (сучасна Рівненська обл.). Із шістнадцяти відеосвідчень інтерв'ю про це містечко наявні англійською, українською, російською, іспанською, португальською, чеською, польською мовами та івритом²⁴.

Усні джерела про Голокост генеральної округи «Волинь-Поділля»

Кейсами для нашого дослідження стали свідчення колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії з теренів генеральної округи «Волинь-Поділля» райхскомісаріату «Україна». Вибір цього адміністративного утворення актуалізовано тим, що в роки нацистської окупації тут знаходилися основні інституції РКУ. Місто Рівне було центром райхскомісаріату «Україна». Тут містився Центральний емісійний банк України, німецький Верховний суд, штаб головного інтендантства та господарче управління групи армій «Південь», штаб начальника тилових частин Вермахту в Україні тощо. До складу округи ввійшли терени колишніх Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської (сучасної Хмельницької), частково Вінницької та Тернопільської областей Української РСР, а також південної частини колишніх Берестейської та Пінської областей Білоруської РСР. З площею 80507,99 км² на 1943 р. вона посідала перше місце в райхскомісаріаті «Україна», а за чисельністю населення – друге. Округа існувала з 1 вересня 1941 р. до 5 лютого 1944 р. Місцем перебування генерального комісара був Брест-Литовський, а згодом – Луцьк²⁵. На окупованих теренах зазначеної округи вірогідно перебувало більше 400 тис. євреїв²⁶. За даними Олександра Круглова, у сер. 1941 р. тут налічувалося близько 350 тис. євреїв разом з біженцями²⁷.

У структурі інтерв'ю проєкту зазначені області представлені досить нерівномірно: у Рівненській області записано 65 інтерв'ю, у Волинській – 6, у Хмельницькій – 77, у Вінницькій – 784, Тернопільській – 34²⁸. Терени сучасних трьох областей повністю входили в генеральну округу «Волинь-Поділля», а двох останніх – частково.

Під час аналізу проблематики ми спиралися на вибірку із 200 свідчень жертв та очевидців Голокосту. Найбільш висвітленими темами стали: (спів)життя різних національностей у міжвоєнний період (передусім українців, поляків, чехів), відносини євреїв з несеєрами, погроми на початку німецького вторгнення, евакуація, біженці від німецької окупації, антисемітські накази та розпорядження, становище євреїв у гетто, пограбування окупантами та цивільними жителями, участь у насильстві проти євреїв, убивство жертв під час масових акцій екстермінації, опір нацизму, перебування в партизанських загонах, переховування у місцевих жителів та відмови в переховуванні, мімікрія, життя після Голокосту в еміграції.

Доволі яскраво в пам'яті жертв зафіксовані спогади про насильство та знущання (під час перебування в гетто, на примусових роботах тощо). Відмітно наявність згадок про «добрих німців», деякі з яких намагалися допомогти євреям та не чинили насильства над місцевими жителями в перші дні окупації. Спогади про них відрізнялися від згадок про «добрих поліцейських», які намагалися вислужитися перед окупантами, тому діяли жорстокіше. У багатьох розповідях озвучувалися психологічні травми оповідачів, отримані внаслідок пережитих жахливих подій. Менш висвітленими були конкретні приклади по-

²² Brooks C. Video interviews on Ukraine... P. 18.

²³ Ibid.

²⁴ Михальчук Р. Порятунк євреїв в Мізочі під час Голокосту... С. 227.

²⁵ Михальчук Р. Роль єврейської власності в динаміці Голокосту... С. 40.

²⁶ Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945... P. 1316.

²⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев... С. 386.

²⁸ Brooks C. Video interviews on Ukraine... P. 34–35.

карання за переховування євреїв, описи гендерних аспектів злочинів, коли вбивцями виступали жінки, хоча такі були рідко. Різні оцінки євреїв можна зустріти при описі діяльності юденратів (негативні в тому числі).

Голокост як насильство над жертвами базувалася на системі дискримінації. У спогадах євреїв досить широко представлені факти примусу носити спеціальні знаки («зірки Давида»), позбавлення права на пересування, примусова праця, локалізація в гетто тощо. Життя в гетто стало важким випробуванням, яке не всі євреї могли витримати.

За даними Крістіна Брукса, найбільше відомостей про гетто в спогадах, що розміщувалися на теренах Волині та Західного Полісся, наявні про гетто Володимира (51), Луцька (24), Дубна (20), Ялтишківа (19), Рівного (17), Степані (16), Березного (15), Ковеля (15), Кам'янця-Подільського (14), Рокитного (12), Корця (12), Млинова (12), Острога (12), Здолбунова (10), Серників (10). Із 15 вищеназваних кількісно переважають гетто з теренів сучасної Рівненської області. Водночас багато мали лише одну згадку. Наприклад, гетто в Шумську, Тростянці, Вишнівцях, Мельниці, Кременці, Колках, Купичів, Киселині, Деражному, Четвертні та ін. Загалом архів візуальної історії містить відомості про 340 гетто на території сучасної України²⁹.

Яскравим проявом структурного насильства, яке проявилось в гетто, було приречення жертв на голод. Своє голодне життя в гетто Дунаївців один із бранців охарактеризував так: «У гетто життя було моторошно-страшним: воно було голодним»³⁰. Арон Бабух з Володимир-Волинського гетто згадував, що від голоду пухнули люди. Особливо потерпали діти, які не розуміли, чому вони страждають³¹. Намагання знайти їжу могло призвести до смертельного покарання. Відомий випадок про купівлю мізоцькими євреями корови в українця Терентія Парфенюка, за що двох євреїв стратили на шибениці в центрі містечка (українця пошкодували)³². Єврейка Клер Борен зазначала, що для неї, 5-річної дівчинки, під час перебування в гетто ця подія найбільше запам'яталася: «То була публічна страта, декілька людей були страчені, а на грудях у них були таблички. Вже потім я зрозуміла, чи хтось мені пояснив, що то були євреї, яких спіймали на контрабанді їжі до гетто. Я пам'ятаю, як вони висіли там з великим знаком по всіх грудях»³³.

Окупанти широко застосовували безкоштовну працю бранців гетто. Анатолій Бурштейн з гетто Острожця зазначав на непосильних роботах, коли євреїв змушували рити рови, носити важке каміння та прокладати ними дороги³⁴. С. Малинська, перебуваючи в Аннопільському гетто, згадувала, що на очищенні доріг від снігу та роботах на спиртзаводі євреїв конвоювали поліцейські (як українські, так і єврейські)³⁵.

Однак часто важкі роботи поєднувалися з морально-психологічним насильством. Окупанти використовували привід, щоб познущатися над євреями. Наприклад, робітників з гетто Зінькова на шосе змушували переносити каміння з однієї сторони в іншу, б'ючи при цьому нагайками. Деякі не витримували й закінчували життя самогубством³⁶. Ш. Фрадкіна з Дубно, згадуючи про моральне насильство, зазначала: «Скільки туалетів я вичистила. До сих пір мені дурно від цього»³⁷.

Від знущань релігійного характеру страждали єврейські чоловіки, особливо ребе. У численних спогадах зафіксовані обрізання, підпалення борід євреїв, виривання пейсів. Є. Деріш згадувала, як в Острозі зігнали 10 чи 12 літніх людей з бородами, наказали їм лягти на землю, зірвали бороди, а потім німці почали по ним танцювати³⁸. Поширеним був глум над священними книгами євреїв. У Дунаївцях з єврейського кладовища, зі слів І. Кельмановича, забирали мацеві й вимощували ними дорогу³⁹.

Про сексуальне насильство жертвам важко розповідати, тому таких свідчень не дуже багато, тим не менше вони є. Часто вони подаються в завуальованій формі, де можна лише здогадуватися про можливі події. Наприклад, Ш. Фрадкіна з Дубно згадувала, що її сестру «образили», коли вона перебувала в селянина: «Мені розповідали, не знаю, чи достовірно, як її образили. Вона ж була дівчинка. Їй було 16 років»⁴⁰. Г. Ширман зі Старої Рафалівки⁴¹, Є. Левицька з м. Коритниці⁴² конкретно зазначали, що під час окупації німці грабу-

²⁹ Brooks C. Video interviews on Ukraine... P. 44.

³⁰ Івчик Н. Гендерно-мотивоване насильство у часи Голокосту... С. 334.

³¹ USC SFI VHA, Testimony 26557, Aron Baboukh.

³² Михальчук Р. Мізоць: трагічні сторінки історії. 1939–1955. С. 67–68.

³³ USC SFI VHA, Testimony 18572, Claire Boren.

³⁴ USC SFI VHA, Testimony 44907, Anatoliy Burstein.

³⁵ USC SFI VHA, Testimony 41219, Sofia Malinskaia.

³⁶ USC SFI VHA, Testimony 30401, Bronislava Fuks.

³⁷ USC SFI VHA, Testimony 44638, Sheiva Fradkina.

³⁸ USC SFI VHA, Testimony 24776, Evgeniia Derish.

³⁹ USC SFI VHA, Testimony 15814, Ilya Kelmanovich.

⁴⁰ USC SFI VHA, Testimony 44638, Sheiva Fradkina.

⁴¹ USC SFI VHA, Testimony 29420, Grogorii Shirman.

вали та гвалтували євреюк. Щоб не привертати уваги потенційних гвалтівників, батьки Євгенії наказували надягати платки на обличчя⁴³. Однак безправним становищем євреюк скористалися не лише окупанти-німці, а й їхні поплічники – поліцейські, а також цивільні жителі. У гетто Степаня німці та поліцейські гвалтували євреюк. Причому, за розповіддю В. Щетінкової, місцеві жителі показували єврейських дівчат для німців: «Заховатися було неможливо. Вибирали самих великих красавиць», – зазначала В. Щетінкова⁴⁴. Перед акціями вбивства у Володимир-Волинську, за словами А. Бабуха, поліцейські відбирали євреюк і гвалтували перед тим, як їх вбили⁴⁵. Ф. Островська пригадувала, що в Судилкові сусід, який не був поліцейським ще до створення гетто, згвалтував маленьку єврейку⁴⁶.

Аналізуючи поведінку німців та поліцейських, зазначимо про наявність спогадів про них не лише як про вбивць, а й про тих, хто у відповідний момент подав руку допомоги. Розповіді про «добрих німців» часто ґрунтувалися на спогадах початку окупації, коли окупанти не чинили фізичного насильства (воно відбудеться згодом). Були випадки, коли німці намагалися врятувати євреїв різними методами, зокрема попереджали про майбутні розстріли знайомих євреїв (наприклад, у Ратно⁴⁷, Луцьку⁴⁸). Були й такі, що ставали на захист євреїв від інших окупантів. У Кам'янці-Подільському німець, аби врятувати єврейку Анну Гуцол і українця Петра, убив шуцмана, який хотів позбавити пару життя⁴⁹. Подібні описи можна охарактеризувати цитатою зі спогадів В. Драгунець з м. Сарни: «Німці теж були хороші люди»⁵⁰.

У цьому контексті наш аналіз джерел корелюється з результатами досліджень сучасних науковців щодо ролі осіб, які під час Голокосту можуть по-різному поводитися, залежно від ситуації (злочинець ставав рятівником і навпаки). Традиційний підхід до висвітлення ролей у Голокості Рауля Хільберга – триади «вбивця–жертва–спостерігач» – уже давно потребує переосмислення. Тому солідаризуємося з висновками дослідників Ремко Енселя та Евеліена Ганса про те, що в певний момент спостерігач міг перетворитися на злочинця, рятівника чи спільника, а з часом ці ролі теж могли змінюватися залежно від контексту подій⁵¹. Саме такі різнопланові характеристики існували в аналізованих нами свідченнях.

Зазначимо, що згадок про «добрих» німців було більше, ніж про «добрих» поліцейських чи шуцманів, яких загалом зображували жорстокішими. Наприклад, С. Фельдман з Боремеля згадував, як місцева поліція розстріляла його батька з 9 євреями, бо їх вважали комуністами: «Це було два або через три тижні після вторгнення, вони вивезли мого батька та ще дев'ятьох чоловіків в польський костел, і вони розстріляли всіх десятих. І ті, що стріляли, і ті, що арештовували, і ті, що здійснювали ці звірства, – не німці. Це була місцева українська поліція»⁵². Однак загалом більшість злочинців – як німців, так і поліцейських, – залишаються не ідентифікованими, адже оповідачі дуже рідко називали їхні імена.

Убивства під час масових акцій та порятунків відображено в спогадах євреїв, які часто в останні хвилини могли врятуватися. Р. Заїдман з Луцька розповідала, що, коли під час акції стріляли з кулеметів, вона впала в яму: «Що було далі, я не знаю. Я тільки знаю, що вночі, коли відкрила очі, розплющила очі і бачу над собою трупи. Можливо, два шари трупів, може, були на мені. Я не знаю, якими силами я вибралася звідти»⁵³. Таким чином 17-річна єврейка врятувалася. Схожа ситуація була з Мотлом Кольманом з Рівного, коли в листопаді 1941 р. відбувалася акція в Сосонках. Мотл впав поранений в яму, йому вночі вдалося вилізти з ями і врятуватися. Інша стратегія порятунку при розстрілі в тому ж місці була в Марії Берзон. Коли дійшла черга до розстрілу, у вбивць не вистачало куль. Користуючись цією паузою, її із сестрою вдалося втекти з місця розстрілу. Подальша історія порятунку рівненської єврейки була пов'язана з виїздом у Німеччину (Берлін) в якості примусової працівниці⁵⁴.

⁴² USC SFI VHA, Testimony 38823, Evgeniia Levitskaia.

⁴³ USC SFI VHA, Testimony 38823, Evgeniia Levitskaia.

⁴⁴ USC SFI VHA, Testimony 45238, Vera Shchetinkova.

⁴⁵ USC SFI VHA, Testimony 26557, Aron Baboukh.

⁴⁶ USC SFI VHA, Testimony 32781, Faina Ostrovskiaia.

⁴⁷ USC SFI VHA, Testimony 49330, Mikhail Polonetskii.

⁴⁸ USC SFI VHA, Testimony 50672, Rachel' Zaidman.

⁴⁹ USC SFI VHA, Testimony 30280, Petr Gutsol.

⁵⁰ USC SFI VHA, Testimony 45897, Vera Dryganets.

⁵¹ Ensel R., Gans E. The Dutch bystander as non-Jew and implicated subject. *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*. New York, Oxford, 2019. Vol. 27. P. 113.

⁵² Brooks C. Video interviews on Ukraine... P. 20.

⁵³ USC SFI VHA, Testimony 50672, Rachel' Zaidman.

⁵⁴ USC SFI VHA, Testimony 32954, Mariia Berzon; Михальчук Р. Примусова праця в Райху як порятунок (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон).

Велике значення під час Голокосту мало майно євреїв. Історики наголошують на тому, що Голокост неможливо повністю зрозуміти, доки його не сприйматимуть як найбільшу в сучасній історії кампанію убивчого розкрадання. Жадоба власності, перспектива заволодіти єврейським майном є одними із визначальних рис Голокосту⁵⁵. Грабіж євреїв відбувався протягом усього періоду окупації (контрибуції, реквізиції, націоналізація майна тощо). До грабунку долучилися не лише окупанти, а й місцеві жителі. У Хрінниках сусід євреїв вивозив підводами їхні речі (меблі, подушки, перини), а його брат – поліцейський, що змушував роздягатися євреїв під час розстрілу, – забирав собі їхню одягу. Його дружина відпирала від крові одяг і продавала⁵⁶.

Велике значення матеріальна власність для євреїв мала під час переховування. Коли в Березному українські поліцейські знайшли хлопчика, який переховувався в підвалі, він підкупив їх золотом і таким чином лишився живий⁵⁷. За окрему плату можна було домовитися про переховування. Однак траплялися недобросовісні «рятівники», які не зважали на домовленості. Іда Кац згадувала, як, переховуючись в Балині в диякона Якова, батько дав йому золоту п'ятірку. Той її взяв, але на другий день сказав, щоб вони пішли від нього: «Так, як я не знав, звідки ви взяли, так щоб я не знав, де ви поділися»⁵⁸. Дяк не лише їх вигнав (хоча взяв п'ятірку), але й заявив про них у відповідні органи. Євреї ледве зуміли втекти.

У багатьох випадках релігійні переконання були важливим фактором в порятунку євреїв. Баптистка Л. Павловська, члени сім'ї якої переховували євреїв у Боярці, зазначала: «Мій батько завжди вчив нас і сам вірив, що євреї належать Богу. І ми, євангельські християни, теж були Божим народом. Отже, люди, які прийшли, були нам як брати. Таким чином, ми повинні були переховувати наших братів»⁵⁹. Однак релігійний фактор інколи міг зіграти негативну роль. Клер Борен з Мізоча переховувалася з матір'ю в сім'ї євангелістів. Одного дня ці люди заявили її матері, що Клер оволодіє диявол, і її слід вбити чи якось позбавитися. Тому цих людей втікачам прийшлося покинути⁶⁰.

Кілька євреїв, які вижили, були свідками польсько-українського конфлікту 1943–1944 рр. на Волині. Зокрема, історія Ісаака Розенблата була пов'язана з порятунком польською сім'єю, в якій він опинився в розпал «Волинської трагедії». Отже, його рятівників також чекало переслідування: «...вночі їх [поляків] також переслідували, скажімо, так, як євреїв, українці до них погано ставилися». Поляки виїхали до міста, бо там відчували себе в більшій безпеці, а Ісаак виїхати не міг, бо його б швидко ідентифікували. Урешті йому вдалося врятуватися та згодом виїхати в Аргентину⁶¹.

Після порятунку доля багатьох євреїв, які вижили, була пов'язана з еміграцією. Їхні спогади містять інформацію про багато локацій та країн, які вони відвідали, поки остаточно знайшли притулок. Першою країною була Польща, де чимало євреїв знайшли притулок. Однак багато євреїв звідти виїхали до Німеччини та інших країн, бо вважали, що Польща – антисемітська країна. Особливо темпи виїзду збільшилися після погрому в Кельце в 1946 р. Наприклад, мізоцький єврей Меір Вейтфройд згадував: «Після погрому у Кельце я не чекав навіть години. Тієї ночі я втік, взявши двомісячну дитину та дружину»⁶². А І. Розенблат, дізнавшись про післявоєнні погроми проти євреїв, зазначав: «Мій розум мені підказав: “Ти не повинен залишатися в цій країні”»⁶³.

Часто розповіді щодо пережитих подій стають приводом для рефлексій про власні переживання. Більшою мірою це стосуються спогадів про вбивство та глум над жертвами. Побачене / пережите могло стати причиною психологічної травми. І. Розенблат пережив Голокост у Мізочі. У 1948 р. оселився в Аргентині, але про Голокост рідним та дітям не міг розповідати, адже це було болісно. Урешті, онука вмовила його це зробити. В інтерв'ю він зазначав: «Я знаходжусь у стані сильного стресу, думаючи про те, що сталося з моїми близькими ... Я пропустив це через себе, через свою плоть і кров, але не можу зрозуміти цього, так що я думаю: “Як це може зрозуміти хто-небудь, хто не пережив цього?”»⁶⁴. Меір Вейтфройд, який виїхав в Ізраїль, згадував, що Голокост вплинув на його фізичне та моральне здоров'я. Уночі він бачив сні про пережите: «Я плачу вночі, я приймаю ліки від нервів. Я дуже нервовий, нерви залишилися, від Голокосту ... Я кричу вночі, коли бачу, як нас оточили в гетто, пройшли той шлях, ті рви, розстріли ... Що залишило-

⁵⁵ Михальчук Р. Роль єврейської власності в динаміці Голокосту... С. 39.

⁵⁶ USC SFI VHA, Testimony 36447, Sofia Andzheikovich.

⁵⁷ USC SFI VHA, Testimony 28085, Shmul' Tantsman.

⁵⁸ USC SFI VHA, Testimony 11210, Ida Kats.

⁵⁹ Brooks C. Video interviews on Ukraine... P. 22.

⁶⁰ USC SFI VHA, Testimony 18572, Claire Boren.

⁶¹ USC SFI VHA, Testimony 38507, Isaac Rozenblat.

⁶² USC SFI VHA, Testimony 38537, Me'ir Veltfroynd.

⁶³ USC SFI VHA, Testimony 38507, Isaac Rozenblat.

⁶⁴ USC SFI VHA, Testimony 38507, Isaac Rozenblat.

ся. Мене з батьками вбито в лісі. Не можу забути»⁶⁵. Травма Голокосту для Джорджа Ганзберга, який оселився в США в 1949 р., проявилася в тому, що вони з дружиною не могли собі дозволити завести дітей. Вони вважали, що таким чином нарікали б дитя на страждання, підгодовуючи антисемітизм: «Навіщо народжувати, щоб нарікати [дитину] на те саме горе знову». Лише через дванадцять років вони наважилися завести дітей⁶⁶. Отже, після пережитого жертви Голокосту отримували психологічні травми, що інколи призводило до недомагань та хвороб.

Отже, усноісторичний проєкт «Люди, які пережили Шоа» став одним із наймасштабніших у контексті дослідження та збереження пам'яті про Голокост. Заснований в 1994 р. з метою збереження спогадів жертв нацистів, фонд записав на відеоплівку понад 52 тис. інтерв'ю. Із них – 3425 відеоджерел були записані в Україні (у 1995–1999 рр.). Українські інтерв'ю мають переважно три групи свідків: євреї, роми та їхні рятівники. У них розкриваються різноманітні теми, не лише Голокост (довоєнне, воєнне, післявоєнне життя). Найбільше висвітленими темами на прикладі генеральної округи «Волинь-Поділля» стали: (спів)життя різних національностей у міжвоєнний період, погроми, насилля та вбивства під час німецької окупації, евакуація, антисемітські накази та розпорядження, сегрегація бранців гетто, грабунок жертв Голокосту, опір нацизму, перебування в партизанських загонах, переховування в місцевих жителів, порятунк, життя після Голокосту в еміграції, психологічна травма жертв тощо.

Інтерв'ю цієї колекції на прикладі теренів генеральної округи «Волинь-Поділля» було вперше проаналізовано в історіографії. На основі 200 свідчень жертв Голокосту (євреїв), а також тих, хто їх рятував, під час дослідження виокремлено найбільш висвітлені теми в спогадах свідків, а також менш ними згадувані. Реконструйовано специфіку проведення Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» на основі спогадів євреїв та неєвреїв – жертв та свідків Голокосту. Уперше введено до наукового обігу групу усних джерел Голокосту з архіву вищеназваної колекції. Проаналізований контент усних джерел колекції Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії засвідчує її надзвичайно потужний потенціал для вивчення Голокосту. Як і інші джерела, вони потребують співставлення та перевірки з іншими даними, однак у деяких випадках вони бувають єдиним джерелом про певну подію, що підтверджує їхню актуальність.

References

- Boriak, T. (2020). *Usna istoriia Holodomoru: do pytannia pro interpretatsiiu istorichnoho dzherela* [Oral history of the Holodomor: to the question of the interpretation of a historical source]. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 26, P. 276–290. Kyiv, Ukraine.
- Hrinchenko, H., Rebrova, I., Romanova, H. (2012). *Usna istoriia v postradianskykh doslidnytskykh praktykakh* (na prykladi suchasnykh Bilorussii, Rosii ta Ukrainy) [Oral history in post-Soviet research practices (on the example of modern Belarus, Russia and Ukraine)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 172–187.
- Ivchuk, N. (2022). *Henderno-motyvovane nasytstvo u chasy Holokostu. Suspilno-politychni ta istorychni aspekty rozvytku suchasnoi yevreiskoi hromady Ukrainy: yevropeyskyi kontekst* [Gender-based violence during the Holocaust. Socio-political and historical aspects of the development of the modern Jewish community of Ukraine: the European context]. Kyiv, Ukraine.
- Kruhlov, A. (Comp.). (2002). *Sboryk dokumentov y materyalov ob unychtozheny natsystamy evreev Ukrainy v 1941–1944 hh.* [Collection of documents and materials on the extermination of the Jews of Ukraine in 1941–1944 by the Nazis]. Kyiv, Ukraine.
- Lenchovska, A. (2009). *Videosvidchennia Instytutu Fondu Shoa yak dzherelo do Vyvchennia ta vykladannia istorii romiv Ukrainy u period 1941–1944 rr.* [Video testimonies of the Shoah foundation institute as a source for studying and teaching the history of the Roma of Ukraine in the period 1941–1944]. *Holokost i suchasnist – The Holocaust and the present*, 2 (6), P. 114–123.
- Mykhalchuk, R. (2011). *Videosvidchennia Pravednytsi narodiv svitu Marii Mosiichuk yak dzherelo vyvchennia Katastrofy ta mistsevoi istorii* [Video testimony of the Righteous among the nations Maria Mosiichuk as a source of studying the Holocaust and local history]. *Holokost i suchasnist – The Holocaust and the present*, 2 (10), P. 97–165.
- Mykhalchuk, R. (2017). *Prymsova pratsia v Raikhu yak poriatunok (istoriia vyzhyvannia rivnenskoï yevreïky Marii Berzon)* [Forced labour in the Reich as salvation (the story of the survival of Maria Berzon, a Jewish woman from Rivne)].
- Mykhalchuk, R. (2021). *Poriatunok yevreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zhertv: video dzherela Instytutu vizualnoi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SSHa* [Rescue of Jews in Mizocha during the Holocaust in the testimonies of victims: video sources from the Institute for visual history and education of the Shoah foundation at the university of Southern California in the USA]. *Velyka Volyn – Large Volyn*, 62, P. 226–238. Berdychiv, Ukraine.

⁶⁵ USC SFI VHA, Testimony 38537, Me'ir Veltfroynd.

⁶⁶ USC SFI VHA, Testimony 46431, George Ganzberg.

Mykhalchuk, R. (2021). Rol yevreiskoi vlasnosti v dynamitsi Holokostu v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia»: fokus mistsevoho neievreiskoho naselennia [The role of Jewish property in the dynamics of the Holocaust in the Volyn-Podillya general district: the focus of the local non-Jewish population]. *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir – Problems of Holocaust history: the Ukrainian dimension*, 13, P. 38–85. Dnipro, Ukraine.

Mykhalchuk, R. (2022). Mizoch: trahichni storinky istorii. 1939–1955 [Mizoch: tragic pages of history. 1939–1955]. Kyiv, Ukraine.

Mykhalchuk, R. (2023). Svidchennia Isaaka Rozenblata yak dzhерело vyvchennia Holokostu ta mistsevoi istorii [Isaac Rosenblatt's testimony as a source for studying the Holocaust and local history]. *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir – Problems of Holocaust history: the Ukrainian dimension*, 15, P. 60–99. Dnipro, Ukraine.

Михальчук Роман Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (вул. С. Бандери, 12, Рівне, 33000, Україна).

Mykhalchuk Roman – PhD (History), docent, professor of the department of world history, Rivne state humanities university (12 S. Bandera Str., Rivne, Ukraine, 33000).

E-mail: r.mykhalchuk@ukr.net

ORAL HISTORY SOURCES ABOUT THE HOLOCAUST OF THE INSTITUTE FOR VISUAL HISTORY AND EDUCATION OF SHOAH FOUNDATION OF THE UNIVERSITY OF SOUTHERN CALIFORNIA (ON THE EXAMPLE OF THE «VOLYN-PODILLYA» GENERAL DISTRICT)

The purpose of the research is to analyze the Holocaust oral history sources in the collection of the Institute for visual history and education of Shoah foundation of the university of Southern California (USA) based on the example of the «Volyn-Podillya» general district, which during the Nazi occupation (1941–1944) was part of the Reichskommissariat «Ukraine». **The research methodology** is based on the principles of objectivity, scientificity, historicism, investigative, problem-historical, and chronological methods, as well as methods of analysis and systematization. The method of oral history is the leading one. **The scientific novelty** of the research is in the fact that, for the first time in a separate article, the interviews regarding the memories of the Holocaust from the territories of the «Volyn-Podillya» general district from the collection of the Institute for visual history and education of Shoah foundation of the university of Southern California were analyzed. Based on a sample of 200 testimonies of Holocaust victims (Jews) and those who saved them – Righteous among the nations, the research defined the most covered topics in the memories of the witnesses, as well as the ones mentioned less by them. The research revealed the specifics of the Holocaust in the «Volyn-Podillya» general district based on the memories of victims and witnesses of the Holocaust. For the first time, a group of the Holocaust oral sources from the archive of the aforementioned collection was introduced into scientific circulation.

Conclusions. The oral history project «People who survived the Shoah» became one of the largest in the context of research and preservation of the memory of the Holocaust. Founded in 1994 with the aim of preserving the memories of Nazi victims, the foundation recorded more than 52000 interviews on videotape. Of these, 3425 videos were recorded in Ukraine (1995–1999). Interviews reveal cross-ethnic relations, violence and murder during the German occupation, anti-Semitic orders and resolutions, segregation of ghetto prisoners, looting of the Holocaust victims, resistance to Nazism, hiding and rescue, life after the Holocaust, and more. The analyzed collection of oral testimonies proves its extremely powerful potential for the study of the Holocaust. In some cases, these are the only sources about a certain event, which confirms their relevance and significance.

Key words: oral history, interview, Holocaust, eyewitness testimony, the Institute for visual history and education of Shoah foundation of the university of Southern California, «Volyn-Podillya» general district.

Дата подання: 17 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 16 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Михальчук, Р. Усноісторичні джерела про Голокост Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (на прикладі Генеральної округи «Волинь-Поділля»). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 215–223. DOI: 10.58407/litopis.250119.

Цитування за стандартом APA

Mykhalchuk, R. (2025). Usnoistorychni dzhерела pro Holokost Instytutu vizualnoi istorii ta osvity Fondu Shoa Universytetu Pivdennoi Kalifornii (na prykladі Heneralnoi okruhy «Volyn-Podillia») [Oral history sources about the Holocaust of the Institute for visual history and education of Shoah foundation of the university of Southern California (on the example of the «Volyn-Podillya» general district)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 215–223. DOI: 10.58407/litopis.250119.

Олександр Сидорович, Наталія Леміш

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ в другій половині 1940-х – 1980-х рр.

DOI: 10.58407/litopis.250120

© О. Сидорович, Н. Леміш, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6022-0396>, <https://orcid.org/0000-0002-5124-5687>

Метою роботи є аналіз джерельної бази дослідження споживчої кооперації України в другій половині 1940-х – 1980-х рр. **Методологія** базується на загальнонаукових принципах об'єктивності та історизму. Перший – вимагає безсторонності та неупередженості в розгляді фактів і подій незалежно від типології та видів джерел, другий – аналіз предмета з урахуванням плинності часу й детермінації та закономірності історичних процесів. У межах загальнонаукового типологічного методу було упорядковано масив джерел у структурно-логічну схему. Критичний метод ми використовували під час аналізу та інтерпретації архівних неопублікованих та опублікованих документів. **Наукова новизна** пропонованої роботи полягає в тому, що вперше в історичній літературі виокремлено й всебічно проаналізовано джерельну базу споживчої кооперації Української РСР у другій половині XX ст. як окремого явища в суспільно-політичному та соціально-економічному житті.

Висновки засвідчують, що основну групу джерел досліджуваної теми складають архівні неопубліковані документи, переважна більшість яких жодного разу не використовувалася для історичних досліджень. Окрім того, значна частина опублікованих матеріалів та документів, як-от: статистичні збірники, періодика, навчально-інструкційна література, спогади та промови представників влади за умови критичного аналізу дозволяють усебічно розкрити тему. Органічно доповнюють джерельну базу усні свідчення сучасників епохи. У цілому означена джерельна база є достатньо репрезентативною для повноцінного розкриття місця та ролі споживчої кооперації в суспільно-політичному та соціально-економічному житті УРСР у другій половині 1940-х – 1980-х рр.

Ключові слова: споживча кооперація, джерельна база, опубліковані документи, архівні джерела, матеріали періодики.

Джерельне підґрунтя дослідження місця і ролі споживчої кооперації в соціально-економічному та суспільно-політичному житті УРСР др. пол. XX ст. характеризується різноманітністю типів та специфіки. Зокрема, відповідно до досягнень сучасного джерелознавства¹ ми виокремили такі групи: ділова документація органів влади та підприємств, що переважно в неопублікованому вигляді зосереджена в архівах, законодавство СРСР та УРСР у вигляді постанов партії й уряду СРСР та УРСР, партійних пленумів, указів президії Верховної Ради тощо, статистичні збірники, періодичні видання суспільно-політичного та фахового характеру, навчально-інструкційна література, мемуарна література та усні свідчення.

Передовсім, звичайно ж, слід узяти до уваги архівні матеріали, а саме: документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) та державних обласних та міських архівах.

Насамперед необхідно відмітити важливість документів, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Специфіка діяльності споживчої кооперації УРСР полягала в тому, що основні рішення щодо діяльності кооперативної системи вироблялись у центрі, а вся звітна інформація про результати роботи споживчих товариств, районних та обласних спілок споживчої кооперації направлялася знову сюди. Відтак матеріали центральних архівів м. Києва в межах дослідження діяльності споживчої кооперації в соціально-економічному та суспільному житті України др. пол. 1940-х – 1980-х рр. відіграють вирішальну роль. Фактично найбільший масив документів міститься в ЦДАВО України. Саме в ньому зберігаються документи Укоопспілки (Ф. 296). У 8-му описі цього фонду сконцентровано документи, що хронологічно відповідають др. пол. XX ст. – більше 5 тис. одиниць зберігання. Документація центрального апарату Укоопспілки розбита по відповідних відділах та управліннях, як-от: канцелярія,

¹ Історичне джерелознавство: підручник / Я.С. Калакура та ін. Київ, Либідь. 477 с.

центральна бухгалтерія, організаційний відділ, відділ кадрів, торговельне управління, відділ виробничих підприємств, відділ капітального будівництва, управління заготівель, планово-економічне управління, відділ громадського харчування тощо. За більш ніж сорок років діяльності радянської споживчої кооперації у повоєнний період в організаційній структурі центрального апарату Укоопспілки відбувалися ті чи інші зміни та реорганізації, що вже самі по собі дозволяють робити висновки про зміну роботи кооперативної системи за окремі проміжки часу, а документи, що знаходяться в цьому описі, дають можливість скласти уявлення про характер і масштаби роботи споживчої кооперації в межах Української РСР.

Певні дані про налагодження міжнародних зв'язків, забезпечення кооперативних працівників торговельним та іншим устаткуванням, стан торговельного обслуговування колгоспників під час проведення польових робіт містять матеріали Українського республіканського комітету профспілки працівників державної торгівлі й споживчої кооперації (Ф. 5089. Оп. 1).

Також у ЦДАВО України зберігаються документи урядових та планових органів, що мають безпосереднє відношення до діяльності споживчої кооперації. Зокрема, слід відмітити документи відділу зовнішньоекономічних зв'язків Держплану УРСР (Ф. 337. Оп. 46, 50). Саме документи цих описів дозволяють скласти повноцінне уявлення про характер та напрямки зовнішньоекономічної діяльності Укоопспілки за досліджуваний період.

Ділова документація та листування сектору цін і торгівлі Секретаріату Голови Ради Міністрів УРСР (Ф. 2. Оп. 8, 15) стануть у пригоді під час з'ясування особливостей розподілу ринкових фондів товарів між державною і кооперативною торговельними системами та причин передачі колгоспних ринків у 1987 р. із підпорядкування Міністерства торгівлі до сфери управління споживчої кооперації УРСР.

Дані архівних документів Головного управління побутового обслуговування при Раді Міністрів (Ф. 4634) та Міністерства побутового обслуговування УРСР (Ф. 5199) повноцінно доповнюють документи Укоопспілки щодо мережі побутового обслуговування на селі.

Комплексно підійти до вивчення проблеми розподілу товарних фондів між містом і селом та з'ясувати місце й роль Укоопспілки в цьому процесі допоможуть матеріали Міністерства торгівлі УРСР (Ф. 423. Оп. 18) та Державного комітету статистики України (Ф. 582); простежити динаміку розвитку кооперативної системи вже після здобуття незалежності України – фінансово-економічні звіти Укоопспілки за 1992–2000 рр. (Ф. 5300); розкрити рівень обслуговування та причини зловживань у системі кооперативної торгівлі – матеріали відділу з контролю за якістю продовольчих та промислових товарів (Ф. 4981).

Критично важливе значення для розуміння соціальних процесів на селі у сфері налагодження торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування мають архівні документи, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Комуністична партія як «керівна та спрямовуюча» сила радянської тоталітарної системи приймала і втілювала в життя рішення, що впливали на вищезазначені сфери життя суспільства. Окрім того, обласні та районні партійні комітети здійснювали контролювальні та керівні функції щодо діяльності установ споживчої кооперації в регіонах. З огляду на зазначене вище, важливе значення мають архівні документи ЦК КПУ (Ф. 1), зокрема відповідні матеріали партійних пленумів (Оп. 1, 2), документація загального відділу (особливий сектор) Центрального комітету КПУ (Секретна частина. Оп. 23, 24), документація загального відділу (Несекретна частина. Оп. 31, 32) та документи відділу торгово-фінансових і планових органів ЦК КПУ (Оп. 81).

Безпосереднє керівництво діяльністю споживчих товариств та спілок, установ і підприємств споживчої кооперації здійснювали правління регіональних організацій споживчої кооперації. Саме тому фонди регіональних архівів органічно доповнюють суть і розкривають функції споживчої кооперації УРСР за досліджуваний період. Зокрема, матеріали Чернігівської обласної спілки споживчих товариств (Ф. 2569), що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, дають змогу ретельніше проаналізувати процес злиття й укрупнення в системі споживчої кооперації та організаційно-територіальну структуру кооперативних товариств на регіональному рівні, виокремити фактичний матеріал і свідчення про зловживання в торговельній та заготівельній галузях кооперативного господарства тощо. Доповнюють матеріали ДАЧО в регіональному розрізі архівні документи, що зберігаються в Ніжинському відділі Державного архіву Чернігівської області, а саме: матеріали Ніжинської районної спілки споживчих товариств (Ф. 6334), Бобровицької районної спілки споживчих товариств (Ф. 7304), Борзнянської районної спілки споживчих товариств (Ф. 7530), Носівської районної спілки споживчих товариств (Ф. 7413), виконавчого комітету Красносізької сільської ради трудящих депутатів (Ф. 5941) та ви-

конавчих комітетів Козарської (Ф. 6903), Дуболугівської (Ф. 5938), Малозагорівської (Ф. 5973) та Талалаївської (Ф. 5908) сільських рад трудящих депутатів. Протоколи засідань виконкомів сільських рад, що зберігаються у вищезазначених фондах, допоможуть зрозуміти принципи взаємодії радянських органів влади на селі із сільськими споживчими товариствами в проведенні ними безпосередньої щоденної діяльності у сфері торгівлі, заготівель тощо; виокремити вплив кооперативної торгівлі на формування бюджету сільських рад.

У матеріалах Ніжинської райспоживспілки (Ф. 158), що зберігаються в архівному відділі виконавчого комітету Ніжинської міської ради, сконцентровано документи, що характеризують локалізацію торговельної мережі, господарсько-фінансову діяльність споживчої кооперації на районному рівні, постанови й розпорядження правлінь кооперативних товариств.

Архівні документи Харківської обласної спілки споживчих товариств (Ф. 1784), що знаходяться на зберіганні в Державному архіві Харківської області, дозволяють доповнити інформацію щодо стану торгівлі та громадського харчування на селі, зібрати фактичний матеріал про практику «зустрічних продажів» як наочного прикладу нееквівалентного обміну між містом і селом за досліджуваний період.

Документи Київської обласної спілки споживчих товариств (Ф. 4804) із Державного архіву Київської області можуть стати в пригоді під час аналізу статистичних періодичних звітів різних підрозділів названої облспоживспілки: міжрайбаз, промислових та тарних комбінатів, транспортних контор тощо. У матеріалах Київського обласного комітету профспілки працівників споживчої кооперації із тієї ж архівної установи сконцентровані дані про заходи щодо роботи із підготовки кадрів для системи сільської торгівлі (Ф. 4782).

Матеріали Хмельницької обласної спілки споживчих товариств (Ф. 3041. Оп. 1–4), що зберігаються у Державному архіві Хмельницької області, містять листування керівництва облспоживспілки із районними спілками споживчих товариств та Укоопспілкою щодо різноманітних аспектів діяльності кооперативної системи. Зокрема, опрацьовані документи цього фонду дозволяють скласти уявлення про комісійну торгівлю споживчої кооперації в містах та проаналізувати причини незначних її обсягів, насамперед через небажання селян здавати лишки сільськогосподарської продукції кооперативним заготівельникам; визначити форми й методи проведення звітно-виборчих кампаній у сільських споживчих товариствах; визначити товарний асортимент та з'ясувати причини понаднормативних запасів окремих видів товарів у сільській торговельній мережі. Окрім того, документи першого опису цього фонду, що довгий час були засекречені (гриф секретності було скасовано лише в 2003 р.), містять інформацію про закладення установами споживчої кооперації запасів на зберігання до держрезерву, постачання в армійські частини сільськогосподарської продукції, про кричущі факти зловживання службовим становищем та розкрадання в торговельній системі споживчої кооперації області.

Окрема група джерел, що може бути задіяна в дослідженні, це законодавство СРСР та УРСР щодо споживчої кооперації, оприлюднене в різноманітних збірниках і періодичних виданнях. За своєю видовою специфікою це були закони, постанови партії й уряду СРСР та УРСР, постанови партійних пленумів, постанови Центроспілки та Укоопспілки, укази президії Верховної Ради, розпорядження, положення, затверджені наказами різних гілок влади, тощо². Безсумнівно, до цієї групи джерел зараховуємо й законодавство щодо діяльності аграрного сектору економіки, заготівель сільськогосподарської продукції, торгівлі, побутового обслуговування, де система споживчої кооперації вважалася невід'ємною складовою³. Частина законодавчих актів із цієї тематики оприлюднена в інтернет-мережі

² Збірник найважливіших рішень по сільському господарству. Київ: Державне вид-во сільськогосподарської літератури Української РСР, 1959. 99 с.; Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 7 (23, 24, 27 червня, 3–24 липня 1969 р.). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1969. 91 с.; Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 1 (27, 28, 29 грудня 1977 р., 9–31 січня 1978 р.). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1978. 50 с.; Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 2 (14 жовтня, 29 грудня 1986 р., 28 січня, 3–10 лютого 1987 р.). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1987. 12 с.; Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 3 (17, 25 лютого, 4–16 березня 1981 р.). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1981. 50 с.

³ Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 10 (12 червня, 23 серпня, 22 вересня, 8–22 жовтня 1990 р.). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1990. 69 с.; Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 4 (17 лютого, 30, 31 березня, 1–14 квітня 1981 р.). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1981. 33 с.; Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. № 4 (24 лютого, 21, 29 березня, 5–7 квітня 1989 р.). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1989. 50 с.

на спеціалізованих сайтах⁴. У цілому можемо засвідчити, що велика кількість законів і підзаконних актів різних гілок влади, якими регламентувалася діяльність споживчої кооперації, свідчила про суто формальну самоврядність кооперативної системи в умовах командно-адміністративної економіки.

Рішення щодо розвитку аграрного сектору економіки та споживчої кооперації, прийняті на пленумах і партійних з'їздах, знаходили своє віддзеркалення на з'їздах уповноважених споживчої кооперації як СРСР та УРСР, так і окремих облспоживспілок⁵.

Окремою групою опублікованих документів є статистичні збірники, що видавалися протягом усього досліджуваного періоду. Частина із них стосувалася розвитку галузей споживчої кооперації в СРСР чи окремих областях УРСР, однак більшість – це статистичні збірники, що відображають стан народного господарства республіки в цілому⁶. Цей статистичний матеріал дозволяє за допомогою порівняльного методу виокремити місце споживчої кооперації в економіці Української РСР, співставляючи, зокрема, обсяги роздрібної торгівлі чи громадського харчування в міській та сільській місцевостях.

Ще однією важливою групою опублікованих джерел є навчально-інструкційна література. Проблема кваліфікованих кадрів постала перед радянською економікою одразу ж після закінчення Другої світової війни. Особливо гостро вона була відчутна на селі у сфері торгівлі. Із розбудовою торговельної мережі посилювалися її специфікація та зростали обсяги роздрібного продажу й асортимент товарів, відповідно – збільшувалась і потреба у фахівцях: товарознавцях, бухгалтерях, заготівельниках тощо. Ця потреба й стала реалізовуватися завдяки підготовці сільської молоді в навчальних закладах, що входили до сфери управління споживчої кооперації. Існування двох торговельних систем для міста й села створило необхідність наявності окремих навчальних закладів з підготовки фахівців для кооперативної системи й державної торгівлі та економіки. На території Української РСР діяло два вищих навчальних заклади системи Укоопспілки у Львові та Полтаві, а також – технікуми й різноманітні курси підвищення кваліфікації та перепідготовки при них.

Отже, для студентів та учнів системи кооперативної освіти та підвищення кваліфікації працівників кооперативної системи протягом досліджуваного періоду було видано велику кількість навчальної та навчально-інструкційної літератури, яка представляє, безсумнівно, джерелознавчий інтерес⁷.

Частина цих видань була призначена для кооперативних працівників і носила суто методично-інструкційний характер. Зокрема, видавництво «Економіка» випустило серію видань під назвою «В помощь председателю потребительного общества»⁸.

У всій цій літературі, на відміну від наративів із історії споживчої кооперації України та СРСР, що видавалися у той час, було майже відсутнє ідеологічне нашарування. Значна частина посібників, маючи практично-прикладне значення, використовувалася кооперато-

⁴ Библиотека нормативно-правовых актов СССР. LIBUSSR. URL: <http://www.libussr.ru/>; Генеральна схема управління торгівлею в Українській РСР. Постанова Ради міністрів УРСР від 9.10.1980. № 559. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP800559.html.

⁵ IV съезд уполномоченных потребительской кооперации Крымской области / Отв. ред. Д. Шварц, Л. Гарбовицкая. Симферополь: Крымоблпотребсоюз, 1958. 66 с.; IV съезд уполномоченных потребительской кооперации СССР / Отв. ред. Я. Гликин, А. Матвеев. Москва: Центросоюз, 1954. 46 с.; Материалы IX съезда уполномоченных потребительской кооперации СССР 19–22 ноября 1975 г. Москва: Экономика, 1975. 119 с.; Материалы V съезда уполномоченных потребительской кооперации СССР / Отв. ред. П. Копытов, Ю. Катковский. Москва: Центросоюз, 1958. 119 с.

⁶ Советская торговля: статистический сборник / Ред. В. Демина. Москва: Государственное статистическое изд-во, 1964. 499 с.; Народне господарство Української РСР у 1965 р.: статистичний щорічник / Ред. П. Фаерман. Київ: Політвидав, 1966. 685 с.; Народне господарство Черкаської області: статистичний збірник / Ред. М. Ісайченко. Черкаси: ЦСУ СРСР, 1957. 122 с.; Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 г.: статистический сборник. Киев: Техника, 1990. 450 с.; Основні показники господарсько-фінансової діяльності Львівської облспоживспілки за 1964 р. [для службового користування / Ред. М. Швед]. Львів: Каменяр, 1965. 7 с.

⁷ Гликин Я. Как оформить материалы для передачи их органам расследования и суда. Центросоюз, 1961. 79 с.; Гликин Я. Правовое регулирование деятельности советской потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1967. 168 с.; Гликин Я., Прытков А. Пособие по правовым вопросам потребительской кооперации: учеб. пособие [для кооп. техникумов]. Москва: Экономика, 1968. 285 с.; Зима Б., Стеблин А. Заготовительная деятельность потребительской кооперации в системе современного народнохозяйственного аграрно-промышленного комплекса и ее эффективность: лекции [для студентов специальности «Экономика и организация заготовок продуктов сельского хозяйства». Москва: Московский кооперативный институт, 1979. 56 с.; Кооперативный городской продовольственный магазин / За общ. ред. Конко В. Москва, 1948. 239 с.; Косарина В. Финансирование заготовок продуктов сельского хозяйства: учебник [для кооперативных вузов]. Москва: Экономика, 1983. 208 с.; Лупей Н., Мальков С., Хвостов Б. Справочник председателя правления потребительского общества. Москва: Экономика, 1983. 224 с.; Тимофеев Г. Заработная плата работников потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1969. 159 с.

⁸ Подвиженко И., Опельбаум Ш., Борак С. Снабжение сельской торговой сети товарами. Москва: Экономика, 1973. 80 с.; Сиденко С., Опельбаум Ш., Вархин П. Справочник председателя правления потребительского общества. Москва: Изд-во Центросоюза, 1963. 479 с.

рами в щоденній роботі й побічно свідчила про ті чи інші сторони та проблеми в діяльності споживчої кооперації⁹.

Наприклад, посібники з організації та техніки торгівлі містили практичні поради щодо правильного обладкування примітивних «льодників» із використанням природної криги для зберігання швидкопсувних продуктів, що у свою чергу засвідчувало відсутність достатньої кількості холодильного обладнання в сільській торговельній мережі¹⁰. Проблема розкрадань та нестач у діяльності установ споживчої кооперації носила системний характер упродовж усього досліджуваного періоду. Тому посібники із правових питань для кооперативної системи окремо доповнювалися виданнями інструкційної літератури. Зокрема, у 1961 р. видання «Центроспілка» випустило практичний посібник для кооперативних працівників «Как оформить материалы для передачи их органам расследования и суда»¹¹.

Політично-просвітницьку мету виконували посібники для лекторів товариства «Знання», присвячені споживчій кооперації. У них стисло, у межах панівної ідеології, розкривалося місце споживчої кооперації в соціально-економічній системі радянської держави, організаційна структура кооперативної системи, завдання на поточний п'ятирічний період та досягнення в поліпшенні життя сільських трудівників¹². Окремі такі брошури видавалися українським відділенням цього товариства, відтак інформація, подана в них, стосувалась уже безпосередньо споживчої кооперації УРСР¹³.

Ще одну значну групу джерел становлять періодичні видання, як-от: економічні фахові журнали й центральні та регіональні газети. Укоопспілка в досліджуваній період, на жаль, на відміну від аналогічних кооперативних об'єднань радянських республік (Казахстан, Естонія), не мала власного періодичного видання. Саме тому, насамперед, слід згадати видання Центроспілки журнал «Советская потребительская кооперация», що виходив 12 разів на рік, починаючи з 1957 р. Саме в ньому публікувались усі актуальні на той час зміни в радянському законодавстві щодо діяльності споживчої кооперації, рішення й постанови з'їздів уповноважених споживчої кооперації, практичні поради (юридичні та організаційні) для кооперативних працівників, інтерв'ю із передовиками кооперативної торгівлі чи виробництва, репортажі з регіонів тощо.

Статті з кооперативної тематики регулярно публікувались у різноманітних радянських газетах. Найбільшою кількістю таких публікацій зазвичай відзначалися газети, тематично пов'язані із селом, наприклад: «Колгоспник України», «Колгоспне село» та «Сільські вісті». Однак вряди-годи життя та будні кооперативної торгівлі висвітлювали й центральні газети, такі як «Правда України» та ін. Не оминали кооперативну тематику у своїх публікаціях обласні та районні газети. Зокрема, говорячи про Чернігівщину, ми можемо назвати: «Прапор комунізму», «Деснянську правду» та «Під прапором Леніна». Найбільша кількість тематичних публікацій у періодичних виданнях виходила до міжнародного дня кооперації (відзначається щорічно в першу суботу липня). У центральних газетах, цього дня чи напередодні, зазвичай з'являлися «звітно-урочисті» статті керівників Укоопспілки, у регіональних – відповідно керівництва споживчої кооперації району чи області.

Не можна оминати такої групи джерел, як мемуари, промови та спогади радянських партійних діячів. Наприклад, можна згадати спогади та промови П. Шелеста, О. Косигіна, М. Горбачова, Я. Погребняка, В. Врублевського¹⁴. Частина цих політичних діячів прямо чи опосередковано були пов'язані із діяльністю споживчої кооперації. Так, багаторічний керівник радянського уряду О. Косигін довгий час працював у системі споживчої кооперації, а член ЦК КПУ Я. Погребняк за розподілом обов'язків у Політбюро курував питан-

⁹ Справочник продавца и заведующего магазином потребительского общества и райпотребсоюза / Сост. Ш. Опельбаум, С. Сиденко. Львов, 1959. 496 с.; Аганин М., Барчук И., Смирнов В. Справочник заготовителя потребительской кооперации. Москва: Экономика, 1976. 199 с.; Бучкин Б., Левицкий М., Стефаненков П., Тарасевич Л. Справочник кооператора. Москва: Экономика, 1970. 374 с.

¹⁰ Кооперативный городской продовольственный магазин / За общ. ред. Конко В. Москва, 1948. 239 с.

¹¹ Гликин Я. Как оформить материалы для передачи их органам расследования и суда. Изд-во Центросоюза, 1961. 79 с.

¹² Баев Н., Жердецкая Г., Уразова Л. Потребительская кооперация СССР в едином народнохозяйственном комплексе страны: [Аннотированная тематика лекций]. Москва: Знание РСФСР, 1986. 40 с.; Раицкий К. Проблемы совершенствования хозяйственного расчета в потребительской кооперации: лекции [для студентов эконом. ф-та]. Москва: Московский кооперативный институт, 1978. 65 с.; Супотницкий Н. Потребительская кооперация СССР: опыт и резервы. Москва: Знание, 1983. 63 с.

¹³ Калашник А. Кооперативна торгівля Української РСР та її значення в поліпшенні добробуту сільського населення. Київ: Товариство Знання Української РСР, 1972. 19 с.; Його ж. Потребительская кооперация и продовольственная программа. Киев: Общество Знание Украинской ССР, 1982. 13 с.

¹⁴ Врублевский В. Володимир Щербинський: правда і вигадки: нотатки помічника: спогади, документи, чутки, легенди, факти. Київ: Довіра, 1993. 254 с.; Косыгин А. Избранные речи и статьи. Москва: Политиздат, 1974. 783 с.; Погребняк Я. Развитой социализм: экономика и народное благосостояние. Киев: Изд-во политической литературы Украины, 1985. 262 с.; Шелест П. Да не судимы будете. Дневники и воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. Москва: Центрполиграф, 2016. 900 с.

ня торгівлі й кооперації. Спогади партійних і державних діячів, що з'явилися після краху радянської імперії, незважаючи на неминучу суб'єктивність авторського погляду та самовиправдовувальну інтонацію, усе ж дозволили побачити приховану сторону прийняття економіко-політичних рішень, що впливали зокрема й на діяльність споживчої кооперації Української РСР.

Цікаві свідчення про діяльність споживчої кооперації, переважно торгівлі, зустрічаємо в краєзнавчих працях, присвячених історії якогось конкретного сільського населеного пункту. В останні десятиліття як дослідники-аматори, так і професійні науковці видають ґрунтовні краєзнавчі дослідження, присвячені зазвичай їхній малій батьківщині. Зокрема, такі свідчення є в краєзнавчих працях О. Голованової, В. Борисенко, М. Тимошика, О. Дорогінської¹⁵.

Отже, основну групу досліджуваної тематики складають архівні, неопубліковані документи, переважна більшість яких жодного разу не використовувалася для історичних досліджень. Окрім того, значна частина опублікованих матеріалів та документів, як-от: статистичні збірники, періодика, навчально-інструкційна література, спогади та промови представників влади за умови критичного аналізу – дозволяють усебічно розкрити тему. Органічно доповнюють джерельну базу усні свідчення сучасників епохи. У цілому означена джерельна база є достатньо репрезентативна для повноцінного розкриття місця та ролі споживчої кооперації в суспільно-політичному та соціально-економічному житті УРСР у др. пол. 1940-х – 1980-х рр.

References

- Borysenko, V. (2014). *Kultura povsiakdennia sela Khyzhyntsi (1950–1960-i rr.)* [Everyday culture of Khyzhyntsi village]. Kyiv, Ukraine.
- Dorohinska, O. (2010). *Tereshkivka – nadiyni mii pryhal: istoryko-kraieznachnyi narys* [Tereshkivka is my reliable mooring: historical and local history essay]. Nizhyn, Ukraine.
- Dorohinska, O. (2017). *Mizh Baboiu i Halkoiu abo na halytskykh prostorakh Sivershchyny: istoryko-kraieznachnyi narys* [Between Baba and Halka or in Galician spaces of Sivershchyna: historical and local history essay]. Nizhyn, Ukraine.
- Holovanova, O. (2014). *Zlynka: vid vytokiv do sohodennia* [Zlynka: from the origins to the present]. Kirovohrad, Ukraine.
- Kalakura, Ya. (2002). *Istorychne dzhereloznavstvo* [Historical source studies]. Kyiv, Ukraine.
- Shelest, P. (2016). *Da ne sudimy budete. Dnevniky i vospominaniya chlena Politbyuro CK KPSS* [May you not be judged. Diaries and memoirs of a Politburo of the CPSU Central Committee member]. Moscow, Russia.
- Rublevskiy, V. (1993). *Volodymyr Shcherbytskyi: pravda i vyhadky: notatky pomichnyka: spohady, dokumenty, chutky, lehendy, fakty* [Volodymyr Shcherbytskyi: truth and fiction: assistant's notes: memories, documents, rumors, legends, facts]. Kyiv, Ukraine.

Сидорович Олександр Сергійович – доктор історичних наук, професор ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут» (вул. Шевченка, 10, м. Ніжин, 16600, Україна).

Sydorovych Oleksandr – doctor of historical sciences, professor of the Separated Subdivision NULESU «Nizhyn agrotechnical institute» (10 Shevchenka str., Nizhyn, 16600, Ukraine).
E-mail: sydorovith@ukr.net

Леміш Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут» (вул. Шевченка, 10, м. Ніжин, 16600, Україна).

Lemish Nataliia – candidate of historical sciences, docent of the Separated Subdivision NULESU «Nizhyn agrotechnical institute» (10 Shevchenka str., Nizhyn, 16600, Ukraine).
E-mail: natalem@ukr.net

THE SOURCE BASE FOR THE STUDY OF CONSUMER COOPERATION OF UKRAINE in the second half of the 1940s – 1980s

The purpose of the publication is to analyze the source base for research of consumer cooperatives of Ukraine in the second half of the 1940s – 1980s. Methodology is based on general scientific principles of objectivity and historicism. The first requires neutrality and impartiality in the consideration of facts and events regardless of the typology and types of sources, the second is the analysis of the subject with taking into account the passage of time, and the determination and regularity of historical processes. Within the general scientific typological method, the array of sources was organized into a structural and logical

¹⁵ Голованова О. Злінка: від витоків до сьогодення. Кіровоград: Поліграф-Сервіс, 2014. 432 с.; Борисенко В. Культура повсякдення с. Хижинці (1950–1960-і рр.). Київ: Дуліби, 2014. 144 с.; Дорогінська О. Між Бабою і Галкою або на галицьких просторах Сіверщини: історико-краєзнавчий нарис. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. 272 с.

scheme. Critical method we used in the analysis and interpretation of archival unpublished and published documents. **The scientific novelty** of the proposed work is that for the first time in historical literature, the source base of consumer cooperative of the Ukrainian SSR in the second half of the 20th c. is singled out and comprehensively analyzed as a separate phenomenon in socio-political and socio-economic life.

Conclusions prove that the main group of sources of the researched topic make up archival unpublished documents, the vast majority of which have never been used for historical research. In addition, a significant part of published materials and documents, such as: statistical collections, periodicals, educational and instructional literature, memoirs and speeches of representatives of the authorities under the condition of critical analysis – allow to open the topic comprehensively. Oral testimonies of the era contemporaries organically supplement the source base. In general, the indicated source base is sufficiently representative for the full disclosure of the place and role of the consumer cooperation in the socio-political and socio-economic life of the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s – 1980s.

Key words: consumer cooperation, source base, published documents, archival sources, periodical materials.

Дата подання: 25 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сидорович, О., Леміш, Н. Джерельна база дослідження споживчої кооперації України в другій половині 1940-х – 1980-х рр. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 224–230. DOI: 10.58407/litopis.250120.

Цитування за стандартом APA

Sydorovych, O., Lemish, N. (2025). Dzherelna baza doslidzhennia spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v druhii polovyni 1940-kh – 1980-kh rr. [The source base for the study of consumer cooperation of Ukraine in the second half of the 1940s – 1980s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 224–230. DOI: 10.58407/litopis.250120.

УДК 929:050]«1995/2025»

Сергій Павленко

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ ТВОРЕННЯ ЖУРНАЛУ. До 30-річчя часопису (1995–2025 рр.)

DOI: 10.58407/litopis.250121

© С. Павленко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Перший номер журналу «Сіверянський літопис» вийшов у кінці лютого 1995 р. Пере-
дували ж цій неординарній події певні реалії-фактори, у результаті яких виникла ідея за-
початкувати таке видання на Чернігівщині.

Гостру потребу в такому часописі насамперед відчув я як автор виданої у 1994 р. сту-
дії «Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.»¹. Любов до книг, пошуку істини вплинули на
мою долю та кар'єрне зростання. Після закінчення спецкурсу літературної критики укра-
їнського відділення філологічного факультету Київського державного університету
ім. Т. Шевченка, проходження практики в журналі «Вітчизна» мене як випускника, кот-
рий не мав прописки в Києві, направили викладати українську мову та літературу в Гор-
ностайпільську середню школу на Чорнобильщині². Можливо, там і працював би до пен-
сії, але... щотижня в сільську бібліотеку надходили замовлені мною по МБА (міжбібліо-
течний абонемент) стоси книжок, оскільки я, захистивши на «відмінно» дипломну роботу
про стильові ознаки новелістики Григора Тютюнника, захопився ідеєю написання дослід-
ження «Теорія стилю». Така неабияка читацька активність сільського бібліофіла була по-
мічена в Чорнобилі. Уже в травні 1979 р. мене забрали працювати в чорнобильську район-
ну газету «Прапор Перемоги». Звідтіля через рік переманили в Чорнобильський райком
комсомолу, пообіцявши квартиру. Чорнобильська АЕС, «ударная комсомольская строй-
ка», «ля-ля, героїзм» – це зрештою подіяло. Та... задушна атмосфера цієї установи була
настільки гнітючою, бездушно-фальшивою, лицемірною³, що я після двох місяців роботи
там відчув себе нечесним, нездатним кривити душою, писати «дугі» звіти, займатися око-
замилюванням, а тому написав заяву на звільнення⁴, зіславшись на вагому причину (дру-
жина поїхала народжувати дитину на Черкащину). Розраховувшись зі РК ЛКСМУ, пере-
славши в Лебедин⁵ 10–12 посилок книжок⁶ зібраної бібліотеки⁷, переїхав у Катеринопіль
Черкаської області (очолив відділ листів у райгазеті⁸). Районна бібліотека продовжувала

¹ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. Чернігів: РВВ Черніг. облуправління по пресі, 1994. 152 с.

² Свої враження від побаченого в селі, школі я виклав у п'єсі «Анонімка» (1980–1981 рр.).

³ Реалії того «пафосного» буття були змальовані мною в п'єсі, написаній по гарячих слідах у 1981 р.

⁴ Перший секретар райкому Сергій Костін через місяць її не підписав, сказавши, посміхаючись: «А я не знаю українського языка». Він хотів, щоб я все-таки не спішив, залишився працювати. Довелося написати нову заяву по-російськи та ще місяць відпрацювати.

⁵ Там перебувала вагітна дружина у батьків.

⁶ Іще в перший приїзд у Горностайпіль я привіз дві величезні валізи з книжками, що зібрав у роки студентського життя. На жаль, чимало з цих видань довелося залишити в Чорнобилі, у кімнаті теплоходу-гуртожитку (стояв на річковому причалі Прип'яті), оскільки не мав сили все захопити з собою, на нове місце роботи.

⁷ Найціннішим у ній був «Словник української мови» в 11 томах, виданий у 1970–1980 рр. «Науковою думкою». Цікаво, що його отримав як подарунок від РК ЛКСМУ (я ще у вересні 1980 р. працював у ньому і коли мене запитали, що хочу на день народження, то зорієнтував вітальників саме на таке придбання). Уже пройшло стіль-
ки літ, але я практично щодня заглядаю в це видання.

⁸ Ця посада була номенклатурною, а тому довелося просити листом із нового місця роботи колег-газетярів із Чорнобиля дати мені рекомендацію в партію. Я був дитям свого часу. Майже 40% навчального часу на філоло-
гічному факультеті присвячувалося вивченню історії КПРС, марксизму-ленінізму, науковому комунізму тощо.

радувати щотижня пачками книжок із Києва, Москви... Проте у бідному райцентрі з року в рік нічого не будувалося. Пошуки квартири для родини зрештою привели мене в серпні 1983 р. у Бобровицю, де я став заступником редактора райгазети та нарешті отримав житло для родини. Оскільки підпільний дослідник «теорії стилю» добре виступав з аналізом місцевої преси на міжрайонних журналістських зібраннях, був молодим, енергійним, мав у трудовій книжці відмітку про роботу в РК ЛКСМУ, то у вересні 1987 р. його несподівано призначили редактором обласної молодіжної газети. Це були роки переосмислення минулого⁹. Я поклав свої домашні літературні, літературознавчі напрацювання в скриньку «на потім» (чесно кажучи, на це вже не вистачало часу за редакційними буднями) і занурився в творчий процес перебудови творчого життя газетярів на нові рейки. Також із головою пірнув у світ досі незнаного мені минулого, що відкривалося практично щотижня з публікації центральної преси. Так з'явилися і в редагованій мною обласній газеті перші публікації про «героя» Миколу Щорса, Степана Бандеру, голодомор на Чернігівщині, відсутність українських шкіл у Чернігові, сталінські репресії. Я зателефонував у Сосницю репресованому в 1950-х письменнику Миколі Адаменку, щоб він написав для публікації у нашій газеті спогади про перебування у сталінських таборах...

У березні 1991 р. після гострої розмови на профспілкових зборах, образившись на колег за деякі закиди на мого адресу (а з вимогами до співробітників справді переборщив!), я з'їздив у Київ та влаштувався у новостворену газету Верховної Ради «Голос України». Як представнику поважної центральної газети мені доводилося писати на різні теми. Взагалі, ці публікації були своєрідним літописом-зрізом того життя з його болями та радощами. Уже у вересні 1991 р. я на замовлення мого безпосереднього шефа Анатолія Солонського з'їздив у Батурин¹⁰, щоб написати матеріал про події 1708 р. Ніякого конкретного фактажу про спалення гетьманської столиці росіянами ці відвідини мені на місці не дали. Тому я пішов до чернігівських бібліотек, думаючи, що за день-два, прочитавши 5–10 книг, я напишу відповідний матеріал. Я таки його зробив¹¹, але... виникало багато питань, на які я тоді не міг знайти простої відповіді. Не вдалося багато чого зрозуміти й після прочитання і 100, і 200, і 300 історичних праць... Ось так почався пошук документів, джерел, який триває й досі. «Голос України» у 1992–1994 рр. давав регулярно мої початкові розслідування про Батурин, І. Мазепу та на інші історичні теми.

Ці дослідницькі студії сприяли знайомству з цікавими місцевими істориками, співробітниками музеїв, заповідників. Отже, після виходу в 1994 р. книги «Загибель Батурина» я вже знав багатьох колег, які займалися дослідженнями в архівах, але стикалися з проблемою публікації своїх напрацювань. Я почав дедалі більше перейматися амбітною ідеєю заснувати журнал, де б усе це друкували.

Зрештою, одного дня я зустрівся з Олександром Борисовичем Коваленком, деканом історичного факультету Чернігівського педуніверситету, щоб обговорити це питання. Ми з ним познайомилися, здається, ще десь у 1989 р. Він тоді посприяв, щоб мені дали дозвіл на роботу в партархіві, в якому я шукав відомості про голод на півдні Чернігівщини... Декан і в нових умовах позитивно оцінив вищезгадане бажання про журнал та пообіцяв всіляко допомагати мені у наповненні номерів статтями викладачів. Ми думали розпочати

Зрозуміло, це нав'язливе промивання мізків відповідною ідеологією практично нічого не давало загалу для сумнівів, вирощувало «правильних радянських людей». Зрештою, на той момент я був типовим породженням тоталітарної системи – аполітичним «гвинтиком», якого в принципі все влаштовувало, окрім певних недоліків, які, думалося, можна виправити. Добре пам'ятаю, що на мене тоді дуже вплинули слова відомого грузинського письменника Нодара Думбадзе з його роману «Закон вічності» (1978 р.), де герой автора, відповідаючи на запитання, чому він вступає в партію, сказав: «Хочу, чтобы в партии было как можно больше честных людей!»

⁹ Пам'ятаю, яке велике враження на мене справив у 1988 р. фільм «Покаяння» Тенгіза Абуладзе про те, як тоталітарний режим СРСР нищив людей. Тоді відкривалася щотижня нова інформація про більшовицький терор протягом 1917–1922 рр., масштаби репресій у сталінські часи (не сотні, не тисячі, а мільйони людей зазнали переслідувань, катувань, принижувань). Іще в 1988 р. я щиро та наївно вірив, що ми б жили краще, якби дотримувалися настанов В. Леніна. Мої враження про вождя пролетаріату почали змінюватися, коли в ті роки перечитав кілька томів (!) його праць не бездумно, як колись, а критично, з олівцем. Це було потрясіння. Я зрозумів, що цей мій недавній ідол сповідував ідеї знищення заможних селян, терору проти інтелігенції, купців, представників тодішнього бізнесу, священників, взагалі мавив роздмухати світову революцію з мільйонами жертв. У др. пол. 1990 р. я вже так багато знав про криваві злочини КПРС, тож стало дуже соромно, що я в партії, що агітував під час «Ковбасної революції» свого колегу В. Чегурного вступити у неї (такі проігнорував він, слава Богу, цю процедуру!), мовляв, перебудова вимагає призову найкращих людей до неї... Під час путчу ГКЧП подав із полегкістю заяву про вихід із КПРС.

¹⁰ Уперше відвідав колишню гетьманську столицю під час літніх канікул у 1976 р., причому з Бахмача із залізничного вокзалу я йшов пішки, чим дивував водіїв, пасажирів автобусів. Я оглянув Батурин, переночував у ньому (там був невеличкий готель). А потім повернувся додому, у Дягову, напрямку, переїздивши через Десну і пройшовшись до села пішки. Не думаю, що я тоді хотів щось дізнатися про трагедію 2 листопада 1708 р. Але це було місце буття гетьманів, і воно мене заворожувало своїм статусом. У 1977 р. я знову пішки ходив Батурином, оскільки був як випускник військової кафедри КДУ ім. Т. Шевченка у цей час два місяці у військових таборах, що розмишлювалися неподалік у лісі.

¹¹ Павлинко С. Варфоломійська ніч у Батурині. *Голос України* (далі – ГУ). 1991. 4 грудня. С. 13.

видання часопису, який буде виходити залежно від надходжень фінансових коштів та наповнюваності редакційного портфеля.

Треба було думати про приміщення, засновника, назву видання. У голові крутилося «Чернігівський літопис». Поділився цими думками з головою Чернігівської обласної «Просвіти»¹² В. Чепурним, з яким вирішили, що зберемо правління організації (я був його членом) та приймемо рішення про заснування журналу. Він і запропонував назву «Сіверянський літопис», яка мені одразу сподобалася¹³. Зрештою, протягом двох-трьох місяців було пройдено всі формальності, укладено Статут редакції та 26 жовтня 1994 р. Державним комітетом України у справах видавництв, поліграфії та книгорозповсюдження видано Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу інформації (серія КВ № 1025). Журнал зареєстровано в Києві як всеукраїнське історико-краєзнавче просвітницьке видання. Ясна річ, легше все це було зробити у Чернігові, оформивши журнал як обласний. Проте, не секрет, був і амбітний план вийти за провінційні рамки буття часопису: хотілося робити авторитетне видання всеукраїнського масштабу... До того ж я розраховував, що оголошення передплати на журнал в масштабах України¹⁴ дасть виданню кошти на виживання (зазначу одразу, що ці сподівання справдилися лише частково – наклад видання за межами області сягав всього-на-всього 100–120 примірників).

Отримавши в Києві Свідоцтво про реєстрацію «Сіверянського літопису», я одразу оголосив передплату¹⁵ (120000 купонокарбованців на рік у межах області¹⁶) та звернувся до музейників, викладачів, працівників Чернігівського державного архіву з проханням надати свої матеріали, статті для укладання першого номера.

Невдовзі необхідний обсяг текстів я мав. Активно включилися в роботу ніжинські просвітяни – Олександр Морозов¹⁷, Олександр Астаф'єв¹⁸, Ольга Ростовська¹⁹, дослідники з Чернігова Андрій Карнебед²⁰, Володимир Сапон²¹, Світлана Половнікова²², Людмила Сту-

¹² У «Просвіту» я вступив, здається, у 1989 р., через місяць-два після її створення. Зауважу, що організація тоді називалася Товариством української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ). Я її не створював, але... був, так би мовити, причетним до її появи в Чернігові. Адже перед тим взяв на роботу в «Комсомольський гарт» Василя Чепурного, Владислава Савенка, які, власне, й перетворили редакцію молодіжки в штаб обласного осередку. Перший із них став лідером громадської організації. У редакцію просилися й інші претенденти на журналістські посади. Проте я взяв цих. Я їм симпатизував за те, що вони були близькими мені за духом людьми (В. Савенок вразив своїми літературознавчими розслідуваннями!), своєрідними, мислячими особистостями. Цікаво, що ті, яких у процесі відбору «забракував», у подальші десятиліття нічим себе не проявили в творчому плані. Вони так і залишилися до пенсійного віку сірками газетної періодики. До речі, першим, кого я взяв працювати на пів ставки, був письменник Дмитро Іванов, який взагалі був далекий від журналістики та газетярської роботи. Таке рішення було продиктоване тим, що я слідував за його творчістю і вважав сильним поетом. У Катеринополі я керував районною літературною студією (приємно, що активна відвідувачка її Лариса Тращенко (Перебийніс) згодом стала званою журналісткою, багато літ була редактором міської газети на Черкащині). Відкрили одразу таку й при редакції молодіжки. Д. Іванов її очолив та на додачу займався літредагуванням окремих номерів. Щомісяця ми почали друкувати літературні сторінку. Зауважу, що на перші засідання літстудії при газеті приходив Левко Лук'яненко, але йому, мабуть, не сподобалися місцеві російськомовні поети... Дещо пізніше були прийняті на роботу випускники журфаку КДУ ім. Т. Шевченка, поети Сергій Дзюба та Тетяна Дзюба. Вони й не здогадувалися про мої раніші підпільні літературні заняття. Зазначу, що всі вищезгадані працівники «Комсомольського гарту» досить плідно проявили себе як творчі особистості у наступні десятиріччя. Кожен із них по-своєму нині знаний в Україні.

¹³ Із листа В. Чепурного до автора: «Що ж до ідеї назви “Сіверянського літопису”, то вона в мене з'явилася завдяки ... заздрощам. Тоді у Львові Роман Федорів відродив журнал “Літопис Червоної Калини” (припинив існування 1996 р.) – історико-краєзнавчий. І мені стало заздрісно, що галичани мають таке видання, а ми з багатющою історією – ні. А тут якраз нагодилася Ваша ідея про такий журнал. Так і з'явилася його назва» (Приватний архів автора. Лист від 12.10.24).

¹⁴ Пишеться «Сіверянський літопис». ГУ. 1995. 18 травня. № 89. С. 16.

¹⁵ «Сіверянський літопис». Інтерв'ю напередодні виходу. *Деснянська правда*. 1994. 24 листопада. С. 1.

¹⁶ Всеукраїнський каталог уже був віддрукований ще у вересні та доставлений у поштові відділення заздалегідь.

¹⁷ Морозов О. Гірке прозріння Юрія Крижанича. *Сіверянський літопис* (далі – СЛ). 1995. № 2. С. 28–33; Його ж. Брати Золотаренки. Нарис перший: Іван Золотаренко. СЛ. 1995. № 5. С. 28–33; Його ж. Брати Золотаренки. Нарис другий: Василь Золотаренко. СЛ. 1995. № 6. С. 28–32; Морозов О., Костенко І. Брати Зосими: до історії грецької громади в Ніжині. СЛ. 1996. № 4. С. 65–72; Морозов О. Справа Ніжинських «дисидентів» 1767 р. СЛ. 1996. № 6. С. 105–106; Його ж. Остер: звідки ця назва? СЛ. 1998. № 3. С. 117–119; Його ж. Чи існував Ніжин у XIV ст.? СЛ. 1998. № 4. С. 27–32; Його ж. Справа академіка К.В. Харламповича / Публ. арх. док., передм. та комент. О. Морозова. СЛ. 2000. № 1. С. 71–87; № 2. С. 63–73; Його ж. Справа академіка К.В. Харламповича. СЛ. 2001. № 4. С. 55–56.

¹⁸ Астаф'єва М., Астаф'єв О. Васса. *Сіверянський літопис*. 1996. № 1. С. 68–74; Астаф'єв О. Світ як стан духу. СЛ. 1997. № 6. С. 37–40; Його ж. Українська релігійна лірика. СЛ. 1998. № 2. С. 50–58; Його ж. Динаміка і зміщення імен в поемі Леоніда Полтави «Енеїда модерна» (семантичний аспект). СЛ. 1998. № 5. С. 109–119; Його ж. Містика смерті в ліриці української еміграції. СЛ. 1999. № 1. С. 128–139. Загалом опублікував близько 30 статей, рецензій.

¹⁹ Ростовська О., Родін С. Демократизація культурно-національного життя Ніжина в 1917 р. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 3–7; Іх же. В. Винниченко і його державно-політична концепція. СЛ. 1995. № 4. С. 90–95; Ростовська О. Ніжинський козацький полк. СЛ. 1999. № 3. С. 95–98; Їх же. На шляху становлення національної освіти (1917–1919). СЛ. 2000. № 5. С. 28–30.

²⁰ Карнебед А. Таємниці Болдиних гір. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 33–40; № 4. С. 22–33; № 5. С. 14–27; № 6. С. 12–27; Батьківщина художника (І.Г. Рашевського). СЛ. 1999. № 1. С. 72–78.

дьонова²³, Ніна Полетун²⁴, Володимир Шкварчук²⁵, Сергій Бутко²⁶, Ігор Ситий²⁷, Тамара Демченко²⁸, краєзнавці з Сумщини Володимир Ткаченко²⁹, Олександр Ільїн³⁰ (Глухів), Віктор Терлецький³¹ (Шостка), Павло Охріменко³² (Суми), Олександр та Олена Лепьошкіни (Путівль)³³, придеснянські пошуковці Святослав Воїнов³⁴ (Новгород-Сіверський),

²¹ Сапон В. Слідами забутих лоцій. *Сіверянський літопис*. 1995. № 2. С. 34–36; Його ж. Де над Дніпром ходила Артеміда... *СЛ*. 1995. № 3. С. 41–44; Його ж. Богдан Богом даний. *СЛ*. 1995. № 6. С. 92–93; Його ж. Лісковицький літописець. *СЛ*. 1996. № 4. С. 100–102.

²² Половнікова С. «За нашу і вашу свободу!» (Польські революціонери в Чернігові) *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 40–42; Її ж. Всесвітньовідомий бджоляр: до 220-річчя з дня народження П. Прокоповича. *СЛ*. 1995. № 4. С. 87–89; Її ж. До історії міської геральдики та сфрагістики. *СЛ*. 1996. № 4. С. 131–132; Її ж. Листи О.Ф. Кістківського до О.І. Ханенка. *СЛ*. 1998. № 2. С. 74–81; Її ж. У співавт. Дослідник Придесення (до 80-річчя від дня народження І. Єдомахи). *СЛ*. 1999. № 6. С. 85–88; Її ж. Таємниці княгині Каер. *СЛ*. 2001. № 3. С. 128–129.

²³ Студьонова Л. «Немає нічого захованого...» *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 76–78; Її ж. Невідоме про УПА. *СЛ*. 1995. № 2. С. 75–77; Її ж. Генерал, про якого говорять... *СЛ*. 1995. № 5. С. 82–87; Її ж. «Я помер у 1972 р.» *СЛ*. 1996. № 2–3. С. 138–139; Її ж. 3 історичних схованок. *СЛ*. 1997. № 4. С. 162–163. Загалом за 30 років понад 40 статей, рецензій, оглядів.

²⁴ Полетун Н. Про Гоголевого діда. *Сіверянський літопис*. 1995. № 4. С. 130–131; «Шпигуни» на Чернігівщині / Підгот. до друку Н. Полетун. *СЛ*. 1995. № 1. С. 58–64; Її ж. Колективізація на Менщині. *СЛ*. 1996. № 2–3. С. 130–131.

²⁵ Шкварчук В. Бунтівний восьмикласник. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 52–53; Його ж. Прищеплена гілка: євреї в архівах ВЧК ДПУ НКВС КДБ по Чернігівській обл. *СЛ*. 1995. № 3. С. 85–86; Його ж. Жіночий бунт. *СЛ*. 1996. № 4. С. 90–93; Його ж. Товариська розбірка: (до історії Чернігівської обласної організації). *СЛ*. 1998. № 4. С. 100–105; Його ж. Політичні репресії. Чіими руками? *СЛ*. 2007. № 2. С. 85–92.

²⁶ Бутко С. «Щасливий випадок». *Сіверянський літопис*. 1995. № 2. С. 69–70; Його ж. Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині у 1941–1945 рр. *СЛ*. 1995. № 5. С. 9–13; Його ж. «Українська кров може бути пролита тільки за українську державу і в лавах української армії». *СЛ*. 2002. № 5. С. 18–20; Його ж. Українсько-російські відносини у політиці ОУН і УПА: осінь 1943–1944 рр. *СЛ*. 2002. № 6. С. 10–14; Його ж. Українсько-російські відносини в поглядах чернігівців-засновників ОУН. *СЛ*. 2006. № 1. С. 3–12; Його ж. ОУН проти голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *СЛ*. 2007. № 4. С. 56–68.

²⁷ Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711–1900 рр.). *Сіверянський літопис*. 1996. № 1. С. 41–44; № 2–3. С. 63–67; № 4. С. 37–42; № 5. С. 37–42; № 6. С. 62–65; Його ж. Україно-молдавська печатка. *СЛ*. 1999. № 3. С. 99–101; Його ж. Батурина доби Івана Мазепи. *СЛ*. 2000. № 3. С. 36–46; Його ж. Герб і печатка Івана Мазепи. *СЛ*. 2001. № 5. С. 38–49; Його ж. Матеріали до топографії Батурина XVII ст. *СЛ*. 2008. № 4. С. 3–6. Загалом опублікував більше 20 студій.

²⁸ Демченко Т. У співавт. Тернистий життєвий шлях чернігівця М. Шрага, заступника Голови Центральної Ради. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 8–14; Демченко Т. У співавт. До історії діяльності РУП на Чернігівщині. *СЛ*. 1995. № 6. С. 3–7; Її ж. «Я хочу бути вільним!» Штрихи до життєпису Є. Онацького. *СЛ*. 1996. № 6. С. 11–15; Демченко Т. У співавт. 3 історії боротьби за скасування Емського указу: штрихи до громадської діяльності І.Л. Шрага. *СЛ*. 1998. № 2. С. 10–12; Демченко Т. У співавт. «Хотілося бути в Чернігові» (Чернігівщина в житті та творчості М. Могилянського). *СЛ*. 1998. № 6. С. 96–104. Підготувала загалом до 40 студій, рецензій.

²⁹ Ткаченко В. Собор гетьманської держави. *Сіверянський літопис*. 1995. № 4. С. 118–119; Його ж. Оборона Глухова у 1664 р. *СЛ*. 1996. № 1. С. 7–15; Його ж. Глухівський дівочий монастир. *СЛ*. 1996. № 6. С. 86–91; Його ж. Монастир на Чернечій горі (Глухівсько-Петропавлівський). *СЛ*. 1999. № 1. С. 21–25.

³⁰ Ільїн О. Олександр Маркович автор «Історії русів»? *Сіверянський літопис*. 1996. № 1. С. 75–79; Його ж. Пакт «Катерина II Йосип II» та «Слово о полку Ігоревім». *СЛ*. 1996. № 4. С. 55–58; Його ж. Де ж народився Максим Березовський? *СЛ*. 1996. № 6. С. 104–105; Його ж. Деякі штрихи до портретів гетьманів Павла Полуботка та Михайла Миклашевського. *СЛ*. 1997. № 3. С. 95–98; Його ж. Віденський конгрес та «Слово о полку Ігоревім»: відповідь Святославу Воїнову. *СЛ*. 1997. № 4. С. 29–33; Його ж. Чи існував Новгород-Сіверський патріотичний гурток? *СЛ*. 1997. № 6. С. 125; Його ж. Люди старої Сіверщини. *СЛ*. 1998. № 2. С. 82–92; Його ж. Брестські витоки «Разговора Великої Росії з Малоросією». *СЛ*. 1998. № 6. С. 159; Його ж. Андрій Боболіа і «Тарас Бульба». *СЛ*. 1999. № 1. С. 176; Його ж. Іван Туманський і Олександр Радичев. *СЛ*. 1999. № 5. С. 161–165; Де шукати витоки білоруської національної ідеї, або Хто написав поеми «Енеїда наживоріт» і «Тарас на Парнасі»? *СЛ*. 1999. № 3. С. 140–145 (та інші).

³¹ Терлецький В. Чернігівське коло Симона Петлюри. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 9–14; Його ж. «Бачив уві сні Новгород-Сіверський...»: (Новгород-Сіверське коло знайомих оточення Шевченка). *СЛ*. 1996. № 2–3. С. 3–17; Його ж. Навколо рукопису «Слова о полку Ігоревім». *СЛ*. 1996. № 4. С. 59–64; Його ж. Прикрі недоречності. *СЛ*. 1996. № 6. С. 104; Його ж. Спогад про І.П. Кавалерідзе: з нагоди 110-ої річниці від дня народження митця. *СЛ*. 1997. № 3. С. 144–146; Його ж. І заперечення мусять бути аргументованими! *СЛ*. 1997. № 4. С. 34–35; Його ж. Призабутий етнограф з Чернігівщини П.Я. Литвинова-Бартош. *СЛ*. 1997. № 6. С. 126–128; Його ж. Сторінки життєпису Костянтина Ушинського: до 175-річчя від дня народження. *СЛ*. 1998. № 1. С. 32; Його ж. «Живописная Украина» Т.Г. Шевченка і Пантелеймон Куліш. *СЛ*. 1999. № 4. С. 128–134 (та багато інших у наступному десятилітті).

³² Охріменко П. Материнська земля «Слова о полку Ігоревім». *Сіверянський літопис*. 1995. № 4. С. 16–21; Його ж. Солоницька битва наливайківців і її відображення в народних переказах та легендах. *СЛ*. 1996. № 5. С. 23–36; Його ж. «Слово о полку Ігоревім» і «Велесова книга»: фрагменти роздумів. *СЛ*. 1997. № 3. С. 26–29; Його ж. Євген Маланюк і Павло Тичина: до 100-річчя з часу на родження Євгена Маланюка. *СЛ*. 1997. № 6. С. 41–45.

³³ Свinyачий Шлях. Дзвін / Записали О. та О. Лепьошкіни. *Сіверянський літопис*. 1996. № 1. С. 50–53; Лепьошкіни О. та О. Єфросина Ярославна, дружина князя Ігоря. *СЛ*. 1996. № 6. С. 76–78; Лепьошкіни О. Рейхсміністр з Путівля. *СЛ*. 1997. № 1–2. С. 117–118; Лепьошкіни О. та О. Швидка річка Густоїмий. Розп'яття. *СЛ*. 1997. № 4. С. 114–115; Його ж. Воводи Путівля. *СЛ*. 1997. № 5. С. 25–33; Лепьошкіни О. та О. Царівна Софія. Святе озеро. Зцілення отамана. Старець Серапіон. *СЛ*. 1998. № 1. С. 73–77; Лепьошкіни О. Дерев'яна скульптура «Христос в темниці». *СЛ*. 1998. № 3. С. 41–48; Каращенко І. Білоруси-горюни на Сумщині / Пер. з білорус. О. Лепьошкіна. *СЛ*. 2001. № 2. С. 104–107; Лепьошкіни О. Літургійне шитво Путівльського Духова-Дівочого монастиря у XVII ст. *СЛ*. 2001. № 4. С. 21–25.

Дмитро Калібаба³⁵ (Мена) та багато інших. Дізнавшись про вихід журналу, активно став дописувати до нього доктор історичних наук із Дніпропетровська Юрій Мицик (першу публікацію він оприлюднив у № 4³⁶, а за наступні десятиліття – близько сотні). Сумчанин, кандидат філологічних наук Віктор Звагельський, почавши співробітництво з нами³⁷, невдовзі, у 1996 р. заснував «Сумську старовину»³⁸. Відома ніжинська просвітянка Надія Онищенко, активна дописувачка журналу³⁹, нині є головним редактором часопису «Наш український дім» (виходить від 2013 р. у Ніжині)⁴⁰. Учителю із Славутича Є. Алімов, дебютувавши в часописі⁴¹, очолив невдовзі створений його зусиллями в місті енергетиків Краєзнавчий музей м. Славутича і Чорнобильської АЕС (був його директором від часу заснування до 2024 р.).

Літературне редагування я попросив зробити мою дружину – Олену Ткаченко, випускницю слов'янського відділення філологічного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка. Вона успішно справилася з цим завданням, оскільки працювала у видавничо-редакційній сфері вже років сім та займалася коректуванням, редагуванням газет. Також звернувся до відомої чернігівської художниці Л. Койдан намалювати обкладинку журналу. О. Коваленко знайшов для неї фотокопію старовинної карти XVII ст., і вона вдало поєднала її, назву в одне художнє ціле. Обкладинка часопису залишається незмінною дотепер. На ній лише змінюються рік та число видання. Л. Койдан допомагала нам пізніше в оформленні обкладинок просвітянських книг.

Коли у видавничому комплексі «Деснянська правда» на лінотипах набрали перший номер, отримані гранки я все ж таки вирішив дати проглянути авторитетним членам редколегії Олександрові Коваленку, Сергію Леп'явку.

Який же був у мене шок, коли я отримав згодом від них чорні від виправлень сторінки...

Члени редколегії старанно поправили стилістику, зробили багато доповнень до текстів. Це були фахівці своєї справи, а тому й старалися показати свої знання, ерудицію у такий спосіб.

На жаль, науковці-редактори, мабуть, навряд чи мали до цього справу з лінотипним набором. Адже у видавничому комплексі «Деснянська правда» увесь текст сторінок журналу формувався з металевих рядків. Щоб виправити літеру, треба було перебирати його повністю. Вставки навіть фраз із двох-трьох слів взагалі змушували лінотипіста перебирати абзац. Отже, якби я повернув до видавництва вищезгадані чорні від виправлень гранки, то там довелося б усю роботу почати заново.

Я змушений був прийняти рішення взяти до уваги лише знайдені ляпи, очевидні пропуски літер тощо.

Це редагування примусило мене більше не вдаватися до подібних послуг на заключному етапі видання журналу. Загалом же більшість матеріалів викладачів університету стала проходити перед друком експертизу О. Коваленка. Олександр Борисович тим паче погодився бути заступником головного редактора, що, ясна річ, додало серйозності та вагомості виданню.

³⁴ Воїнов С. «І в Сіверську моїм коханім...» (П. Куліш і Новгород-Сіверський). *Сіверянський літопис*. 1995. № 2. С. 44–49; Його ж. Ще раз про «Славутич». *СЛ*. 1996. № 1. С. 21–22; Його ж. Про наших земляків. *СЛ*. 1996. № 1. С. 89–90; Його ж. Обережно «Слово о полку Ігоревім!»! *СЛ*. 1997. № 1–2. С. 25–31; № 4. С. 36–41; Його ж. Помилка Михайла Максимовича. *СЛ*. 1997. № 3. С. 146–147; Його ж. Дещо нове до біографії К.Д. Ушинського. *СЛ*. 1998. № 1. С. 46–53; Його ж. Новгород-Сіверський: 1. На землі сіверян; 2. Стольний град. *СЛ*. 1998. № 3. С. 49–61; Його ж. Новгород-Сіверський: 3. «Труби трублять в Новгороді...» *СЛ*. 1998. № 4. С. 17–26; Його ж. Новгород-Сіверський: 4. Князі Новгород-Сіверські. Ярославна. *СЛ*. 1998. № 5. С. 18–25; Його ж. Нове про родину Рачинських. *СЛ*. 1999. № 3. С. 76–78; Його ж. У долі та працях істориків. *СЛ*. 2000. № 1. С. 182–183; Його ж. Журнал «Сіверянський літопис» за 1995–1999 рр. (Анотований покажчик змісту). *СЛ*. 2003. № 2–3. С. 3–351.

³⁵ Калібаба Д. Родинні корені Л. Українки. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 52; Його ж. До джерел духовності. *СЛ*. 1995. № 5. С. 110–111; Його ж. З історії Лібаво-Роменської залізниці. *СЛ*. 1996. № 2–3. С. 132–133; Його ж. Ботанік Борщов І.Г. *СЛ*. 1997. № 3. С. 141; Його ж. Один з корифеїв українського театру. *СЛ*. 1997. № 5. С. 107–108.

³⁶ Мицик Ю. До історії старого Чорнобиля. *Сіверянський літопис*. 1995. № 4. С. 36–38.

³⁷ Звагельський В. У пошуках материнської землі генія. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 113–117; Його ж. Про географію походів Ігоря Сіверського у степ. *СЛ*. 1998. № 6. С. 114–120.

³⁸ Науковий журнал «Сумська старовина». Історія часопису. URL: <https://starovyna.sumdu.edu.ua/journal-history/>.

³⁹ Онищенко Н. Хор Яциневича. *Сіверянський літопис*. 1996. № 5. С. 107; Її ж. Брат світла і сонця. *СЛ*. 1998. № 6. С. 105–108; Її ж. Федір Коломийченко – редактор журналу «Шлях». *СЛ*. 2000. № 6. С. 71–75; Її ж. Федір Стравинський – українець в Росії. *СЛ*. 2001. № 5. С. 126–128.; Її ж. Тарас Шевченко і ніжинські греки. *СЛ*. 2002. № 4. С. 57–59.

⁴⁰ Часопис «Наш український дім». *Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя*. URL: www.ndu.edu.ua/index.php/ua/tsentr-gumanitarnoji-spivpratsi-z-ukrajinskoju-diasporoyu/pravila-oformlennya-ta-podannya-rukopisiv-do-chasopisu-nash-ukrajinskij-dim.

⁴¹ Алімов Є. Все рідним стало... *Сіверянський літопис*. 1996. № 1. С. 23–28 (Краєзнавчі мініатюри з історії сіл Славутичського регіону); Його ж. Нотатки краєзнавця. *СЛ*. 1997. № 1–2. С. 91–95.

Розпочавши видання журналу, я якось не дуже переживав, що будуть великі проблеми з фінансами на початковому етапі. Робота в «Голосі України» давала мені певний поважно-вагомий статус, знайомства, вплив.

Спочатку я вирішив закрити питання першого номера з допомогою колишнього очільника області Валентина Васильовича Мельничука, який на момент підготовки, виходу журналу працював начальником обласного управління у справах споживачів. Десь перед тим, у кінці квітня 1994 р., його як представника Президента в Чернігівській області викликали в адміністрацію Президента з приводу моїх критичних статей про очільників адміністрацій у Корюківці, Ріпках та їхні корупційні дії⁴², про панування лівих настроїв у місцевих ЗМІ⁴³, активізацію комуністичних бізнесових структур⁴⁴. У матеріалі «Харакірі по-чернігівськи»⁴⁵ я виставив у непривабливому світлі й самого керівника регіону. В. Мельничук виправдався тим, що, мовляв, Павленко чорнить область, такий його стиль. З адміністрації при ньому одразу зателефонували⁴⁶ головному редактору «Голосу України» С. Правденку з проханням провести розмову на цю тему з підлеглим, щоб він звертав увагу не лише на негатив, а й позитив влади. Водночас у керівника парламентського видання перебував перший заступник голови Верховної Ради В. Дурдинець⁴⁷, який, почувши про згадане, навпаки похвалив мене за мій резонансний матеріал «Смерть Івана Васильовича» (про те, як в області від безсилля поставити корупціонерів на місце не витримало серце розслідувача їхніх діянь⁴⁸). С. Правденко проінформував мене про це. Я зопалу написав В. Мельничуку великого листа, мовляв, як викривав корупціонерів, так і буду. Прочитавши його, він зателефонував мені додому і запросив зустрітись. Зрештою, ми в його офісі години дві поспілкувалися-подискутували та порозумілися-обмінялися думками про наболілі проблеми. Під кінець цієї розмови я поговорив із ним про Батурин, Мазепу, про увагу до історичного минулого чернігівської влади. Запис його міркувань я оформив у вигляді інтерв'ю, вклавши в нього й свої оцінки, які він схвалив⁴⁹. Це був взаємовигідний компроміс, щоб далі не нагнітати конфліктну ситуацію. Невдовзі відбулися вибори нового Президента, і з 19 липня 1994 р. в області змінилася владна вертикаль. Ясна річ, травневе інтерв'ю з В. Мельничуком змінило його ставлення до мене. Я вирішив продовжити з ним комунікацію як із екс-чиновником з іншого приводу, враховуючи його великі бізнесові знайомства. Він позитивно відгукнувся на мій запит знайти спонсорів для «Сіверянського літопису», хоч у той момент обіймав крісло, далеке від фінансових потоків. Проте він доволі швидко роздобув гроші на пивкомбінаті «Десна», на якому раніше працював. Тож перший номер був профінансований ще в грудні 1994 р за його сприяння. В. Мельничук у грудні 1995 р. знову очолив пивкомбінат і, працюючи після 2002 р. у владних структурах, депутатом Верховної Ради, практично 20 років був членом редакційної ради. У скрутну годину він не раз як керівник пивкомбінату в 1995–2002 рр. закривав фінансові питання видання.

Здавши в грудні 1994 р. у видавничий комплекс «Деснянська правда» перший номер, я водночас надрукував на друкарській машинці близько 20 прохань допомогти видавати журнал відомим банкірам, підприємцям, керівникам великих підприємств. Звернувся і до директора Чорнобильської АЕС С. Парашина.

Одного дня мені зателефонував його помічник:

– Із вами хоче зустрітись Сергій Костянтинів.

Мені провели екскурсію по Чорнобильській АЕС як поважному гостю. Те, що я почув від недавно призначеного директора в його кабінеті, мене вразило:

– Наші працівники з'їхалися з усіх усюд і оселилися в Славутичі, на території Чернігівщини. Це тепер наша земля. Тому ми хочемо знати її історію.

Керівництво Чорнобильської АЕС вирішило взяти журнал під свою опіку.

Домовилися з директором, що в кожному номері будемо давати спогади працівників станції про їхню участь у ліквідації наслідків аварії. До того ж ЧАЕС згодилася видавати додатково й книжки, підготовлені авторами журналу. Таке і в сні не могло наснитися!

⁴² Павленко С. Смерть Івана Васильовича. *Голос України*. 1993. 27 жовтня. № 204. С. 3.

⁴³ Павленко С. Ефект «зомбі». *ГУ*. 1994. 24 лютого. № 36. С. 2.

⁴⁴ Павленко С. Компарти́ний ВА-БАНК? *ГУ*. 1994. 15 березня. № 47. С. 3.

⁴⁵ Павленко С. Харакірі по-чернігівськи. *ГУ*. 1994. 3 березня. № 41. С. 3.

⁴⁶ Тоді главою Адміністрації Президента був Микола Григорович Хоменко, який народився у с. Курінь на Бахмаччині.

⁴⁷ Окрилений його підтримкою, я через місяць-два відвіз йому купу компрометних матеріалів на деяких чернігівських діячів. Редактор С. Правденко йому зателефонував і мене пропустили до нього в кабінет у Верховній Раді.

⁴⁸ Працівник КРУ І. Милейко, який надав мені компромат на високопосадовців, під час виступу на обласній нараді від хвилювання втратив свідомість і помер.

⁴⁹ Павленко С. Мазепа – наш земляк (інтерв'ю з представником Президента в Чернігівській області Валентином Мельничуком). *ГУ*. 1994. 28 травня. № 99. С. 12.

Я вже не пам'ятаю, які були обсяги фінансування. Головне, що поліграфічні витрати повністю покривалися ЧАЕС. Наклад видання склав 1200 примірників (більшість їх почали безкоштовно отримувати працівники станції). Певними невеликими сумами розпоряджався і я як редактор. Оскільки часопис став виходити регулярно, необхідно було забезпечити його ритмічну роботу. Увесь штат редакції складали сумісники. Тобто усі, як і я,десь працювали, а редакційну роботу виконували в свій вільний час за певні доплати.

Я домовився з головою обласної організації Спільки письменників України С. Реп'яхом, що він буде робити літературну редакцію текстів. Авторитетні журналісти О. Олійник, О. Каранда згодилися робити літературні записи спогадів співробітників ЧАЕС. Їх стали щомісяця публікувати під рубрикою «ЧАЕС: 26.04.1986–30.11.1986». До того ж у журналі з'явилася постійна рубрика «Славутицький оберіг». На моє прохання відгукнулися С. Леп'явко, А. Курданов, Р. Воробей та інші історики, які підготували низку матеріалів про історію Чорнобиля, Пакуля та інших населених пунктів, розташованих поряд із містом енергетиків.

Коректуру здійснювали працівники видавничого комплексу «Деснянська правда». Відповідальним секретарем згодилася бути А. Сокіл, дитяча письменниця, яка теж там працювала. Зрештою усі питання узгодження коректури, правки були доручені моїй дружині О. Ткаченко, яка «отримала» від мене посаду випускового редактора. Вона вичитувала тексти перед направленням їх у набір. Після роботи лінотипістів, первинної коректури також дивилася виправлення коректорів, наново перерахувала чисті гранки й виявляла ще купу помилок.

На світлині (1995 р.): (зліва направо у першому ряду) голова Чернігівської міської «Просвіти» Ю. Коцюбинський, редактор «Сіверщини» П. Антоненко, член Спільки художників Т. Федоритенко, редактор журналу «Сіверянський літопис» С. Павленко, просвітянин С. Ковбусь; (в другому ряду) голова обласної «Просвіти» В. Чепурний.

На жаль, С. Реп'ях, маючи величезний досвід редагування художніх творів місцевих поетів, прозаїків, досить довільно почав правити наукові, краєзнавчі тексти. Оскільки пе-

ред поданням статей у видавництво я переглядав як зміст, так і виявлені в текстах похибки, то зрозумів, що смаковий підхід у виправленнях лише шкодить матеріалам. Отже, довелось якось тактовно «змістити» шановного літератора з відповідальної посади: я тоді знайшов для нього інший підробіток – написання грантової книги під один історико-краєзнавчий проект. Долучався С. Реп'ях і до написання спогадів співробітників ЧАЕС, творення газети «Просвіта» (був членом редколегії видання). У голови обласної Спілки письменників були сутужні часи, а тому ці невеликі суми хоч якось допомагали йому вижити.

Співробітництво з ЧАЕС тривало недовго. У 1996 р. були запущені механізми закриття відомої електростанції. Енергоблок № 1 зупинили 30 листопада 1996 р. Ця подія негативно вплинула на подальше фінансування журналу. Воно припинилося.

Попри це, дворічна співпраця з дирекцією ЧАЕС позитивно вплинула на становлення розкрутку журналу, про нього дізналися в Україні, зокрема він потрапив до передплатного каталогу і його стали передплачувати обласні, міські, деякі районні бібліотеки, а також бібліотеки Вашингтонського, Стенфордського, Торонтського університетів, Гарвардського коледжу, Бібліотека Конгресу США (Вашингтон), Національна бібліотека Канади (Оттава). Читали журнал українці і в Австралії.

Передплатний тираж за межами області був невеликий – як правило, 100–120 примірників. Ну, але це теж були потрібні для видання кошти.

ЧАЕС також профінансувала видання кількох книг, підготовлених авторами «Сіверянського літопису»:

Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Придесення. 1995.

Каранда О. Саркофаг. 1995.

Коваленко О. Павло Полуботок – політик і людина. 1996.

Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик орді. 1996.

Студьнова Л. Чернігівки в житті славетних. 1996.

Незважаючи на непередбачувану екстремальну ситуацію з фінансуванням часопису, його життя все ж продовжилося. Цьому сприяло те, що я, порадившись з головою обласної «Просвіти» В. Чепурним та членом редколегії, професором Олександром Астаф'євим, у квітні 1996 р. вирішив розкрутити в масштабах області газету Товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка Ніжинського педінституту, засновану 23 листопада 1992 р.⁵⁰, що виходила тоді нерегулярно, раз-двічі на місяць (першим редактором її була Марія Миколаївна Астаф'єва⁵¹, а від п'ятого номера⁵² – її чоловік⁵³). Ця ідея виникла з певних причин. Річ у

⁵⁰ Оницько Н. Золота цеглинка у споруді теперішнього і майбутнього (огляд газети «Просвіта»). *Наш український дім*. 2019. № 2. С. 68–72.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. С. 70.

⁵³ Поет, перекладач і літературознавець Олександр Григорович Астаф'єв (1952–2020) від 1986 р. по 2001 р. працював у Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М. Гоголя. Згодом родина переїхала в Київ. Близько двадцяти років професор, доктор філології О. Астаф'єв працював на кафедрі історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Був також доктором габілітованим, професором філологічних кафедр Вищої лінгвістичної школи в Честохові та Вищої школи управління охороною праці у м. Катовіце (Польща). Як професор-гість читав окремі курси лекцій у Варшавському і Краківському університетах (Польща), Сорбонні та Паризькому інституті східних мов і цивілізацій (Франція), Грайсвальдському та Люнебурзькому (Німеччина), Будапештському (Угорщина) університетах.

О. Астаф'єв – автор поетичних збірок: «Листвяний дзвін» (вірші, поема, 1981); «Заручини» (вірші, поема, 1988); «Слова, народжені снігами» (лірика, 1995); «Зблизка і на відстані» (вірші, поеми, переклади, 1996, 2-е вид. 1999); «На київським столі» (вірші, поеми, переклади, 2005); «Близнюки мої, очі» (вірші, переклади, переспіви, 2007); «Каталог речей» (вірші, переклади, переспіви, 2008); «Львів. До запитання» (вірші, поема, 2008); «На березі неба» (вірші, 2013); поетичної трилогії «Турбулентна зона»: ч. 1 – «Трагічна помилка небес» (2016); ч. 2 – «Горіхові револювери» (2018); ч. 3 – «Сухі дощі» (2019). Його поезії вишшли польською мовою у перекладі Тадея Карабовича, Ірини Руденко та Вікторії Пашковської (м. Люблін, «Słowa, urodzony sniegiem» (лірика, 2017).

До того ж він видав низку монографій: «Стилізація» (1998); «Лірика української еміграції: еволюція стильових систем» (1998); «Образ і знак» (2000); «Тема голодомору в українській літературі: спроба екзистенційного аналізу» (2004); «Поетичні системи українського зарубіжжя» (2000, перев. 2005); «Празька поетична школа» (2004, перев. 2010); «Поети Нью-Йоркської групи» (2005, перев. 2010); «Паризькі лекції» [Les conférences de Paris. – Paris, 2006]; «Ніжинська еміграція» (2006, у співавт.); «Теорія і практика українського перекладу» (2007, у співавт.); «Компаративний аналіз художнього перекладу» (2008, у співавт.); «Орнаменти слова» (2011); «Ренесансна література українсько-польського пограниччя» (2012); «Творчість М.К. Сарбевського і її рецепція в давніх українських поетиках XVII–XVIII ст.» [Twórczość M.K. Sarbiewskiego i jej recepcja w dawnych ukraińskich poetykach XVII–XVIII w. – Kraków, 2014]; «Польські джерела творчості Петра Гулака-Артемовського» (2015); «Юрій Липа – читач і критик польської літератури» (2016); «Діалог літератур» (2018), «Образ і знак. Українська емігрантська поезія у структурно-семіотичній перспективі» (Київ, 2000), «Художні системи українського зарубіжжя» (Київ, 2000). О. Астаф'єв знаний також як перекладач з англійської, німецької, французької, арабської, старонімецької, латини, старофранцузької, польської, чеської, словацької, вірменської та з інших мов.

Завершив своє життя просвітянни, науковець томами творів та праць: «Вибрані поезії» за 1968–2019 рр. (2020, Львів: Піраміда), «Вибрані переклади «Біла чужого багаття» (2020, Львів: Піраміда), «Вибрана есеїстика «Розмова з бігуном на довгу дистанцію» (2020, Львів: Піраміда), дослідження «Тарас Шевченко і польська література: впли-

тому, що через хитрий хід влади опозиційна рухівська газета «Сіверщина», яка мала за 30-тисячний тираж і всеукраїнську реєстрацію, позбавлялася певних преференцій у розповсюдженні, а відтак дорожчала. Зрозуміло, вона ставала неконкурентною з обласними газетами влади, а тому прогнозовано втрачала наклад. Натомість ніжинська «Просвіта» залишалася пільговим виданням. Тому мною були підготовлені документи на її перереєстрацію як обласного видання. Влада⁵⁴ розуміла, про що йдеться. Хоча перереєструвати видання можна було за день-два, відповідне свідоцтво було видане на місяць чи півтора пізніше, лише 7 червня, тобто до закінчення передплати залишалося 17 днів... Оскільки я як представник «Голосу України» мав досвід заохочення тих, хто займався організацією передплати в області, та знав, що поштова дирекція виконує план передплати, як правило, найдешевшими виданнями, то поставив щойно перереєстрованому виданню найдешевшу ціну. Тим паче «Просвіту» планували видавати на чотирьох сторінках, одна з яких вміщувала телепрограму. Отже, на 1 липня газета завдяки листонашам набрала 31060 передплатників⁵⁵. Зрозуміло, їх би було більше, якби видання почало передплатну кампанію нарівні з іншими газетами в травні.

Цей наклад мав велике значення для виживання часопису. Звичайно, влада була шокована тим, що поряд із «Сіверщиною» з'явилася не менш тиражна «Просвіта», до того ж ці видання були розміщені в одній офісі та редаговані просвітянами. Моя політична позиція теж не віщувала нічого доброго. Я регулярно давав у парламентській газеті матеріали, написані на основі віднайдених мною в чернігівських архівах фактів про злочинну діяльність КІПС в області⁵⁶, критикував владу за пасивність в перейменуванні вулиць, названих на честь більшовицьких терористів, В. Леніна⁵⁷. У цих реаліях тиражного успіху ще 20–21 червня я подав на адресу керівника області П. Шаповала звернення виділити обласному управлінню культури для централізованої передплати згідно з передплатною ціною Каталогів номерів «Сіверянського літопису» в усі 500 бібліотек області.

На моє велике здивування, він підтримав цю ідею, чим, чесно кажучи, «роззброїв» недавнього опонента та зробив його якщо не союзником, то принаймні не ворогом, а партнером в культурницьких справах. Із легкої руки Петра Дмитровича навіть після складення ним владних повноважень обласне фінансове управління багато років спрямовувало кошти для організованої передплати журналу (ми завозили 500 примірників в Чернігівську обласну бібліотеку, а звідтіля їх уже розбирали районні бібліотеки). Яюсь я був у журналістських справах у жовтні 2002 р. у Перелобі Корюківського р-ну та зайшов подивитися, чи є журнал у бібліотеці. Якою ж було для мене приємною несподіванкою, коли в цей час до закладу, не знаючи про мету мого приїзду, зайшла сільська вчителька й запитала:

– А новий журнал «Сіверянський літопис» прийшов?

ви, контексти, адаптації» (2020, Львів: Піраміда), «Українсько-польські літературні діалоги» (2020, Київ: Талком), «Польська та українська літератури доби Ренесансу і бароко» (2020, Київ: Талком, у співавт.).

⁵⁴ Попри проголошення незалежності в 1991 р., уподобання більшості жителів Чернігівщини залишалися прокомуністичними, лівими. Саме тому на виборах до Верховної Ради 1994 р. перемогли представники КПУ або їхні симпатії, зокрема Геннадій Долженко (був до ГКЧП першим секретарем Чернігівського райкому КПУ), Іван Симоненко (колишній співробітник Чернігівського міськомкому КПУ, пізніше голова партії «Русско-украинский союз» (1997–2009 рр.), співоголова «Русского блока»); Микола Чумак (заступник голови Бахмацької районної ради народних депутатів, член КПУ та фракції комуністів); Микола Чумаченко (голова колгоспу «Ленінська правда» з Ніжинського району, член КПУ та фракції комуністів). Під час виборчої кампанії «Сіверщина» щодомеру друкувала матеріали, які мали зупинити повернення до влади цих сил. Ущипливі репліки про діяльність КПУ в області давав у парламентському виданні і я. У «Голосі України» теж опублікував викривальний матеріал про засновників чернігівського банку, який фінансував комуністів. На жаль, герої цієї публікації потрапили в парламент, і подали на мене до суду, понаписували також звернення в обласну прокуратуру. Оскільки архівний досвід допоміг мені роздобути ще чимало нових подробиць в протоколах партзборів про їхні дії в часи СРСР, то ними я скористався, щоб охочі посадити мене за ґрати відстали від мене. Усе ж за ці переживання-нервування, низку критичних матеріалів, історичні розслідування керівництво «Голосу України» представило мене у листопаді 1994 р. до нагороди – присудження звання Заслуженого журналіста України (відповідний Указ Президента України Л. Кучми був опублікований 4 січня 1995 р.).

Водночас у липні 1994 р. головою Чернігівської обласної ради, а від липня 1995 р. головою Чернігівської обласної держадміністрації став Петро Шаповал, який від 23 квітня по серпень 1991 р. очолював Чернігівський обком КПУ. Я нічого не мав до цього високопосадовця як до людини, господарника-професіонала, але він був для мене уособленням тих сил, що повертали колишню партноменклатуру у владні крісла. Петро Дмитрович згодом став успішним Надзвичайним і Повноважним послом України спочатку в Киргизстані, згодом у Республіці Білорусь (2000–2005 рр.). Але в 1994–1996 рр. йому добре перепадало від «Сіверщини» за його компартійне минуле.

⁵⁵ Просвіта. Чернігівська обласна газета. 1996. № 19 (6 липня). С. 4.

⁵⁶ Павленко С. Поїхав батько провідати доньку (про факти спротиву в області в 1944–1955 рр. комуністичній політиці ставлення до селян як до рабів). ГУ. 1993. 19 жовтня. № 198. С. 6; Його ж. Опортуністичним курсом Бернштейна? ГУ. 1993. 24 грудня. № 245. С. 7; Його ж. Досвід культивування перекотиполя. ГУ. 1994. 12 лютого. С. 10; Його ж. «І вся система комуністична – це система рабська». ГУ. 1994. 15 квітня. № 70. С. 16; Його ж. «Ви тут сидите, а під кожним вікном ходять націоналісти». ГУ. 1994. 30 квітня. С. 12.

⁵⁷ Павленко С. До національного відродження з іменем... Леніна. ГУ. 1993. 19 березня. № 51. С. 3; Його ж. Урицький як дзеркало «прометеївської» бездуховності. ГУ. 1995. 22 квітня. № 76. С. 3.

Газета «Просвіта» виконала важливу місію для журналу не лише тим, що при мінімумі витрат (у тиждень вона забирала в мене не більше 2–3 годин особистого часу⁵⁸) давала певні оборотні кошти для функціонування часопису. У липні 1997 р. я ще став і редактором обласної газети «Чернігівські аргументи і факти», яку було створено спеціально під парламентські вибори 1998 р. та президентські вибори 1999 р. Адже зацікавлені політичні діячі, партії платили великі суми за рекламу на окрузі. Певну допомогу в цьому плані журналу надав наш активний автор, відомий історик В. Кривошея⁵⁹, який тоді підпрацьовував політтехнологом на одну з політичних сил у регіоні. За моїми підрахунками, у такий спосіб вдалося заробити кошти щонайменше на 2–3 номери журналу «Сіверянський літопис» («Просвіта» та «Чернігівські аргументи і факти» були на балансі часопису, їх готував один і той же штат сумісників!). До того ж редакція часопису підготувала й видала тоді за залучені додаткові фінанси праці директора Остерського музею в 1935–1948 рр.⁶⁰ О. Бузуна (1905–1972 рр.) «Історія Остерщини»⁶¹, члена редколегії Л. Студьонової «Чернігівські князі, полковники, губернатори»⁶², нашого активного автора С. Воїнова «Новгород-Сіверський: нариси історії»⁶³, менського краєзнавця Д. Калібаби «Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини»⁶⁴ (це було перевидання книжки 1995 р., але майже на третину доповнене редакторами О. Астаф'євим, І. Кагановою, Л. Студьоною). Тоді ж у серії «Видання журналу «Сіверянський літопис»» вийшла моя книжка «Міф про Мазепу»⁶⁵ (процес коректури, набору та верстки було здійснено на видавничій базі ніжинської університетської «Просвіти» за технічною редакцією О. Астаф'єва).

На жаль, інфляційні процеси негативно впливали на виживання газет. Гроші швидко знецінювалися. Обсяг газет у 4 шпальти теж не сприяв зростанню накладу. У 1999 р. я прийняв рішення припинити випуск цих щотижневиків⁶⁶, оскільки вони стали збитковими та «відбирали» кошти в базового видання-часопису. «Просвіту», яка мала в серпні 1997 р. наклад 13588 примірників, у 1998 р. – близько 10000, все ж не закрили. Від січня 1999 р. вона почала виходити під редакторством В. Чепурного, дотуючись від «Сіверщини» (буття просвітницької газети тривало до 2002 р.). Благодійний фонд «Ніжен», очолюваний просвітнянином, членом правління обласної «Просвіти» Миколою Шкурком, намагався продовжити в 2003 р. життя цього видання під назвою «Нова Просвіта», але... ентузіазму рятувальникам вистачило на кільканадцять випусків. Усе ж, як би там не було, газета нині представлена в бібліотечних колекціях досить пристойним ужитком – 356 номерами. Вони залишили позитивний слід в ознайомленні сіверян з ідеологією проукраїнських сил Чернігівщини, у формуванні історичних орієнтирів серед читачів.

Передплата, додаткові фінансові ресурси від двох газет, на жаль, покривали видатки журналу на 50–60%. Ряд спонсорів теж був не безмежний (пивзавод «Десна», обласне державне об'єднання «Чернігівспиртторілка», Полікомбанк...).

Порадившись із О. Коваленком, ми вирішили залучити до фінансування журналу місцеві вищі. Олександр Борисович порушив це важливе питання в розмові з ректором Чернігівського державного педагогічного університету О. Явоненком, а я у свою чергу зустрівся з цього приводу з ректором Чернігівського державного інституту економіки та управління Б. Суховірським. Оскільки в Чернігові було багато аспірантів, і їм треба було перед захистом мати опубліковані статті, то журнал міг це питання вирішувати. Тим паче без жодних клопотань редакції в 1997 р. «Сіверянський літопис» спочатку оголосили науковим із філології⁶⁷. Коли ж до цієї справи долучилися ректорати чернігівських закладів вищої освіти, то часопис став фаховим ще з кількох наукових дисциплін. Згідно з постановою Вищої атестаційної комісії України від 1998 р., журнал було включено до переліку

⁵⁸ Газета в основному давала мої матеріали, які я надсилав до «Голосу України», та замітки О. Олійника, С. Реп'яха, а також інформаційні повідомлення про вилучення чернігівської «Просвіти».

⁵⁹ Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 32–46; Його ж. Етнічний склад української козацької старшини (1648–1782 рр.). *СЛ*. 1997. № 4. С. 56–62; Його ж. Синодик Крупницько-Батуринського монастиря як історичне джерело. *СЛ*. 1997. № 5. С. 65–67; Його ж. Іван Мазепа: біографічні дрібниці. *СЛ*. 1998. № 2. С. 93–95; Його ж у співавт. Палії, Самусі, комонники. *СЛ*. 1998. № 4. С. 11–16; Його ж у співавт. Родовідні козаків Терехтемирівської сотні. *СЛ*. 1998. № 5. С. 64–66.

⁶⁰ Дмитренко Н. Щоб пам'ятали... (Трагічні долі провінційних музейників Північного Українського Лівобережжя 20–30-х рр. ХХ ст.). *Ніжинська старовина*. 2010. Вип. 10. С. 159.

⁶¹ Бузун О. Історія Остерщини: нариси історії. Чернігів: Сіверянський літопис, 1998. 112 с.

⁶² Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. Видання редакції журналу «Сіверянський літопис». Чернігів: Деснянська правда, 1998. 148 с.

⁶³ Воїнов С. Новгород-Сіверський: нариси історії. Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 163 с.

⁶⁴ Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. Видання редакції журналу «Сіверянський літопис». Чернігів: Редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1998. 256 с.

⁶⁵ Павленко С. Міф про Мазепу. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. 248 с.

⁶⁶ «Чернігівські аргументи і факти» перестали виходити 5 листопада 1999 р.

⁶⁷ Постанова Вищої атестаційної комісії України. *Бюлетень ВАК України*. 1997. № 2.

наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії, філософії, філології, економіки⁶⁸.

Це мало свої плюси й мінуси. Насамперед підвищилися вимоги до текстів. Автори мали разом зі своїм матеріалом надсилати в редакцію невеличку рецензію на нього фахівців. Відтак статті потрапляли в часопис не «з коліс», а вже вичитаними, відредагованими кандидатами / докторами наук. Спочатку не всі зважали на нові вимоги, але згодом це стало нормою. Проте ці правила загалом негативно зустріла краєзнавча спільнота, що працювала поза вишами, музеями. Якщо вона була дуже активною в перші три-чотири роки буття журналу, то далі цей її запал загалом згас. У 2000 р. редакція почала приймати тексти, набрані на комп'ютері (роздруковка та дискета). Деякі поважного віку краєзнавці з Шостки, Чернігова, Прилук вперто надсилали свої роботи в рукописному варіанті або віддруковані на машинці. На жаль, наші пояснення, прохання вони або не розуміли, або ігнорували. Останній такий матеріал надійшов навіть у 2023 р.⁶⁹ Однак деякі суспільно значимі розвідки, наприклад, батуринського краєзнавця Володимира Задка, ми опрацьовували та давали до друку⁷⁰.

Завдяки науковому статусу часопису редакційний портфель «Сіверянського літопису» регулярно поповнювався новими статтями. Пріоритетною в журналі була історична тематика, якій відводилося 70–80% місця. Та й літературознавчі, філософські статті писалися не на абстрактні теми, а присвячувалися, як правило, Чернігово-Сіверському регіону, його діячам, що фактично теж співпадало з провідним історичним напрямком видання.

У 1997 р. я побував на Сумщині, зустрівшись із директором Путивльського історико-культурного заповідника С. Тупицом (інтерв'ю з ним опублікував «Голос України»⁷¹), співробітниками Державного історико-культурного заповідника «Глухів» (був створений у 1994 р.), Глухівського педінституту, працівниками музейних та архівних установ Сум, редактором газети «Гроно», лідером Сумської обласної організації СУМ «Сумщина» В. Рогом⁷². Відбулися розмови щодо співпраці, написання для «Сіверянського літопису» краєзнавчих, історичних матеріалів. Під час інтерв'ю з головою Сумської обласної державної адміністрації А. Єпіфановим я порушив питання організованої передплати часопису для бібліотек області, оскільки він багато уваги приділяє висвітленню історії Глухова, Конотопа, Путивля та інших міст і сіл регіону. З ініціативи та за сприяння Анатолія Олександровича у 1996 р. в Сумах відтворили будівлю Української академії банківської справи. Оточ я пізніше звертався до нього як до доктора економічних наук та ректора цієї академії з проханням стати співвидавцем журналу⁷³. Мої неодноразові поїздки на Сумщину у відрядження від «Голосу України» (у 1997–1998 рр. область входила в зону моєї відповідальності) здебільшого не були плідними та результативними в плані передплати, у пошуках співвидавців, але один фінансовий проєкт із залученням коштів на журнал все ж таки вдалося реалізувати. За сприяння сумських колег вдалося зібрати чималу суму на книгу про батьківщину Президента України Л. Кучми⁷⁴.

Фінансова стабільність журналу у 2004 р. була зруйнована змінами в бюджетному законодавстві. Згідно з ним, виші не мали права фінансувати вихід журналу, який не був на їхньому балансі. Зазначу, що солідну підтримку часопису на договірних умовах також перед тим надавав Ніжинський університет ім. М. Гоголя, де також працювало багато науковців – істориків та філологів.

Журнал усе ж не припинив виходити, оскільки Чернігівська облдержадміністрація розробила програму підтримки місцевого книговидання, журналів. Це відбулося ще за владної каденції голови облдержадміністрації Миколи Бутка та його заступника з гуманітарних пи-

⁶⁸ Постанова Вищої атестаційної комісії України. *Бюлетень ВАК України*. 1998. № 4; *Освіта України*. 1999. 7 липня. № 27.

⁶⁹ Краєзнавець кілька раз телефонував, запитуючи про матеріал, який надіслав не на електронну, а звичайну поштову адресу Чернігівського університету. До того ж він поскаржився в Академію педагогічних наук, що його стаття ігнорується. Ми пояснили розслідувачам із Києва, що автор не надіслав до цього часу на електронну скриньку жодного матеріалу, хоча його це просили зробити.

⁷⁰ Задко В. Що означає слово «Славутич»? *Сіверянський літопис*. 1995. № 4. С. 34–35; Його ж. Свідки минулого. *СЛ*. 1995. № 6. С. 93–94; Його ж. Глибокі корені. До 850-річчя Бахмача. *СЛ*. 1997. № 6. С. 129–131; Його ж. Тяглась нитка від Китаю... й до Чернігівського краю. *СЛ*. 1998. № 4. С. 81–82; Його ж. Німецька меншина на Бахмаччині. *СЛ*. 1999. № 1. С. 176–178; Його ж. Білі Вежі. *СЛ*. 1999. № 6. С. 178–179; Його ж. Військові дії на Придесенні у 1941–1943 рр. *СЛ*. 2001. № 3. С. 26–51; Його ж. Військові дії на Сумщині у 1941–1943 рр. *СЛ*. 2003. № 1. С. 136–162.

⁷¹ Павленко С. Дрімують гривні у кріслі Лжедмитрія. Інтерв'ю з директором Путивльського історико-культурного заповідника С. Тупицом. *ГУ*. 1997. 15 серпня. № 152. С. 12.

⁷² З 2009 р. головний редактор щотижневика «Шлях перемоги», директор видавництва «Українська видавнича справа», автор книг публіцистики «Українофобія: п'ята колона та її ляхководи» (2008 р.), «Ієрархія національних пріоритетів» (2018 р.).

⁷³ Лист С.О. Павленка ректору Української академії банківської справи А.О. Єпіфанову (23 жовтня 2000 р.). Копія. Приватний архів автора.

⁷⁴ Войнов С. Село Чайкине. Чернігів: Сіверянський літопис, Деснянська правда, 1998. 84 с.

тань О. Коваленка. Слід сказати, що з вищезгаданим очільником області в редакції «Сіверянського літопису» склалися плідна, творча співпраця ще за часів, коли він був начальником управління з питань економіки ОДА. Тоді (1995–1999 рр.) і під час його керування областю (серпень 1999 – листопад 2002 рр.) ми видали дві його монографії⁷⁵ (літературна редакція О. Ткаченко). М. Бутко в 2003 р. став доктором економічних наук, згодом виконавчим директором фонду «Гетьманська столиця», що в 2005–2008 рр. займався відродженням пам'яток Батурина. Отже, з людиною, яка розуміла значення підтримки книговидавання, при підготовці проєкту бюджету на 2003 р. були зроблені відповідні планування, розрахунки. У результаті ця ідея була реалізована в формі щорічної дотації для видання книжок місцевих авторів, двох журналів, газети для людей із інвалідністю. Рішенням Чернігівської обласної ради від 14 серпня 2003 р. була затверджена Програма розвитку друкованих засобів масової інформації «Мала преса» (діяла до 1 січня 2012)⁷⁶. Згідно з нею, на «Сіверянський літопис» кілька років виділялося по 50000 грн, згодом – по 60000. У редакціях Програми 2009–2010 рр. «Сіверянському літопису» передбачалося вже по 70 тис. грн на рік. У 2011 р. було розроблено нову обласну Програму підтримки розвитку інформаційно-видавничої сфери Чернігівщини на 2012–2015 рр.⁷⁷ з продовженням попереднього фінансування в сумі 70000 грн щорічно⁷⁸. Подібна допомога далі зростала з урахуванням інфляційних реалій. Згідно з Програмою підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 рр.⁷⁹ дотація журналу складала вже 90000 грн. В останній рік її реалізації цих коштів ледь вистачило на поліграфію. Програма підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 рр. передбачала для журналу 150000 грн, але під час широкомасштабного вторгнення російських військ, блокади Чернігова ця бюджетна витратна стаття не була профінансована.

На жаль, і в попередні роки виділені кошти не завжди надходили стабільно⁸⁰, повністю, а тому доводилося шукати дієвий інструмент для вирішення цієї проблеми в формі інтерв'ю з керівниками області в «Голосі України»⁸¹. Особливо лихоманило буття редакції в часи частих змін очільників облдержадміністрацій (від 2014 по 2018 їх було чотири). Часом виникали досить конфліктні ситуації⁸². Зрештою, це призвело до зриву передплати в

⁷⁵ Бутко М. Соціально-економічні проблеми розвитку продуктивних сил Чернігівської області в умовах формування ринкових відносин. Чернігів: Сівер. думка, 1997. 224 с.; Його ж. Реформи і регіон. Чернігів: Сівер. думка, 1999. 248 с.

⁷⁶ Лист заступника директора Департаменту – начальника управління інформаційної діяльності та видавничої справи Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Чернігівської обласної державної адміністрації В. Сорокіна шеф-редактору «Сіверянського літопису» С. Павленку від 04.10.2024 р. Приватний архів автора.

⁷⁷ Про обласну Програму підтримки розвитку інформаційно-видавничої сфери Чернігівщини на 2012–2015 рр. Рішення шостої сесії шостого скликання Чернігівської обласної ради (23 грудня 2011 р.).

⁷⁸ Паспорт програми на 2012–2015 рр. Дод. 1. Рішення шостої сесії шостого скликання Чернігівської обласної ради (23 грудня 2011 р.).

⁷⁹ Про обласну Програму підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 рр. Рішення восьмої сесії шостого скликання Чернігівської обласної ради (10 вересня 2015 р.).

⁸⁰ Показовий у цьому мій лист до керівника області від 6 липня 2012 р.:

«Голові облдержадміністрації
В.М. Хоменку
Шановний Володимире Миколайовичу!

Повідомляю Вам, що у 2011 р. із запланованих 70 тисяч гривень на підтримку видання «Сіверянського літопису» було надано лише 55 тисяч грн. Тому виділені у цьому році з обласного бюджету 15 тисяч гривень пішли на погашення боргів з видання журналу минулого року. На жаль, цього року у червні казначейство знову не заплатило 30 тисяч гривень за підготовлені журнали. Таким чином фактично паралізовано вихід щорічних номерів часопису, бо жодної копійки на їх друк не отримано. Ми змушені об'єднувати номери (№ 1–2, № 3–4). Видавництво віддало нам під чесне слово лише № 1–2. Це вперше така ситуація за 17 років. Сподіваюся, Ви знайдете розумне вирішення цієї проблеми на користь великої громади істориків, краєзнавців, музейників Чернігово-Сіверщини».

⁸¹ Павленко С. Володимир Хоменко: «Надихнутися любов'ю до Вітчизни, героїкою предків». ГУ. 2012. 26 липня. URL: www.golos.com.ua/article/75111.

⁸² Про це засвідчує мій лист від 12 січня 2009 р.:

«Голові Чернігівської облдержадміністрації
В.М. Хоменку
Шановний Володимире Миколайовичу!

Вам, мабуть, відомо, що, крім дописування до «Голосу України», я активно займаюся історичними дослідженнями. У січні в Києві вийде моя велика книга «Військові кампанії доби гетьмана І. Мазепи» (1050 стор.), ще через деякий час – «Повстання мазепинців: факти і домисли» (100 стор.). Улітку я повинен здати рукопис «Творча спадщина гетьмана І. Мазепи» (1100 стор.). Планую цього року завершити і дослідження «Зображення І. Мазепи та його герба» (150 стор.).

І ось замість того, щоб займатися цією улюбленою справою, яка, вважаю, потрібна Україні, я вже четвертий день вибитий з колії писанням кошторисів, звіту, куди діваю гроші, примірники журналу «Сіверянський літопис». Це нерви, це – емоції.

Виявляється, за Вашою вказівкою бюджет журналу на наступний рік зменшено на 40 тисяч гривень. Йде обґрунтування такого рішення. Хоча я у своїх зверненнях просив збільшити фінансування. Адже для нормального життя часопису треба бодай 110 тисяч гривень на рік. Тепер же намічено на видання шести номерів дати дота-

2013–2014 рр., оскільки без бюджетної дотації ми не могли вчасно розрахуватися з передплатниками⁸³.

Треба зазначити, що всеукраїнська передплата для нас була збитковою (100–120 примірників), але обласна, для 500–550 бібліотек області⁸⁴, давала мінімальні фінанси для покриття суто редакційних потреб: у першу чергу це була оплата праці бухгалтера, літредактора (здебільшого по чверть мінімальної зарплати для обох!). Редагування ж, писання фінансових звітів, щомісячні відвідини податкової, казначейства вимагали досить великих затрат часу (досить сказати, що передача кожного номера в поштову експедицію супроводжувалася купою документів!). При цьому були місяці та й півріччя (!), коли випусковий редактор О. Ткаченко, бухгалтер І. Волошко працювали за «спасибі», бо отриманих грошей вистачало лише на поліграфію. Я ж здебільшого роками не мав ніякого грошового зиску, оскільки після закриття головних витрат для себе вже майже нічого не залишалося. До того ж протягом 19 років мене очікувала раз у два місяці «вантажна» місія: забирати в видавництві виготовлені 800–1200 примірників часопису і завозити їх в пункт розподілу преси (на залізничному вокзалі), в обласну бібліотеку, на історичний факультет, в ОДА, офіс «Просвіти». Оскільки в журналі фігурував мій домашній номер телефону (95-74-18), то доводилося постійно приймати дзвінки від невдоволених передплатників, які з тих чи інших причин не отримували свій примірник видання. Надсилав їм журнал замість втраченого, що десь загубився під час доставки.

Від 2013 р. для отримання коштів з обласного бюджету необхідно було, згідно з чинним законодавством, проводити тендер. Гроші мали направлятися з казначейства не на рахунок редакції, а тому видавництву, яке дасть меншу, вигіднішу ціну за підготовку номерів. Отже, тендерна процедура мала відбуватися онлайн на сайті закупівель і в ній могли брати участь всі українські видавництва. Зрозуміло, виникла абсурдна ситуація: та багато років співпрацювали з невеличким чернігівським видавництвом В. Лозового та О. Єрмоленка. Це було зручно. Адже можна було підійти до них і взяти гранки, подивитися верст-

цію в 20 тисяч гривень та 37 тисяч гривень на передплату журналу в бібліотеки (у 2008 р. разом було 92 тисячі, у 2007 р. – 82 тисячі). Фактично Ви мене як історика Батурина, Мазепи у такий спосіб поставили «на місце» за працю в «Голосі України». Ну, добре, хай я там щось «не те» написав. Ви знаєте прекрасно, де я працюю, яка партія керує, і як важко писати «те». Але ж карати «Сіверянський літопис» – це все одно, що знову економити на Батурині, на Крутах, Любечі і т. п. У редакційному портфелі сотні розвідок. Куди все це дівати? Як пояснювати людям, що їхні історичні знахідки, на жаль, навряд чи будуть цього року оприлюднені, оскільки через певні інтриги нашіттувачів-засідників довкола особи Павленка (до яких прислухається влада!) життя часопису стає проблематичним та критичним.

Оскільки поліграфічні послуги за один повноцінний номер у 200–220 сторінок становлять 12–14 тисяч гривень, то це означає, що поточного року буде важко видати навіть 4 номери часопису. Чи знають автори Вашої вказівки, що не в аматорському, не в самвидавському, а професійному журналі повинні працювати, крім редактора, мінімум БУХГАЛТЕР, ЛІТРЕДАКТОР, КОРЕКТОР? До цього часу все це було. За кращих часів (№ 1–3 2008) номер підписували 2 коректори. Отже, за такого фінансування я, редактор, повинен стати бухгалтером, літредактором, коректором, перевозити на своїх плечах півтонни виданого журналу?

Ну, що ж, будемо якось викручуватися. За губернаторства В. Атрошенка щось подібне вже було. Стоять у мене нагадування з того часу куценькі 4 (!) журнальчики.

...Я взагалі, Володимире Миколайовичу, останнім часом зі скепсисом дивлюся на сучасну владу. Країна зомбована старими історичними схемами, при цьому мільйони коштів йдуть на шоу, фестивалі, а видати не книжку, а хоча б манусьнічку брошуру про Батурин для дітей усіх шкіл, до цього руки не доходять ні у Чернігові, ні у Києві. Нікому це не потрібно! Тому чому дивуватися, що Івани Носи у нас плодяться, ростуть, виростають, комфортно себе почувають в Україні, а такі, як я, «глушаться», зазнають приниження, образ («Журнал – це ваша приватна справа, – як сказала одна добродійка. – Чому ми його повинні фінансувати?»). А по обласному радіо, міському телебаченні комуністи Лещенко, Сердюк та інші через день розказують про «зрадника» Мазепу, «бандитів» бандерівців. У них на це грошей вистачає!

Ви ж економите!

Що ж, це теж історія, наша, чернігівська. Мені шкода, що 2009 р. вона ТАКА!»

⁸³ Красномовне у цьому плані моє пояснення ситуації Чернігівській дирекції УДПІЗ «Укрпошта»:

«27 травня 2014 р.

В.о. заступника директора

з питань продажу

послуг Т.А. Оганнісян

На Ваш запит № 09-440 (від 26.05.14 р.) щодо ненадходження видання «Сіверянський літопис» (індекс 74325) по передплаті на 2013 рік (№№ 3,4,5,6) та передплатникам 2014 р. повідомляємо, що в обласному бюджеті на цей рік передбачено 120 тисяч гривень на видання «Сіверянського літопису» (з них 50 тисяч борг 2013 р.). У квітні 2014 р. фінансовий відділ облдержадміністрації виділив нам 24 тисячі гривень, однак казначейство не проплатило цей рахунок. Сподіваємося, що у червні-липні після стабілізації в державі ці фінанси підуть на видання журналу, номери якого підготовлені, але не віддруковані. До речі, № 3 за 2013 р. передплатникам надійшов. Отже, орієнтовний вихід номерів (№ 4–6) – початок липня. Далі видання наступних номерів».

⁸⁴ У 2003 р. мені вдалося пробити з допомогою О.Б. Коваленка, який тоді став заступником голови облдержадміністрації, організовану передплату для 300 шкільних бібліотек області. Проте, на жаль, постійних форм співробітництва з управлінням освіти не відбулося. Тодішній голова ОДА Валентин Мельничук направив мене прохання про фінансування на 2004 р. з позитивною резолюцією не в управління освіти, а в фінансове управління, яке надіслало відповідь, що грошей на це не має. А потім змінилася влада. Наступні мої спроби вирішити цю проблему з керівництвом управління освіти були марними.

ку, швидко вирішити інші робочі питання. А якщо тендер виграють розкручені видавництва з Харкова, Києва, Одеси? Як з ними комунікувати? Довелося довго поморочитися з укладанням положень проєкту договору, щоб «чужаки» не мали шансів на перемогу. Адже йшлося не просто про друк видання, а й науковий супровід статей, забезпечення їх відповідним цифровим начинням. Отже, ми виставили досить суворі вимоги до претендентів. Але для видавничого підрозділу Острозької академії вони були зрозумілими, оскільки він займався виданням такого само фахового видання. Усе ж ми порозумілися з ним на стадії переговорів: дуже вже далеко Острог від Чернігова, аби мати якусь вигоду від підготовки до випуску чергових номерів «Сіверянського літопису».

Від 2021 р. тендерні процедури почало лігавати видавниче ФОП, яке було створене з урахуванням нових вимог «Сіверянського літопису» як фінансових, так і наукових. Редакція пережила кризові місяці з'ясування стосунків із попередніми видавцями, які хотіли працювати по-старому, отримуючи стабільний дохід. На жаль, попередня схема взаємовідносин при мінімальному бюджеті вже не враховувала інтереси тих, хто редагував тексти, забезпечував-виставляв наукометричні дані. А ці процедури теж потребували належного фінансування під час видавничого процесу.

Друге дихання журналу, пов'язане з набуттям наукового статусу, після чергових вимог ВАК, теж додавало чимало проблем. Необхідно було надсилати PDF-файли студій у відповідні організації для отримання унікального цифрового ідентифікатора об'єкта (DOI), здійснювати рецензування наукових статей на майданчику соціальної мережі для рецензентів Publons, супроводжувати кожен матеріал досить великою анотацією з англійським перекладом, подавати в кінці дослідження-праці спеціально підготовлений список літератури в формі References, виконувати ще низку обов'язкових супровідних інформаційних вимог тощо. ВАК у 2009 р. запровадив нововведення, згідно з яким головним редактором наукового журналу мав бути доктор наук. Через це в № 2–3 «Сіверянського літопису» того року був представлений головним редактором доктор історичних наук В. Дятлов, проєктор Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка. Саме він в основному став вирішувати питання вищезгаданого профілю, а також турбуватися про взаємодію із засновниками, перереєстрацією журналу⁸⁵, підготовкою пакетів документів для ВАК тощо. Треба зазначити, що протягом 30 років у часописі змінювалися час від часу засновники: від 1994 р. до 2009 р. (№ 5) цю функцію виконувало обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка. Тоді ж видавцями в 1998–2004 рр. були Чернігівський державний інститут економіки та управління, Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. Гоголя, Чернігівський університет ім. Т. Шевченка. А згодом, у грудні 2009 р, оскільки рахунки чернігівської «Просвіти» у відповідний момент обов'язкової перереєстрації були заблоковані, то на зміну їй прийшли нові засновники: Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка та Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. У 2019 р, 2024 р. згідно із постановами ВАК та урядовими актами щодо ЗМІ у світлі нових вимог відбулися наступні перереєстрації журналу. Цього разу засновниками журналу виступили Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка, Національна спілка краєзнавців України. До того ж тоді радикально оновлено склад редколегії, головні позиції в якій зайняли науковці історики, які мали публікації в авторитетних міжнародних виданнях.

Попри ці зміни, я і далі залишався в статусі керівника редакції, обійнявши посаду шеф-редактора. Взаємодія з ОДА, з видавцями, надходження коштів, прийом статей, співпраця з авторами, контроль за версткою – все це були буденні справи, які достатньо втомлювали. Тим паче погіршився зір – очі сльозилися від великої кількості перегляду статей у гранках. Я попросив В. Дятлова та О. Коваленка підшукати наукового редактора для редагування текстів з умовою, що університет буде якимось чином йому відшкодовувати за редагування. Спочатку цю справу доручили кандидату історичних наук О. Герасимчуку, який виявився знавцем іноземних мов і здійснив за моїм проханням кілька перекладів важливих джерел⁸⁶. Згодом редагування здійснював кандидат історичних наук С. Токарев.

⁸⁵ Реєстраційне свідоцтво KB № 16226 – 4698 PR від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України; Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія KB № 23837–13677P від 03.04.2019.

⁸⁶ Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів в Україні / Пер. з англ. О. Герасимчука. *Сіверянський літопис*. 2016. № 2. С. 103–116; Шенстрем П. Реляція про бій під Полтавою з деякими роздумами щодо двох попередніх кампаній / Пер. О. Герасимчука, ком. С. Павлинка. *СЛ*. 2016. № 3. С. 89–111; Щоденник відступу шведського короля до Бендер після Полтавського бою / Пер. з англ. та підготував до друку

Підготовлені до друку статті уводив у міжнародні наукові бази даних кандидат історичних наук Е. Міден.

На жаль, мої багаторічні спроби піти повністю на відпочинок, оскільки підготовка статей до друку з уведенням наукометричних даних настільки ускладнилася, що перетворювало творчий процес у досить складний лабіринт розв'язування задач-формальностей, зазнала невдачі. Журнал і досі тримає мене на «прив'язі». Чому? Проблема в тому, що я свого часу склав із другої спроби екзамен на отримання свідоцтва для ведення тендерних процедур для «Сіверянського літопису» (а це для непосвячених досить складне новітнє заняття з роботою онлайн на сервісі закупівель, що потребує оперативного реагування, пильності, знань законів). Якби редакція часопису була бюджетним підрозділом університету (як, скажімо, видавничий відділ), то, ясна річ, на посадове редакторське крісло претендувало б чимало охочих. Проте казначейство не може перераховувати на пряму гроші засновникам видання (хоча б це спростило усе до мінімуму). Воно надсилає гроші видавництву, яке забезпечує вихід журналу, на основі документів тендеру, рахунків редакції, яка є транзитною інстанцією. В останній головну місію виконую я як багаторічний керівник цієї установи. Позбутися цього портфелю не можу, бо хто ж претендуватиме на нього, якщо з цього нема жодного зиску.

У 2020 р. журнал, швидше за все, мав би припинити своє існування (через чергові фінансові труднощі навіть не знайшлося якихось 600–700 грн на щомісячну оплату праці бухгалтера редакції). Я вже у своєму поважному віці не мав сили й бажання освоювати цю ділянку роботи, зокрема носити податкові документи, звітність у податкову, давати рахунки в казначейство тощо (до речі, це робить і зараз багаторічний головний редактор «Літературного Чернігова» Михась Ткач!).

Проте, на щастя, вихід із критичної ситуації був знову знайдений. До керма редакції з легкої руки голови обласної філії Спільки краєзнавців України О. Коваленка прийшло подружжя Світлани та Віталія Шуміл. Обоє кандидати наук: вона – філологічних, він – історичних. Пан Віталій, крім того, є багаторічним керівником чернігівського видавництва «SCRIPTORIUM», що спеціалізується на виданні наукової літератури. Водночас вони – засновники і редактори наукового альманаху-щорічника «Чернігівські Афіни».

Отже, подружжя з великим ентузіазмом взялося до справи, якій я віддав багато літ праці. Їм вдалося мобілізувати свій науковий, творчий ресурс для реалізації набагато складніших завдань, які постали після реформування наукової періодики. У 2022 р. відбувся тендер, але через війну все фінансування припинилося. Проте... електронні номери, попри все, виходили!⁸⁷ Це у той час, коли в Чернігові припинили вихід газети «Деснянка», «Деснянська правда», «Наш край», у Бобровиці – «Наше життя», у Козельці – «Новини Придесення».

Зрозуміло, що «Сіверянський літопис» вижив, тому що, незважаючи на війну й ті потрясіння, які вона принесла, творці журналу стали справжніми волонтерами в суворих реаліях. Командна злагоджена робота в складі головного редактора С. Шуміло, відповідального секретаря, наукового редактора В. Шуміла, літературних редакторів Катерини Борисенко, Світлани Молочко, Ольги Чаплі, технічного редактора Ярослава Сінчука, комп'ютерника Олександра Гладченка, технічного редактора сайтів Олександра Кондратенка, менеджера з адміністративних питань Володимира Солохненка, директора МП «Редакція журналу «Сіверянський літопис»» Ірини Волошко забезпечила вихід чергових номерів.

...За три десятиліття часопис зробив великий внесок у написання, дослідження історії як Чернігово-Сіверщини, Гетьманщини, так і України⁸⁸. Він став беззаперечним лідером серед інших аналогічних видань у публікації джерел XVII–XVIII ст., висвітленні доби І. Мазепи. Журнал загалом випустив у світ понад 4000 статей. Слід зазначити, що початкова концепція видання, відкритого для широкого кола дослідників, а не лише для вузького кола науковців одного навчального закладу-засновника, сприяла його життєвості, зміс-

О. Герасимчук. *СЛ*. 2017. № 3. С. 96–110; Листи капітана Джеймса Джеффріса із шведської армії до міністра у Уайтхолл (1708 р.) / Пер. з англ. і коментар О. Герасимчука. *СЛ*. 2018. № 4. С. 107–125.

⁸⁷ Див.: Шуміло С. Опалений війною номер «Сіверянського літопису». *Сіверщина*. 2022. Квітень. URL: https://siver.com.ua/news/opaleniij_vijnoju_nomer_siverjanskogo_litopisu/2022-07-11-31185/

⁸⁸ Недоля І. Сіверянський літопис. Всеукраїнський історико-краєзнавчий просвітницький журнал (Чернігів). Січень 1995 – грудень 1999. № 1–6 (30). *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1999. Т. 238 (ССХХХVIII). С. 596–598; Чіткий документ новітньої думки (про часопис «Сіверянський літопис»). *Верховина*. США, 2001. № 6. С. 59–60; Антоненко П. Просвітянському журналу «Сіверянський літопис» – 20 років. *Слово Просвіти*. 2015. 19–25 листоп. С. 14; «Грошей не було, але було бажання започаткувати добру справу». *MiroHost*. URL: <http://chodtrk.com.ua/?p=28510>; Федосенко Н. «Сіверянському літопису» – 20! *Гарт*. 2015. 12 листопада. № 46. С. 9; Добко Т., Дуднік О. Українська революція (1917–1921) у бібліографічних покажчиках: монографія. Київ: [б.в.], 2022. С. 187–189.

товній неодноманітній наповненості⁸⁹. Подібні проєкти, незважаючи на спроби, переважно через відомчий егоїзм, не змогли реалізувати в Харкові, Черкасах, Рівному, Житомирі, Вінниці та багатьох інших містах⁹⁰. Припинили вихід часописи: львівський «Літопис Червоної Калини» (1991–1996 рр.⁹¹, 48 чисел⁹²), тернопільський «Мандрівець» (1994–2016 рр., 124 номерів), ужгородський «Carpatica – Карпатика» (1992⁹³–2012 рр., 41 випуск), донецький «Літопис Донбасу» (1992–2012, 20 номерів), «Прилуки. Фортеця» (2008–2012, 7 номерів).

Заснована в 1996 р. «Україна модерна» (м. Львів) має на своєму рахунку всього-на-всього 35 томів. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина» почав виходити в Івано-Франківську з 1997 р. Відтоді побачило світ 36 номерів. Після заснування в 1998 р. «Історична пам'ять» (м. Полтава) нараховує 41 (на 2019 р.) номер, «Краєзнавець Прикарпаття» (м. Івано-Франківськ) – 40 випусків з 2001 р.; «Південний архів» (м. Херсон) – 46 чисел з 1999 р., «Корсунський часопис» (м. Корсунь-Шевченківський) – 42.

Редакція «Літопису Волині» (м. Луцьк), що вийшов уперше в 2001 р., випустила на сьогодні лише 30 номерів. «Чорноморська минувшина» (м. Одеса) порадувала 19 випусками, «Старожитності Лукомор'я», «Чорноморський літопис» (Миколаїв) – відповідно 21 та 11, «Уманська старовина» – 11, «Січеславщина» (м. Дніпро) – 10, «Карпатський край» (м. Івано-Франківськ) – 11, «Краєзнавство Запорозжя» – 6, «Літопис Хмельниччини» – 6. Дещо кращі справи в Сумах. Тут вийшло 64 номери (від 1996 р.) «Сумської старовини» та 42 – «Сумського історико-архівного журналу» (заснований у 2005 р.). Ці часописи виходять останнім часом по один-два рази на рік обсягом 47–70 сторінок.

Тож 180 випущених номерів «Сіверянського літопису» в форматі 180–200 і навіть в окремих випадках 400 сторінок демонструють досить пристойний потенціал-набуток, досягнутий завдяки творчій взаємодії чернігівської влади та редколегії, керівництва часопису. Не секрет, регулярний вихід останнього по-справжньому «розбудив» краєзнавчий, дослідницько-пошуковий рух на Чернігово-Сіверщині, що красномовно оприявнилося в таких авторитетних наукових збірниках, як «Ніжинська старовина» (33 випуски), «Скарбниця української культури» (21), «Сіверщина в історії України» (16), «Багуринська старовина» (14), «Juvenia studia» (14), «Сіверянський історичний архів» (11), «Сіверянський архів» (2), «Розумовські зустрічі» (11), «Чернігівські Афіни» (12), «Родові таємниці Сіверянського краю» (10), «Чернігівські старожитності» (8), «Конотопські читання» (15), «Спаські наукові читання» (8), «Фльорівські читання» (8), «Шрагівські читання» (5), «Самоковасівські читання» (5), «Карнабідівські читання» (5), «Путивльський краєзнавчий збірник» (9). Крім того, з'явилися краєзнавчі газети «Скарбниця» (м. Прилуки) (153 номери), «Слово «Гетьманської столиці» (103), «Новгород-Сіверські старожитності» (19).

«Сіверянський літопис» входить у нове десятиріччя з двома власними сайтами, оцифрованими всіма номерами, електронні версії яких розміщені на сайті Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Софії та Олександра Русових. Отже, він доступний усім потенційним читачам у будь-якому куточку світу.

До редакційної колегії входять науковці – історики та філологи – не тільки з різних міст і наукових установ України, а й із Англії, Болгарії, Німеччини, Польщі, США, Франції, Швеції тощо.

⁸⁹ Журнал «Сіверянський літопис» за 1995–1999 рр.: анот. покажч. змісту / Склад: С. Воїнов. *Сіверянський літопис*. 2003. № 2/3 (50/51). 351 с.; Покажчик змісту журналу «Сіверянський літопис» за 2009–2013 рр. / Упор.: К. Герасименко, Н. Романчук; ред. Н. Романчук. Чернівці, 2014. 63 с. *Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. С. та О. Русових*. URL: http://libkor.com.ua/php/editions_files/docx.pdf; Покажчик змісту журналу «Сіверянський літопис» за 1995–2014 рр. / Уклад.: К. Герасименко, Н. Гонза, І. Каганова, Н. Романчук. Київ, 2014. 143 с. Спецвип. журн.: *Сіверянський літопис*. 2014. № 6.

⁹⁰ При усіх університетах, інститутах, як правило, засновані наукові записки, наукові вісники з фахових дисциплін, що виходять 1–2 рази на рік як збірники академічних статей (*Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 49. / За заг. ред. О. Мельничука. Вінниця: ВДПУ, 2024. 140 с.; *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2024. Вип. 1 (50). 168 с.). Проте довгий час вони мали локальне поширення тільки у вузівських бібліотеках (обов'язкові примірники надсилалися тільки у провідні бібліотечні заклади держави). Лише нині ця наукова періодика виставляється на сайтах їх засновників-університетів.

⁹¹ Передирій В. Літопис «Червоної калини». *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-55865>.

⁹² Літопис Червоної Калини: щомісячний історико-краєзнавчий часопис / Ред.: В. Габор, Р. Коритко; шеф-редактор О. Ходак. *Івано-Франківська обласна універсальна бібліотека ім. І. Франка*. URL: https://franko.libs.net.ua/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=118588&shelfbrowse_itemnumber=167109.

⁹³ Хланта І. *Carpatica-Karpatika. Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. URL: <https://esu.com.ua/article-9934>.

Редколегія журналу, його редакційна рада та редакція і далі продовжуватимуть нести свою посильну місію у висвітленні та осмисленні історії Чернігово-Сіверщини, України, публікації джерел, досліджень літературних духовних надбань.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

Дата подання: 25 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 18 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Тернистий шлях творення журналу. До 30-річчя часопису (1995–2025 рр.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 231–247. DOI: 10.58407/litopis.250121.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2025). Ternystyi shliakh tvorennia zhurnalu. Do 30-richchia chasopysu (1995–2025 rr.) [The Thorny Path of Creating a Journal. To the 30th anniversary of the magazine (1995–2025)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 231–247. DOI: 10.58407/litopis.250121.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 27.02.2025 р. Формат 70х108^{1/16}.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 14,34. Обл.-вид. арк. 25,76. Тираж 100 прим. Зам. 01/СЛ-01.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com